

Tólepbergen Qayıpbergenov

QARAQALPAQ DÁSTANI

III

TÚSINIKSIZLER

"Qaraqalpaqstan" baspasında 1976-jılı jarıq kórgen.

ОҚІВШІЛАРИМА

Сóz айтылғанша алтын, айтылған соñ мıs. Бúйдемектиñ мánиси — айтылғаннан кейін sóздиñ қádir-қымбаты жоғалынан емес, sóз хáркимниñ kewil тáрезisine хáرقылы óлшенip, хáرقылы салмаққа iye болатуғынıнда. Sol ushın, babalarımızdıñ ele onsha kóp gáp болмаған тıñ ótmishin kórsetiwshi meniñ kitaplarım jóninde хáرقылы pikirler júritiliwi tábiyiy. Onıñ ústine, qaraqalpaq ádebiyatında proza jas, sonlıqtan onıñ oqıwshılarınıñ da, sıñshılarınıñ da jaslıғы óz-ózinen túsinikli. Bazı bir ushırasıwlarda geypara oqıwshılarım, meniñ tap házirgi kúnniñ waqıyalarınan shıǵarmalar dóretiwge waqıt awıstıra almay júrgenime ashınsa da, ótmishten roman jazıwǵa qol urǵanda neni maqset etkenimdi, qanday qıyınshılıqlarǵa jolıqqanımdı, qaysınday úlğilerden paydalanǵanımdı biliwge qumartıp kóp sorawlar beredi.

...

Ótmishti dárya desek, onda ol ata-babalardıñ hám suwsınıñ qandırǵan hám mantıqtırǵan eski ańǵar. Ótmishti kitap desek, onda ol dáwirdiñ burqasınlı dawılı menen nóserine ushırap kóp betleri jırtılǵan, jazıwları óship oqıwı qıyınlasqan kitap. Al, búgingi gúzarlarımız, dáryalarımız, kitaplarımız ata-babalardıñ sol shim-shıtırıq súrdewleriniñ, eski ańǵarlardıñ, oqıwı qıyın kitaplardıñ, durısıraǵı, jańa túr, jańa baǵıt, jańa mazmun alǵan dawamı.

Ótmish miyrasların atlap, ya aylanıp ótiw joq, degen menen eskiniñ atı eski, ol puxtalıq penen uslap tutıwdı talap etedi.

Ótmish búginginiñ ustazı. Shákirt ustazınıñ qátelerin takırlamawı ushın onı hámme tamanınan kóriwi, biliwi shárt.

Kim babalardıñ qábirine oylanbay kesek atsa, kelesi áwladı onı qábirinen shıǵarıp taslaydı. Sol ushın ótmishke abaylap qaraw kerek. Óytkeni, bazı óliler bar, olardan mudamı tirilik iyisi shıǵadı, oǵan qarama-qarsı, bazı tiriler bar, olardan mudamı óli iyisi ańqıydı. Bir ápsana: áyyemgi zamanda bir shopannıñ basına dáwlet qusı qonıp patsha bolǵan eken, ol taxtqa otırarda usı halǵa deyin qanday jaǵdayda jasaǵanın umıtıp asqınlamawı ushın shopanlıqta ayaqlarına oraǵan jaman sharıǵın, jırtıq soppasın, mal aydaǵan qıysıq tayaǵın, buringi zulım patshanı jeńgen qılıshın mańlay aldına qıstırıp qoyıptı.

Tarixyı roman jazıwdaǵı maqset, áne usı ápsanaǵa táqabbil is. Ótmish kóz aldına keltiriledi.

Adam ótmishtiñ awır tárepini eslep soǵan qıynalıw menen, ya jaqsı tárepini eslep, aspanǵa telpek zıńǵıtıp jasawı kerek pe? Joq, adamǵa aqıl-huwshıñ usılardı eslew ushın ǵana емес, adam óziniñ adam ekenin heshqashan umıtpawı ushın berilgen. Hárbir áwlad ózinen buringi áwladtı ayna qılıp onnan

ózin kóriwi tiyis. Sol ushın da jigymalanshı ásir shoqqısınan qarap ótmishten roman jazıw, búgingi kúnniń wazıypalarınan qashıqlaw emes, búgingi áwladtıń aldına ayna tutıw dep túsingen maqulıraq. Sebebi, oqıwshı, sol "aynadan" óziniń qanday shoqqıda qalay turǵanın ayqın kóredi. Ullı Oktyabr revolyuńıyası nege kerek bolǵanın jáne tereńirek sezedi, búgingi sońialistlik jámiyetimizdiń ullılıǵı nede ekenin ayqınıraq túsinedi. Men usı maqsette eskini puxtalıq penen uslap-tutıp, búgingimizge xızmet qıldıruwǵa tıristım.

Bárshege ayan haqıyqatlıq — ótmishte quyash adamlardıń tóbesien alista edi. Quyash qansha alista bolsa, kóleńkesi sonsha mol. Kóleńke qansha mol bolsa, qarańǵılıq sonsha basım. Men sol qarańǵılıǵı basım ótmishke názer taslaǵanda, qolıma sol dáwirdiń tas shırasın tutsam da, oǵap kóp mıń kilovatlı lliç jaqtısıp berip úńildim. Zamanında kim óz kóleńkesine ózi súrnigip jıǵılǵan bolsa, onı sol turısında kórdim.

Qullası hár waqıyanı, adamlardı óz kólenkesinen ayırmadım.

Qaraqalpaq ádebiyatında tariyxıy roman jazıwdıń tájiriybesi bolmaǵan meni sonsha qıynaldırǵan joq, sebebi Ullı Oktyabr revolyuńpyasınıń jerisi bizge ullı rus ádebiyatınıń, ullı rus tili arqalı pútkil dúnya ádebiyatınıń bay ulgilerip aldımızǵa jaydı. Tilekke qarsı bul úlğilerden paydalanıw modalar atelesine kirip, tayar úlğilerdiń birewi boyınsha kiyim buyırtıwǵa usaǵan nárse emes, óz xalqınıń talabına, talǵamına ılayıq kiyiminiń materialın óziń toqıp, óziń piship tigiwiń tiys bir jaǵday. Biraq bul dóretpeń basqa xalıqlar ushın hám jańalıq, hám ózinikindey bolıp, hárqaysısınıń keregine jaramasa, bazıbayaǵı biypayda.

Meni bul problemalar ólámata qıynamadı.

Bilesiz, óz zamanında-aq atı-hawazası pútkil álemge bolmaǵan menen dúnyanıń kóp burışlarına málim Petr birinshi, Bogdan Xmelnińkiy, Nawayı, Abay hám taǵı basqalar jóninde romanlar bar. Al men qálemge almaqshı bolǵan Maman biydi, Aydos babanı, Ernazar alakózdi óz zamanında dúnya biliw bılay tursıp, olardı tuwǵan qaraqalpaq xalqın biliwshiler shende-shen edi. Olardı qalay jazsam, kitap qumarlardıń diydinen shıǵaman degen soraw ústinde ádewir bas qatırdım.

Ómir kúlkiden baslanıp kóz jas penen tamamlansa hásiretli, ómir kózjastan baslanıp kúlki menen ayaqlansa quwanışlı. Al, ómir birewlerge bárha kúlkiden baslanıp kúlki menen juwmaqlansa, ekinshiler ushın ómir bárqa kóz jastan baslanıp, jáne kóz jas penen pitse she?...

Áne, ómirdiń usı qubılıslarına juwap izlew ústinde de kóp bas qatırdım.

Men ushın joqarıdaǵı sorawlarǵa bir juwap ǵana bar edi. Tek haqıyqatlıqtı jazıw kerek. Bul ushın qaraqalpaq xalqınıń, onıń basshılarınıń ne ushın basqalarǵa keńnen málim bolmaǵanlıǵınıń sebeplerin kórsetiwdi nishanaǵa

alıwım kerek boldı. Usınday haqıyqatlıq ğapa babalarımızdıń óli ótmishine jan endirip tilge keltiriwi múmkin edi.

Jáne bir ápsana: jerdiń astın-ústin soráǵan Sulayman patsha orta jastan awǵanda óziniń biyperzentligin sezip, qudaydan perzent soráǵan eken. Quday onıń zarın qabıl etip, kúnlerdiń birinde Sulayman patshanıń qırıq birinshi hayalı hámledar boladı. Patsha buǵan quwanıp, úlken toyǵa tayarlanıp júrgende, hayalı jas bosanıp, ayaq-qolsız bir tulıp tuwadı. Patsha júdá qayǵırıp, búytip masqara qılǵanı ushın qudayǵa jáne nalis etedi. Quday endi oǵan ayanış penen qarap Sulayman patshanıń ózi, bas wáziyri hám kishi hayalı úshewi bas qosıp, ortaǵa sol jansız tuwılǵan tulıptı qoyıp, kewillerinde bir-birenen jasırıp júrgen haqıyqatlıqların ashıp aytısıw zárúrligin, sonda ǵana perzentli bolatuǵınıń eskertedi. Sulayman patsha buǵan kónip ortaǵa tulıptı qoyıp, bas wáziri menen kishi hayalın eki qaptalına otırǵızadı.

Birazlarǵa haqıyqatlıqtı aytıwdan qıyın nárese bolmaydı. Úshewi bir-birine hal salısıp "siz baslańız", "siz baslańız" — dep kóp otırǵannan keyin, Sulayman patshanıń ózi birinshi baslawǵa májbúr boladı.

— Bilesiz, — depti ol júdá qıynalıp. — Bul dúnyada qudaydan sońǵı hámiri kúshli Men. Hesh násege zárúrligim joq. Soǵan qaramastan, bársheden jasırın mınaday ádetim bar: eger aldima eki adam dawlasıp kele qoysa olardıń birewiniń qolında alması bolsa, sol almasın maǵan berermeken degen dáme menen, nahaq bolsada alması bardıń tárepin tutaman.

Usı waqıtta ortada jatırǵan tulıpqa ayaq-qol enip qıbırlap sala beredi.

Náwbet bas wázirge keledi.

— Keshirersiz, Ullı patshayım. Bul álemde áwele quday, ekinshi Siz, sizden soń men, — depti ol. — Men bárshe islerdi siziń atıńız benen júrgizip, kimdi jazalayman desem jazalayman, kimdi hamalǵa qoyaman desem qoyaman. Siz kóp isimdi bilmeysiz-ám, bilgenińizde de qarsılıq qılmaysız. Soǵan qaramastan, kókiregimde bir ándiyshe júredi. YAǵnıy, hárkúni tańnamazınan soń qudayǵa nalis etip, ha qudiretli kúshli qudayım, Sulayman patshanı óltirseń, ornına men patsha bolsam dep tilek tileymen.

Usı waqıtta tulıp tolıq bópe qálpine kirip, awdarılıp túsipti.

— Keshirersiz, ullı patshayım, — deydi hayal óz náwbetinde. — Siz ushın qırıq hayalıńız bir tóbe, meniń bir ózim bir tóbe. Meniń menen bolǵanıńızda pútkil álem iyesi ekenińdi umitasız. Soǵan qaramastap, men hárkúni beswaqlı namazdan soń qudaǵa nalis etip, — "ha qudireti kúshli qudayım, Sulayman patsha tezirek ólse, men bir shopańǵa tiyip bir basqa bir bas bolıp qızıl-qıya shóllerge qoy baǵıp ketsem ármansız bolar edim", — dep tilek tileymen.

Hayal usını aytıwdan bópe shırr etip jılap, jáne awdarılıp túsipti. Qarasa qız

eken.

Sulayman patsha qaytadan sarsılıp "ha qudireti kúshli qudayım-aw, mağan nege ul bermediń" dep nalıptı, Sonda quday, "sen mennен perzent soradıń. Men sağan perzent berdim. Qız perzent emespe?", — dep qayıtp xabarlaspay qoyıptı, deydi.

Ádiwli oqıwshım, sağan bul ápsananıń mánisin túsindiriwimniń keregi bolmas dep oylayman. Biraq sennen, bir ótinishim, ata-babalarımızdıń ómir haqıyqatlıǵınan dóregen "qaraqalpaq dástanı" atlı perzentime "nege ul emes qız", yamasa "nege qız emes ul" dep nazırqanbańız. Qalay bolsada, ele keń en jaymağan ótmish haqıyqatlıǵınan dóregen menin perzentim.

Áwelgi eki kitaptı oqımağan oqıwshılarıma bir eskertiw: "Qaraqalpaq dástanınıń" úsh kitabı — bir muzeydiń úsh bólmesi sıyaqlı, hárqaysısınıń ishki diywallarınan bir-birine ótetuǵın esik ashılǵan. Eger áwelgi eki kitaptı oqımağan bolsańız, úshinshisin túsınbey qalarman dep qorıqpańız. Nátinde muzeydiń basqa shetinen-aq baslaǵan bolarsız.

Endi hárbirinizge bekkem densawlıq, baxıtlı ómir, adamzat iygiligi ushın Watanımızdıń qudiretin arttırıwdaǵı ájayıp islerińizde ada bolmas tabıslar máńgilik joldasıńız bolsın, dep qalaman. Sağan ne tilesem sol meniń de aldım kelgey, ádiwli oqıwshım!

Avtor.

Rossiya, bizlersiz-aq jasay beredi, al bizlerdiń heshqaysımız Rossiyasız jasay almaymız.

(Turgenov I. S.)

— Álemdegi gúllán urıs-qaǵıstır, kóz jastır anası — adamlardıń birine-biriniń túsiniksizligi...

— Biraq adamlardıń birine-biriniń túsiniksizligine tillerdiń hárqıylılıǵı baslı sebep emes.

(Qaraqalpaq tili boyınsha ilimpaz E. Berdimuratov penen angliyan tili boyınsha ilimpaz. J. Allamuratovtıń sóylesiginen).

BIRINSHI BÓLIM

Bul jaqtı dúnya san-sanaqsız sırlı, sıyqırlı qulp. İnsan oǵan gılt bolıp tuwıladı, kimi ashtı, kimi ashalmadı, buni ózleri de anıq bilmeydi, biraq hár qaysısı "men ǵana ashıp júrippe" degen oyǵa ózin isendirip jasadı, óytpesinde, ómir súriw kútá múshkilli.

Qaraqalpaqlardıń Xiywa xanlıǵına qarsı Aydos baba bassılıǵındaǵı 1827-jılǵı kóterilisi de bul jaqtı dúnyanıń san sanaqsız sırlı, sıyqırlı qulpın jámlesip ashıwdır ózinshe bir jolı edi. Birlik bolmadı, kúsh ázzilik etti, jeńildi. Biraq, xalıq úmiti hesh jeńilis tappay, sol qulptı ashıwdır záhmetli ǵalma-ǵalı tınımsız dawam etti.

...Quyash dúnyanıń hár jerinde hárqıylı waqıtta shıǵıp batqanı sıyaqlı, jıl máwsimleri hárjerde hárqıylı bolıp kelgeni sıyaqlı, hár dáwirde, hár xalıqtın, hár awıldıń hátte hár kisiniń ózi ushın qol jetpes biyik shoqqısı, ózi ushın ayrıqsha dańǵaralı hádiyseleri bar. Olar basqalar ushın keleshek ushın biyik shoqqı hám dańǵaralı hádiyse bolıp xızmet ete ala ma, joq pa, ol jóninde óz waqtında oylaytuǵınlar shende-shen. Degen menen, sol biyik shoqqılar, sol dańǵaralı hádiyseler óz zamanıların iyirip alǵa umtıdırsa, aqıllardı olay-bulay qozǵap teńseldirse, bás!

Ol toǵızınshı ásirde qırqınshı jıllarında islamnıń shıǵıstaǵı belgili shoqqılarınıń biri Xiywa xanlıǵına qarastı "Úsh júz alıp áwliyelı qala" atangan Góne Úrgenshte ótkerilgen toylardıń dańqın belgileytuǵıp bas jarıs — gúres payıtında, tamashagóyler kútpen bir hádiyse júz berdi: qala átirapında jawırını jerge tiymey "Pil palwan" atangan palwan jıǵıldı. Buǵan jaǵasın uslap "Álhabbiz!" demegenler shamalı. Tańlanıwdı kúsheytken jaǵday "Pil palwandı"

shalqasına salǵan jigittiń qarar kózge turpatınıń ápiwayılıǵı, jaslıǵı yamasa atınıń duyım jurtqa ele namálimligi ǵana emes, Ámudáryanıń ayaǵında, Aral teńiziniń balıǵın napaqa qılǵan az sanlı qaraqalpaq xalqınan shıqqanı boldı.

Ol, toy sáranjamınıń aldına barıp, mańlay terin qayta-qayta sıpırıw menen bas bayraqqa qoyılǵan alayaq yawmıtın jetelep, ortadan shıǵıp baratır edi, ózi qatarlı bir túrkmen jigiti qaptallap kelip sıbırlandı:

— Jeńisiń qutlı bolsın, palwan! Oǵırı kúshli ekenseń! Ismiń kim?

— Ernazar.

— YAshullılar seni qaladan tez shıǵıp ketsin, dedi.

Ernazar "nege?" dep soraw ornına oǵan juwan moynın burdı.

— Ernazar, kóp qumırsqa birikse, hátte, arıslandı óltiredi. Sennen jıǵılǵan palwannıń tárepdarları qumırısqaday. Kórinip qashpa, quwadi. Namazlıger-namazshamda óte elespesiz paytta ket!

Ernazar onıń shın doslıq penen eskertip turǵanın sezdi de, bayraqqa alǵan atınıń erine qıstırıwlı aq súyek saplı qamshını alıp berdi:

— Mennen estelik. Atıń kim?

— Annamurat.

— Annamurat, qalańızda basqa elatlardan sayaxatshılar bar ma?

— Xiywada bar desedi.

— Seni maǵan jibergen doslarǵa, yashullılarǵa sálem aytarsań, kóriskenshe xosh.

Ernazardıń bul saparı awılınan shıqqandaǵı maqseti, Xiywa hám Góne Úrgenish qalalarına jáne bir barıp, olardıń ne ushın Xiywa, ne ushın Góne Úrgenish bolıp dańq shıǵarǵanın jetigirek biliw menen Xorezm shuqırındaǵı bul dańǵaralı qalaǵa basqa elatlardan kelgen sáwdegerler, sayaxatshılar bolsa kóriw, ilajın tapsa bazılar menen tillesiw, sóytip óz eliniń áddi-úddisine, hal-jáǵdayına oy jiberiw edi.

Minekey, tosınnan, toyǵa tap bolıp, arqası qozıp gúreske túskeni ózine payda bermedi, tez ketiwge májbúr.

Kún batıwǵa meyillenip, jas úlkenler namaz benen, basqalar keshki awqattır ǵalma-ǵalı menen bánt waqıtta, Ernazar alayaq yawmıtını minip, óziniń atın jetegine alıp jolǵa tústi.

Túni menen tinbay segbir tartıp, kúnshıǵa Xiywaǵa kirdi. Burınları kelip júrgenine qaramastan, shıq astında múlğigen qala oǵan hárqashanǵısınan da ájayıp, káramatlı hám kúshli kórindi, qalanıń batisınan kiretuǵın joldı kesip ótken kishkene japtır kópirine mingen soń, artına bir qarap qoyıp, barlıq báleqadadan qutılǵanday, abırjıǵan kewli tınshıdı.

Qaramı ilashıqtay otın arqalaǵan birewdiń mańlayınan shıp-shıp teri

tamshılap, qaptalınan únsiz ótip baratırǵanına kózi túsip óz-ózinen gúbirlendi: "naysap, kútá kúshli qul eken. Usınday onmırnı qulı bolǵanda pútkil qaraqalpaq eli awır miynetten qutılar edi, bayır edi..."

— Ha, jolawshı, assalamu áleykum!

Ernazar artına jalt burıldı. Músinin talı-bilim ulamalarǵa megzes murtın qırdırap, qara saqalıń sulıwlap pardozlaǵan, otız— otızbes jaslardaǵı birew meshit tamannan kelip qalıptı. Ernazar onıń sálemin álik alıp óz gezegine sálem berdi.

Qulǵa háwesińiz ketkenin ańladım, kim bolasız?

— Qaraqalpaq Ernazar palwan degenmen.

— Ha esitkenmen. Men Xorezmge kelgen túrkiy axunman.

Ernazar atınan túsip, onıń menen qayta sálemlesti.

— Ha, azamatsań, Ernazar. Sen tuwralı, sen baslaǵan aǵa biy tuwralı da esitkenmen.

— Qaydan?

— Xorezmniń duzın teń tatıp, Ámudáryanıń suwın bólisip iship otırıp qaraqalpaqlardı bilmew, hárbir xiywalı ushın gúlliy gúna.

— Qalaǵa bóten ellerden kelgen sizden basqa-ám barma?

— Ayırıqsha kimler qızıqtıradı?

— Orıslar barma?

— Túri-túsińnen hawlıqqanıń sezilip turıptı, qorıqtır ba?

— Bir basqa bir ólim bar, onnan qashıp qutılıw joq, biraq xalqım ushın jaqsı-jaqsı niyetlerim bar, sol ushın jasaǵım keledi.

— Aqıllı jigitligińdi jańa gúbirlińnen-aq bayqadım. Íraстан da, qaraqalpaqlarǵa kóp mırnı qul kerek. Baxtıń bolsıp, bul kópir kóp qaraqalpaq jigitlerine baxıt keltmegen.

— Qalayınsha? — dedi Ernazar bul sózshil adamǵa tań qalıp.

— Esitpedińbe? Bir jola siziń elden Mamıt, Sayıpazar isimli eki jas jigit ekeleriniń ornına xan salıǵın aqıyatırǵanda, tip usı kópir ústinde shikárǵa baratırǵan xanǵa tap boladı. Isi erikken xan olardı irkip: "qaraqalpaqlar bizge kim boladı?" degen soraw qoyadı. Sonda Mamıt: "qaraqalpaqlar xan taxtıńnıń tuyaǵın kóteriwdi quralları deydi. Xan oylanbastan: "sen bala urıuwıńa biyseń" — deydi. Sóytip, Sayıpazarǵa qarap: hey bala, nendey taǵam mazalı? — deydi, "Máyek mazalı", — deydi Sayıpazar irkilmey. Xan úndemesten onı shikárǵa ertip ketedi. Eki kúnnen soń qayıp kiyatırıp jáne usı kópirge kelgende xan: "ne menen?" — deydi. Sayıpazar "duz benen" — deydi. Ullı xan onıń qatıquluwıq dilwarlıǵın maqtap: "sen-ám óz urıuwıńa biyseń" — deydi.

Ol awıllasları Mamıt hám Sayıpazardıń usılayınsha biy bolǵanı jónindegi

haqiqatliqti burinnan bilse de, jańa esitkenge qusap, úlken kózleri menen kúlip hayran qalǵan túr kórsetti.

— Axun aǵa, bir sorawıma juwap bere almadıńız?

— SHırayıńnan kóp nárseni ańlap turıppan, tamırıńdı kóreyin be?

Ernazar juwan bilegin túrinip oǵan usındı. Axun onıń júnli bileginiń ústine óziniń solıǵan geshirdey eki barmaǵın qoyıp únsiz tırladı da:

— Uyıqlamaǵansan, — dedi. — Tamırıń kúshli soǵıp turıptı. Aytshı inim, sen túsińde jalańash júreseń be?

— Bazda sonday boladı, bazda qollarımdı qanat qılıp aspanda ushıp-ám júremen.

— Seni keleshekte úlken baxıt kútip turıptı. Onıń ústine, jas ǵana bir náwshe qız sırtıńnan ashıq.

Nayatıy shunqır bilimi bar axunlar káramat penen ishindegini oqıydı, geyparaları japtıń suwın tersekeyine aǵızıp kórsetedi, degendi Ernazar kóp esitken edi. Hayrap qalıp sharshaǵanı basıldı, uyqısı ashıldı.

— Ammo, — dedi axun onıń bileginen barmaqların almay. — Túsińde jalańashlıq jaman. YA hayalıń ǵar, ya aǵayınlerińniń jek kórgeńi.

Aǵayınlerińniń unatpaytuǵını ıras. Hátte, ákesi Mırjıqtı onıń tuwısqan aǵası Aydos baba óltirgen. Házirgi "aǵa biyde" de onı uruwasları ǵana onsha quwatlamaydı, kelinshegi Rabiyybi bolsa Mamıt biydiń hayal ústine aliwǵa qolaylap júrgen qızı edi, sonlıqtan, Mamıttıń onı jaqtırmay, aǵa biyge óz toparınan jigit qostırmay qoyǵanınıń sebebin usınnan dep biletuǵın edi.

"Nelikten Rabiyybi buzıq?..."

Ernazardıń shúy tóbesine batpan tas taslanǵanday, miyi abırjıp, oyları alǵaw-dalǵawlandı. Birese túrkiy axun menen tereńirek másláhátleskisi keldi, birese, turgan jerinde onıń moynın burap, kópirdiń astına tıǵıp ketkisi keldi.

Túrkiy axun kóp gidirmey:

— Adam balasına eń keregi: birinshi— tamaq, ekinshi — zayıbınıń pákligi, — dedi de jónine ketti.

Ernazardıń dizeleri qaltırıp bunday nishterli jańalıq esitkenshe "Pil palwannıń" adamları tárepinen óltirilgeni anaǵurlım abzalırmaq túyildi. Júrek-bawırına záhár súykelgendey ashıp, eńsesine jańa ǵana ózi kórgen quldıń otını artılǵanday, atına zorga minip, salpawsıwı menen alǵa júrip, kelesi kósheniń bándirgisinen óte bergende, onıń atı ayılǵanday boldı, álleqanday tanıs dawıs jılamıradı. Tek eles shıǵar dep únsiz ketip baratır edi, dawıs jáne esitildi. Gilt toqtap bir qaptalına qarasa, úsh adam onıń awıllası Qasım degen jigitti ortaǵa alıp, hárqaysısı bir túygishlep baratır. Ol birden asıǵıp, ústilerine dónip-aq qaldı. Qasımniń betawızı ádewir-aq isipti.

— Ha, bul ne?

— Ernazar ağa, mınalar meni talayjaq, — dedi Qasım jılamsırap. — Keshegi bazargá mal ákelip satıp, búgin baqqallardan ol-pul alayın dep azan menen shıqqanı, mınawlar tap boldı.

— Ótirik sóyleme! — dedi onı tutıwshılardıń biri. — Áy, qaraqalpaq, — dep ol Ernazarǵa murajat qıldı. — Sen ara túspe. Bul urı. Keshe bazargá salǵan sıyrın arzanlaw kórip men satıp alıp edim, ol mınaw kisiniki bolıp shıqtı.

— Awa awa, — dedi ekinshisi. — Biz Ámudáryanıń jaǵasındaǵı elattanbız. Sıyırım jrǵalǵan soń iz quwıp kelsem, mınaw kisi satıp aldım dep jetelep baratır. Tuttım.

— Eger maǵan quday berip qaraqalpaq urısınıń ózi tabılmaǵanda, pulımnan ayrılganımenen turmay, ózim urı boladı ekenmen.

— Ótirik, Ernazar ağa, ótirik! — dep Qasım qayta jılamsıradı. Bular sennen qorqıp maǵan jala jawıp atır. Sennen burın qaltamdı tintip atır edi.

Qasımın jılamsıraǵan dawısında álem haqıyqatlıǵı búrkenip atırǵanday, Ernazar birden qızıp, onı qorshaǵai úshewdin shetinen qamshıǵa tuttı. Kúshli hám ashıwlı palwannıń qolındaǵı qamshıǵa tótepkı bere almay úshewi úsh jaqqa serpilip qashtı.

— Mınaǵan min! — dep Ernazar jetegindegi attı Qasımǵa uslattı. — Qash!

Qasım basqa sózdin basına barmay atqa pıshıqtay ǵargıp minip, aldı-artına qaramay arqaǵa qaray qustay ushtı.

Ernazar anaw úsh adamdı bir-birine qospay jáne qamshılap:

— Náletiy jalaqorlar! — dedi de onsha asıqpay jónine keteberdi.

Qaratawdıń tusındaǵı Ámudárya qısnaǵınai atın júzdirip, quyrıǵına asılıp ótti. Argı jaǵada ózin basıp, quyashlamada keptirinip otırıp edi, uyqısızlıǵı, sharshaǵanlıǵı tula bedenin qursap buyıqtırdı. Keshpesinde oyanıp kózin ashtı da taw ústinde álle kimlerdiń tasqa shaq-shuq balǵa urıp atırǵanın esitip, quwǵınshılar qamalaǵan eken degen pám menen uship-aq túrgeldi. Qarasa, tórt kisi tawdan tas qoparıp atır. Bir orıs adamı taxta ústine tas qıyqımların jayıp, álle qanday ájayıp ásbap penen únilip, ara-tura bir nárselerdi qaǵazǵa jazıp otır. Ol atın jetelep solarǵa qaray júrdi.

Orıs adamı Ernazarǵa sıǵalańqırıp, túr-túsinen uzaq joldan ashırqap hám állenárseden qáweter menen albırańqırıp kiyatırǵanın sezgendey, tas qoparıwshılar tamangá burılıp dawısladı:

— Ábdiraxman, túslik!

Orıs adamınıń ózbekshe sóylegeni Ernazardı quwanttı.

Tas qoparıwshılardan Ernazar qatarlı, keń jawırınlı, qara murtlı sulıwshıq jigit úsh ayaqlı oshaqqa mosı qazandı ildire sala ot jaǵıp jiberdi.

— Menin atım Grushin, — dedi orıs adamı Ernazardıń joldaslarına enise almay únsiz otırǵanına shıdamay.

— Ózbekshe Almurt dese de boladı, al senińshe?

— Ernazar, qaraqalpaqpan.

— Ooo, júdá jaqsı, qaraqalpaqlar haqqında kóp esitkenmen.

— Bul taslardan ne soǵıp atırsız?

— Házirshe, heshterıe — dedi Grushin. — Tek izertlep kórip atırımız.

— Xan bileme?

Xan maǵan minaw jigitlerdi qosıp usı tawdı izertlewge urıqsat etti. Miynetimiz esh bolmay, altın, gúmis yamasa shıramay tapsaq xanlıqqa payda, baylıǵı artadı.

— Dańq penen baylıq bar jerde qızǵanış óte kúshli boladı-dá!

— Bizde, qoy kóp jerdi qasqırdıń ózi tabadı deydi. Adam zattır iygiliǵı ushın iste qoy bolıw jaramaydı.

Ernazar sózden utılıp, awxattan keyin olarǵa tas qoparıstı. Niyeti Grushin aytqan ya altın, ya gúmis, ya shıramay qalay tabılatuǵının kóriw edi. Qaraterge shomılıp, keshke deyin tınbay qara tastan ot shıǵarıp balǵa ursa da, Grushin bir de tas qıyqımınan úmitli náirse barın ayta almadı. Keshte, ashıq aspandı túńlik qılıp juldızlardı kiyiz úziktin tesikleri dep túsiniپ, taw ústinde ashıq hawada jelingen awqat, hámmesine shiyrin kórinip ayırıqsha ishtey arttırdı.

— Siz, qaraqalpaqlar tuwralı kóp esitkenmen degen edińiz? — dedi Ernazar awqat jelinip bolǵansha shıdamay,

— Az sanlı xalıqlar ózlerin mómin sanaydı, olar haqqında basqalar dım bilmeytuǵınday kóredi. Solay ǵoy-á.

Ernazardıń kózleri kúlip, maqullaw belgisi menen bas iyzedi.

— Men bul jaqqa shıǵarda Rossiya menen Orta Aziya xalıqlarınır qarım-qatnasları haqqında biraz nárese oqıp; qatı-qulaq qarıyalardan-ám soraǵanman. Qaraqalpaqlar tuwralı gáp kóp. Bunnan jeti-segiz júz jıl burın babalarıńız "Chernie klobuki" degen at penen Rossiyanır shıǵıs shegarasın qorǵaǵan xalıqsız. Dáwir dawılı quwıp azayǵansız. Maǵan kútá qızıq kóringenı — bunnan sarras júz jılday ilgeri siziń xalıqtın elshileri Maman batır degen sárdarınır basshılıǵında ullı patsha Elizaveta Petrovnaǵa arza menen kelipti. Túsinesiz, patshalar, xanlar áwele óz tahtın oylaydı, tek aqıllısı ǵana óz ornın xalqınır táǵdiri menen baylanıstırıp oylawǵa háreket qıladı. Patsha Elizaveta Petrovna Mamandı qabıl etken, qaraqalpaqlardı qol astına alatuǵını jóninde jarlıq-ám bergen. Biraq, saray ishindeǵi ádwattı basıp, taxtımdı qorǵayman dew menen bánt bolıp wádesin umıtqan sekili.

Orıs adamınır patshasın maqtamay, haqıyqatlıqtı aytqanı tırlawshılardıń

bárine unadı. Ásirese, Ernazardı kóbirek úyirdi...

2

Qazaqdáryanı jaǵalay qonǵan elattırn qubla shetindegi shoq úylerge onsha dıqqat awdarılmas edi. Kún awa awılǵa jan endi, ján-jaqtan kiyatırǵan atlılar kórine basladı. Olardı bári usı awılǵa bas kótergen qoqtasınlı jaslardın biri Máwlen sarınıkine baratır. Onın búgin "aǵa biy" ziyapatın beriw náwbeti.

"Aǵa biy" — erterektegi ata-babalardıń umıt bolıwǵa qaraǵan "aǵa biy" oyını. Onın qaytadan tikleniwiniń mánisi bılay edi: 1827-jılǵı Aydos baba basshılıǵındaǵı kóterilisinen sabaq alǵan Xiywa xanı qaraqalpaq uruqlarınıń qaytıp birigiwine imkaniyat tuwdırmaw ushın, awıllardan, awıllar bólsheklep kóshirip, bir urıwdı ekinshi uruǵa aralastırıp qarma qılıp bilǵastırdı da, hár awılın ishinde alawızlıqtırn tuxımın sewip, birewdı ekinshige tırshı qılıp úlgerdi. Aydos babanın jaqın-juwıqları, dos-yaranları túwe, oǵan bir mártebe túslik bergen, qondırǵan biylerdi, uruw baslıqların ózgerтип, jańaların qoyıp shıqtı, kóp awıllarǵa Xiywadan mollalar jiberildi. Bul waqıyalar Ernazardıń anası Qumar analıqqa tap júrek tamırları ústinde bolıp atırǵanday sezilip, jáne kóterilis bolıwı tiyisligine kózi jetetuǵın edi.

Sol ushın barlıq bilgenin jalǵız ulı Ernazaraǵa beriwge tırstı. Ernazar, haqıyqattan da onıń kewlindegedey bolıp ósti: iri, súbe qabırǵalı, duǵıjım bilekli, aybatlı palwan, ári aqıllı. Úlken-úlken toylarda gúreslerge túsip, jeńip alǵan bayraqların anasına ákelip tapsıradı. Epli apa olardıń hámмесin ornı-ornına paydalanıp, burın "Qumar jesirdin shańıraǵı" atanǵan úydi "Ernazar palwannıń shańırǵına aylandırdı. Qońsılas awılǵa bir supıdap qalǵan jesirdin Rabiysi atlı sulıw qızın kelin etip túsirdi. Rabiysi etekli kelin bolıp, kelesi jılı-aq Qumar analıqtı aqlıqlı qıldı. Ana awılınıń jas úlkenlerin jıynap aqlıǵına Ernazardıń atına uyqas Xojanazar dep at qoydırdı. Rabiysi Xojanazardan soń da kóz jardı. Qızalaqlı boldı.

Qumar analıqtı bular qánaátlendirmedi. Bas ármanı — Ernazarǵa atı ápsana Maman biyden qalǵan, Aydos baba jıqqan tuwdı tikletiw. Ananın oyınsha: bul tuw — babalar tuwı, bul tuw — erkinlik tuwı, bul tuw — xalıqtırn xalıq atın alıw ushın gúres tuwı, bul tuw — ullı orıs patshalıǵına qosılıp, ullı xalıq penen bir táǵdirles bolıw tuwı. Bul tuwdı tiklew ushın jurttı awızına qaratqanday jigitke hújjet hám hamal kerek. Ernazarda hújjet bar, al hamal? Hamaldı tek Xiywa xanı beredi. Bir hayran qalarlıǵı: xan Aydos babanıń tárepdarlarına jaman kóz benen qarap atırǵanda, jas palwanǵa jaman kózde bolmadı, sebebi onıń ákesi Mirjiqtı Aydos babanıń ózi óltirgenligi esapqa alındı, al Aydos babanıń dushpanlarına hamal berilip atırǵanda Ernazar jorta umıtlıdı, sebebi Mirjiq Aydos babanıń

tuwısqan inisi ekeni esapqa alındı.

Ernazar Xiywa xanına bas iyip barıp hamal sorawı kerek pe? Joq. Kim hamal berip, jaraq uslatsa, sol oğan oz tuwın kótertedi, ózine qorğan qıladı. Hamalğa ózi erissin, sonda qıyalı qısılmaıdı, háreketi erkin boladı. Sol ushın endigi jalǵız usıl "aǵa biy oynın" jańartıw. Onı kim baslap, kim meńgerse, onıń átirapına jas jigitle toplanadı, jigitle qorshaǵanı — abırayı artıp, óz-ózinen hamal kelgeni, "Aǵa biy" bir awıldıń ǵana emes, bir neshe awıldıń jasları qosılıp, alma-gezek ziyapat beriw oyını. Gileń jarlı-jaqıbaydıń balaları gúrish, may shıǵarıspaq qılıp ótkeretuǵın "Geshtek"-ten ayırması— "Aǵa biyge" óńsheń qoqtasınlı shańıraqlardıń on altıdan otız jasqa shekemgi bozbalaları menen jas jigitle qatnasadı. Kim qosılsa, onıń basqalardan ǵárejet almay qırq-eliw jigitte ziyapat beriwge shaması keletuǵın bolıwı shárt.

"Aǵa biydiń" óz zańı bar, sol buzılmasa, jıl boyına, hátte birneshe jıllar dawam ete beredi. Oynıń usılay atalıwınıń sebebi, bir basshı saylanadı, ol "aǵa biy" yaǵnıy "biy aǵası" dep ataladı. Aǵa biydiń qazısı, jasawılları boladı. Olardan tısqarı hár ziyapatta jańa dúrreshiler belgilenedi. Qazınıń húkimin tek Aǵa biy ǵana buza aladı.

Eskiden kiyatırǵan bul oyınıń jáne bir tamanı — bardamlı úylerdiń balaları birlikke, tártipke, jasawıllıqqa, qazılıqqa, biylikke úyrenedi. Jaslardıń kóbirek qızıǵıwına jáne bir sebep: "aǵa biyde" hárqıylı oyun-zawıqlar boladı. Jańıltpashlar, danalıqlar ayıladı, qıssaxanlar qıssa oqıydı, shayırlar, baqsılar qosıq aytadı, sazandeler saz shertedi, gúres tutiladı, hárbir ziyapatta ahbaratshı belgilenip, ol álemde ne bolıp atırǵanı jóninde jolawshılardan, sayaxatshılardan, kárwanlardan esitkenleri boyınsha xabar aytadı. Ziyapattıń kúnin, náwbetin Aǵa biy belgileydi. Ol búgingi ziyapatta kimge birinshi tamaq asatsa, sol kelesi náwbetke sózsiz tayarlanadı. Aǵa biy eskertken múddetke heshkim qosımsha xabar kútpey keliwi tiyis. Eger tazadap qosılıwshılar bolsa, ziyapat waqtında Aǵa biyge jolǵıp, arzin aytadı. Ol kópshiliktiń másláháti boyınsha qabıl etiledi.

Ata-babalardıń bul oyınıń jańartıw ushın Qumar analıq ulınıń teń qurbi-joraların úyine shaqırtıp ziyapat berip, "aǵa biy" jóninde aytıp onıń tártiplerin túsindirdi de:

— Bul júdá kerekli dástúr, — dedi ol sońında. — Quday joq degen jerde otırsań da, aǵası joq degen jerde otırmaǵan jaqsı. Arańızda aǵa bolıwı dárkar.

Bul jigitlerge kútá unadı. Aǵa biyge kimdi kórsetiwde ekileniw bolmay, birden-aq palwan Ernazardıń atı ataldı. Bunnan soń Ernazar jigitle arasında hárqıylı danalıq, jumbaq aytısın baslap, olarǵa jaqsı juwap bergen bay balalarınıń biri Fázıl degen jigitti qazılıqqa usındı. Asan, Artıq degen jigitlerdi jasawıl qılıp belgiledi. Durrreshiler hár ziyapatta ózgertilip turılıwı tiyis boldı.

Aydos baba kóterilisinen keyin erkin oyın-zawıq qura almay jabıgıp qalğan jaslarğa, bul oğada jaqsı tapqırılıq bolıp, kelesi ziyapat óz waqtıda júdá iitizamlı ótti.

Bara-bara "ağa biydiń" ġalawıtı qońsı awıllarğa da taradı. Qosılıwshılar kóbeygen sayın tártip qatayıp arnawlı túrde, "Ağa biydin shártnaması" belgilendi. Bul birlikti jáne de bekkemlep, aǵabiy Ernazardıń abıroyın arttırdı.

...Búgingi ağa biy ziyapatınıń iyesi Máwlen sarı ataqlı bay ulı edi. Biraq ákesi erterekte marhum bolıp, Rústem atlı inisi menen qaldı. Jaslıǵı sebeplime, ya inisiniń nasazlıǵınanba, shańıraǵı demde-aq ortashalar qatarına túsip baratırǵanı ushınba, "Ağa biy" oyını baslanǵanda quwana quwatlaǵanlardıń biri.

Ol búgip azannan baslap janı tózbey, kirip shıǵıp, tamshıday aratura kelip atırǵan atlılardı qabıl etip júripti. Ózin qansha álpayım tutıwǵa tırıssa da, ishinde bir gúshikey jatır. Keshe keshte Ernazardikine barıp edi, bir aylıqta ketkeninen ele kelmepti. Biraq Qasım Ernazardıń Xiywadan qaytqanın aytıp, anasına onıń bayraqqa alǵan atın tapsırıp ketkenin kórgeni ushın, azan menen malıp soyıp tayarlıqtı basladı.

Ernazar sáskede de joq. SHıdamay inisi Rústemdi qayta jiberdi.

"Meniń talabım bir kelispedi — dep ara-tura murnı astınan tońqıldanadı. — Sonsha ġarejetim kúyse..."

Rústem at minbege qorqıp, bárha eshekli júretuǵın edn. Olda kórınebeydi. Aradan dem ótkermey onıń jolına kóz taslap, ashıw menen qaptalına túpirinedi de sóginedi: "Ha seni, usınday nasaz tuwısqannıń basın shawıp góne taslasań!".

Állenemirde Rústemniń eshegi aqırdı. Máwlen alıstan dawısladı:

— Barma?

— Joq — dedi Rústem.

— Ólim!

Ol ashıw menen artına aylana bergeni, attan túsip atırǵan Ernazardı kórip, quwanǵanına juwırıp barıp atın jılawladı.

Ernazar Máwlen sarı menen kewilli sálemlesti de, hal-jagdayın, ziyapatqa tayarlıǵın, jigitlerdiń kelip bolǵan-bolmaǵanın sorap alıp, ishkeriledi.

Ziyapattıń bası gúresten baslanatuǵın edi. Kóbinese gúresti ózi baslaydı. Onda da onıń menen tay keletuin jalǵız ġana Nurlıbek edi. Ol Aydos babadan sońǵı ataqlı Asqar biydiń esigindegi diyxanı. Hár ziyapat sayın Ernazardıń ózi barıp Asqar biyden sorap ertip keletuǵın edi.

— Ullı ağa biy, — dedi "ağa biy" qazısı Fázıl Ernazardıń alakózleri ne kúsegenin uǵıp. — Asqar biy Nurlıbektı Xiywaǵa ózi menen áketipti.

— Ziyapat bir saparǵa gúressiz-aq ótedi, — dedi de Ernazar "ağa biy"

wazıypasına ótip, sál jıyñaqlasıńqırıp, xár sapargá ádeti boyınsha saqqa júgingende bárshe jigitler tártip saqlap, saqqa-saqqa júginisti. Úy iyesi aǵa biydiń aldına chaynik ákelip qoydı da, qol qawsırıp buyırǵıńızǵa tayınbız degen isharaı bildirdi.

Máwlen sarı ózin kútá kóterińki kórsetiwge urınıp, qansha korazlansa da, yamasa ózin kútá kishipeyil kórsetiwge urınıp, moynın tómep tartsa da, barlıq qılıqları ózine qonbay, kúlkili shıǵa beretuǵın edi. Ernazar onıń qunjıyǵan turpatına uzaǵıraq tigilip, betinde tazadan payda bolǵan tırtıq izin abayladı.

— Máwlen, tanımalı bolayın dep betińdi sizǵanbısań?

Jigitler kúlkige tayarlanıp quwjırıldı.

— Ullı "aǵa biy" durıs sezdińiz. Men bul tırtıq penen maqtanaman, sebebi hayalım saldı.

Hámme duw kúlisti.

— Ne menen?— dedi Ernazar eziwin jıymay.

— Ullı aǵa biy ápiw etińiz, usı ziyapatqa tayarlıq ústinde hayalım ashıwlanıp, nayzanı jiberip qalǵanı, tup-tuwrı betime tiydi.

— Nayzanı?!

— Awa, Men erkek bolǵanı ushın nayzanı jaqsı kóremen, hayalım hayal bolǵanı ushın qazan pıshaqtı jaqsı kóredi. Ózińiz bilesiz, nayza menen qazan pıshaqtırın atası bir aǵa-úke. Sol ushında úkesin emes aǵasınıń atın aytıp nayzanı jiberip qaldı dep turıppan, bolmasa, qazan pıshaqtı. Ha ashıw menen jiberip qaldı! Ha, nege mirjydińiz? Bul ayıppa? Ayıp emes. Hayalım meni súygenlikten nayzanıń inisi pıshaqtı júdá qádirlaydı de. Ózinde mergenlik ám bar. Sonısın maqtanış tutaman-dá.

Otırǵanlar jáne duw kúlisti. Ernazar oǵan xızmetti ele de jaqsılawdı tapsırıp, eki jaǵına alma-gezek qarap aldı da, oń jaǵındaǵı sulıwshıq mollasınmaq jigitke iyegin kóteredi:

— Káne, Fázıl qazı, tazadan qosılıwǵa kelgenler barma? barma?

Fázıl ornınan sál alǵa jilisti.

— Hár qashanǵınsınsha kiriwshiler kóp, biraq búgishe ekewi bar. Biri ha anaw esiktegi bozbala, jası onjetide, keneges Qabıl biydiń ulı Ernazar.

— Bereket tap, hesh kimdi uruwı menen atama!

— Jurt onı siziń menen shatastırmaw ushın aytıp atırman. Qáleseńiz, bala Ernazar dep atasaq boladı.

— Aǵa, biy mende bir sóz qosayın, — dedi Máwlen sarı esiktep qayta kirip.

— Adamdı uruwı menen atawǵa men-ám qarsıman. Xalqımınır paydasın oylasam, tuwısqan inim Rústem kózime qara shıbın shelli kórinbeydi. Meni jurt Máwlen qandekli deydi, buǵan onsha qarsı bolmadım, ırasında da geypara

jaman-jáwtik áǵayınlerdiń kewline gúptiktey kelmessin dep júrippen. Hamal, ataǵ ózim ushın kerek emes, sol jaman áǵayınlerge azmaz kereklew qusaydı...

— Máwlen, jorgalay bermeshi, qolıńnan hamal júritiw kelmeydi, — dep Ernazar, bul gápiniń nendey aqıbetke ákeletuǵına itibar bermey, bala Ernazardıń túrgeliwin ótindi.

Máwlenniń júregin oq tesip ótkendey shırayı ózgerip, kókiregine qol basıwı menen únsiz qaldı. Jurt oǵan emes, bala Ernazarǵa kóz tikti.

Ol ariq-torıqtan kelgen áljuwaz bala eken. Basqalardan ózgesheligi-ústingi erin astırǵı ernin jabıńqıraydı, kázleri óz teńleslerine emes, egedelerge tán, oynaqshımaydı, oyshıl, shırayı da solǵınday Otırıs-turısın baqlaǵanlar álleqanday jasırın aqıldıń izin sezdi, birazlarda "bul erjetse, Ernazar aǵa biyge bashartpas-ám" degen qıyal tuwdı, biraq heshkim heshteńe demedi.

Bala Ernazar ózine sın kózler qadalǵanın sezip, gápti neden basların bilmey, aynalasın kóz astınan bir sholıp, aǵa biyge iyildi:

— Buyırǵıńızǵa tayınman, Ullı aǵa biy.

— Bala Ernazar ullı xanıımızdın Seytmuxammed atlı inisi menen bir medresede oqıǵan, — dep qosıp qoydı Artıq jasawıl.

Jańalıq otırǵanlardıń bala Ernazarǵa degen kóz qarasın ózertip, súyispenşilik tuwdırdı.

— "Aǵa biydiń shártınamasın" tákirarla, — dedi Ernazar suwıqlaw.

— "...Pútkil qaraqalpaq jaslarınń basqospa meylisi "aǵa biydiń" tártibin buzsam, xalqıma qarsı jaman niyette is islesem, ullı aǵa biydin buyırǵın bárjay etpesem, meni quda ǵázebeti ursın, ullı aǵa biy óz qolı menen kózlerimdi oysın..." — dedi bala Ernazar irkinishsiz.

Aǵa biy qazısına, jasawıllarǵa, dúrreshilerge qaradı, olardıń bas iyzep maqullawın kórip, bala Ernazardıń búginnen baslap qatarǵa qosılǵanın jariya qıldı.

— Ullı Aǵa biy, jigitler! — dedi bala Ernazar otırar aldında, — Kelesi meylisti bizikińde ótkeriwińizdi tileymen.

Tártip boyınsha kelesi meylisti Aǵa biy belgileytuǵınınan xabarlı bolsa da, ózimshillik etkenin Ernazar aǵa biy unatpadı, sóytsede, onıń jaslıǵın esapqa alıp, palaw tayın bolıwın kútpey, aldına shaqırdı da, ıssı nan asattı.

Aǵa biy ne ushın onıń ıǵına jıǵılǵanı bárshege túsiniksiz qaldı.

— Búgingi "aǵa biyge" ekinshi talaban Mádireyim. Qıtay urıwınan marhum Reyim mollanın ullı, awılımızdaǵı SHárip mollanın qarın bólesi, jası otızda, — dedi Fázıl otırısınan barısın irikpey. — Káne Mádireyim qara bala, qozǵal!

Tırısqaq ariq, kúygen talday qara jigit hámmeniń aldına shıqtı. Jigitlerdin biri Ernazardıń urıqsatı menen onnan usı waqıtqa shekem "aǵa biyge" nege

qosılmağanınıń mánisin soradı. Mádireyim ayıplı kisidey tómén qarawı menen murnınan mıńgırladı.

— Ullı Ağa biy Ernazar menen bir úyde otırıwǵa men mínásip emes shıǵarman, sebebi aqılına ılayıq aqılım joq dep oyladım.

Ernazar ağa biy oǵan gápti kóp sozdırmay "ağa biydin shártınamasın" tákirarlawdı buyırdı.

Mádireyim bala Ernazardan dilwarlaw, sheshenlew, qusadı. SHártanamanın hárbir sózi onıń awzınan ári salmaqlı, ári ayırıqsha mánili bolıp esitildi. Degen menen bala Ernazarǵa berilgep ishki bahalar berilmedi. Bunın sebebi Mádireyimniń onnan pás juwap bergeninde emes, jas úlkenliginde edi. Bul jasta, bárshe jaslar sonday aqlı bolıwı shárt.

— Ernazar ağa biy, — dedi qazı. — "Ağa biyge" qosılıwǵa tilek bildirgen jáne bir insan bar edi, milleti basqa bolǵanı ushın qabıl etilmeytuǵının aytsam da, ketpey, Máwlenniń ilashıǵında otır.

— Kim ózi?

— Qońsı qazaq awıldıń jılqımanı Zarlıq degen jigit. Tóre tuqımınan eken.

Ernazar ağa biy azǵana oylanıp, jigitlerine qaradı. Kópshiliginde ózge millettiń adamın jatırqaǵanlıq sezilmegen sıyaqlı.

— Káne, Artıq jasawıl, Zarlıqtı keltir.

Jasawıl tez shıǵıp, keń jazıq mańlaylı biraq kózleri kishirekten kelgen qara murtlı sulıwshıq jigitti ertip kirdi.

— Ózińdi tanıstır, — dedi Ernazar ağa biy.

— Atım Zarlıq, jasım otızda. Batıq baydıń jılqısın baǵaman. Bay sizlerdiń "ağa biyińiz" tuwralı esitip, óz balaların, jılqımanların, shopanların sınnan ótkerip, ortalıqtan meni sizlerge qosıwǵa uýǵardı. Qálegen waqıtta ziyapatım, sıyım tayın, dep aytıp jiberdi.

— SHártınamanı úyrendińizbe?

— Úyrendim. "Pútkil qaraqalpaq jaslarınıń basqospa meylisi "ağa biydiń" tártibin buzsam, xalqıma qarsı jaman niyette is islesem, Ullı ağa biydiń buyrıǵın bájay etpesem, meni quda gázabeti ursın, ullı ağa biy óz qolı menen kózlerimdi oysın..."

— Jigitler, qaǵısıp Zarlıqqa orın berińler!

Zarlıq tórirekten ashılǵan orıńǵa júdá mulaymlilik penen shıǵıp, basqalar taqlette saqqa júgindi.

— Jáne kim bar?

— Aydos babaǵa atqosshı bolǵan Dospannan bir qız, bir ul qalǵan edi. Qızı on altıǵa, ulı on ushke shıǵıptı. Qız úkesin ertip ákelgen edi, "ağa biyge" ash-arıq jetimlerdi qosıp abıroyın tóge almaymız dep, qaytarıp jiberdim.

— Oy, qız oğırı sulıw eken, heshteńe teńep bolmaydı, — dep jigitlerden biri qaptaldan sóz qosıp edi. Ernazar oğan kózlerin alartıp, qazı Fázılğa bet burdı.

— Úkeń ele jas desen de boladı eken.

Fázıl asıqtay murnın girjiytip, oğan birnárse deyjaq boldı da ózin irkti.

Únsız shay ishiw dawam etildi.

— Jigitler, — dep bir gezde Ernazar ağa biy kókiregin kerdi, Onıń el táǵdirine, jaslardıń ómir jolına tiyisli kóp-kóp danalıq áńgimeler oylap tabatuǵına úyrenisken jaslar, kúnge baqqan ayǵabaǵarday, oğan júzlerin burdı. — Bir adam o dúnyaǵa barǵan eken, deydi. Beyishtiń bir qanası bos turǵanbısh. "Adamları qayda?" — dep soraptı. Beyishtiń baǵmanı "bul qaraqalpaqlarǵa arnalǵan jay edi" depti. "Sonsha qaraqalpaq ólip atır, sirá birewine beyish minásip emes pe" — dep soraptı, "Bilesizbe olar bir-birinen beyish túwe jaqtı dúnyanı da qızǵanıp, talasıp úyrengeń. Ólgen sozda ádeti qalmaq, qıl kópirdin ústinde bir birine jol berispey qıran-pısh bolıp, bos beyishke jete almay, qıl kópirdiń astındaǵı dozaqqa tomp-tomp qulay beredi" depti.

Kimde álleqanday sezim payda bolıp oylandı. Kimi áńgimeniń tórkinińe tereń oy jibermeı, "aqlsız ólilerdiń" ústinen mıyıp tartıp kúldi.

Ernazar jámaátke astarlıraq áńgime tawıp aytsa, tıńlawshılardıń uzaǵıraq oylanıwına sańlaq qaldıratuǵın edi.

— Jigitler, endi jumbaq-sorawları baslaymız, — dedi ol biraz irkilisten keyin. — Oylanıńlar, dúnyadaǵı eń jaman mákan qáyer?

Ağa biyshiler ózlerin erkin tutıp, óz-ara sıbırlasatuǵın payıt tawıp, hárkim ishinen gúbirlenip, birew-birewine qarastı.

"Ağa biy" — baslanǵalı ádeti boyınsha Fázıl juwapqa tayınlıǵın bildirdi.

— Ayt, qazı, — dedi Ernazar ağa biy.

— Dúnyadaǵı eń jaman mákai suwsız jer boladı.

Hámmeden esikte, qamıstay bolıp otırǵan jıńışke arıq jigit;

— Ernazar ağa, -dsdi kózlerin sıırıp-sıırıp. — Men sizge soraw bersem, meylime?

— Meyli, Muxammetkárim.

— Dúnyadaǵı eń kúshli nárese ne?

— Biriishi nan, ekinshi birlik, — dedi Ernazar ağa biy oylanbastan. — Al dúnyadaǵı en jaman mákan— dostıń joq mákan.

Sońǵı juwapqa Fázıldıń renjńgeni arıqlaw júzinei kórinip, ot jaqtısında beti gúńgirtlengen sıyaqlandı. Onı elestirmey Muxammetkárimniń jáne bir nárese degisi kelgenin Ernazar sezdi de, "sóyle" degen isharat penen iyek kóterdi.

— Men Mádireyimge bir soraw berejaqpan, — dedi Muxammedkárim.

— Mádireyim, juwapqa tayarlan.

— Aqıllı menen aqılsızdı qalay ayıramız?

— Aqılsızdıń belgisi— úyrete beredi, aqıllılıqtıń belgisi— úyrene beredi, — dedi Mádireyim.

— Ullı Aǵa biy— dedi Máwlen sarı. — Menin bala Ernazarǵa bir sorawım bar. Ol xannıń inisi menen oqıǵan bolsa aytsın, xan qanday taǵam jeydi eken?

— Xan júzimniń suwınan geshirdiń suwın abzalıraq kóredi.

Máwlenniń oyı bala Ernazar házir tayarlanıp atırǵan taǵamlarǵa usaǵan taǵamlardı aytar, dep oylaǵan edi, push boldı, biraq ózine tán ádeti boyınsha sır uqtırmawǵa tırısıp, jáne bir oy taptı:

— Bala, Ernazar, ózińdi kimniń qulıman deyseń?

— Qudanıń qulı-dá, — dedi kewili ósken Muxammetkárim.

Ernazar aǵa biy orınsız sóylegeni ushın Muxammetkárimge alara bir qarap edi, oǵan usı kóz qaras-aq jetkilikli túyilip, kirpidey jıyıldı da, qayıp ún qatpasqa táwbe etkendey qalǵa tústi. Fázıl payıttan paydalap kókirek kóterdi.

— Máwlen, shınlıqtı bilgiń kelse aytayın, hár kisi, eń áwele, óz sırnıń qulı.

Qazınıń juwabına xámme ishlerin tarttı.

— Ernazar, saǵan bir soraw— dedi Ernazar aǵa biy bala Ernazarǵa. — Adamdaǵı eń aǵla qásiyet ne?

Bala Ernazar oylanıp, biraz daǵdırıstan keyin tilge keldi:

— Qolınan kelse kisige tegin dasturxan jayıp, ózgeniń dasturxanınan teginge heshteńe jemew.

Ernazar aǵa biy mıyıǵınan kúliw menen juwapqa qánáhátlengenin ańlattı.

Gápke aralaspay otırǵan Asan jasawıl aǵa biyge murajat qılıp, tóre tuxımı Zarlıqqa soraw beriw ushın urıqsat aldı.

— Zarlıq aǵa, bul jaqtı dúnyada húkim qılıwshı xan menen patshalardıń taxtı, taji, bas quralı ne ekenin ayta alasız ba?

Soraw kópshilikke gúmilji túyildi, Asan jasawıldıń ózi de sorawına onsha túsinbeytuǵını belgili bolıp turdı. Bunu sezgen Ernazar aǵa biy, eger Zarlıq durıslap juwap bere almasa, juwap beriw ushın oyılı pishinge kirdi.

— Menińshe, — dep Zarlıq kóp irkilip hár sózin salmaqlap juwap qaytardı. — Xan menen patshalardıń taxtı xalıq, taji láshkeri, bas quralı mıltıq-oq-dárisi.

— Sonda xalıqtıń taxtı, taji, bas quralı ne bolar eken?— dedi esikte turǵan úy iyesi.

Bunday soraw bolmaydı degendey, onı unatpaǵanlıq keyipler kórsetilip hámme birneshe demge tim-tırıs qalıp edi, úy sırtınan állekim ún qattı;

— Xalıqtıń taxtı — ónip-ósken jeri, taji — aspandaǵı quyash, bas quralı — bel, ketpeni. Xanlardıń bas quralı xalıqtıń isenimi bolıwı tiyis.

Qúılmegen juwap "aǵa biyshilerdi" tańlandırıp, bári birden aǵa biydiń ne

dewin kútti. Ol oylanbastan dalağa dawısladı;

— Kim bolsañ da, kir ishke.

Muxammedkárim keshirim soraw belgisi menen Áğa biyge qıyıldı:

— Meniñ diyxanım edi. Atıma qarap turıw ushın ertip shıqqanman. Óziniñ iretsiz sóylep salatuğın ádeti bar.

— Atı kim?

— Bilesizgoy, jarlılar balların júdá kótermelep at qoyadı. Atı Bektóre. Qirmey-aq qoysın.

— Muxammedkárimniñ diyxanın bilemiz, kirip keypimizdi qashırmasın, — dedi esikke taman otırğanlardan biri.

Ernazar áğa biy endi ójetlespey sırtta danalıq aitqan jigitti umıtqan sekilendi.

— Ullı áğa biy bir soraw, — dedi Bektóreiiñ ishkerilewin qálemegen jigiti. — Basshı qanday bolıwı kerek?

— Basshı bárha bultıyıp júriwi kerek, — dedi úy iyesi náwbet kútphey.

— Joq, kem sózli bolğanı durıs, — dedi Fázıl qazı, — Qol astındağılar menen kóp aralasa bermewi de kerek.

Ernazar olardı jaqtırmağan keyip kórsetti:

— Basshı xalqın súyiwi, xalqı ushın ólimnen de tayınbawı kerek.

— Áğa biy, — dep únsiz Mádireyim omıraw kóterdi. — Bárshege ortaқ bir soraw bersem meyli me?

— Sora.

— Eldiñ ataq-abıroyın ne kóteredi?

Birazğa shekem jim-jırtlıq húkim súrdi de, birden hárkim iretsiz, juwap beriwege ótti:

— Baylıq.

— SHayırlar...

— Jigitler, parasat tutıńlar, — dedi Ernazar áğa biy. — Baylıqtı aytpańlar, baylıq bir shirik záńgi, birde bolmasa, birde mort sınadı. Eldiñ ataq-abırayın kóteretuğın nárese ilim-hikmeti, danalığı.

— Oğada durıs juwap, — dedi Fázıl.

Ernazar áğa biy qazısınıñ maqtaw sózlerin qalay qabil etkenin izsiz qaldırıp:

— Genjemurat, endi náwbet sağan, — dedi.

Genjemurat Ernazardıñ kóp jıllardan beri sırlas joralarınıñ biri. Onı Qumar analıq ta unatadı sol ushın olardıñ úyine jiyyi-jıyyi kelip turatuğın edi. Bir jola ele jasıraқ gezinde áńgimeden áńgime baslap, Aydos babanıñ shawqımlı kóterilisinen keyin el arası jim-jırt bolıp qalğanına kewli tolmay, "biz bir áwladtıñ kóleńkesinde joytılp baratırğan awladpız" degen edi. Bul Qumar analıqtıñ "áğa biydi" jańartıwına qosımsha bir qamshı da boldı.

Sonnan beri Qumar analıq onı ábden jaqsı kóredi. Ernazar oğan kóp isenedi. Ótken saparda Genjemuratqa usı búgingi ziyapatqa axbaratshı bolıw tapsırılğan edi. Oğan "ağa biy" dúzilgeli bul birinshi tapsırma da edi. Ol qoynınan quran shıǵarıp, dizesiniń ústine qoydı. Usılay etiw, barlıq axbaratshılar ushın ádet, sonda ol ótirik sóylemeydi. Bir awız ótirik sóz bǵrsheni tuwrı joldan adastıratuǵını da ağa biydiń shǵrtnamasına jazılğan.

— Ullı Ağa biy, dos-yaranlar, — dep dizesindegi qurandı qos qollap uslap mańlayına tiygizdi de, ornına qayta qoyıp, xabarın basladı. — Ótken bir ay ishinde, elimizdiń ishki sharayatı menen birge qońsı-qoba elatlarda, imkaniyatı barınsha pútkil álem de ne bolıp atırǵanın biliwdi maqset ettim. Men diydarlasıp sóylesken jolawshılardıń, sawdagerlerdiń, kárwanlardıń árgimelerine qaraǵanda, pútkil álem bir túrli shaypalista turıptı.

"Ağa biy" shilerdin kóbisi Genjemurattan álem haqqında xabar esitemiz dep oylamaǵan edi. Ernazar ağa biydiń ózi de tańlanıp ayrıqsha dıqqat penen qulaq qoydı. Sırtaǵılar da jım-jirtlanıp, ortada jańǵan jas jıńǵıldır ısıldısı azǵana bilinip turdı.

— Arqadaǵı qazaq aǵayınlerdiń halı júdá qıyın, — dedi Genjemurat az irkilisten soń, — Awillarında kútá túsiniqsiz urıs-qaǵıs bar. Bókey xanlıǵında Isatay batır menen shayır Maxambettiń basshılıǵında orıs tórelerine qarşı kóterilis júrip atır. Ilgeri jılları Bókey xanlıǵınıń qazaqları Orenburgtıń general-gubernatorına xat jazıp "bizde óz biylerimiz, sultanlarımız kóp azaplaydı, Járdem etińiz" dep soranǵan eken, sol qazaqlarǵa járdem etiw bǵnesi menen orıs tóreleri de kóterilgen. Aqıbeti ne bolatuǵını ele namálim. Qarapayım xalıq kim tárepinde haqıyqatlıq barın bilmey ar-sar. Al endi qubla jaǵımızǵa ótsek, onda da urıs bar. Persiya shaxı Aǵǵanıstannıń Gerat qalasına basıp kireli bir jıl bolıptı. Bul bálámátqa orıs patshalıǵı sebepker degen gǵp tarqaǵan. Gerattan bir sawdagerdiń aytıwı boyınsha, Geratta házir orıslar emes— inglisler kóbeyip ketken. Soǵan qaraǵanda, orıslardıń basqınshılıǵı jóninde gǵp ósekke usaydı. Inglisler jalǵız Gerat qalası túwe pútkil Aǵanıstandı awzına qaratıw maqsetin iske asırıp atırǵan kórinedi.

— Álhabbiz. — dedi állekim.

— Al, endi kúnshıǵıs shegaramız da paraxat emes. Buxaraǵa Hindstan arqalı bir dáriwsh kelgen eken, Buxara hámiri onnan shubhalanıp, izine adam salıptı, ol inglis jansız bolıp shuǵıptı. Ayıbın moynına qoyıp, tutqın qılıptı. Aytpaqshı, Orenburgta orıs tóreleri de bir inglis jansızın tutup, qalasınan quwıp jiberipti.

Uruwına biy bolsa da "ağa biy" ge tilenip qosılǵan Sayıpazar heshbir gǵpke aralaspay, ózinshe bir tóbe bolıp otır edi, shıdamadı:

— Genjemurat múytén, aytıwına qaraǵanda, inglis jansızları bǵrshe jaqta

jayılıp júrgen be?

— Aytajaǵın tamap qılsın, — dedi Ernazar aǵa biy.

— Kún batısımdaǵı Daǵıstan, Ezer, Erman, Gúrjıstan¹ ellerinde de hár qıylı qıyan-kestileri bolıp atırǵanbısh, Daǵıstanda imam SHamil eliniń ózin-ózi basqarıwı ushın kóterilis etip atırıptı. Barıp qaytıwǵa bir aylanıp keliw qıyın. Al endi ótken xabarda gáp bolǵan Orta júzdiń xanı Serjan Qasımullı jóninde bilesiz. Ol Orta júzdi orıs patshasınıń qolastınan shıǵaraman dep urıs qılıp júr edi, onı Tashkent Qusbegisi óltirip qoyıptı, Ornına tuwısqan inisi Kenesarı bas kóteripti. Onıń da maqseti Orta júzdi orıs patshasınıń shıǵarıp alıp xan bolmaqshı. Bul isime járdem bersin dep, Xiywa xanının járdem soratıp, atlılar jibergen eken. Olar eki kúnlıkte biziń awılда qonıp Xiywaǵa Asqar biydi ertip áketti... Al endi, Xorezm shuqırında da qıylı-qıylı maqsette bir-birin túsınispey, álemejuwhalıqta júrgen toparlar kóp. Qońsılas túrkmen elatı da qarap jatırǵan joq. Góne Urgençten Annamurat degen jigit izine jaslardıń bir tobın jámlep, Xiywa xanına qarsı urısqa astırtın tayarlıq kórip atırǵanbısh.

Ernazar aǵa biydiń qulaǵı erbeńlep, ishinen "way áttegene" bas amanlıǵın izlep qashqansha, Annamurat penen ashılısıp sóylessem bolar eken-dá" dep qoydı.

Xanǵa qarsı Xiywanıń ishinde de, SHabbaz ózbekleri arasında da jasırın toparlar bar deydi biraq anıǵın jetik biliwge múmkinshilikler kem boldı. Jáne bir jańalıq on toǵız jasar Nikolay Xanikov degen orıstı kórdim. Xiywada bolıp Buxaraǵa baratır. "Orta Aziya qalalarında xalıqtı basqarıw usılı" degen be, bir kitap jazıw ushın jurgen qusaydı, Eń hayran qalarlıǵı Grushin degen orıs alımı. Ol Qaratawdan hár qıylı baylıq tabaman dep, tasların izertlep atırıptı. Qızıq alım. Ámiwdáryanıń astına súńgıp júrip-ám izertlew islepti.

Otırǵanlardı bul jańalıqlar jáne tolqıtıp, xárkimde soraw beriw ishteyi oyandı.

— Óz elimizdiń ishine ótpesten burın sırttaǵı awhal, boyınsha sorawlarǵa juwap qaytar, — dedi Ernazar Genjemuratqa.

— Sıyıpnazardıń jańaǵı sorawına juwap — meniń menen sóyleskenlerdiń tastıyıqlawı boyınsha, inglisler házir bárshe elde timiskelenip. júr. Biraz ellerdiń orıslardı jek kóriwine de sebepshi solar. Sóylesken adamlarımnan biri Xińdiyadan shıǵıp Kazan hám Máskewge barıp kiyatırǵan sawdager edi. Kóp elattı kórgen. Ol maǵan "basqasın bilmeymen lekin, inglislerden saq bolagórińler, olardıń bas sırı — musılman eline musılman kiyiminde, musılman tilinde keledi, hátte, axun, iyshan bolıp keledi, al orıslar ózimizdey jaydarı japakesh, aq kókirek xalıq dep maqtadı. Orıslar óziniń orıslıǵın jasırmaydı, doslıq

---

¹ Ázerbayjan, Ármanstan, Gruziya.

kewlin ashıp, tikke kele beredi, dedi.

— Sayınazar, qánaátlendiń be? — dep Ernazar aǵa biy, onıń unsız bas shayqaw menen maqulláǵanın kórip. — Endi men de kórgenimdi aytayın, — dedi. Ol áwelinde Xiywada ushırasqan túrkiy axunnan gáp baslamaqshı edi, házir onıń ornı emesligin uqtı. — Meni quwantqan jaǵday, Qaratawdı izertlep atırǵan orıs alımı Grushin biziń ata-babalarımız jóninde ózimizden jaqsı bileđi.

Hámmenin an-tańı shıǵıp, aǵa biydiń awzına antalastı. Ernazar Grushin menen ushırasıp neler jóninde ángimelesken bolsa, iynesinen sabaǵına shekem sóylep berdi.

— Eger orıs adamları siz aytqan Grushindey bolsa, ata-babalardıń jolı menen nege júrmeymiz? — dedi bala Ernazar.

— Sol orısındı búgingi ziyapatqa mirát qılǵanıńda gúl üstine gúl boladı eken-dá... — dep Máwlen sarı masayradı.

— Mirát salǵanman, — dedi Ernazar. — Biraq ol xannıń tapsırmaların bárjay etiw ushın asıǵıslıǵın aytıp, endigi ziyapatımızǵa qatpasıwǵa wáde etti.

— Ol jansız emespeken? — dedi birew.

— Óziniń orıs ekenin jasırmasa, jansız bola ma? — dep jáne birew onı qaytarıp tasladı.

— Tınıshlanıńlar, jigitler! — dedi Ernazar aǵa biy áńgimeniń basın bir tárepte tutpawǵa tırısıp, — Grushindi ziyapatamızǵa shaqırıp sóylesken soń kóp nárseni másláhátlesip sheshemiz. Káne, Genjemurat, axbaratındı dawam qıl.

— Óz elimizdiń ishinde ayta qalǵanday ózeris az. "Qara tereń" jaqtaǵı awılда sheshek keseli en jayıptı. Óliwshiler kóp... Qusxananıń túbindegi kólden balıq júdá kóp shıǵıp atır, házir qamıs sayın bir adam júripti desem lap smss. Xan salıǵın tek keneges, mangıt urıwları tólep boldı. Basqa urıwlar epdi jıynawǵa kiristi, Júdá ozbırılıq qılıp, tártip buzǵanlardı, neke buzǵanlardı ushıratpadım. Biraq, anaw otırǵan Qasım urı eken. Ótken bazardan eki kún burın bessarı urıwınap bir jesirdiń eki sıyrın urlap, Xojelige aydap baratırǵanında tutilǵannan jalbarınıp qutılıp edi, keshe Xiywadın Ernazardıń atın minip masayrap keldi... Xiywaǵa amanlıq penen barmasa kerek.

Jigitler birese ózleriniń aǵa biyine, birese bir múyeshte pishıqtay bolıp otırǵan Qasımǵa qaradı. Ernazar hayran bolıp Qasımǵa júdá qatal názerin taslap edi, ol taqat ete almay, ornınan tikeyip, esikke qaray sekire bergeni, aǵa biy shaqqanlıq penen shalǵayınan tutup qaldı.

— Ho, anturǵan Xiywadaǵı ıras boldı ğoy?

Qasım Fázılardıń tuwısqan dayısı edi, bay ata-anası bir jılı tırıspaydan ólip, Fázıllar menen bir úyde turatuǵın edi, jurt endi Fázılǵa da telmiristi. Onıń júzi burishtay qızardı;

— Nege sóylemeyseń, shınıńdı aytsesh!

— Endigi ziyapatqa tayarlanıwım kerek edi...

— Jılaymanlanba, otır, — dep Ernazar onı ornına qaray iyterip jiberdi. — Bársheniń qulaǵına altın sırǵa; "aǵa biy" ziyapatına xeshqanday haram zat qosılmaydı. Burınnan ata-babamız urını, iytti teń jazalaydı.

— Durıs, — dedi shıdamsız Máwlen sarı.

— Káne, Genjemurat, dawam qıl.

— Endi mınaw Sayıpazar jóninde. — dedi, Genjemurat, —

Buniń eń jaman ádeti men-men! Azanda sálemge kelgen diyqanlarǵa qolıp emes, ayaǵın sozadı eken.

Dıqqatlar Sayıpazarǵa awdı. Ol Genjemuratqa alara bir qaradı da, óz isin maqtanış bilip ayaqların jıynap qoqırayıńqıradı. Genjemurat irkilmedi:

— Awıldın balaları jıynalıp "SHárip mollaǵa oqımaymız" dep, maǵan arza etti, hayran qalıp, nege? desem "molla óziniń aytqanına ózi túsinbeydi, biz bazbayǵı túsinbeymiz" desti. Onısı azday, SHárip molla sabaq waqtında bání shegip otırıp qubladaǵı awıldan ǵárip SHúkirbay ǵarrınıń jalǵız balasınıń tabanın tamashaǵa tilip, mayıp qılıptı. — Genjemurat quran menen mańlayın úsh sıypap qazınıń aldına ákelip qoydı. Bul onıń "boldım" degen belgisi edi.

Buringi axbaratshılardan heshbiri usınsha kóp hám hártárepleme janalıq aytpaǵan edi. Jigitlerde Genjemuratqa ırzalıq keypi tuwıp, jawtańlaǵan kózleri onı alǵıslaw menen Aǵa biydiń sońǵı ǵápın kútti. Ol biraz oydan keyin ún qattı;

— Genjemurattıń ǵáletin tabıwshı barma?

— Joq-joq, — desti kópshilik.

— Olay bolsa, búgingi ayıpkerlerge jazanı Fázıl emes, men buyıraman. Qasımınıń qulaǵı kesilsin, onı Mádireyim kessin. Sayıpazarǵa on segiz dúrre urılsın. Eki dúrreshi bólip ursın. toqqızın bala Ernazar uradı. Jasawıllar, sizler, usı káraǵa SHárip molları jetkeresiz, tánhá ózim jazalayman. — Jasawıllar asıǵıs shıǵıp baratır edi, — Sál toqtańlar, — dep Ernazar aǵa biy bir qolın kóterip bársheniń júzin bir sholıdı. — Namaz oqıǵanda ne túsinesizler?

— Qudaǵa qarız ekenin túsinemiz, — dedi Fázıl.

— Ha, solay-solay, — dep basqaları maqulladı.

— Jigitler, — dedi Ernazar aǵa biy biraz ashıwlıraq. — Namaz oqısam, ne dep atırǵanımdı men de túsinbeymen. Sebeppen házir SHárip mollaǵa namazdıń basın qaraqalpaqshalatıwdı buyırmaqshıman. Máselen, jaynamazǵa mingende, eń bolmasa "qullıǵım qudaǵa, júzim qublaǵa" dep aytatuǵın bolayıq.

Joldaslarınıń ar-sarı shıqqanı ushın Ernazar ǵápti kóp sozbadı:

— Soytemiz, jigitler. Káne, tákirarlańlar, "qullıǵım qudaǵa, júzim qublaǵa..." Homme ǵawırlasıp tákirarladı.

— Jasawıllar, endi SHárip mollanı keltiriwińizge urıqsat.

"Ağa biyge" qatnaspaytuǵınlardı jazalaw burın bolmaǵan edi. Búgingi jańalıqlar birazlardı tańlandırsa da, unamasa da heshkim Ağa biyge qarsı kelmedi. Jazalaw tamashası aldınan bir maydan samallawǵa urıqsat etildi.

Ernazar ağa biy ózgelerdep bólegirek shıǵıp, awıldıń túngi kórinisine kewilsizlik penen qarap oyǵa shúmip tur edi, misli jerdei kógergendey, qarsı aldında tayaqtay qañqayıp birew payda boldı. Ol óz urıwınan ortasha halı bar SHOńqı degen jignt edi, ele sharshaǵanı basılmaǵan Ağa biydiń kózleri girewgelenip tapımadı:

— Kimseń?

— Ernazar ağa, men SHOńqıman ǵoy, — dedi ol tilge kelip, — Hár ziyapat paytında ayılǵan aqıllı gáplerden, danalıqlardan men de úyreneyin, eń bolmasa ot jaqqıshlıq hamalın ber, dep keldim.

— Ot jaqqıstı hár ziyapattıń iyesi tabadı, endigi gezek bala Ernazardiki, soǵan jolıǵa ǵoy.

— Ernazar ağa, ózińiz aytıńızda, men qoldawlıman ǵoy.

— Ha, qoldawlı bolsań, arqalap júriw kerek pe?

— Siziń sharapatıńız benen...

— Bás keyin!

Jasawıllar SHárip mollanı aydap keldi.

Ishkerilewge tártip berildi...

3

Xiywada Ernazar menen ushırasqan túrkiy axunnıń haslı túrk bolıp, pútkil shıǵıs musulmanlarınıń bir kindngi Xorezmge mákan basıw menen, Orta Aziya xalıqların orıslarǵa bárha qarsı qoyıwǵa arnawlı tapsırma alıp kelgen. Ol bir jıl dawamında sayıl-qálender kiyiminde el aralap, jergilikli xalıqtıń hal-jaǵdayın, ómirge kóz-qarasın, ishi-tısın, keleshekte ózine kerekli bolatuǵın ayırım adamlardıń biynoqıyasın, urıw hám awıl basshılarınıń bir-birine qarım-qatnasın úyrenip shıqtı. Qol jayıp tapqanların iretinde bazı ashlarǵa, ańgódek qálenderlerge úlestirip, olardan elatlar jóninde qosımsha maǵlıwmatlar alıp miyine toqıdı. Biraq, buların heshkim bilgen emes. Maqsetiniń birinshi basqıshınan ótip xan sarayına kelip, ózin túrkiy axunman dep tanıstırıp, medreseden mollalıq lawazımǵa urıqsat alǵannan keyin de, hátte burın onı úyinde qondırǵanlar, esiginiń aldına kelgende diywana dep ayap qorjınına dán, nan, pul salǵanrdıń bári de onıń keshe haqlap el aralaǵan qálender ekenin qıyalına da keltirmedi.

Búgingi onıń isi rawaj. Bazda óz-ózinen gúbirlenip, eldiń álle qaysı burshında

birewdiń túsine engenin aytıp otıratuǵın "kóziashıqqa" aynaldı. Onıń tiykarǵı qiyalı Xiywada emes, qaraqalpaqlardıń arasında birotala mákan basıw. Buǵan sebep, Xiywadaǵı kóp axunlardıń biri bolǵaninan sahrayı qaraqalpaq elatında bir ózi bir tóbe bolıw ǵana emes, xanlıqtıń arqa shegarasındaǵı qazaqlar, oǵan qońsılás tatarlar hám bashqurtlar menen qarım-qatastaǵı bul elattıń, keleshekte orıslar menen urıs bolıp qalǵanda, áhmiyeti zor.

Sol ushın da qaraqalpaq awıllarında da qol jayǵan qálender bolıp júrgende, Qumar analıqtıń mehrinen paydalanıp, úyinde eki mártebe qondı. Sonday-aq Qumar analıqtıń, Ernazardıń maqsetlerin, hátte áwelinde Rabiybini Mamıt biy hayallıqqa almaqshı bolǵanın, Ernazardı bir qızdıń jaqsı kóretuǵınına shekem bilip alǵan. Ol Ernarǵa kópır ústinde ushırasaman dep oylamay, Bas wázirge jolıǵıp Xiywadán járdem sorawǵa kelgen qazaq elshilerin xannıń qabıl etiw merasimine qatnasıwǵa urıqsat sorawǵa baratır sdi. Onnan tısqarı tánha xannıń ózine jorıtajaq bir túsı bar. Bul "tús" Orenburgta tutilǵan inglis jansızınan alıp úlgergen bir xabarı — jaqın arada Orenburgtıń general gubernatorınıń basshılıǵında Xiywaǵa qaray atlanıs baslanadı. Áne, usını xanǵa eskertip, aldın aldırıw kerek, óytpese orıs patshalıǵı tayarlıqsız Xiywanı jawlap aladı. Onnan son Orta Aziyanın basqa xanlıqlarına qaray dárwaza ashıladı.

Kútilmegende onıń Ernazarǵa jolıǵıp, bir uwıtın tawıp onı mat etsem degen maqseti iske asqanına quwanıp, kewilli túrde sarayǵa kelse, bas wázir arman-berman gezip júr eken. Izinen kúshiktey erip, bir awız xabarlasıwǵa urıqsat soradı.

Ol ele bas wázir ushın sheshiliwi tiyis jumbaq edi. Sonda da soylesikke ózi shaqırmay, onıń usılaytiwin kútip júr edi. Birden toqtap, tikke betine tigildi de, saqal pardozlawın qarap, kókiregindegi gúdik muzı erigendey boldı.

— Há, siz-ám biz bolǵan shash tárezge barar ekensiz-dá?

— Duyım jurtqa ulǵı eki insan bar, bas wázir, — dedi axun, — Birinshisi xan, ekinshisi siz.

Bas wázir onıń tapqırılıǵına masayradı.

— Ne demekshi edińiz?

Ol endi bir demge gidirdi; "Buǵan bildiriw kerek pe? joq pa? Isense? Isendiriwim tiyis. Túsım ekenine isendiriwim tiyis. Eger bul ózimshil bolıp, meniń túsımdı xanǵa óz atınan aytsa, dalada qalmayman ba? Joq. Bunda men emes, "túsım" qáte shıqsa, jaman at bunıń ózine qaladı. Bas wázirdi jazalar kún tuwsa, men ushın bir minber jıyınlıqqa turadı. Bári jaqsı shıqsa, bazbayaǵı bas wázirdiń qádirlı adamı bolaman".

— Sóyleńiz.

— Hurmetli bas wázir, at ólse taǵa qaladı, batır ólse dańq qaladı. Al mendey

gárip axun ólse, izinde ne qalatuǵını kelte pámim alıspay oylasajaq edim.

— Duris aytasız axun. Hár insan, qudanıń bul dúnyaǵa shashqan bir dáni. Dán kógeriwi kerek demekshisiz ǵoy?

— Aǵla aqlırızǵa janım qurban.

Túrkiy axun jortaǵa kózlerine jas alıp, bas wázirdiń shalǵayın uslap mańlayına súykep turıw menen jáne oylanırqırap úlgerdi;

— Hurmetli bas wázir, — dedi ol qamsıqqan bolıp, — Bul dúnyada qarapayım arasında da káramatlıları boladı dese isenbes edim, lekin, kóp túslerimniń dálme-dál keliwine qarap, ózime-ózimniń húrmetim artqan sıyaqlı.

Onıń mediresege molla bolıwdan burın elde sayıl-qálenderlik qılıp kóp sır bilgeninen biyxabar Bas wázir jıllı júzlilik penen soradı;

— Nendey tús kórdińiz?

Axun bas wázirge kútá jaqınladı.

— Túsimde arqa-batıstan bir otlı dúbeley turıp, tuwrı Xiywaǵa kiyatır eken, qorqıp oyandım.

— Bunı ne dep joriysız?

— Xiywaǵa orıs patshalıǵı atlanıs qılmasa dep qáwipleidim.

Jaqında Orenburgta bolıp qaytqan xan jansız da bas wázirge kelip, general gubernatorınıń álle qanday atlanısqa tayarlıq kórip atırǵanın aytqanda, ol onsha isenbey, xanına bildirmegen edi. Sebebi, jasıpdá bir orıstan-ám tárbiya alǵan xan sońǵı gezde orıs ilimine qızıǵıp júr. Sol ushın da orıs alımı Grushinge járdemshiler berip, taw, jer izertletip qoyıptı. Jáne bir jansız tastıyqlamaǵansha gúmilji pikirin málimlep, izinen qáte shıqsa, isti nasırǵa shaptırıp alarman dep qorqatuǵın edi. Áne sol xabardıń túrkiy axunniń túsine eniwi bas wázirde biraz isenim tuwdırsa da, "tús túyeniń ğumalaǵı" degen oy menen júregi dawamadı.

— Axun, eger men sizdi xan menen diydarlastırsam she?

— Usı tusimdi xanǵa da aytaman. Aqırı, barlıq bálemattıń aldı alınıwı zárúr. Men sol tústi kórgeli anabir Grushin degen orıstı shabıwıl aldınan jol kóriwge jibergen jansız ba dep-ám pámleymen.

Bas wázirdiń qıyalları da tap usılay edi, biraq sabırlılıq saqladı.

— Olay bolsa, — dep sál gidirdi wázir. — Men sizdi xanǵa alıp kpremen. Biraq, maǵan ne aytqan bolsańız, túgin túirmeysiz. Is kewildegidey bárjay etilse, siz saray másláhátshisi bolasız. Endi Kenesarı elshileri menen ushırasıw meresimine de sizdi qatnastıraman.

Axun bas wázirdiń shalǵayın mańlayına tiygizip ǵana qoymay, qayta-qayta súydi, Sóytip turıp, Ernazar menen jolıqqanın eslep-ám quwandı.

Onıń oyınsha Ernazarǵa jolıqqanı da biynátıyje bolmaydı. Ójet palwan awılına jetkenshe qıyal súrip, ishi-bawırı ot bolıp bir dártke shatıladı. Eń

qurıǵanda úyine jetiwden zobalań tuwǵızıp, hayalı menen ayrılısadı. Bul kutá jaqsı, onıń anasına bergen serti buzıladı. Serti bir buzılsa, qalǵan jaǵı toqıma dúwdendey tarqatılıp ketiwi sózsiz.

— Háy men-óm bir:— dep qolıp bir silikti. — Aldımda úlken is turganda kishkentaylar jóninde oylayman? Joǵalsın-á, sol Ernazar.

— Ha, bul ne?

— Keshirińiz, bas wázir, qıyalım páske túsipti.

— Erińiz maǵan!

Xannıń keń datxanasında taxttan tısqarı bas wázir menen bas másıláhátgóyler otıratuǵın sıpa bólek edi, axunǵa ol sıpadan jay berildi.

Olardan soń bes adam kiritildi. Úshewiniń túri-túsinen, kiyimlerinden Kenesarı xannıń elshileri ekeni soramay-aq belgili, olarǵa qosıla kirgenlerdiń tórtinshisi búrkitlerdiń arasında qırǵıyday, qırǵıylardıń arasında shımshıqtay kóringen kishkene qosh qara saqallı adam qaraqalpaq Asqar biy, besinshisi murnı oraq taqıtlette iylgen iyinli, aybatlı murtı bar jigit Xiywa xanınıń kishi ásker basılarınan biri Maxmudniyaz edi. Sońǵı ekwi bólinip, elshiler menen xan másıláhátgóyleri jyylasqan eki sıpapıń arasına, páske tóselgen kishkene gilemge amanat ǵana jaylastı.

— Ho, ho! — dep tańlandı túrkiy axun elshiler menen sálemlesip bolıwdan.

— Qazaqlar-ám islamnıń sadıq kúshikleri bolǵan menen, orıslardıń tásirinde, júris-turısı, adamlarǵa minásibeti ózgerdi deytuǵın edi, heshqanday buzılmaǵan, men naǵız musulmanlardı kórip otırman!

Batıl hám ashıq sóylep turgan adamǵa Kenesarı elshileri ırzashılıq penen basların iyzedi. Bas wázir olarǵa túrkiy axundı tanıstırdı hám xan kirgenshe sóylesip otırıwdı keńes etip, Maxmudniyazdan miymanlardı qalay kútip atırǵanın soradı.

— Júdá ırzamız, — dep járdem sorawǵa kelgen elshilerdiń basshısı Maxmudniyaz ushın juwap berdi.

— Endi káramatlı Xiywadan dáramat alıp ketsek, xanımız Kensearı ózin júdá baxıtlı dep esaplaydı.

— Siz benen biz túrkiy xalıqlarmız, — dedi axun áwelgi pátinen shaqqanıraq bolıwǵa tırısıp. — Sonnan kelip sizlerdiń orıslardı ay bilip bas iygeniniz jaramaydı, bárshemizde shubha tuwdıradı. Bilesizbe, biz súyengen islam máńgilik quyash. Quyash barda aydıń ne keregi bar?

Qenesarı elshileriniń basshısı túrgelip axunǵa bas iydi;

— Júdá úlken danalıq ayttıńız. Biz sahrayı bolǵanımız ushın orıs tóreleri bir gezde ay bolıp kóringenı ıras. Basshılarımızda ayǵa mútájlik tuwǵanı-ám ıras. Endi túsindik, bizge quyash kerek.

Gápleri maqullanğan sayın kewli ósip, hátte bas wázirdiń barlıǵın umıttı keletuǵın axun úlken basın sál qıymıdatıp sóyledi.

— Qudaytala beyish penen dozaqtı shıǵarǵanda, beyishin tek musulmanlarǵa baǵışlaǵan. Eger bir musulman bir kápirdi musulman qılsa, onıń nendey gúnası bolsa-ám keshriledi degen quranda.

"Quday gileń kápirdy ayamaytuǵın bolsa, olardı nege jasatıp qoyıptı?" degen soraw birazdıń qıyalına kelip turdı, biraq hesh qaysısı sorawǵa batınbadı.

Asqarbiy áńgimege aralaspaǵan menen, sóylegenlerdiń gáplerinen isenim tutqasın kórgen siyaqlı qorazlanıp otırıptı. Maxmudniyaz miymanlarınıń orınlı juwap qaytarǵanına ıryzalǵın bildirip úlgermey-aq, eki paıpa tórgi jaydıń qapısını ashıp, xan kiyatırǵanın xabarladı. Hámme órre-órre túrgelip, qolların qawsırıwı menen, basların xan tárepke burıp tastan quylǵanday qattı. Xan ornına shıǵıp alaqların bir-birine urdı, hámme dawıl jıqqan qamıstay japırılıp orınlarına saqqa-saqqa júginisti.

Xan jım-jırtlıqtı kóp sozbadı!

— Mehmanlar! — dep dawısına júdá ózgeshe pát berinkiredi. — Men Sizlerdiń kelgenińizdi esitkende, kewlim shándan boldı. Lekin, ilgeri jılları qazaq xanları orıs tóreleri menen hám dam edi.

— Ullı xanımız, — dep túrkiy axun qaptaldan gáp qostı. — Qápir orıslar menen doslıq, misli muz ústine jazılǵan xat.

— Ullı Xorezm shaxı, axun oǵada durıs ayttı, — dedi elshilerdiń basshısı.

Xan "Ne deysen?" degendey bas wázirine qaradı.

Ullı xanımız, siz bularǵa burında járdem bergensiz, endi de ayanbassız.

Bas elshi únsiz túrgelip xannıń ayaqlarınıń ushına mańlayın tiygizip, qaytadan ornına otırdı.

— Axun, sóyle, — dedi xan.

— Ullı xanımız, musulmanlar, — dep axun qayta turıp xan taxtına mańlayın tiygizip, Kenesarınıń elshileri tamangá betin burdı. — Bárshе musulmanlar bir qoldan shıqqan barmaqlarmız, bir túbirden óngen shıbıqlarmız, bir baǵda piskен almamız. Qazaq eli orıs tórelerinen jábir kórgen eken, ayanbaw kerek. Buni káramatlı Kaba, pútin túrkiy qawimler, hátte inglisler kúta qollap-quwatlaydı.

Onıń inglisler degen sózin heshkim elestirmey qalsa da axun ózi-ózin shorshınıp, murnınıń ushı tership sala berdi, albırǵaninan xannıń ayaqlarına mańlayın tiygizdi. — Ullı islamnıń jaqtı shıraǵı xanımız, bilesiz, islam ushın tógilgen, qan qutlı qan, islam ushın qıyılǵan jan ushpaqı. Lekin, kápirler, ásirese orıslar alma baǵına shıqqan qıysıq torańıl bolıp turıptı, tamırınan qurtıw ushın járdemińiz pútkil musulmanlardıń iǵbalı.

Xappın keypi dúzeldi.

— Qaraqalpaq biyi, Siz ne aytasız?

— Ullı xanımız, — dedi jáne axun— Qaraqalpaqlardıń mákanı — Xorezm xanlığının oris elatına shabar bas qasharmap ornı. Ha, solay. Báلكim, járdemge solar barar.

Xan názer awdarǵannan-aq tikeyip turǵan Asqar biy qayta-qayta qullıqladı.

— Ullı xanımız, meniń xalqım, "dushpanıma bolısqan dostım-ám dushpanım" deydi. Siz kimdi dushpanım deseńiz, biz oǵan dos emespiz.

— Ullı xanımız, qaraqalpaq biyi aytsın, elińdegi "aǵa biy" oyınınıń maqseti ne eken?— dedi axun.

Axunnıń ózin kútá erkin tutqanı bas wázirge jaǵırqıramadı, sebebi onı xan kóbirek unatıp qalsa, bas wázirdi atlap ketip oylasıqqa shaqıra beriwi múmkin. Qáytkeni menen xan aldında oǵan táshwish bere almadı.

Asqar biy "aǵa biydiń" tiykarǵı maqsetin jete túsinbey, jas jigitlerdin mázi ziyapatı dep biletuǵın edi. Olay dew, házir xandı isendirmeytuǵın túri bar, bilmeymen dew onı kóz kóreki ótirikshige aynaldıradı. Ne desede juwap beriwi tiyis;

— "Aǵa biydiń" jigitleri elimizdiń qılıshı, ullı xanımız.

— Áne, sol qılıshlarıńız benen Kenesarıǵa járdem beresiz, — dedi xan. — Maxmudniyaz, siz ózimizden atlanatuǵın láshkerdi basqarasız. Mehmańlar, xosh bolıńız, xanıńızǵa bizden duwayı sálem aytıp barıńız.

Elshiler tikeydi. Bas wázir, axun xan qasında irkildi:

— Há; ne gáp?

— Ullı xanımız, axun sizge tús aytpaqshı.

— Ullı xanımız, túsimniń aldında bir gápim bar. Siz bilesiz, hárqanday qılıstır bası tómén qarap ildiriledi. Jańa qaraqalpaq biyi aytqan qılıshlardıń-ám basın tómén qaratıwdı oylaw kerek.

Xan onıń keńesin unatqanlıq keyip bildirdi, biraq úndemedi.

Túrkiy axun "túsin" bas wázirge qalay aytıp, ne másláhát etken bolsa, dál sonı qaytaladı.

— Ullı xanımız, — dedi Bas wázir. — Orenburgtan xabar biliwge jiberген adamımız da axunnın túsine sáykes xabar tawıp keldi. Sol ushın Xiywada orıslardıń olay-bulay júriwine tıyım saldırwǵa, Qaratawdaǵı oris Grushindi zindanǵa salıwǵa siziń atıńızdan párman tayarladım.

— Ol, ol... — Xan ne qıların bilmey biraz otırǵannan keyin:— Meyli, imzalayman, — dedi. — Lekin bir shárt penen, eger axunnıń túsi kelmese axundı, Orenburgten jalǵan xabar tawıp kelgendı Grushinniń ornına zindanǵa saldıraman, báلكim, ekewin de darǵa astıraman.

— Hámirińizge qullıq, ullı xanımız, dedi axun qas qaqpay.

Onıń bul keypi xannıń oǵan degen isenimin jáne de arttırdı;

— Kisiniń qorasın qorǵaymız dep, óz qoramızdı qasqırǵa talatıp almayıq. Asqar biy Qenesarıǵa járdemdi toqtatıp, jigitlerin mında ákelsin.

— Ullı xanımız, eger orıslardıń kúshinen qáwipsinsiseńiz jáne bir másláhátim bar. Ótken jılı Persiya shaxınıń Geratqa basıp kirgeni esinizde. Bul, álbette, eki eldi jawlastırǵan orıs patshalıǵınıń quyańqılıǵı edi. Jawlasqan eki eldi jarastırıw ushın inglisler láshker ákelgen, sol inglis láshkeriniń basshısına murajat qılıńız. Ara alıs deseńiz, Hindistanǵa jiberseńiz-ám boladı, ol jerde de haqıyqatshıl inglis láshkeri bar.

Xan bas wázirine názer tasladı:

— Oylanıp úsh kúnnen juwabın beresiz.

— Ullı xanımız, — dedi axun jáne. — Grushinniń ózinen burın jazıw — sızıwın joq qılıw kerek. Ol ilim ushın emes, kelesi shabıwıl ushın jol kórip, sızıp júripti.

— YAırmay-á?!

— Dál solay?!

* * *

Xan sarayınan shıǵıwdan túrkiy axun inglislerdiń "tawıq penen ǵarǵa jarıssa hákkeniń kúlkisi jer jańǵırtadı" degen naqılın eslep, dawısınıń barınsha shaqalaqlap kúldi de, birewdiń xákke dewinen qorqıp birden tım-tırıs bóldi. Ol Xorezmge kelgeli bir keshe ǵalma-ǵalsız, oysız uyıqlap kórmegen edi, búgin lázzet tapqanı sonshelli, bası dastıqqa tiyiwden misli óli bolıp uyıqlaǵanınan, úyrenshikli tań namazı payıtında ǵana kózin ashtı. Burınǵıday ayaqları awır emes, meshitke jurttan burın kelip, jámaátti baslap namaz oqıdı.

Halqastan soń bas wázir menen jáne ushırasıp qayta másláhátleskende de, basqa keńesgóylerdi shaqırıp oylasqanda da, túrkiy axunnın xan aldında aytqanların biy qaralaytuǵın ustaǵanlı pikirdi qeshkim tappadı.

Axun bul másláhátine állekimniń ezgeris kirgiziwinen qorqıp, xanǵa qaytadan kiriwdi ótinse, de, bas wázir kónbedi. Sebebi, xannıń ózi belgilengen múddette barmasań, pisik oydı da shiykige shıǵarıp qaytaradı.

Olar asıqpay Kenesarınıń elshilerin uzatıp kiyatırıp, eki atlıǵa jolıqtı. Biri SHárip molla, ekinshisi Sayıpazar biy edi. Ekewi de uyıqlamaǵan, betleri isik, atları da boldırǵan. Bas wázir menen túrkiy axundı kórip SHárip molla jılap jiberdi. Sayıpazar bas wázirge qayta-qayta bas iyiw menen júdá isinip kiyatırǵanın bildirdi.

— Elde "aǵa biy" degen bále shıqtı, — dep SHárip molla birden egitildi. — Qasań baytalday quyańqı, buzıq, jesir Qumardıń haramzadası Ernazar qoldawlı basshı bolıp, bársheniń mazasın alıp atır. Meni "aǵa biy" ziyapatına aldırıp, "sen

nege balalardı qaraqalpaq tilinde oqıtpaysañ, nege Xiywanıń aytqanın qılasañ" dep kópshiliktiń aldında sókti, azapladı, urdı...

— O-hoo— dedi axun masayrap.

— Sayıpnazar, náwbet saǵan!

Sayıpnazar buwlıǵıp sóyley almadı. Ol ushın jáne SHárip molla jimpıldadı:

— Genjemurat múytenniń jamanlawı menen Ernazar qoldawlı bını da urǵızdı. Xiywanıń sózin sóylep júrsen dep urǵızdı.

— O-hooo! Xannan, bas wázirden biyurıqsat-á?— dedi jáne axun.

Bas wázirdiń jıǵırdanı qaynadı:

— Házirinshe sharbaqta dem ala turıńlar, soń sóylesemiz.

— Ullı bas wázir, — dedi axun saray dárwazasınan kirer gezde, — Xan orıslarǵa qarsı shabıwılǵa Ernazar qoldawlı jigitleri menen baradı dep párman bersin. Ol moyıntawlıq qılsa, zindangá salınsın. Qay waqıtta da basqa bále bolatuǵın sol. Bir báne tawıp onı ańsat óltiriwdiń jolın-ám qarastırıw kerek.

— YAqshı.

4

Ernazar qanday ozbırılıq islese de izinen anasına ayıp onnan maqullaw alǵansha kewili jubanış tappas edi. "Aǵa biyde" men-men Sayıpnazardı kóp jıllardıń mollası SHáripti sabatqanıń, urı Qasımniń qulaǵın kestirgenin ózinshe durıs dep esaplasa da, azanda anasınıń ne deytuǵınına asıqtı.

Anası aqlıǵı Xojanazardı, teńiz jaǵasında juwırtıp oynatıwǵa alıp ketken eken. Ári túni menen uyqıdan qalǵan, ári hárqıylı islerdin shırmawıǵına oratılıp, bası meń-zeń bolıp kelgen erin Rabiýbi attan túsirse de, "maǵan ne bazarlıq ákeldiń?" dep, qorjın-qolańın, qaltaların qarastırdı. Ernazar oǵan qaramay tósek salıwdı buyırdı da, jattı.

Rabiýbi onıń ayaq ushına jaqın bir dizerledi:

— Awlaǵında bir ırasın aytshı, aǵası, men siziń úyge baxıt bolıp keldim ğoy-á? Men keliwden sen "aǵa biydi" baslap, aǵabiy boldıń. Baxıtlı kelin etegi menen keledi deydi, áweli ul, izinen qız tuwıp berdim.

— Hár saparı bir nama shertiwge jalıqpaysañ ba?

— Áwele sen meniń sorawlarıma juwap ber?

— Jaqsı xayalı bar úy beyish, sen biziń úydi beyishke aynaldırdıń.

Rabiýbi marapatlanıp, óz-ózinen jańasha naz qılıp, qasların kerdi, iyinlerin qıymıldatıp esnedi. Eriniń biyparwalıǵın kórip, onıń júnles jilikleriniń ústine, tayaqtay jıńışke ayaqların keselep qoyıp erkeledi.

— Aǵası, sen nege meni maqtamaysañ? Danalıǵı menen xannan biylik alǵan Mamıtqa tiymey, saǵan tiydim ğoy. Ol meni kórgen jerde ya iledi, ya shiyrin-

shiyrin sózler aytadı. Bir jola seni "úyinde urısqaq qoraz, basqa jerde qashaq mákiyen" dep atadı.

Xiywada túrkiy axunnın tús jorıǵanı birden esine túsip, ashıw menen ayaǵın kóterip jibergeni, Rabiylı shalqasına jıǵıldı.

— Óziń aylap qıdırıp júreseń, jáne oyın kótermeyseń urısqaq qoraz!

— Joǵal, anturǵan!

Eri anıq qáhárleńip esikti ishten ilip taslap mush ursa, ilenázik súyekleri parra-parra bolıwınan qorqıp, Rabiylı sırtqa qaray zıp berdi, mańlayshaǵa ildirilip qalǵan oramalına da qaramadı. Esik kóterilgen gezde úyge jaqınlap kelip qalǵan ana menen ulın kórip Ernazar tım-tırıs boldı da tóseǵine bir janbasladı. Qumar aialıq ulı hám kelin arasında ne bolıp atırǵanın anıq sezse de, heshteńe bilmegensip sóylene kirdi.

— Ernazarjan, Xojanazar tap aynımaǵan óziń. Usınıń jasında sen de miyzamkesh ediń, bul da sonday. Teńiz boyında juwırıp dım ǵana sharshadı. Sonda da úyge jetkenshe, apa, arqala degen joq, shaması ǵarrılıǵımdı túsinedi.

— Áne menin Aqbókem, — dedi Rabiylınıń otız eki tisi kóringenshe irjiyıp kúlip (dástúrde jas kelinshelikler birinshi balasınıń durıs atın aytalmay, ózlerinshe at qoyıp aladı). — Quda qálese, endigi ulımdı bunnan-ám miyzamkesh etip tuwaman.

Onıń bunday sózlerine úyrengen ana bir shekeleńkirep:

— Kelin, ilashıqqa ot jaǵıp shay qaynat, janım. Xojanazar kishene járdemles, — dedi de olar shıǵıp ketken son:— Ernazarjan, — dedi ayrıqsha kewil tebirenisleri menen— Dalaǵa shıq, qawızdı kór.

Ol erterek jılları bir gúreste jıǵılǵanına arlanıp kelip úyinen shıqpay jatıp alǵanında, anası túrgelip, úyiniń qaptalınan jer qazıwdı buyırǵan edi. Ana súti ushın alaqańına quwırdaq quwırıp beriwge de qayıl bolıp tárbiyalanǵan ǵayratlı jigiti, buyırıqtı tárk etpey, eki hápte tinbay jer qazdı. Soń anası onıń qazǵan jerine suw jibergizdi. Bir hawız payda boldı. Aynalasına terekler tigildi.

Ernazar diyqanshılıqtan hám gúresten sawa gezlerinde awıllasları menen teńizden balıq uslaytuǵın edi, usı hawız onıń jewden awısqaq balıqların tiri saqlaytuǵın ájayıp bir ıdısına aynaldı.

Ernazar anasınıń mirátine túsınbey erip kelip hawızǵa úńilse, hawızdıń suwı kewip, ultanında kóp balıq ólip atır.

— Suwın kim baylaǵan? — dedi Ernazar bul állekimniń dushpanlıǵı eken degen oy menen.

— Men. Serlediń be, bunda anaw balıqlardan bóten maqluqatlar jasaytuǵın edi?

— Apa, qurbaqalardan qutılayın dediń be?

— Káne, suwınıń saǵasın ash!

Ernazar heshteńege oy jibermey, hawızǵa quyatuǵın kishkene salmanıń qulaǵın ashtı. Hawızǵa sıldırdap suw quyılıwdan, ján-jaqtan hákkelek atıp ġarǵıldasqan qurbaqalar kele basladı, al óli balıqlardıń tessekleri aq qaǵazday jaltırıp suw betine qalıqtı.

— Ne uqtıń?

— Mende qiyal kóp, apa.

— Sol maqtanış pa? Tek óliler qiyal súrmeydi.

— Túsindim, apa, bir orınsız buyırq hawızdın balıǵın qırıp ġarǵıldasqan qurbaqalar qashıp qutılıptı. Suw qayta aǵıp kelip edi, qurbaqalar qayta keldi, biyshara balıqlar joq.

— Ómirde de sol! Bir orınsız buyırq mómin doslarıńdı qıradı, qurbaqaday ġarǵıldasqanlar aman qaladı. Ómirińe sabay jáne bir násiyatım bar, balam. Adamdı úsh nárese qor etedi: Birinshisi— ótirik sóylew, ekinshisk — ġarlıq, úshinshisi— ashkózlik. Usılardan saq bol. Hayalıńa da orınsız keyime.

Jáne turkiy axuńıń "túsi" esine túsip, isheklerinen lawlaǵan ot ótip ketkendey bolsa da, bárin ishte búkti.

— YAqshı, apa!

— Endi jatıp dem al!

— Apa, bileseńbe, Aydos baba xalıqtı ertti me yamasa xalıq oǵan erdi me?

Haqıyqatlıqqa, aqılǵa jol joq zamanǵa qasaqana ári palwan, ári aqıllı ul ósirgenin maqtanış tutatuǵın ana onıń sheshiwi qıyın, júdá tereń mánili soraw bergenine quwandı;

— Ernazarjan, adam balası ómirinde úsh nársenin qádirin joǵaltqan soń biledi: birinshisi— densawlıǵı, ekinshisi— jaslıǵı, úshinshisi-aqıllı, dana basshısınıń qádiri. Biybabanı adamlar eleberin túsinedi. Menińshe, biybabanıń jeńiliwine sebep bas penen qoldıń birligi bolmadı. Biraq, sen bunday sorawdı qaydan oylap taptıń?

— Oylap tapqanıń joq. Qara tawda bir orıs alımı menen gezlestim. Men oǵan Aydos baba kóterilisi haqqında aytqanımda, ol usınday soraw berdi.

— Ákeń orıs elatın kóriwge dim ǵana intizar edi, — dedi ana orıs alımın burınnan biletuǵınday. — Muradına jetpey dúnyadan ótetuǵının bildime, seni orısı besikke salıp, "Hoho, balama apa besigi tarlıq qıladı eken" degeni bar edi, mánisine endi túsindim.

Bárha kóp biletuǵın ananıń birden az bilteuǵın bolıp Kórinwi Ernazardı hayran qaldırıp, gápti burdı da "aǵa biyde" júdá sharshaǵanın ayttı.

— Bilemen, — dedi ana qatalıraq keyip tutıp. — Jalǵız adam beyishte te jasay almaydı. Eger hár "aǵa biy" beyish bolıp ótkende, elge ne payda tiygizer edi?

Anası qansha ashıwlı hám jumbaqlı sóylese, Ernazar sonsha tereń oyǵa shúmer edi, bul saparı onsha bas qatırmadı. Endi ne qılıwı kerekligine maslahat soradı.

— Seniń hár muqamǵa dónetuǵın qıyallarıńa qolay másláhát bolmaydı, balam. Bir nárseni esińde tut. Tiri adamnıń ómirlik úsh joldası bar. Birinshi joldası— dostı, ekinshisi— dushpanı, úshinshisi— tamashagóyi. Baslaǵan isińniń qay dárejede alǵa ilgerilewi ya kerı ketiwi qaysı joldasıńnıń kópliginen gárezli. Biraq, meniń saǵan burın da da aytqan bir tapsırmam heshqashan ózgermeydi. Atı ápsana Maman biydiń, biy babanıń jıǵılǵan tuwın qayta tiklew seniń moyınıńda.

Ernazar aqshamǵı axbaratshı Genjemurattıń xabarların eslep, anasına úlken kózlerin súzip telmirdi.

— Apa, ján-jaqtan esitkenlerime qaraǵanda bir biz emes, pútkil álem shayqalı tawıp, xanlarǵa, el húkimdarlarına qarsı kóterilisler kóbeygen.

— Adamnıń esitkeni bilgeni emes, bilgeni kórgeni emes, ne nárseniń bir tárepiniń kórgeni el tolıq kórgeni emes, ulım.

— Olay bolsa, orıs elatın aralap qaytsambeken?

— Atı ápasana Maman biy áwele óz eliniń oyılı— bálentin bilip, onnan soń basqa elatlarǵa barǵan.

— Túsindim, apa.

Ana ásten turgelip ketti.

Ernazardıń boyı biraz jeńil tartqan sekillenip, dastıqqa bas qoyǵanı, dalada álle nársege sóylegen kelinsheginiń dawısın esitip jáne shorshıp tústi. Túni menen de uyıqlay almadı. Xalqı ushın jaqsı-jaman ármanları túwe, Grushin menen ushırasqanda payda bolǵan kóterińki oyların, "aǵa biydegi" ozırlılıǵınıń izi nege ákeletuǵının, hátte óz keleshegin umıttı. Miyniń ishi ǵuwıldap, úylengeli beri kelinshegi menen arasında qanday sátsizlikler bolsa, bárin kóz aldına keltire berdi, keltire berdi. Biraq Rabiybini buzıqlıq qıladı degenge kewli sirá yarıy bermedi. Aqırı kózleri ilindi.

Birinshi qorazdıń dawısına oyanıp kózin ashtı da, ilashıqta anası menen sóylesip atırǵan SHońqınıń dawısın tanıdı.

— ...Mollaǵa sen nege az-azlap qaraqallaqsha qosıp oqıtpaysań, eń bolmasa namazdıń basın "júzim qublaǵa, qullıǵım qudaǵa dese bolmayma" dedi. Ol ashıwlandı. Sonnan soń Ernazar aǵa qızıp urdı...

Áńgime SHárip molla haqqında baratırǵanı ushın párwayı-pánseri bolıp kiyinip, dalaǵa shıǵıp edi, ilashıqtıń shiyi arasınan úlken úydegi Ernazardıń qıymılın baqlap otırǵan SHońqı juwırıp shıǵıp, sálem berdi.

— Ha, SHońqı, amanlıq pa?— dedi Ernazar erinińkirep.

— Jańa Fázılǵa jolıqtım. Ol seni ayap, Sayıpazar biy menen SHárip molla túnde "aǵa biyden" shıǵa sala Xiwaǵa ketkenin ayttı. Xanǵa barıp arız etpekshi qusaydı.

— Ne qılıw kerek?

SHońqı Ernazardıń dawısınan jaqtırmaǵanlıǵın ańlasa da, moy bermedi.

— Aǵayın qoldawlı bolǵan soń aldın alıwǵa kelgenim.

— Bul waqqa olar Xiywaǵa jetken shıǵar.

SHońqı biyparıqlıq keyip tutup, iynin qıstı. Ishten Qumar analıq shıqtı.

— Háy, balam, molla usı waqıtqa shekem ne oqıtsa sonısın oqıta beriw kerek edi.

— Álbette, — dedi SHońqı. — Mollanı pútkil el dúzete almaǵanda, sen dúzeteseń be? Házir atı qoldawlı xannan bále keledi dep dirildesip júripti.

Ana SHońqınıń aldında ishki albıraqlawın bildirgisi kelmedi.

— Ernazarjan, shay tayın ya sút isheseń be? SHońqı sen de sút iship keteber.

SHońqınıń sút ishiwge de awız bosamay SHárip mollanı, Sayıpazardı, mirriq kúni ziyapat bergen dep, Máwlen sarını jamanlaw menen, óz urıwın maqtay berdi. Mamıt biydi Ernazardıń jaqtırmaıtuǵının umıttıqanday, óz urıwlasları qatarında onıń atı menen de maqtandı.

Ernazardıń jıǵırdanı qaynap SHońqını quwıp jibergisi kelse de, ózin zorǵa irkip, juwas ǵana buyırdı;

— Bolar, SHońqı!

SHońqı ketiwden anası kirdi.

— Balam, aǵa biy qızbawı kerek edi ǵoy.

— Men ele adamlardı jaqsı bilmesem kerek.

— Bilmegenińdi bilgeniń-ám bilgenin balam. Endi úyde jata bermey, suw boyın jaǵalap kewil kóterip qayt.

Qapalıq basqan kisi suw boyın jaǵalasa, asqınlaǵan kisi áwliyeshilikti aralasa mawqı basılıp ózine keledi.

Ernazar sáskege taman dalaǵa shıǵıp, Góne Úrgenishte bayraqqa alǵan yawmıtısın mindi.

Awıldan shıǵıp baratırǵanda basına bir oy keldi: "Men ǵoy atı ápsana Mkaman biy haqqında oǵada kóp áńgimeler, ápsanalar esittim, óziniń ólgenine shama menen jetpis-seksen jıldan asqan joq. Ne ushın usınshama elatta onı tánha kórgenlerden birewi ele tiri emes eken?" Ol oylanıp, kóp tanısların kóz aldına keltirip turdı da, pútkil qaraqalpaq elatında jası úlken ǵarrı Ábdikárim júnsaqal degendi esledi. Ol házir bir júz otızǵa shamalasqan. Balası, aqlıǵı ólip, shawlıǵı Muxammedkárim menen turadı. Muxammedkárim Ernazar menen qatar, "aǵa biyge" qosılǵan palwan jigitlerden.

Ernazar atın solay qaray burdı. Muxammedkárım úyinde joq eken.

Saqal-shashı quw párindey aq, belı ğarrı torańǵıldaı búkıreygen Ábdikerim júnsaqal ele quwnaq edi. Ósik qasların qolı menen kóterip Ernazardı tanıdı-da, tándar ǵana sálemlesti, jol bolsın soradı. Ernazar kóp irkilgisi kelmese de, azǵana otırıwǵa májbúr boldı. Sóytip alısıraqtan ǵáp qozǵap, atı ápsana Maman dáwirinen áńgimeler esitiwge kelgenin ayttı. Ğarrı uypalasqan júnlı arıq shekesine qolın basıp, biraz oylandı-da ún qattı.

— Men ondayǵa hesh waqıtta qulaq asqan emespen, El kóshti-kóshtim, qondı-qondım. SHawlıǵıma da meniń jolımdı tut desem qılmay "aǵa biyge" qosıldı. Menińshe basqalardı oylawdıń, kisiniń táǵdiyrine aralasıwdıń keregi jóq. Bári sawlıqqa zıyan. Adam uzaq jasawı tiyis.

Ernazar oǵan "ózinikinen basqa tesik bilmeytuǵın górtishqan bolıp uzaq ómir súriwdiń ne keregi bar?" dey jaq bola jazlap, ózin áreń irikti de, ğarrı menen tez xoshlasıp atlandı.

Onıń kewli teńizdey tolqınlanıp, buqasınlap baratırıp, awıl shetinde Mamıt biydiń at ústinde sóginip atırǵanın esitip, onıń atınıń ayaqların qushaqlap jatırǵan jarlı awıllası Ğargabay menen hayalın tanıp, qayrıldı da, Mamıttıń qolıan atınıń jılawın kúsh penen julıp, únsiz jetelew menen bılayıraq shıǵarıp toqtadı.

— Bunday biysharalardı jáne azaplap, qorlaǵanıńdı kórsem, ayamay moynıńdı üzemen.

Áljuwaz Mamıt biy onıń qara kúshine tótepki bere almaytuǵının bilse de bos qalmadı.

— Kim salıǵın tólemese, kim óndiriwge qarsı bolsa Xiywa xanı sonıń moynın ǵana úzdiredi.

— Baylar menen barlardan jıyna, ózińnen al.

Mamıt qarsılasa almay, tek basın shayqaw menen qaldı.

Ol sol jedeli menen qattıraq at aydap toǵayǵa enise bergen gezde jáne bir kóriniske tap bolıp, mıyıq tarttı; Serjan baydıń xızmetkeri Ruzmet eshek ústinde bir arqa otındı arqasına tırmışlap tańıp, qosıq aytıp kpyatır.

— Ernazar aǵa, assalamu áleykum, — dedi ol alısıraqtan dawıslap. — Qúlmeńiz, bul bayǵa jaǵadı. Ótken saparı Máwlen sarınıń sáwselim inisi Rústem ekewimiz otinga barıp edik, Rustem tap usı mendey bolıp kelgeni ushın aqıllı dep maqtadı. Eshekke bastıra otın artıp izinen piyada kelgenim ushın meni aqılsız dedi. Endi baydan maqtaw sóz esitiw ushın sáwselimniń qılıǵın etip kiyatırman.

Ernazar záhárli mırs etti.

— Aǵa, sizden bir ótinishim bar edi, aytayın. Basınızǵa mártebe qarasa, meni

atqosılıqqa alınız-á?

Ruzmetti sáwselim degen oy Ernazarǵa endi kelip, kúlkisin áreń basıp sóyledi:

— Atqosshılıq qara diyqan bolıwdan, otınshı bolıwdan qıyınlıǵın bilmeyseń be?

— Aǵa, men aqmaqlar menen tamaq jegennen aqıllınıń tas arqalatqanın artıǵıraq kóremen.

Turpatı kelisken bul jigittiń gápi Ernazardı endi oylanıwǵa májbúrlep, betine tigile qaradı.

— Sendey oylaytuǵın, sırlasatuǵın doslarıń kóppe?

— Kóp. Atqa minerlerde dos az bolsa kerek?

— Kim ayttı?

— Ózim. Bektóre degen joramda usılay deydi.

-aqılı bar jigit kórineseń.

— Aǵa, men siz benen júzbe-júz sóylesip kórmegenmen. Biraq, el arasında taraǵan gáp-sózden danalıǵırızdı bilemen. Meniń kúshimdi de, aqılımdı da durıs paydalanatuǵın adam kerek.

-aqıllınıń aqıllıman dewi shárt pe?

— Tereń suwǵa batıp baratırǵannıń halı barında dawıs beriwi shárt ǵoy, aǵa. Ernazardıń tırławǵa qızıqsınǵanın bilip Ruzmet kewlin ashtı;

— Aǵa, "aǵa biyde" Bala Ernazar degendi qatarǵa qosıpsız dep esittim. Ol Sayıpazar biy menen kelip biziń xojamızdikiinde túslendi. Otjaqqıshı boldım. Bala Ernazar tek biydiń balası demeseń, ele qam túynek. Biraq, Sayıpazar biy murtın tawlap pisirip, erteńgi kúni oǵan seni men pisirdim dep aytıw ushın júrmе dep shamaladım. Siz sol kúni "aǵa-biyde" Sayıpazar biydi sabatıpsız, eger kórsem sizge usılardı aytayın dep-ám júr edim, jaqsı boldı jolıqqanımız.

— Sondaǵı maqsetiń — meni qorǵaw ma?

— Qorǵaw meniń qolımnan kelmeydi, aǵa. Biraq, ákesi soqırlardıń bári Góruǵlı bola bermeydi, anası tambasında tuwǵanlardıń bári jurttan biyik bola bermeydi. Jarlılardıń bári aqılsız bola bermeydi.

"Sırttan qaraǵanda ápiwayı kóringenlerde de qansha-qansha tereń sırlar jatadı. Hár bir adam óz aldına sanmır sırlı bir dúnya dep kim aytqan edi. Ne degen durıs danalıq?... Átteń bulardı qatarǵa qosıp aqılınan paydalaıw ele qıyın. Aǵabiyshiler narazılıq bildiredi..."

Awıldan alıslarǵan sayın hárqıylı kórinislerge tap bola berdi. Olay-bulay jetelesken jetimler, qayır soraǵan soqırlar, kempirler, ǵarrılar... Kúnde kórip júrse de hesh elestirmes edi, usı saparı olar oǵırı kóbeyip ketken sekilli. Bir top jetimniń arasınan kútá arıq, juqa júzli, birewi bólinip keldi de, onıń aldın keselep,

tayaqtaý uzın qolın sozıp, taramıslanğan alaqańnıń jaydı.

Ernazar biyparıq ótip ketealmay qaltaların tintinip-tintinip heshteńe taba almadı.

— Palwan aǵa, qaltasında qara tiyini joq kisi atqa mineme?

Bul ozbır minezli balaǵa Ernazardıń ań-tańı shıqtı.

— Atıń kim?

— Kimge heshteńe bermey ketkenińizdi eslegińiz kelse, umıtpań, atım Qállibek.

Ol únsiz júrip armanıraq bargan soń artına burılıp edi, Qállibekke dápinip turǵan dúgijim deneli birewdi kórip, atın izine burdı:

— Háy Qállibekti urmaqshımısań? Ket arı!

— Ernazar aǵa, dedi Qállibek. — Bul Muxammedkárımnıń diyxanı Bektóre aǵaǵoy. Urmaydı, tek sizge qarsı sóylegenim ushın keyip atır.

Bektóre boyshańnan kelgen qara murtları bar, Ernazar qatarlı jigit edi.

— Bektóre, — dedi Ernazar. — Sen tuwralı kóp esitemen.

— Káne, maǵan ayt, qanday danalıqlar bileseń?

— Hesh.

— Danalıq degen ne?

— Danalıq degen qarınnıń toqlıǵı.

Ernazarǵa Bektórenin juwapı onsha unamay dım úndemewi menen jónine ketti. Bilayırq shıǵıp áwelgi oylarına jáne oraldı. Barlıq kórinisler júrek-bawırına pıshaq suǵıp, buwınların qıyqalap baratırǵanday, tula bedeni zar qaqsap irkildi. At ústinen burılıp awıl tárepine qayta názer tasladı. Birden kózge taslanǵanı jáne sol qoqtasınlı otawlardıń aldında qol jayıp turǵanlar... Júregi jáne silikti. "Bul diywanalıq qashan ada bolar eken?.. "Bul áptadalıqqa kim ayıplı?"

Usı sorawlar ústinde ádewir-aq bas qatırdı. Teńizdi jaǵalap júripte sol jóninde oyladı: "Babalarımızdan állekim "biz jarlılıǵımızdı, ashlıǵımızdı, ázziligimizdi jasırıp úyrengebiz..." dep durıs aytqan. Bazda bizdi heshkim ash demesin, dep bar-tapqandı qazanǵa salıp qonaq kútemiz... Ashlıǵımızǵa usı sebepker me?.. Xiywa xanı sebepker! Aydos baba sol ushın da oǵan qarsı urıs baslaǵan. Eger xan ózimizden bolsa, óz xalqımızdı búytip qoyarmedik?

...Saraydıń ğáziynexanasın ash-áptadalarǵa qashshan-aq bólip berer edik... Jooq, Ernazar, xan xalıqtan jıynamasa, saraydıń ğáziynexanası qaydan toladı?"

Ol bul sorawlarǵa juwap tabalmay dáryanın teńizge quyıp atırǵan jerin tamasha qılıp biraz turdı. Atı ápsana Maman biydiń tap usı kóriniske karap aytqanların anasınan esitkenin eslep gúbirlendi: "Mine dárya hám baylıq, xám qoqım ısırap ákelip teńizge quyıp atır. Teńiz tańlamaydı, ne bolsa da bawırına tartıp, boyına únsiz ǵana sıńdirip tur. Teńizdiń usı halın óz xalqınıń táǵdirine

teńgergen Maman biy ne degen kóregen, ne degen aqıllı. Írastanda solay, xalqımız misli teńiz. Zaman basına ne salsa., soǵan qayıl, joqarıdan ashshı aǵıp kelse de, dushshı aǵıp kelse de qayıl... Pútkil álem shaypalısqa túsip turǵanda usılay bola bererme eken? Uax-áy, Grushin menen pútkil dunya álamatı jóninde sóylesiw kerek edi. Jer astında. ne barın izlegen alım, ne ushin jer ústinde ne bolatuǵının bilmeydi?...

Biledi!..."

Atınıń basın Qara taw tamangá burdı: "Grushin xanǵa esap beriwge ketken bolsa itimal."

Ol usı oyları menen záńgiligin qısıńqırıp, atın alǵa aydap baratır edi, tosınnan qamısılıq arasında dawıs esitilgendey boldı. Gilt toqtadı. Tım-tırıs. Jáne júrdi, Jáne sol dawıs esitildi. Álle kim jılaǵan sekilli, joq, muńlılaw qosıq aytıp atırǵan sekilli. Atın qılt ettirmey jáne qulaq túrdi. Qız dawısı. Sıńsıǵanǵa usaydı. Qay tamanda? Samal órden aydap kelip turǵan dawıs pa, ya janında-aq bolıp, samal órletpey turǵan dawıs pa?... Gúbirlenedi, oǵada túsiniksiz gúbirlenedi. Qay tárepten shıqqanın bilmey birazǵa shekem sarsańı shıqtı. Állenemirde "Jetim qız" namasına shıńqobız shertti, jáne bir gezde inıldap qosıq ayttı.

SHarq iyirip shalalmadım, jeńgejan,
On iynimdi alalmadım, jeńgejan
Anaw súygen palwanımınń otawı
Júreksinip bara almadım, jeńgejan!...

Dawıs oǵada názik, jaǵımlı. Ernazarǵa qosılıp pútkil álem tańlanganday, aynala jim-jirt, shırqıldasqan toǵay shımshıqlarınıń úni óshti, jaǵaǵa shırpıldasıp urıp turǵan dárya tolqını birden semdi. Bir jerde toqtasa jer tepsinip, suwlıǵın ğashır-ğashır shaynaytuǵın Ernazardıń yawmıtısında qayshı qulaǵın tikireytip, shekshiyip qaldı.

Qızdıń:

— Xosh, jalǵız ermegim, shıńqobızım, degeni sol, suwǵa bir náirse shomp etti.

Ernazar "Biyshara qız shıńqobızın nege taslap atır eken?" dedi de, álleqanday túsiniksiz sırdı sırttan baqlaǵısı kelip, qamıs arasınan sıǵaladı, biraq heshtene kórmedi.

Qız jáne zarlandı... Gáplerine qaraǵanda ol jetim, ózinen úlken hám ataqlı jigitti súygen, súygen jigiti onı túsınbeydi, xabar almaydı. Soǵan ax shegip, bul dúnyaǵa nashar qılıp jaratqan qudayǵa nalis qılıp jıladı, ashıqlarǵa húrmet joqlıǵına, dúnyada bir-birewge miriwbetiń kemligine, birewdi birew túsınbeytuǵınına kúyindi. Jáne de dawısıp kúsheytińkirep birewlerdi mudamı

jarlı, jetim, ekinshilerdi mudamı bay etip, birewlerge kúlki, ekinshilerge kóz jas berip qoyğan qudaydı ayamay ğargadı, óz sózlerinen ózi qorıqqanday birden dúnya menen xoshlastı:

—Xosh, dúnya, xosh, quyash. Xosh, gúzgi japıraqlar, men de sizler usap solıyman. Xosh meniń shashlarımdı jelpigen samal, xosh, palwan!

Ol usılardı aytıwı máttal, suw birden shambır etti...

Ernazar hawılıqqanının atın qamshılap jiberip shimbırılğan jerge kelse, bir qız qolları zorǵa kórinip súwǵa shúmip baratır. Ol oylanıp turmay at ústinen ózin suwǵa attı da, qızdı tutıp bir qolına kóteriwi menen bir qıyalap júzip jaǵaǵa shıǵardı.

Suw álleqashan suwıǵan edi, qız jaǵada tislerin tislerine urıp qalshıldap jattı.

Ernazar jas qızdıń ayazlap keselge shatılıwınan qorıp, onı es-tússiz degen pám menen suw-suw kóylegin sheship, ómirinshe jalańash nasharǵa názeri túspegendey óz ústiniń suwı sorǵalaǵan kúyinde aǵash bolıp sárriydi. Qızdıń appaq porıqtay sulıw denesine tónkerilgen jup kesedey qos mámmesi, uyat biylep qımsırılğan kolları astına sıymay, ushları pisken jigildik jiydedey qızarıp sup sulıw bolıp atır. Bul gózzallıqqa Ernazardıń úla bedeni qızıp, onı súyip-súyip algısı keldi, biraq neliktende kúshli bir sezim hám biyhal jatırǵan qızǵa ayanış onı irikti.

Rabiybiniń jonılǵan tayaqtay aq baltırlarına úyrengen úlken kózler, bul qızdıń siyreklew jún basqan tolıq aq baltırların kórgende, hesh qashan oylamaǵan bir gózzallıqqa qosımsha ayırıqsha ğaybar kúsh, haqıyqiy qız tulǵasın sezip, erkin joyıttı da, tómén shógip qızdıń baltırların júdá ásten sıypaladı. Oǵan da qánaát etpey birden awzın bastı da aymalap súyip, boyın qızdırdı. Qız ústi-üstine oǵdı da, heshteńe quspay-aq kózlerin ashtı.

—Way, ne qılıp atırsań? Qóylegim qayda?

—Sulıw ekenseń!

Ernazar basqa dáliyl tappay, atınıń jabıwın sıyrıp aldı da, qızdı soǵan orap, óz kiyimlerin qayta sıǵıp kiydi. At jabıw arasınan qızdıń otlı qara kózleri jiltılap, ómir ushqını urqanlap jatırıptı.

—Aǵa biy, meni nege qutqardıń? — dedi ol bir gezde.

Ernazar juwap ornına jalańash atına sekirip minip, demniń arasında álleqaydan tezekke tutatıp qoz ákeldi de, aynalasınan quw jıńıl terip ot jaqtı. Qızdıń kiyimlerin otqa ózi keptirdi, biraq qaytıp bermedi. Qız soramay atjabıw arasında otqa abınıp, mayda burımların, tarqatıp keptirińkirep, qayta órip otırıp baǵanaǵı sorawın qaytaladı.

— Aǵa biy meni nege qutqardıń?

— Suwǵa qaytıp taslawıń qıyın emes, — dedi Erdazar mıyǵınan kúlip.

Qız oğan juwap ushın mıyıp tartqanda, bult astınan ay shıǵıp álem jaqtılǵanday boldı.

— Kimnin qızısıń?

— Ákemnin atı Dospan bolǵan.

Qızdıń dawıs tolqını hám haqıyqatlıǵın, hám hásiretililigin bildirip tur, biraq sırtqı kórinisi quwanışlı sıyaqlı.

Ernazardı álleqanday qıyal biylep, dawısı qaltırańqıradı.

— Ákeń ólgende anań seni úyine taslap, ulı Teńeldi kóterip kelip edi. Senin atıń Gúlziyba ǵoy-á?

— Awa. Onı qaydan bileseń?

— Nege bilmeyin? Sen shınjırma-shınjır kiyatırǵan atqosshılar áwladısıń.

— Sonda nege úkemdi "aǵa biyge" qospayız?

— Úkeń ele jas. Gúlziyba, shınıńdı ayt, nege ólmekshi boldıń?

Qızdıń júzi burishtay qızarıp barıp, birden kózlerin jumdı:

— Tap shınımdı aytayınba?

— Awa.

— Ondaydı aytameken?

— Ayta ber, men tisimnen shıǵarmayman.

— Onda kóylegimdi ber.

— SHınıńdı aytsań beremen.

— Bileseń be, men ashıqpan.

— Kimgе?

— Aytpayman!

— Ashıǵıńa qosıla alasań ba?

— Palkerge pal ashtırdım. Ádewir mashaqat shegesеń, arada jaqpas birew óledi, sonnan son qosılasań, dedi.

— Túske isenseń, nege suwǵa ketip ólǵıń keldi? Adam bul dúnyaǵa óliw ushın kelmeydi-ǵoy.

— Ernazar aǵa, nege óydediń? Adam óliw ushın tuwıladı ǵoy.

Ernazar sózden utılsa da, qızdıń sulıw kelbetine toyınbay qarap, talshıbıqtay qara burımın alaqanına salıp sıypaladı.

— Gúlziyba-aw, ólimi menen kisi hesh kimnen ósh almaydı ǵoy.

— Ashıqlıq-ám kisiniń dushpanı, deydi. Men sol dushnanımnan ólip-aq qutılayın dedim.

Ernazar selk-selk kúldi, qızda álleqanday keyip payda etip, óshestiriw máqsetinde onıń balalığına kúldi.

— Ernazar aǵa, kelinshegin menen súyip qosıldıń ba yamasa ol súydi me? Ashıqlıq degen qanday boladı?

Qızdıń batıl sorawı hayran qaldırsa da, ol juwap beriwge tartıldı. Sebebi, ustaǵanlı juwabı joq edi. Kelinshegin ózi súygenin, ya ol súygenin bilmeydi, biraq durısın aytqandı maqul taptı.

— Onda jas edim, anam úylen dedi, úylendim.

— Meniń inimnen basqa heshkimim joq.

— Bilemen.

Qız kóylegine qolın sozıp atır edi, eńsesine jabılǵan at jabıw jılısıp ketip, sulıw denesi jáne jaltıradı. Ernazar endi ózin tutalmadı...

Olar ımırt jabılǵan soń ǵana atqa mingesip qayttı. Qız erge otırar gezde ǵana álle nárseni bir awırsınıp edi, qaytıp dıbıs shıǵarmadı. Ernazardıń da tili baylanǵanday, únsiz, biraq ekewiniń de demleri laplap, aynalanı ot aldırıp jibergendey, júrek soǵısları ári jiyi, ári qattı. Sonda da bir-birine heshteńe despedi, Qız ılashıǵına jaqınlaǵan son attı toqtatıwın ótindi de, raxmettiń ornına Ernazardıń tikeneklesken murt basqan ıssı erninen shorp ettirip bir súydi-de, erden jılısıp ústi.

Ilashıǵınıń aldında úkesi Teńel kútip tur eken.

— Ájeapa! — dedi Teńeldin dawısına quwanış aralasa tolqınlanıp. — Búytip keshikpeytuǵın ediń ǵoy?

— Qorıqtırba?

— Eki buzaw óristen qaytqan sıyırlarǵa qashıp anaların emip qoydı. Iyeleri maǵan baqırdı.

Kókiregi quwanışlı qız úkesiniń ósik shashlı basınan sıypaladı.

— Saǵan azap bergenlerdi ele Ernazar aǵa biyge aytamız. Ol jazalaydı.

— Ájeapa, esittiń be, Ernazar aǵa biy Sayıpazar biydiń adamlar menen qol alısqanıńda qolınıń ornına ayaǵın usınatuǵın ádetin bilip, urıptı. SHárip mollanı da urıptı, búgin padashılar aytıstı.

— Esittim, janım. Ernazar aǵa biy xútá-kútá jaqsı adam, bileseń be, ol sonday kúshli, sonday aqıllı, bul álemde onday aqıllı, kúshli adam joq. Teńel, bizler atı ápsana Maman biyge atqosshı bolǵan adamnıń áwladımız. Babalarımız shınjırma-shınjır atqosshı. Sen-ám Ernazar aǵa biyge atqosshı bolasań.

— Meni at qosshılıqqa alsa-dá?

— Aladı.

— Biydiń atqosshılıǵına kóp-kóp aqıl kerek, deydi ǵoy.

— Ózim úyretemen saǵan. Biraq, sen dım-dım kúshli, shıdamlı bolıwıń kerek.

— Qáytip dım-dım kúshli, dım-dım shıdamlı bolaman?

— Menin aytqanımdı qılsań, bolasań.

— Aytqanıńnan shıqpayman, ájeapa.

— Bileseńbe, ómir degen ne? Ómir degen birewdin biriwege ıshqısı ıshqı

degen ne? Ol adamğa sulıwlıqtı, gózzallıqtı ashıp qoymay, adamdı misli ózgeretetuǵın nárses.

Ol Teńeldiń awız ashılıp túsınbey otırǵanın endi ǵana sezip, qısıǵanının jáne onı qushaqlap mańlayınan, hár betiniń almasınan, qulaqlarına shekem súyip-súyip aldı. — Bul saǵan házir kerek ǵap emes, oynap aytıp atıрман. Bilip qoy, kóp kisi jaqsı kóretuǵın iyt bolǵannan, hámme aybınatuǵın arıslan artıǵıraq, jáne este tut, qorqaq neni joǵaltsa, ol batır da boladı.

— Bul ǵáplerinińnín mánisin kóbirek túsindirse, ájeapa.

— Ash bolǵan shıǵarsan, bawırım, házir otın ákel, qazandı atlandırıp jiberip aytayın. Uyıǵa jatqan soń da aytaman.

— Uay, ájeapa, óksheleriń qanap turıptıǵoy.

Qız eki jiligin sıpırmay kirgenin. endi uǵıp:

— Óybeyy! — dedi de shókke túsip otırdı. — Jańa anakárada bir tıp shengeldi basıp aldım.

Teńel itibar bermey otın pushtarlawǵa kiristi.

* * *

Ernazarǵa Gúlziybanıń sál aqsanıqrap, qarańǵıda kózden ǵayıp bolǵanı, kóz aldında suwǵa súńgıp ketkendey-aq túyilip, ań-tań. Qız ózi menen birge bunıń aqıl-huwshı, kúsh-dármanın qosıp áketken sıyaqlı, ya qamshı uslaǵap qolı, ya júwen tutqan qolı háreketke kelmey, ádewir waqıt turdı da, ózine hay berdi; "Jańa jigit bolǵannan, jańa qız bolǵannan saqla degen usı. Biyshara jetim endi qız bolıp, balalıq háseri menen ne qılǵanın da bilmey ketti aw"...

Atın izge burdı.

Ol sonǵı jılları, búgingisindey birin-biri quwǵan, birinen biri artıqmash hár qıylı jaǵdaylarǵa duslasıp, bir jaǵı úzilse, ekinshi jaǵı shim-shıtırıp bolıp atırǵan órmekshiniń awınday oylardıń qursawında qalmaǵan edi. Táǵdır shatqan qıylı-qıylı hádiyseler basınıń ishinde hár jaqqa shertilip, hesh qaysısı sheshim taptırmay onı eriksiz aydap kiyatır. Tek yawmıtı arǵımaq ǵana keshegi jem jegen jerin umıtpay onı úyine ákeldi.

Esiginiń aldında baylawlı úsh attı kórip, kóp oylardan majırası shıqqan jigit birden qáddin tikledi. Biri Asqar biydin atı. Ernazarǵa ataqlap jamanlıq ta, jaqsılıqta qılmaytuǵın bul biy ardaqlap kele bermeytuǵın edi. "Haa, — dedi ishinen. — Jaqsı boldı. Nurlıbekti ertip kelgen bolsa, Gúlziybanı siltep jibereyin. Onıń sandıraqlaǵanında "palwan" degen sóz bar edi. Mennen sonǵı ataqlı palwan Nurlıbek. Men hayal alǵanman, balalarım bar, Nurlıbektiń bası ashıq, eki jetim qosılssa, qanday teń juptılar..."

Usı oylar menen ishkerilep, Asqar biydiń qasındaǵı túri bóten kisini kórip,

"Xanniń salıq óndiriwshisi shıǵar" dep uyǵardı ózinshe hám barlıq oyları umıtlıdı. Qonaqlar menen suwıqlaw amanlıq-esenlik sorasıldı. Ol úyde ne tayarlanıp atırǵanın biliw ushın tez shıǵıp ilashıqqa kirip edi, anası álle qashan-aq bir qoydı soydırıp qazanǵa saldırıp atır eken. Nurlıbek ot jaǵıp otır edi, Gúlziybaǵa jibergisi kelip turdı da, birden álleqanday qızǵanısh boyın qursap, úndemesten qayta ishkeriledi.

— Asqar aǵa, Kenesarınıń elshileri qayda?

— Qayttı.

— Isleri pitti me?

— Pitti, biraq xan olardıń kóp nársesin bizlerden ǵárezli qılıp qaytardı.

Ernazar mıyǵınan kúldi.

— SHep emes.

Asqar biy biytanıx xiywalını bas wázirdiń shabarmanı dep tanıstırdı, Ol haqıyqat shabarmanlarǵa tán kem gáppli eken. Xannan pármansız aǵa biydiń aldında xannan biylik pármanı bar ǵarrı biydiń ózin baladay tutıwın jaqtırmasa da, párwayı pánserilik keyip tutup, janbaslap ıay iship atır.

Dástúr boyınsha tamaq jelinip bolǵan soń, ya úyden uzatıp baratırǵanda qonaqtan jol bolsın soraladı.

Hárqıylı baǵıtta mayda-shúyde árgimeler dawam ete berdi. Aqırı Asqar biy shıdamadı.

— Ernazar inim, — dedi ol tamaqtan keyin, — elge járiya qılınbaǵan bir tapsırma bar. Tánhá xan tapsırması. Aldın ala seniń menen oylasıwǵa keldim-

— Úlken basınızdı kishireytip kelgenińiz ushın minnetdarman, biy aǵa.

— Kenesarınıń elshilerine járdem beriw, bizlerdiń zimmamızǵa túsip edi, sońınan Xiywa xanına qarsı orıs patshalıǵı shabıwıl qıladı degen xabar alınıptı. Áne sol orıs shabılıwına qarsı qaraqalpaq láshkerin toplaп óziń basqarıwıń kerek. Láshkerim bolmas dep hawlıqpa, "aǵa biyde" bas qosqan jigitteriń eredi, ermegenine járdem etemiz.

Ernazar biraz oylanıp, xiywalı shabarmanǵa kóz astınap názer tasladı. Onıń bul gápgerge sirá qatnası joq sekilli, uzaq jol júrip sharshaǵanı ushın kózlerin perdelep, pıshıqtay uyıqlap otır.

— Asqar aǵa, bul siziń wádeńiz be yamasa xanniń tapsırması ma?

— Xanniń tapsırması.

— Eki digirman tasınıń arasına túsken dán un bolmay qalmaydı ǵoy, biy aǵa.

Biz bolsaq tiri xalıqpız.

— Hárqıylı qılıp joriy beriwdin keregi joq, inim.

Mezban xiywalıǵa jáne bir urlanıqırıp názer saldı. Onıń baz-bayaǵısı.

— Asqar aǵa, elimizde qansha ashlıq, áptadalıq, ırasın aytqanda zamanǵa,

xanға kóp-kóp narazılıq bar. Biz orıslarға qarsı urısqanda sol ashlıqtı, sol áptadalıqtı, zamanға, xanға sol narazılıqlardı qorǵap qalıwımız kerekpe?

— Islamdı qorǵaymız. Islamnıń shamshıraǵı Xiywanı qorǵaymız, inim. Xandi qorǵaymız, ózlerimiz tuwılıp ósken ullı Xorezm shuqırın qorǵaymız.

— Jooq, biy aǵa, ózi az sanlı xalıqqa bul kelispeytuǵın is. Eń bolmasa xalqımızdıń kún kórisi jaqsı bolsa edi, áne sonı qorǵasaq bir qup. Qaydan bilemiz, orıs patshalıǵı biz sıyaqlı az sanlı xalıqlarға jaqsı niyet penen kiyatırǵan shıǵar. Heshnársege kózimiz jetpey turıp, aldınan urıs penen shıqpayıq.

— Sonda Xiywa xanı menen orıs patshalıǵınıń urısqan gamashasına qarap otıra beremiz be?

— Basqa ne ilaj? Ózi tiymegenge tas atıw da, birewdiń saqpanına salǵan tası bolıw da bizge dárkar emes, biy aǵa. Eger xiywalı mehman kewline awır almasa, arıslan jep qoysa da, túlkinin artına tıǵılmayıq, dep edim.

Asqar biy Ernazardıń bir sózliligin biler edi, endi áńgimeni qansha sozsa da, qalay jalbarınıp, qalay túsindirse de xan tapsırmasın oǵan maqullata almaslıǵına kózi jetti.

— Ózin bil, inim. Meniki tek wajıbatı iyman.

Azanda xiywalı kútá quwjıńlap, aqsham heshqanday gáp esitpegendey, kútá kemtarlıq penen qısıla-qımtırıla Ernazarға murajat qıldı.

— Qádirli mezban, keshe joldan sharshaǵan ekenmen, qattı uyqı qıstı. Onıń ústine Asqar biy menen óz-ara gaplerińizge kesent keltirmeyin dep tınısh uyıqladım. Óz elińiz de kútá abıray qazanıp, shan-shuhrat alǵan jigit ekensiz. Sol ushın jolda Asqar biyge de tuydıрмаǵan bir jańalıǵım bar. Sizdi ullı bas wázir óz dárgáxına shaqırıp jiberdi. Máǵar bolsa, sizge jaqsı niyeti bar.

Asqar biy bul xabardı jańa esitip atırǵanға megzedi. Jaqsılıqqa jorıw kerekpe yamasa jamanlıqqa ma?

Qalay bolsa da bas wázirdiń shaqırıǵına barmay qalıw múmkin emes.

— Qashan?

— Búgin júrseńiz, men gáripti baxıtlı etesiz.

Ernazar únsiz túrgelip, anasına oylasıw ushın ılashıqqa kirdi de, qasına bir dizerlep otırıp xiywalınıń ótinishin bayan qıldı.

— Bas wázir shaqırtqan eken, qalma, balam, — dedi ana oylanbastan. — Biraq, bir nárse esińde bolsın, túlkinin júni ózgerse de, ádeti ózgermeydi. Jáne abayla, seni ertip áketetuǵın shabarman qasqır bolmasın, qasqır menen joldas bolǵannıń tayaǵı qasınan qalmawı zárúr.

Ernazar qonaǵına kelip:

— Qádirli mehman, men sizin erkinizdemen, — dedi.

Xiywalı júdá múláyimlik penen raxmet aytıp, endi jolǵa asıǵıw kerekligin

ótindi.

At ertlewge shıqqan Ernazar qorağa súyenip balası menen turğan Ğargabaydı kórdi.

Ol óziniń ústi-bası qus tútkendey bolıwına qaramastap, ulın júdá ıqshamlap kiyindiripti.

— Ha, Ğargabay ağa, tınıshlıq pa?— dep Ernazar balanıń basındaǵı qara ılaq terisinen qıstırǵıshlangan degeleyin alıp aydarınan sıypaladı. — Ha, Berdaq, bir jola bet ashar aytqanıńdı kórdim be?

— Kórgensiz, Ernazarjan, — dedi Ğargabay uyalshaqlıq penen kózlerin sıypalap, — Bilmeymen, jeti atamız esitpegen árwaq bar, usı balamda, Qarap otırıp-aq qosıq shıǵaradı. Mektep kórse bir nárse bolarma degen qamdáme. Tap Xiywada oqıtqım keledi.

— Xiywada oqıtqanıń ğoy kútá jaqsı, tek keshirmeń kóterse.

— Túnde siziń úyde xiywalı miyman bar dep esittim. Eger bar tapqanımdı satıp-suwıp Xiywaǵa aparsam, járdem egermeken deyaq edim.

Úyden shıǵıp, olardıń sóylesigin tıńlap turğan xiywalı:

— Ha, kútá qızıq adam kórinesiz, — dedi mısqıllı eziw tartıp. — Kimligińizdi, balańızdıń qandaylıǵın ústibasıńız-aq kórsetip turıptı. Sendeylerdiń-ám balası Xiywaǵa jaylasa berse...

Ğargabay menen balasınıń teńnen qabaq shıtıp, keuli buzılǵan keypine Ernazardıń ishi ashıp jubatıwǵa urındı:

— Ğargabay ağa, men házir Xiywaǵa baratırman, bálkim, medresege kirip sóylesip qaytarman.

— Saparıń oń bolsın, inim!

— Awmiyin!

Xiywalı túnerińkirep atına qaray jılistı.

* * *

Ernazar menen shabarmannıń Xiywaǵa jetkenshe sóylesikleri, joldın eki boyındaǵı hár qıylı óeimlikler, dárya, hawa rayı jóninen asıp túspedi. Qala ortasındaǵı kóp kósheniń bándirgisinde kópirge talasqan malday bir-birine jol berispey álle nársege talasa únilip atırǵan adamlardı kórip, shabarman solay burıldı. Ernazar at ústinen moynın sozdı. Ortada bir óli sozılıp jatır. Turpatı tanıstay túyilip jaqınladı. Góne úrgenishten qashıp kiyatırǵanda jolıǵıp, arqasında ılashıqtay otını menen Ernazardı tańlandırǵan qarıwlı qul. Ishi ğımıldap, júregi silkingendey boldı. Ernazardıń joldası atı menen adamlardı ayırıp barıp dawırıq saldı:

— Bul kimnin qulı?

Asıqqaninan melle shapanınıń belbewin buwıp úlgermey, basındaǵı sarı shalmasınıń bir ushı arqasına qalqa bolıp túsip, gewishleri salpıldap kiyatırǵan, qaptay semiz bay ólini kóre sala janbasına urdı:

— Uay náletiy-áy! Pánt beriwın! Xalayıq, kórdińizbe, uyatsız quldın tásilin? Satıp alǵanıma bir ay bolǵan joq. Keshe ashıw menen anasın sókkenimde "usı azabıń ushın mennen jamanlıq kút" dep edi, qılǵan jamanlıǵına qara zańǵardıń? Kúshli dep úsh quldıń bahasına alǵanımdı qáyteyin? Ástawpıralla, quldın arshılın birinshi kóriwim.

— Óliwge bos waqıt bermew kerek edi-dá! — dedi Ernazar.

Bay onı tırlamay, kópshiliktiń arasınan mańlayına qul tańbası basılǵan ekewin ayırıp, semiz qolı menen arqalarınan túygishledi:

— Ha, naysaplar, usınıń jolına túsip meni ziyanda qaldırıw niyetleriniz bar-á? Qaldırıp bopsız! Jumıstan keyin ayaq-qolıńızdan kisen ayırsam, atamnıń tóli emespen, awa, tóli emespen!

— Júr kettik, Ernazar, Xiywada bundaylardı jiyi gezleteserń, — dedi shabarman. — Esittiń ǵoy, iyesine ziyan beriw ushın ózin-ózi buwıp óltirgen. Arshıl qul eken-dá!

Bul waqıya endi ǵana Ernazardıń júregine qanjar bolıp suǵılıp, saray dárwazasına jetkenshe bir awız sóylesiwge demi jetpey qısılıp, usı ólgen quldı tirisinde kórip, sonday on mıńlaǵan quldı árman etkenine janın jedi, ókindi...

Dárwaza aldında buı ertip kelgen shabarman "irkile tur" dep ishke kirip ketiwden kóp uzamay, onlaǵan jaraqılı nóker payda bolıp, Ernazardı qorshadı, Ol apalaqlap ján-jáǵına qarandı. Ertip kelgen shabarman hesh jerde kórinbedi, Sonıń arasında nókerlerdiń ekewi onıń atın jılawladı, qalǵanları eki jaqlap kelip erden awdarıp aldı. SHabarman, álle qayaqtan sıńǵıratıp ákiyatırǵan kisenin Ernazardıń qollarına kiygizip bolǵannan keyin suwıq demin alıp, nókerlerge masayrap mańlay terin sıpırdı.

— Ha, naysap, Asqar biyge "arıslan jep qoysa da túlkinin artına tıǵılmayıq". degeniń esińde shıǵar... Endi sóylesemiz. Nókerler, zindangá jetkenshe bek bolıńlar, bul dala jolbarısın tiriley ákeliw, maǵan arısatqa túsken joq...

5

En birinshi payda bolǵan ishıqı muqabbat sezimi kewilde hákserlik payda etedi. Hákserli kózlerge dúnya heshqashan óz qálpinde kórinbeydi, ǵá gózzallanadı, ǵá ǵóneredi.

Gúlziyba Ernazar menen ushırasqanınıń aqıbeti nege ákeletuǵının bilmey, dúnya oǵan birotala gózzallanǵan kibi, jetimlikke túskele birinshi iret tınısh uyıqladı. Júdá jaqsı tús kórip oyandı.

Túsinde Ernazardıń kelinshegi ólipti. Adamlar jılasıp, Gúlziyba menen Ernazar qol uslasıp, jılasqanlardıń ústinen kúlisip bir shette turıptı.

Qózlerin ashsa, Teńel oshaqqa otın salıp, óship baratırǵan qozdı alıstırıw ushın úplep atır eken.

— Teńel, Ernazar aǵanıń hayalı ólgen be?— dedi ol házir ǵana túsine engen waqıya ırastay túyilip.

— Esitpedim.

Gúlziyba erinińkirep túrgeldi.

Teńel asıǵıp baspaq baǵıwǵa ketti.

Ílashıqta jalǵız qalǵan qız tula bedeniniń awırǵanın endi sezınse de, túsi ırastay túyilip, qońsısına barıp sorap qaytqısı kelip turdı da, anasınıń tirisinde aytqan bir násiyatın esledi. "Qız bala sırın saqlay biliwi kerek".

Bir kúnniń ishinde erjetip, esi enip qalǵan sekilli, qońsılarının erteńine de soramadı. Usılayınsha ózin basıp saldamlılıq penen on kún ótkerdi. On kúni oǵan on jılday bolıp ótti, biraq xabar alatuǵın Ernazar joq. Aqırı shıdamay, "áwelin ózim basladım, ózim dawam eteyin" dep, Ernazardıń awılına barıp qaytıwǵa bel bayladı. Basqalar kórse, úyinde ózi bolmasa, ne deydi. Sıltaw kerek. "Ha, yasha", — dep ol basına kelgen bir oyǵa quwanıp uship túrgeldi. — Ózi joq bolsa anası "ne qılıp júrsen, qızım" deydi. "Ana siziń awıl toǵıraq, sol ushın kóship kelejaq edim", deymen. Bul zamanda napaqa ushın kóship-qonıw, heshqanday ayıp emes. Eger ol meniń ótinishimdi shıǵa aylandırıp, kóship keleǵoy dese, kóship-aq baraman. Qaytama jaqsı. Jaqsı. Onıń tóbesin kóriwge zar bolıp júrgenshe awılında jasap, kúnde kóremen, hayalı ólse, gúl ústine gúl! Jaqın jerden meni úyine kirgizedi".

Kelesi kúni awıl arasında arman-berman shabısқан atlılar-ám kóbeydi. Bul Gúlziybanın kewline jáne de gúl-ǵula saldı. Gileń jas jigitler álleqayaqlarǵa ketiwge jıynalısqı atırǵanǵa usaydı. Tezirek Ernazarǵa kórinip, kútetuǵının aytıp qalıwı kerek.

Epke kelgendey sın dúziw kiyimlerin kiydi. Aynala onıń kózine úyrenshikli, kútá ápiwayı bolıp kórinetuǵın edi, búgin jol boyındaǵı búrshigi túsip úlgermegen jıńǵıllarǵa shekem oǵan usınılıp turǵan buwat-buwat gúl bolıp, Ernazardıń awılına bas iyip uzattı. Samal jelbiretip ǵa qulaǵın ǵa awzın basqan tulımshaqları menen oynap, diydilengen úyine jetip te qaldı. Kiriwge kelgende eńsesinen námálim bir salmaq basıp, esik aldında gılt toqtadı. Ishten sóylesik esitildi:

— Ene, men balańa Xiywadan xan zergeri soqqan bilezik, júzik ákel dedim.

— Ákeler, shıraǵım. Qarasha xannıń tusında, qatın erdiń tusında deydi. Ákeler, baxıtlı kelinsheksen.

— Ene, irasında da men siziń úyge baxıt bolıp keldimǵoy-á?

— Awa, shıraǵım.

Gúlziyba ǵırra izine aylanıp ketpekshi bolıp turdı ishten birewdiń shıǵıp, "tıń-tıńlaǵan kimseń?" dewinen qorqıp, táwekel, jez shiy esikti kóterdi.

Ana tabaq juwıp, qasında bes altı jasar aqlıǵı Xojanazar qızıl naǵıslı zerennen qatıq ishıp otır edi. Albıraǵanınan tórde bópesin emizip teris qarap jatırǵan Rabiybini ańǵarmay tek ananın qolınan aldı. Qumar analıq Gúlziybani burınnan tanıytuǵın edi, onıń sının dúzep, orasan sulıw qız bolǵanın kórip, túrgele sala oǵan tósek saldı. Qız bunday húrmet boladı dep oylamaǵan edi, qısına-qımtırıla tósektiń shetine dizesip basıp, amanat ǵana otırǵannan keyin, teris qarap bir shıǵanaqlaǵan halında jatırǵan Rabiybini endi ańǵarıp, ishinen quwandı. "Palker durıs aytıptı, awırıw eken!" dep qıyalın esittirip qoyıwdan qorqıp, qan qızıl ernin qımdı. Ana qızınıń qısınıspaǵa túskenin sezdi:

— Erkin otıraber, qızım, házir shay qaynataman.

Rabiypi basın burdı.

Beliniń jińishkeligi, bet-álpetiniń súwen jaqlılıǵı, júziniń qaymaǵı alınǵan súttey juqalıǵı, músheleriniń ilánázikligi menen sulıw kórinetuǵın kelinshek, bir qaptaldaǵı tósekte tawıstay bolıp otırǵan Gúlziybaniń tolıq denililigi, dóńgelek ayǵa taqqábbıl bet almasınıń qaymaǵı alınbaǵan súttey aqlıǵı menen oǵırı gózzal kórinip otırǵanın jaqtırmay, murnın girjiytti.

— Háy qız, nám-náhán kempirge shay qaynattırǵansha, óziń qaynatıp ishsesh!

Gúlziyba únsız túrgelip daladan bir dáste otındı sulıwlap pushtarlap ákeldi.

Ot mazlap jańǵan gezde Máwlen sarı kirdi. Onıń shırayında álle nársege táshiwish izi bar edi. Ana bir nárse dewin kútip betine telmirdi.

— Jeńge, — dedi ol otırıp úlgermey-aq, — Bilesiz, men bir sumlıq qıla almaytuǵın jigitpen. Biraq, bir jaman xabar aytıwǵa hám ótinish qılıwǵa keldim.

— Jaman xabardı bólisermiz, ótinishińdi orınlarmız.

— Asqar biy házir Fázılǵa kúsh berip, "aǵa byydiń" jigitlerin jıynatıp atır. Esitiwimshe, orıs patshalıǵına qarsı, urısqa baratuǵın qusaydı. Ernazar aǵa biy qayda desem, Xiywaǵa bas wázir shaqırtıp ketti, dedi. Sol ushın sizge asıqtım. Orıslarǵa qarsı urısqa barsam ba eken? Báلكim, Ernazardı úlken ásker bası qılıwǵa ya hamal beriwge shaqırtqan shıǵar. Qolına liykin tiyse, meni bir hamallı qılsın, jeńge.

Qumar analıq onıń kózlerine qarap otırıp kúldi.

— SHınım, Qumar jeńge, — dedi ol egitilip, — Hamal maǵan emes-tá, aǵayınlerge kerek eken. Solardıń aldında abırayıń boladı. "Aǵa biydiń" endigi ziyapatında dúrreshi bolıp, Ernazardıń jek kórgenlerin ólgeyliden uraman.

Apa onıń duzsız gáplerine ashıǵıraǵ juwap qaytarmaqshı edi, ózine hay berdi. "Hár nárseniń izine baǵıw kerek".

— Ernazar kelebersin, kórermiz.

Máwlen sarı qayta-qayta minnetdarshılıq bildirip úyden shıǵıp ketti.

Ernazar Xiywaǵa ketkeli awıl arasındaqı shawqımlardan xabarlı ana, álleqanday kútilmegen hádiyseniń júz beretuǵınıń sezip, ulınıń tezirek qaytıwın asıǵıslıq penen kútip jur edi. Máwlenniń Asqar biydin háreketi jónindegi xabarı kewlin xabartsa da, Ernazarǵa Xiywa xanı hamal berer dep boljawı, onıń da boljawın tastıyıqladı. "Káne, usınnan Ernazarjanım xan pármanı menen bas biylik alıp qaytsa! Báribir, ol hamaldan paydalanıp xannıń emes, ata-babalarınıń tuwın kóterer edi..."

— Ene, — dedi Rabiýbi onıń oyların bólip. — Jurt durıs aytısıp júr, balań usı saparı úlken biy bolıp qaytadı. Keshe suwǵa barǵanımda Mamıt biydi kórip edim. Ol maǵan "kúyewiń kúshke misli túye, átteń aqılsız túye, asqınlap, ózine shaq izleymen dep júrip, basınan ayrılatuǵın túye" dedi, men oǵan "ele kóresen, sendeylerdi qatarında otırǵızbaytuǵın hamal aladı" dedim.

Kelinińin pámsizligine ishi ashıp, quyqası juwlap ketken ana basqa adamnıń kózinshe sır bermew ushın:

— Durıs aytısań! — dedi de, Gúlziybadan qanday táǵdiyir aydap kelgenin soradı.

— Apa, úkem ekewimiz siziń awılǵa kóship keliwdi árman etemiz.

Ana juwap berip úlgermey-aq, esikten, basınan burın uzın aq saqalı kórinip Serjanbay kirdi. Kóp jıllardan beri bosaǵasın atlamaǵan ǵarrı baydın bul kelisi Qumar analıqtı kútilmegen táshiwishke salıp, ornınan uship-aq turdı.

Qáddi-qáwmeti oraqtay iyilgen ǵarrı gileń hayallardıń ústine kirgeni ushın ba, júdá quwnaq háreketler menen tósekke shıqtı da, hal-jaqdaydan burın:

— Ernazar qayda? — dedi.

Bul Gúlziybanın tili ushın da turǵan soraw edi. Bayǵa ishinen "raxmet" aytıp, Qumar analıqtıń juwabn asıǵıp kútti.

— Xiywaǵa ketip edi.

— Oylasajaq isim bar edi, jáne birde keleqoyayın, — dep bay túrgeliwge meyillendi.

— Bay qurdas, bir ótinish aytayın ba?

— Ótinbe, buyır! — dedi bay quwjırılap.

Mınaw otırǵan qız ózimizdiń biybabanıń atqosshısı Dospannıń qızı, úkesi menen biziń awılǵa kóship kelejaq.

— Túsindim, — dedi bay oǵan aqırın aytqızbay. — Men bul qızdı da, úkesi Teńeldi de tanıyman. Jaqsı ballar. Men óz mallarımdı baǵıp, bular kisilerdiń

baspaqların bağıp júrgende talay kórgenmen. Solayma, Gúlziyba?

— Solay, ata.

— Áne, solay bolsa, Qumar ayttı, tamam, awılğa kóship keliwińizge arba, ógiz túwe úydiń qasınan qonıs-ám beremen, ozsa, bir sawın sıyr-ám berip qoyaman.

Serjanbay biyperzent edi. Sonsha mal-halı turıp, jurttóp qatın alıp atırǵanda da, eń bolmasa tuwmaǵan hayalınıń ústine perzent ushın dep hayal alıwǵa talaplanbaǵanı sebepli Qumar analıq onı jas balalarǵa mehirli, qayırqom dep oylamaǵan edi, házir mehirin kórip quwanǵanına qayta-qayta alǵıslap, bay ashıp shıqqan esikten alısıraқта ókireń qaǵıp juwırıp kiyatırǵan SHOńqını kózi shaldı da, onı biytaqatlıq penen kútti: "jaqsılıq xabar ákiyatırǵanǵa usaǵan".

SHOńqı sol páti menen kelip bosaqǵa súrine jıǵıldı.

— Kelin, SHOńqınıń awzın mayǵa toltır.

Ana Rabiybiniń tosan háreketine shıdamay ózi uship túrgelip, irgedegi qarınnan bir qasıq may alıp SHOńqıǵa asattı.

SHOńqı ashkózlik penen maydı ǵılq ettirip jutsa da, halıqlap sóyley almay atır, biraq kelbeti asa quwanışlı.

— Sóyle, shıraǵım!

— Xan Ernazar aǵanı zindanǵa taslatıptı?

Gúlziybanıń shay iship otırǵan kesesi shaynekke túsip patpaq-pashaq boldı. Rabiybı jańalıqtı esitpey qaldı ma, qızdıń ańǵódekligine kóz alarttı:

— Háy, tárbiya kórmegen!

Qız tek burıstay qızǵarǵanı bolmasa, úndemedi.

Qumar analıq SHOńqınıń Ernazarǵa ne ushın usınshama qarsılıǵınıń tórkinińe oy jetkere almas edi, olardıń balalıǵı bir awılǵa ótti, heshqashan talasqanıp kórgen emes, hátte ákeleri arasında da este qalarlıq jánjellesiw bolǵan joq. Nelikten meniń balam jónindegi jaman xabardı ólgenşe quwanıp kelip aytadı?

— Qızıqsañ-aw, SHOńqı, dedi ol ishi janıp tursa da sabırlılıq saqlap. — Bunday xabardı aytıw ushın quwanıp juwırmaydı-ǵoy.

— Qay xabardı qalay bildiriwdi bilmesem qáyteyin, — dep jımıydı SHOńqı.

Ana Gúlziybanın ele ań uship, kózleri alarıp qalǵanın kórdi de, qısınbasın degen oy menen aldınan shaynek-keseniń sınǵın jıynap atırıp sóylendi:

— Xan ózi menen teń, ózine baxtalaslardı ǵana zindanǵa saladı, SHOńqı. Ernazarjanımnıń xanǵa teń bolǵanı maqtanış maǵan!

Ol sháynek-kesenin sınǵın dalǵa aparatırıp, SHOńqınıń da iyninen tartıp áketti.

— Endy ayt! — dep ol dalada SHOńqıǵa buyırıq qıldı. — SHawqım salmay ásten sóyle, kimnen esittiń?

— Ernazardı ertip áketken shabarman qaytıp keldi.

— Qayda ol?

— Asqar biydiń awılında. Orıs patshalıǵınan bolajaq shabıwılǵa qarsı nóker tayarlaw ushın jigitlerdi jıynatıp atır.

— Bir ózi me?

— Xiywadan enapat nókerler ertip kelipti.

— Sen de oǵan nóker bolasań ba?

— Bilmesem.

— SHońqı, bir násiyat bereyin, mudamı esińde saqla. Batır jıǵılsa súyeydi, qorqaq jıǵılsa hámme basıp ketedi.

— "Aǵa biydiń" kóp jigitleri nóker bolıwǵa tayarlanıp atır.

Ana onıń menen kóp sóylespey, qoradaǵı yawmıtını iyegi menen nusqadı.

— Men kiyingenshe ertlep ber.

— Xiywaǵa keteseń be?

— Asqar biydiń awılına. — Ol úyine kire sala qayta kiyniip atırıp, — Gúlziyba qızım, — dedi júdá jay paraxatshılıq penen, — Serjanbay wádesine opadar kisi, Kólik penen xızmetkeri barǵansha kút.

Gúlziyba bul úyge kelgeli kóz aldında júz bergen hár qıylı hádiyselerge, hár qıylı adamlarǵa, anaǵa, Rabiybige hayran bolıw menen uyańlaw túrgeldi.

* * *

Awıldıń shańlaǵına qarashor adam toplanıp, olardıń aldında, pákene boyılı Asqar biy biyik atınıń eri ustinde tikeyip, qızgın sóylep tur:

— Biz, qaraqalpaqlar, islamnıń jer betindegi háwirli oshaǵı Xorezmdi, ullı Xiywa xanın jawdan qorǵap qalıwımız kerek. Bul biz ushın húrmet, biz ushın beyishiy is. Kimde-kim kápirlerge qarsı urısta oqtan ushsa, oǵan dozaq otı haram, janı jánnette boladı... Kim qálemese, áne anawlarday bolıp baylanıp, Xiywa zindanına aydaladı.

Qumar analıq únsizlikte olardan kózin almay adım-adım kiyatır. Bir shette, aranǵa qamalǵan malday bir topar adam úyirilgei. Olardıń kópshiligi kempirler, ǵarrılar arasında jigitler de bar. Bárinıń de qolları artına qayrılıp baylanǵan. Olardı baǵıp onlaǵan xiywalı atlı turıptı. Bul hádiyse Qumar analıqtı hám tańlandırdı hám qorqıtıp júregın suwlatıp atınıń júwenin sál tartıńqırıp kele berdi. Qızgın sóylegen Asqar biy Qumar analıqtıń arttan kelip aralasqanın ańǵarmadı. Gúllán dıqqatlar, kózler tek Asqar biyde bolǵanı ushın basqalar da eskermedi.

— Aǵa biyimiz— Ernazar qayda? — dedi kópshilikten bir dawıs.

— Xalayıq, — dep Ernazardı áqetken xiywalı gápke aralastı, — Ullı xanımızdın sizlerden jasıratuǵın sırı joq. Qoldawlı Ernazar usı urısqa barsa, ullı xanımız oǵan

ásker basılıq lawazımın bermekshi edi. Ol kesgellem qarsı turǵanı ushın ayaq-qolına kisen urılıp, zindanǵa giripdar etildi...

"Orıs" degen sózden-aq baslarına awır musallat túsken bay balalarınıń kópshiliginiń úskini quyılıp, endi urısqa barmay qalıw múmkin emesligin túsiniپ jerge qarastı.

— Ullı xan jasawılı, Asqar biy, — dep "aǵa biy" jasawıllarınnan biri Artıq atın aldarıraq aydadı. — Orıs nayzasına kókirek tutıwdı "aǵa biydiń" másláhátı buyırsa bir qup edi...

Asqar biyge jaqın turǵan Fázıl qamshısın kóterdi;

— Áy, Artıq qıtay, aǵa biydin ózi joqta, hátte barda da buyırıq beretuǵın qazısı men! Meni tırılǵılar! Biz, aǵa biyshiler, islam kúshikleri, islam dinińdegi az sanlı elimizdi ózge dindegilerdiń qul qılıwına jol qoymaymız. Biziń súyenishimiz, ǵamxorımız ullı Xiywa xanın qorǵawǵa bárshemiz atlanamız!

— Ernazar aǵa biy bul urısqa qarsı bolǵan ǵoy.

— Ernazar eldiń tili, gindigi emes, — dedi Fázıl pátlenip. — Onıń orıslarǵa qarsı urıstan bas tartıwı pútkil elge qaslıǵı, eldi qullıqqa túsireyin degeni. Túsinińler, biz hár qaysımız óz aldımızǵa adambız. Hár adam óz dinińiń, óz xanınıń xızmetkeri.

Ernazar aǵa biydiń ıǵın alıp sóylep, oń qolı bolıp júrgen qazısınıń ǵápi jıynalǵan "aǵa biyshilerdi" sarsań qılıp oylanıwǵa májbrledi. Payıttan paydalanıp Fázıl jáne pátlendi;

— Elin súygen jigitler oylanbasın!

Piyadalardıń arasınan orta boyılı, sulıwshıq jigit malaqayın kóterip, qasındaǵı bir atlınıń artına sekirip mindi de, tishqannıń quyrıǵınday murtların barmaqları menen shıyırıp turıp sóyledi:

— Men atsızban. Asqar biy at tawıp berse, islam ushın urısqa bariwǵa tayarman!

— Ǵam jemeńiz, at taptıramız! — deydi xiywalı.

Piyadalardıń birazında urısqa bariw ıńǵayı anıq kórindi.

Qumar analıq ulı Ernazardı ashıq quwatlawshılardı tappay hayranı shıǵıp tur, edi, bir shetten Zarlıqtıń dawısı esitildi;

— Xalayıq, orıslarǵa qarsı urısqa nóker bolsaq, aqılsızlıqtıń, jónsizliktiń qurbanı bolamız! "Aǵa biydiń" kúshin kemeytip, xalıq penen baylanısımızdı úzip alamız.

Jıynalǵanlar qıbırlasıp, óz-ara abırjıw payda boldı. Áyne payıttı qurı jibermei Qumar analıq súrenledi:

— Azamatlar! Ballarım! — Abaysızda shaxmaq shaqqanday hámmeniń názeri Qumar analıqqa awdarıldı. — Azamatlar, ballarım! — dedi jáne ol

erkeklerge tán ğujır menen. — Zarlıqjan oğırı durıs ayttı. Xalıqqa baratuĝın dárwazanı jappańlar. Xańǵa xızmet etkenniń tırnaĝın tas jonadı degen rawyat bar, abaylańlar!

Xiywalı shabarman Asqar biydi qamshısı menen túrtti:

— Baysız hayal— basqarıwsız keme, toqtat!

Jańaraqta sóylegen orta boylı piyada qaytadan jedellenip, Fázıldıń atına ğargıp mingesti de:

— Qumar, biykar aytasız, — dedi haplıǵıp, — Biz bilemiz, xańǵa xızmet etken biyler, ásker basılar, jasawıllar, nókerler bárha házlikte júripti. Xandı kórmey, xańǵa xızmet ete almay tırnaĝın tas jonatuĝın bizdey sorlı xalıq!

— Haq ğáp! — dedi birqansha dawıs.

Asqar biy dógeregindegiлерge sıbırlandı:

— Qumardı kózden ğayıp qılıńlar!

Eki jigit ayrılıp kelip, biri Qumardıń atın jetelep, ekinshisi qamshılap kópshilikten bólip áketti.

Alaman qısnaqqa tıǵılǵan seńdey soqlıǵısıp, olay-bulay abırjıdı. Baylawdaǵılar Qumar analıqqa ırzalıq bildirip baqırısı. Olardı qorshaǵan Xiywalılardan tórt atlı bólinip kelip, xan jasawılınıń ımı boyınsha Zarlıqtı qamalayjaq edi, ol, tutıs bermey Qumar analıqtıń izinen shawıp kegti. Genjemurat ta kópshilikten ayrılıp shıǵıp edi, yarım joǵa barǵanda atın jáne izge qayırdı. Oǵan qasaqana, Asqar biydiń aldındaǵı shoqtan úsh atlı bólinde de, Qumar analıqqa tez jetip, tobtı menen arqadaǵı qazaq awılına bet aldı. Xan jasawılı olardı quwdırsa adawat shıǵatuĝının bilip, jarısa qamshısın kóterdi;

— Mine, aldımızda haqıyqıy islam nókerleri qaldı. Anaw bólingenlerge qaramańlar, olar sizlerdiń túkirigińiz. Ullı xan bárshenizdi sarpaylaydı...

— Jigitler— dep Genjemurat ortaǵa at aydadı. — Men Qumar analıqtıń aldında ózimdi kórsetken bolmayın dep sóylemedim hám oǵan ermedim. Lekin, házirgi isimiz satqınlıq!

— Aǵa biy joqta buyırıwshı men! — dep Fázıl atın qamshılap-qamshılap alǵa ótti de, sol páti menen barıp Genjemuratqa eki qamshı tarttı.

Genjemurat qarsılasıp, qızıp, bas demey, kóz demey qamshı siltep baslap edi, Fázıldıń tárepdarları onı qorshap, biri qolınan qamshısın, ekinshisi atınıń júwenin julıp aldı.

Fázıldıń júregi háwliw menen keyin básıp, xiywalı jasawıldıń qasına keldi:

— Naysaptı ğúm qılmay tinbaspan!

Xiywalı qurı qalmadı:

— Oyıńız naǵız arshıldıń oyı, qollap-quwatlaymız.

Aspan saǵan da tolıq kórinbese, onıń keńliginen, quyash saǵanda tolıq nur tókpese, onıń óz waqtında shıǵıp, batqaninan ne qayır? Biraq, bul jaqtı dúnyanıń bardı, keldisine kónip, ólmes awqat kún keshiriwge úyrengenler bultlı bolsa da tóbesinde aspan barlıǵına, ısıtpasada tóbesinde quyash barlıǵına shúkirlilik áyleydi.

Ushı-qıyrsız dalaǵa úyrengen sahrayı Ernazar pútkil álemdi japqan kók-kómbek keń aspannıń qádirin, tegis keń dalanıń shetindegi qalıń qamısılıq ústinin lawlaǵan qan-qızıl ot bolıp shıǵıp, al keshte kóǵalay kók teńizdiń ústin gá qızılǵa, gá sarıǵa dóndirip batatuǵın quyashtıń qádirin endi bilip atır.

Onıń aspanı zindannıń mush sıyarlıq ǵana dóńgelek tesigi. Qeń sahrada mutqa jarqıraǵan quyash birotala kóriniwden qaldı. Bul halǵa giriptar bólǵalı neshe kún, neshe hápte ótkenin esaplawdan da jańılistı. Heshkim xabarlasıp hal soramaydı, qıyalına onıń zindanǵa taslanganın tiri bende kórmegendey, pútkil álemde háreket toqtap qalǵanday. Óy dewge tóbesinen úńilgen qarawıl kúnine úsh mezigil nan, suw beredi, namaz paytın eskertedi.

Ernazardıń janına jegi bolıp turǵan nárse— zindanǵa túskeni yamasa heshkimniń xabar almaǵanı ǵana emes, ne ushin, qanday awır jazıǵı ushin sırttaǵı adamlar menen tillestirmey qoyılǵanı. Jatıp oylanadı, otırıp oylapadı, usı waqıtqa shekemgi ómir jolın kóz aldına qayta-qayta elesletedi, hárbir háreketine ózinshe baha beredi, sirá bul dárejege saziwar bolǵanday gúna islemegen sıyaqlı. Bir jola qarawıldan ótinip, ne gúnası ushin tutqın qılǵanın sorap edi:

— Bilmedim, mómin— dedi ol ásten sıbırlanıp. — Biraq, bul zindannıń artıqmashlıǵı, taqıyq ólimge buyırılǵanlar ushin emes.

Qarawıl bunnan artıq tilge kelmedi.

Usılayınsha izǵar sorıp, hárqıylı qıyallarǵa shúmip jatqan kúnleriniń birinde sáskede, kútilmegende, ol sırtqa shıǵarılıp, qarawılxanaǵa kirgizildi. Kútip otırǵan túrkiy axun onıń saqal-shashı óskenligin, azǵanlıǵın, qolları kisenlegenligin kórip, ayadı ma yamasa onıń ele moyımaǵan ótkir kózlerine tótepkı bere almadı ma, birinshi bolıp sálemlesti. Ernazar onı birden-aq tanıp, quyqası juwladı da, ne ushin kishi peyillik etip sálem bergennin mánisin túsınbey, ol iyegi menen nusqaǵan orında, arqasına izǵardan unırawǵa qaraǵan diywalǵa bere otırdı.

— Xo-o-osh, Ernazar, bunsha azap shekkendey ne gúnań boldı?

Túrkiy axunnıń bile tura ne ushin soraǵanına Ernazardıń ğijirdanı qaynap, kózleriniń qarashıǵı shatnasada parasat tuttı.

— Bilmedim.

— Esińde me, men seniń túsindi jorıǵanman. Endi bilsem túsińde jalańash júberetuǵınıńnıń jáne bir mánisi— ózin basqarǵan "aǵa biy" jigitleri aldında usı masqarashılıǵın eken. Onnan tısqarı kózlerińdi aytpappan. Qudaytala úlken kóz bergeni, oǵan ılayıq jas bergeni. Aldın almasań, bárhá jılaw menen óteseń. Inan, anańnıń-ám kózleri úlken, sol ushın da jesir.

— Quday peshanaǵa ne jazsa, sol bolsa meyli, lekin, jıǵılǵandı tebiw, sizdey ulamaǵa múnásip is emes.

-aqıllısań, Ammo, waqtınan burın pısken qawındı iyt jep ketetuǵının eskermegensen.

Onıń tereńirekke únilip, sóylesiw ishteyin bayqap Ernazar basın kóterdi:

— Siz neni, nezerde tutıp otırsız?

— SHárip mollanı., Islamnıń kúshin biykarlap, arab tiline nege qarsı boldıńız?

— Siz ana tilińizge biyhúrmet kórinesiz.

Axun jorta kúlmekshi edi, kelistire almay sál qáhárlendi.

— Kóp sóz qolıńdaǵı kisenge gılt bolmaydı, gıltti soǵıwǵa kiriseyik. Sen qaydan tálim alıp, qayda oqıdın?

— Anamnıń tálim aldım, anama oqıdım.

— "Aǵa biydi" qayta jańartıwdı kim keńes etti?

— Anam.

— Qanday, besikte kámalǵa keldiń?

— Anam salǵan besikte kámalǵa keldim, Lekin, men tuwılǵanda ózbek te, qazaq ta, túrkmen de, orısta besik ákelgen. Anam bárine de jawırnımdı tiygizgen.

— Orıslarǵa qarsı qol kótermewdi kim úyretti?

— Anam.

— Sonsha ójet kórineseń. Tap usı mineziń ushın basırna tas jawsa, qaydan kúsh alasań?

— Anamnıń.

Axunnıń jıǵırdanı qaynasa da ózin májbúrlep kúldi.

— Totıday "anamnan, anamnıń" degennen basqanı bilmeyseń, Tırıla. saǵan bir parızlı is aytayın. Sen taqılettegi bir jigit jesir anasın kútá húrmetleydi eken. Bir kúni barlıq húrmetin az kórip, anasın Mekkege áketiwdi oylaptı da, tórt ayaqlı kólikke mingiziwdi-ám múnásip kórmey, moynına otırǵızıp, jolǵa rawana bolıptı. Aldınan bir shayıq shıǵıp "jigit qayda jol aldın" depti. Jigit anasın Mekkege alıp baragırǵanın aytıptı. Sonda shayıq "Háy amıy bende, anańdı Mekkege aparǵansha bir ǵarrı tawıp barseń boladı ǵoy" degen eken, sonda balasınıń moynında otırǵan anası "óybey, aytós shayıqım, bul júwernemek sonı bilmey jandırdı yuy" depti. Sen de anańa bir ǵarrı tawıp nekelettirgenińde, seni

búytip dargazap jolğa salatuğın tárbiya bermes edi.

Ernazar jemtik kórgen ash qasqırday birden kóterilip, axundı ónmeni menen basıp jenship taslayjaq bolıp umtılıp edi, ayaq qollarındağı kisen sıńǵırlap qısıp, tabjıltpağanına tiserin ǵıshırlattı, ǵıshırlattı.

— Ózińdi bas, — dedi endi axun suwıqqanlılıq penen. — Ullı xanımız qulağı kesik iytтіń úrgenin qızıq kóredi. Sol ushın seniń de qulaǵıńdı kestirmekshi edi, men saqlap qaldım.

— Sulayman patsha quslarǵa salıq salǵanda, jarganat salıqtan qalıw ushın bir de shımshıq, birde tıshqai bolıp esaptan ótkenbish. Sizde jarganatqa tuwısqanlıq bar shaması.

— Awzıń jılannıń qordası ekenin sezsem de, qızıw maǵan minásip emes. Sebebi, sen musılmansań. Musılman keshlew túsınse de boldı. Qaraqalpaqta "atqa mingen soń ózińdi, túsken soń atıńdı oyla" degen danalıq bar. Kórip turman, sen anannıń aqılın at kılıp miner ekensen, sonda da oǵan ǵamxorlıǵın sezilmeydi? Anań házir Xiywada. Bir-birińizge diydar nesipligi ekewimizdiń sóylesigimizden ǵárezli. Ammo, bilip qoy, pil bosanıp birewdiń atızın oyranlasa, oǵan pil emes, iyesi ayıpker boladı. Seniń islerin ushın endi anań tutiladı.

Ernazar túrkiy axunnın kóz-qarasınan, sóylesiwlerinen onıń áwele ǵáp penen jenship, son bilgenin islewge talaplanatuğın ádetin túsindi. Qızbadı.

— Mennen ne bilmekshisiz, ne buyırıp, ne isletpekshisiz, sonı aytıńız?

— Sen orıslardıń tárepin tutpaqshı ekenseń?

— Xanımızdıń ózi-ám jasında bir orıstan tárbiya alǵan.

— Bul onıń dushpandı óziniń jaraǵı menen urıw ushın tásilı.

— Qısqası men orıslarǵa qarsı qılısh kótermeymen. Sebebi orıslarǵa doslıq ata-babamızdıń jolı,

— Eger orıslar Xiywanı basıp alıp, xalqıńdı qıynasa she?

— Házirshe onday bolǵan joq.

— Eger anań kelip orıslarǵa qarsı atlanısqa bar dese she?

— Baraman.

— Onda ata-babalarıńnıń jolı qayda qaladı?

— Anam ata-babalardıń jolına sadıq.

— Óytip kókke kótergendey anań kim ózi?

— Aytqanman, anam bári! Anam-xalqım!

— Sen erkek emessen! — dedi ashıwlı axun qolın bir sermep. — Meyli, adamgershilik meniń moynımda qalsın. Ullı xanǵa aytıp, anań menen tillestiremen. Bilip qoy, onnan arjaǵı ólim.

Ernazar anasın kórgende, onıń kewlin buzbow ushın ózin bekkem tutup, qádimgisinshe kulip ushıraspaqshı edi. Zindanǵa jańa buyıǵıp baratırǵan gezde

anasınıń tas tóbeden "Ernazarjan!" degenin esitkende bárin umıtıp, b0aladay "apa-ay!!" degenin bilmey-aq qaldı. Sırtqa shıǵarılamay degen she ózin biylep úlgerdi. Anası hárqashanǵısınsha kúshli, húreyi basım ana qálpın saqlap, kózlerine jas alıw bilay tursın, hátte muńaymadı.

Baqlawshı qarawıllar ana menen ulınıń zindan basında, emes, qudıq basında gezleskende, kútá jay-paraxat kóriskene, hesh biriniń kóz jas tókpegenine hayran qalıstı. Ana ulınıń sorawların kútpay awılınan dos-yaranlarınan, perzentlerinen, kelinshegi Rabiyyiden sálem ayttı... onıń kewlin kóteriń ushın ba, aqlıǵı Xojekenıń sońǵı shıǵarǵan kúlkili qılıqlarınan da sóylep berdi.

Ishı zárdege tolı ananıń kóz jas tókpey maqsetinde balanıń kúlkili qılıqlarınan gáp baslaǵanın túsiniń, Ernazar anası aldında hárqashanǵı ádetinshe ángimesine diqqat qoyıp baladay awız ashılıp tırladı.

— Ernazarjan, jigittiń gózzallıǵı shıdamlılıǵında, — dep ana ulınıń ósik shashlı basın sıypaladı hám dizesine jatqardı da moynın, shashlarınıń arasın qasıy basladı.

Zindan basında ushırasqanlardıń tek jılasıwına kózi úyrenip qalǵap qos qarawıl olardıń mártligine hayranlıqta otıra beripti, birdep janlandı:

— Háy, múddetińiz pittı!

Qumar analıq qoynınan bir túyinshik shıǵarıp ulına uslattı.

— Minada tenge bar, Ernazarjan. Zarlıq penen arqadaǵı qazaq awılǵa barıp edim, jigitleri usını jıynap berdi. "Zamanımız zindan zamanı bolıp baratır, Xiywadaǵı zindan qarawılları menen tanısıp qoyǵan-ám shep emes, buni Ernazarǵa aparsań, bir ilajın tabar" desip qaldı.

Ernazar túyinshikti ashıp, ishinen tórt tenge aldı da, bosaǵadaǵı iytke súyek taslaǵanday qılısh telmiriskeń qarawıllardıń aldına zırdı:

— Alıńlar!?

Qarawıllar ekew bolǵanına pánt jep, misli ash iytlerdey bir-birine gijinise, tengelerdi tarpa basıp, hákkedey jáń-jáǵına qarastı da, qaltalarına emes qonışlarına tıqtı.

— Tez tarqańlar, — dedi bádaybat qustumsıqlı. — Bizlerdiń-ám ústimizde adam bar.

— Má, olardıń payı, — dep Ernazar jáne tórt tenge tasladı. Qarawıllar suw urtlaǵanday boldı.

— Ernazarjan — dedi ana endi biraz jay-paraxatlanıp. — Jıǵılsań biyikten jıǵıl, deydi babalar. Seni zindanǵa buyırǵan xannıń táńhá ózi eken. Bul-ám baxıt! Táńhá xannıń dushpanı bolıw hár bendeniń qolınan kelmeydi. Anaw-minaw námántay biylerdi xannıń shabarmanları-aq gum qılıp kete beredi. Saǵan jasawıl jiberip aydatıw ornına, aldap shaqırtqanınıń ózi sennen xannıń qorıqqanı,

balam. Endigi táǵdıyrın tek xannıń qolında, bul saǵan kóp nársen júkleydi.

— Saǵan ırıziman, apa.

— Hár ana tek márt ulına, xalıq súygen ulına ırza boladı. Esińde bolsıp, Ernazarjan, xalıq súygendi álem súyedi.

— Apa, xandı kórdiń be?

— Senshe?

— Ele kórgenim joq.

Qumar analıq selik-selik kúldi.

— Áne qızıq. Ele dushpanıńdı kórmegenseń. Bul xannıń saǵan betlesiwge shıdamadı. Ernazarjan, men xandı pútkiley basqasha sıpatta kóz aldım keltiretuǵın edim. Quwırshaqtay kiyinip, qolına tutqan aybaltasın ara-tura tóbesinen aynaldırıp aybat kórsetip otıradı eken. Maǵan "Háy qatın, balań Xiywaǵa kirgen jerde bir aqmaq quldıń óz xojasına óshesip, janıqaslıq penen ólgenin kóripti. Ol óytip ólmesin. Xorezmge payda keltirip ólse, beyishiy boladı, sol ushın orıs láshkerine qarsı urısqa barsın" dedi.

— Bolǵanı ma?

— Bolǵanı. Onnan keyin bas uázir menen bir túrkiy axun meni ortaǵa alıp, "balańdı kóndir, egerde usı saparı orıslarǵa qarsı urısqa qatnassa, óle-ólgenshe húrmette bolasań", dedi. "Jeńemis", dedi.

— Sen ne dediń?

— Men balamdı sizlerdin urısıńız ushın tuwmadım, lekin, tillestirseńiz ótinishlerińizdi jetkeremen, ol erjetken adam, kewli neni qálese qarsı bolmayman dedim.

— Durıs aytısań, apa. "Aǵa biyshilerden" nókerlikke qosılǵanları kóp pe?

— Hár, adamnıń dostı kóp bolıwı ushın aldı onıń ózi dos bola biliwi kerek. Seniń basqalarǵa ólamata dos bola bilmegeniń sezildi.

Ernazar basın tómen aldı.

— Bul da ómirdin bir sabaǵı balam, — dep ana Ernazardıń mańlayınan kóterdi. — Tómen qarama, hesh qashan tómen qarama!

Qarawıllar jáne janlanıp, ústi-ústine qıstastırdı. Ernazar olardıń bet-álpetinen álle kimnen úrkip turǵanın sezdi de, túrgeliwge ırǵaylasıp, túyinshikte qalǵan teńgeni qayta túyip anasınıń qaltasına tiqti.

— Maǵan kerek emes apa. Eger awıstıra alsań kimge járdem beriwdi aytayınba?

— Ayt.

— Aydos babaǵa atqosshı bolǵan Dospannıń jetimlerine járdem et. Atı Ápsana Maman biy olardıń babası Amanlıqtı atqosshısı qılǵan hám xalqım degen. Olar tariqsa xalıq tariqqanı.

Ana ulınıń qarańǵı zindanda jatıp-ám kisilerge jaqsılıq oylaw menen keleshekten gúder úzbegenine quwandı.

— Olar awılǵa kóship-ám keldi.

— Qalay?

— Gúlziyba ótinip edi, Serjanbayǵa aytıp arba áperdim.

Ernazar quwanishtan ba, qorqınıstan ba, aytarǵa sóz tappadı.

Ana túrgeldi.

— Xosh, shıraǵım, ókinishli ótishińdi emes, kirshiksiz erteńińdi, ómirińde gezlesken jaqsı adamlardı eslep jat.

Túrkiy axun jasırınıp kelip, olardıń sońǵı sózlerin tırlap úlgergen edi. Qumar analıqtıń aldınan keselep shıqtı.

— Sizdi kórip meniń bir nársege kózim jetti. Ğar qatın aqılǵóy bolsa, iynesin-ám sadaqtıń oǵına aynaldıradı.

— Tǵıw, júzi qara, — dedi de, Qumar analıq hesh jerge qayırılмай dárwazadan shıǵıp, sol únsizligi menen sharbaqqa keldi-de, asıǵıs atlandı.

Ámiwdáryadan ótken jerde bir durkin bende aydap kiyatırǵan Xiywalılardı kórip, joldıń shetine shıqtı. Bendeler arasınan állekim sóylendi:

— Qumar, biz Ernazardıń táreptarımız, ólsekte, orıslarǵa qarsı urıspaymız!

— Rahmet, xalqım— dep Qumar analıq awzın jıyǵansha bolmayaq izirekte. Asqar biy menen Xiywa jasawlı baslaǵan eki júzdey atlı nókerdi kórip júregi suw etti; "Aqıllı basqa aqıllı qollar tabılıwı qıyın bolǵanı menen, aqılsız bastıń aqılsız qolları bárhá tayın eken. Ğargıs urǵanlar, demde-aq bas qosıp ulgeripti-á".

Asqar biy alıstan dawısladı:

— Ernazar saw-salamatpa?

Ana onıń aldına shıǵıp Ernazardı bosatıw jóninde xanǵa ótinish qılıwın soranbaqshı bolıp turdı da, ózine hay berip "xan buyırǵı menen orıslarǵa qarsı qan tógispege atlanganlarǵa Ernazarjannıń ólimi baxıt kóriner" dedi ishinen hám Asqar biydi esitpegensip, onıń izindegi jigitlerdi tanımaǵansıp, jawlıǵınıń shetin tislewi menen ótip ketti. Genjemurat joldaslarınan bólinip ananın izine shawıp jetti de

— Ana, Ernazarǵa doslıǵımdı islerimniń juwmaǵı menen kórsetemen, — dep izine qayttı.

Qumar analıq oǵan juwap bermedi.

Ol awılǵa jetken jerde tikke úyine barmay, aldı menen ulınıń tapsırmasın bájray qılıw ushın Serjanbaydıń úyine qaray qayırıldı.

Serjanbaydı pútkil awıl kútá tımırıq, aqıl iyesi dep túsinetuǵın edi, Sırttan qaraǵanda onıń ózin tutıwı solay. Birew tikke kelip bir nárse demese, óziniń heshkim menen isi joq. Awılда birew balalı bolsa da, birewdiń balası ólsede

xanpátir. Ashtırn da, toqtırn da, táǵdıyrine aralaspaydı. Biraq paydasına mústáq. Xiywadan salıqshı kelse, onı awılınıń biyi menen qosıp úyinde bir ret tamaq beredi de, izinen basqalar usap salıǵımdı azayt dep qátere qılmaydı, belgilengen salıqtı ın-jırısız tólep jiberedi. Esigine kisi jumsaw-ám úrdis emes. Ilgerirek jılları bir yoshlanıp, kóshede sandalıp júretuǵın kóp jetimniń arasınan onlaǵan jasar Ruzmat degen balanı tańlap úyine ákelip edi. Házirgi diyxanı da, otınshısı da sol. Ruzmetti asırandı bala qılayın degen niyeti bar dewge ıssıda da, suwıqta da ayamay jumsaydı. Olay uǵarıw da qıyın, ol ózin de ayamaydı. Kuni menen óz malın ózi baǵadı, qoraların, tólelerin ózi tazalaydı, onıń kóbirek isenetuǵın, qasınan qaldırmaytuǵın bir joldası bar. Ol "Basar" atlı náhán kópegi. Bay baytal minip shıqsa, Basar misli qulınınday erip júredi. Ózi de kútá qabaǵan. Baydıń úyine túnde tuwe, kúndiz adam jolatpaydı. Jaylawda ózgelerdiń malların qasqır áketti degen xabar shıqsa, "Serjanbaydıń Basarı qasqır alıptı" degen xabar tez-tez esitiledi. Sol qabaǵan Basar sebepli me yamasa ırastan da kem sózli tımırıqlıǵı ushın ba, onıń esigin atıp qatnas qılatuǵın jiyeni Máwlen sarıdan basqalar joqtırn qasında.

Sonday tımırıq bay ótken saparı Ernazardı ne ushın izlep keldi? Bir ótinishten-aq ne ushın eljirep jetim Gúlziybani kóshirip ákelisiwge járdem etti?

Bunıń bári anaǵa jumbaq edi. Onıń úlken otawı menen kishi úyiniń qasında payda bolǵan kishirek ılashıqtırn jaqında ǵana soǵılǵanın kórip, Serjanbayǵa bolǵan bazı jaman kóz qarasın. umıtıwǵa tırıstı. "Qartayǵanda kisiniń júregi ázzileydi, jumsaradı..."

Basardıń shabalanıp shıǵıwınan qorqıp, úyden alısıraқта toqtadı.

— Xabarlasqanday kim bar?

Baydıń hayalı Ulbosın shıqtı.

— Ózińnen basqa kim bar?

— Ha, men-ám adamman!

— Bayda jumısım bar edi.

— Bay mal baǵıp ketti. Ruzmat pishen oraқта, Gúlziyba digirmanda, Teńel buzawlardı baǵıp júr.

Gúlziybani shaqır.

Baydıń hayalı moyıntawlıq qılıp, murnın girjiytip izine aylanıp, otawınıń esigin kótere bergende ılashıқтаǵı digirman sestı tınıp, Gúlziyba kórinde. Onıń Qumar analıqtırn kózi shalıwı, máttal.

— Ana! — dep juwırıp keldi de, attırn aldınǵı eki ayaǵına tusaw bolıp qushaqladı. — Aman qayttırnız ba? Ernazar aǵa sawma?

Ana qızdıń xáreketine tańlanıp, at ústinen basınan sıypaladı.

— Ernazar sálem ayttı, qızım.

— Sálamat bolǵay, ana, ilayım máńgi jasaǵay.

Ana qaltasınan teńgelerdi shıǵarıp, qızǵa usındı.

— Mine, qızım, Ernazarjan berip jiberdi. Úkeńe kiyim-kenshek al.

Gúlziyba teńgelerdi qos qollap alıp, keń jazıq mańlayına súykep-súykep:

— Ana, — dedi iyegin kóterip, — úyińizdiń jumısına qolqabıs qılıp tursam, máylime?

— Júdá maqul, qızım. Ulbosın! — dep dawısladı ana.

— Gúlziybani ara-arasında biziń úyge de jiberip al.

Ana qaytıwǵa ıńǵaylasıp, atınıń júwenin tarta bergeni:

— Ana, bir nárise sorasam meyli me? — dedi qız.

— Sora.

— Qelinirńiz awırıw emes pe?

— Men Xiywaǵa ketkende saw edi...

Qız lal bolıwı menen sol kárada qaldı.

Jası otızdan asqan, onıń ústine eki perzentli ulı Ernazar menen mınaw jas jetim qız arasında nendey qatnas barlıǵı jóninde Qumar analıq oylap ta kórmey, ózinshe gúbirleniwi menen ketti.

— Biyshara xalqım, qanday ǵana jaqsı. Jetimlerine deyin Ernazarjanımdı túsinedi, janınday kóredi...

7

Anası menen ushırısw Ernazardıń ruwxın kótergeni sonshelli, qaytadan qarańǵı ornına túsirilsede kewli qabarmadı. "Ne degen aqıllı anam bar! — dep yoshlı gúbirlendi. — YA ózi muńaymadı, ya meni muńaytpadı, pútkil el atı qaraqalpaq meniń anam dese arızıdı..."

Onıń kewil yoshı uzaqqa barmay zindannan qayta shıǵarıldı da, keńlew bir ójirege kirgizildi. Ol jáne túrkiy axun menen ushırıswdı kútip edi, olay bolmadı. Janıp ketken aǵashtırń ózeindey qap-qara bolıp kiyingen bes jállat kirdi de, ayaq qolı kisenli Ernazarǵa aynalasın kórsetpey qorshadı. Ǵırıtay dápeń birewi bir qaptallap turıp Ernazardıń shekesine kerile bir shappat urdı. Onıń ayaq-qolındaǵı kisenlery sıńǵırlap, bir qaptalına sál awıp barıp qáddin dúzedi. Urǵan jállat saraydaǵı en kúshli jállat edi, bir shappatına jaǵı tayıp ketpeytuǵın ya jıǵılmaytuǵın adamdı kem kórgen. Ol halıqlańırıp turıp soradı:

— Orıslarǵa qarsı urısqa barasań ba?

— YAq.

Jállat ekinshi joldasına ım qaǵıp, Ernazardıń ekinshi shekesine ekewi teńnen urdı. Ernazar túbi gewlengen aǵashtay shayqatılıp barıp jáne tiklendi.

— Endishe?

— YAq.

Jállatlardıń besewi de mushların Ernazardıń kóz aldına tuttı:

— Sóyle!

Ernazar basın shayqadı.

— Hás seni! — dep gijindi bas jállat. — Senday qarıwlı adamnan ayırılıw Xorezm ushın uyat, bolmasa, — Ol mushın Ernazardıń eki qasınıń arasına taqap turdı da, joldaslarına hámir etti, — Qoltıǵınan kóterińler!

Tórt jállat tórt tárepine shıǵıp, birewi qolındaǵı kisennen uslap tarttı, ekewi eki qaptalınan súyep, tórtinshisi arqasınan iyterip, bastırmalı qarańǵı kóshe menen bir jayǵa kirgizip, áyneginen sırtqa qarawdı buyırdı.

Ernazardıń kóz aldı buldırıp, áynektiń arjaǵında dar aǵashında sálleńlep turǵan eki ólini kórdi, ekewin de tanıslarına megezetti, biraq ayıra almadı.

— Dar endi seni kútip turıptı, — dedi bas jállat dardı nusqap. — Olar zindandaǵı bir jansız orıstı qutqarıw maqsetinde eki qarawıldı óltirgeni ushın asıldı.

Ernazar dardaǵı ekewdiń Qaratawda Grushin menen bolǵan jigitler ekenin endi bilip, jállatlardıǵa "ladanlaráy" dedi. Bas jállat Ernazardıń iyeginen kóterip, ala kózlerine úńildi:

— Mınaw jawdır kózleriń óshpesten burın ayt, yaqshı ma, yaq pa?

Ol Ernazardı jiberip qasındaǵılarǵa kóz alarta bir qaradı, olar jabılıp Ernazardı ján-jaqlap tebiwge ótti, ózi tek tóbesine ura berdi.

Ernazardıń miyi awılıp, es-tússiz quladı. Onnan sorıǵı jaǵında ne qılǵanın, qayda jatıp, qayda turǵanın, aradan neshe kún ótkenin bilmedi, Sál esin jıyıp ján-jaǵına qolın sermey, pútkilley basqa orında jatqanın sezdi. Álle qanday birewge qolı tiydi de, jállatlar ele ańlıp otır, degen pám menen onı qos pánjesine búrip diywalǵa tıǵıp, ústine óńmenin attı.

— Ernazar, abayla!

Dawıs biraz tanıs túyilip halsız barmaqları menen irińli kózlerin uwqalap ashsa da, heshteńeni kórmedi.

— Kimseń?

— Men Grushinmen!

— Grushin! — Ernazar ári tańlanıp, ári quwanıp, qáddin tikleńkirep qarmalandı da, Grushinnin qolların uslap qıstı. Assalamu áleykum. Sen qashan tústıń?

Jalǵızlıqtan ishi tútin tolı dútkesh bolıp jatırǵan Grushin há degennen-aq ashılısıp, bul halǵa qalayınsha giripdar bolǵanın bayan qıldı: Ol Qaratawdan hasıl tas mármár, ájje tawıp, soların xanǵa aytıp, imkaniyatı bolsa qalańızdı qaratawǵa kóshirińiz ya sol tas penen ájjeni ákeldiriwdiń jolın tawıp qalańızdı

qayta qurıwǵa talaplanıńız dep mǎsláhát etiw maqsetinde kiyatırǵanında, Xiywaǵa kirebergende, bes-altı atlı qamalap uslaptı da urıp-urıp esinen tandırıp, usı zindanǵa ákelip taslaptı. Qasındaǵı joldaslarına ne qılǵanın bilmeydi.

— Bir jaman jeri, barlıq jazıw-sızıwlarımıdǵı alıptı! — dedi Grushin ókinishli. — Xorezm elleri, jer-suw baylıǵı jóninde, kitap jazıw ushın tolap júrgen oylarım bar edi.

— Saǵan xannıń ózi urıqsat etpegenbedi?

— Bir túrkiy axundı kórip edim, sonnan kelgen bále,

— Múmkin.

Tóbeden awqat túsirildi. Ernazar hayran qalıp gúbirlendi:

Buringı zindanda kóbinese ash qoyatuǵın edi, bunda...

— Bul ólimge buyırılǵanlar ushın arnawlı zindan.

— Sonda?

— Tamaǵı toq qamsemizler ólimnen qorqaq keledi. Sol ushın bizlerdi de semirsin, soń ne buyırsaq ta lábbay dsytuǵın bolsın, degen úmit penen tamaqtı mol beredi.

Ernazar denesiniń sısqırıp awırǵanına qaramay, mırs-mırs kúldi.

İrastanda, olarǵa seniń ilimiń, meniń qara kushim kerek.

Ekewi de kewillenip, ishtey meneń únsiz awqatlandı.

İdislardı qaytarıp, dem alıp biraz jatqannan keyin óz-ara ángimege kiristi.

Olar Qaratawda birinshi ushırasqanında bir-biriniń ómir bayanı menen tanısıp úlgermegen edi, endi barlıǵına imkaniyat tuwdı.

Grushin Ernazarǵa ata-anası barlıǵın, ákesi quslar boyınsha alım, yaǵnıy zoologiya magistri ekenin túsindirdi.

— Tileke qarsı, men ákemniń jolınan júrmedim, — dedi ángimesin údetip. — Buǵan sebep, ákemnin dosları boldı, Nikolay Karelin degen dostı da áwele quslardıń ómirine qızıǵatuǵın adam eken, soń basqa ellerge, olardıń tariyxına qızıǵıp Orta Aziya ellerinde bolǵan. Hár kelgen saparı kóz áynegin sıdırıp otırıp usı jaqlar jóninde kóp ápsanalar, ángimeler aytatuǵın edi. Onıń ángimelerinen meni kóbirek jeksurin Temirlánnıń Samarqandtı, islam dinińniń oshaqları bolǵan Buxara hám Xiywa qızıqtıratuǵın edi. Sóytip júrgende ákemnin Bıcurin degen dostı kelip Qıtayǵa en jaqsı júzimniń tuxımı Qoqandtan, Xorezmnen aparılǵanın aytqanda, bul jaqlarǵa jáne háwesim arttı.

— Ol júzim tuxımları jóninde qaydan bilgen?

— Aytıwı boyınsha, bunnan mıń yarım jılday burın Muxammed payǵambardıń kúyew balası Ospan Xalıfasınıń elshileri Qıtayǵa barǵanı ayılǵan bir jazıwlardan oqıptı.

— Isenemen, kitap ótirik sóylemese kerek. Al, óziń ózbeksheni qaydan

bildiń?

— Ózimshe úyrendim. Qońsı tatar sawdager bar edi, sol dilmashlıqqa úyretiw ushın bir ózbek balasın Tashkentten ákelgen eken, sonnan úyrendim.

Ernazar oğan nederin bilmey añ-tañlıqta kóp waqıt únsiz jattı.

— Endi arab tilin úyreniw oyımda bar.

— Musılman bolmaqshımısań?

Grushin kúldi.

— Qızıqsań, Ernazar. Arab tilin bilgenlerdiń bári musılman bola bermeydi. Arablardıń arasında da dinińe qarsılar tabıladı.

Ernazargá bunday túsiniń isenimsiz túyilse de, qarsılasıwdıń ornınan sorawınıń bağıtın ózertti;

— Sen orıstıń qaysısań?

Kostromalıman.

— Kostroma mayda uruwlargá bóline me?

— Bizde— orıslarda uruwshılıq álleqashan sap bolğan. Kostroma men tuwılğan qalanıń atı.

Ernazar óziniń eliniń kem bilimliligin búркеgisi kelgendey gúrsindi:

— Bizıń jaqta ilimge jol joq.

Grushin úndemedi.

— Ernazar, — dedi álle nemirde ol qaytadan janlanıp.

— Kewlińe kelmese, kókeyimde payda bolğan bir boljawımdı aytqım keledi.

— Kókeyińdegi aytılsa, eki jaqqa da jeńil.

— Bileseń be, men seni birinshi kórgende-aq, házir de túri-túsińnen ózindi tutıw qábiiletlerińnen, súyek qurılısıńnan álleqanday bir qızıq hádiyse bayqağandayman. SHın kewlim sizlerde — qaraqalpaqlarda. Orta Aziyanıń basqa xalıqlarına qarağanda ayırma bar sıyaqlı, ashıǵıraǵı, sizlerde bizge tekles slavyan qanı bar sıyaqlı.

Ernazar onıń boljawların bir jaǵınan marapat tutsa, ekinshi jaǵınan, qońsılas, bir túbirles túrkiy tilde sóyleytuǵın xalıqlardan ayırǵanına ishi ashıńqıraǵanın búrkew ushın mıyq tarttı.

— Seni ózime jaqınlatqanıń namısıńa tiydi me?— dedi Grushin onıń qıyalın uǵıp. — Men bunıń menen qaraqalpaq xalqı slavyanlardan aynıǵan bir tiyre dewden awlaqpan. Bul belgi — babalarımızdıń ázelden bir jaǵa boylı bolıp, bir dáryadan suw iship, bir quyashtan nár alǵanın, ne jaysań múshkillerdi bastan teń keshirip, dáwirdin ashshı-dushshısın bir tatisqanınıń dáregi bolsa kerek. Esińdeme, Qaratawda sóyleskenimiz. Bir gezde qaraqalpaqlar orıslardıń shıǵıs shegarasın jawdan qorǵaǵan.

Ernazar áńgimeni úzip almaw ushın, házirgi waqıttaǵı orıslardıń ilim-hikmeti

jóninde soraw berdi.

— Songı jıllardaǵı belgili jańalıq— arbanı at ya ogiz benen emes, al puwdıń kúshi menen júrgizwdiń ádisi tabıldı.

— Newwe?! Arba atsız, ógizsiz júre me sonda?

— Gáptiń ózi sonda-dá— dedi Grushin. — Erterekte Polzunov degen kisi arbanı suwdıń kúshi menen júrgizwdiń ádisin islep shıqqan edi. Házir Cherepanov degen aǵayınli kisiler puwdıń kúshi menen júretuǵın arba shıǵardı, arbası 900 batpan júk penen jılısıp kete beredi. — Ernazardıń úlken kózleri alarıp, kewli yarıy bermey hayranlıqta otırǵanın bayqap, boyın tiklenkiredi.

— Awa, Ernazar inanaber. Ol arba ógizsiz, atsız saatına onbes-onaltı shaqırımǵa jılısadı.

Ernazarǵa saat degen sóz de jańalıq edi. Grushin onıń waqıt ólsheytuǵın ásbap ekenin, oris patshalıǵında qanday saatlar soǵılıp atırǵanın da túsındirdi.

— Zindannan shıqqan soń saǵan eki-úsh bala ertip jibersem orissha oqıwǵa kirgizdirip, óziń aytqan tilsimlerdi úyrettireseń be?

— Óńshen intalı balalar oqıtsań, eliń pútkil Aziyanıń zıyaratxanasına aynaladı.

— Eger meniń elim pútkil Aziyanıń zıyaratxanasına aynalatuǵın bolsa, olardı ózim baslap baraman.

Grushin onıń bul tilegin iske asırıw ushın Moskvada Peterburgta kóp alımlar menen tanıstırıwǵa da wáde etti. Grushinniń áńgimeleri ertekke usap ketse de ózi menen qattılıqqa kónip jatırǵan adamnıń ótirik sóylewge beyim emesligine isenip onıń janalıqlarına qızıqqan ústine qızıqtı. Oris patshaları, batırları jóninde sorawlar izinen sorawlardı jańbırday jawdırdı.

Orislardıń sonsha kóp hám káramat kúshke iye xalıq ekenine qaramastan, onıń jekke adamları hám bazı ásker basıları jóninde Grushin áńgime baslasa, Ernazarǵa misli bir qaraqalpaq adamı haqqında aytıp atırǵanday, táǵdiyirlerine qızıǵıp tırılaydı...

Zindan qarawılları kúnine úsh mezgil awqat bergeni bolmasa, olar menen isi joq. Bular da sırtta basqa dúnya barın umıtqanday heshteńe soramaydı.

Grushin Aleksandr Nevskiy haqqında uzaq sóylep onıń ne ushuin Nevskiy atanǵanınıń mánisin hám aqlıǵı Ivan Qalita jóninde biraz áńgimeler ayttı.

Kún artınan kúnler óte berdi. Petr, Suvorov penen Kutuzov, Pugachev penen Ivan Bolotnikov haqqında kóp-kóp gúrrińlesiwler boldı.

Qarańǵıda jańǵan shıra quyashtıń ornına júredi. Óz xalqınıń tariyxın jaqsı biletuǵın Grushinniń áńgimeleri oǵan áne usınday bir shıra sıyaqlanıp, qaysı oris patshası yamasa ásker basısı haqqında, bolmasa xalıqtı jámlep patshaǵa qarsı kóterilis shıǵarǵanlar haqqında áńgime aytılsa, Ernazar olardıń hár birin óz

xalqınıń ótmishtegi ataqlı adamları menen salıstırıwǵa tırısadı. Atı ápsana Maman biydin islerinde de Petr I iniń kóp islerin kórdi. Bunı Grushin de maqulladı.

Uaqıt ótken sayın olardıń áńgimeleri de jalıqtırarlıq dárejege jetip, kúni menen únsizde jatadı.

— Grushin, meniń jasımdaǵı adamdı on altı jasar qız jaqsı kóriwi múmkin be?— dedi bir kúni.

— Men úylenbegenmen, sol ushın durıs juwap aytıwım qıyın.

Hár kúni áńgimelerdiń hár qıylı túrleri tabılса da, Ernazar Xiywaǵa aydalıp kiyatırǵanında ólip atırǵan quldı kórgenin umıtqan edi, bir payıtında sonı eslep, sol qul ózin-ózi óltirgenine qalay qaraytuǵınıń soradı.

— Eger ol, qumırsqalar birikse arıslandı óltiretuǵınına oy jibergende, ózin-ózi óltiriwdiń aqlısqızlıq ekenin uǵar edi.

— Bul zamanda qullardı durıs háreketke keltiretuǵın aqıllı bas tabılıwı da qıyın. Grushin, sen aytqan ilim-hikmetke kim guzar jol ashıwı múmkin?

— Patshalar, xanlar aqıllı bolıwı tiyis.

— Házir onday patsha, onday xan qayerde bar?

— Ádemdi órshen jamanlıqtıń, ádilsizliktiń kiri basıp tur, Ernazar. Sol ushın da pútkil dúnya, ádil patsha menen xan izlep qozǵalısqıa túsip atır. Kún batıstıń kóp-kóp mámleketlerinde kóterilisler, tónkerisler bar.

Ernazar únsiz oyǵa shúmdı; "Kir basqan bul álemde biz qayda baramız? YA birligimiz bolmasa, ya bárshege gápin tırnatqanday aǵamız bolmasa, ya álemge jayılǵan ilim-hikmetimiz bolmasa... Onıń ústine, kimniń ózgege aytar arzı bolsa, ol ózinen ázziniń arzın tırılay almaydı... Xiywa xanı da, Buxara hámiri de arzı tırılap, ózgege qol jaba almaydı, ózleriniń halı quday menen. Gá orislardıń, gá inglislerdiń, gá Iran menen Túrkiya aldında jorǵalaǵan qoyan. Bizler sıyaqlı az sanlı ázzi xalıqqa basqa patshalıqqa arzı etpey kúsh etetuǵın patshalıq ǵana járdem ete aladı. Ol tek orıs patshalıǵı. Dostıń bolıwı ushın aldı menen óziń dos bola biliwiń kerek. Atı ápsana Maman biy dáwirinen beri ya biz dos bola bilmegenbiz, ya orıs patshası doslıqtı bájray keltire almaǵan... Usınnan zindannan shıqsam, orıs eline Berdaq penen Teńeldi ózim áketemen. Patshaǵa baraman. Biz ázelden dospız. Atı ápsapa Maman biyge bergen "Ullı úmit qaǵazı" nıń tıp nusqasın tawıp beriwdi ótinemen..."

Usı oyları onı qanasına sıydırmay, zindannan házir-aq shıǵıp ketkisi keldi. Qarawıllardıń biri tesikten basın suǵıp turǵanın kózi shalıp:

— Háy aqıllı qarawıl! — dedi júdá quwanışlı dawıs penen. — Bizdi kerek qılıwshılar joqpa?

— Tiriliǵińiz, tek túrkiy axunǵa kerek qusaydı, — dedi ol basın ishkerirek

suǵıp. — Ara-tura sol soraydı. Al izińizden kelip júrgen janashırlarıńız jóninde heshteńe bilmeymen. Bul káraǵa heshkim kirgizilmeydi. Ústimizden jáne qarawıllar bar. Bir jańalıq— házir barlıq zindan adamǵa tolı. Zindannan qorıqqanlardıń barlıǵı urısqa ketti.

— Qanday urıs? — dedi Ernazar.

— Orıslarǵa qarsı. Orınbordiń general— gubernatorı menen urıs.

Qarawıl bunnan artıq sózge kelmey, basın tartıp aldı da, ushı nayzalı baltasın kókiregine basıp qushaqlawı menen aǵashtay qattı.

Áne sońǵı aqmaqlıq— dep Grushin júdá awır gúrsindi — Biziń tórelerimizdiń-ám quday súyer qılıǵı joq, Patshamız da aqmaq. Bolmasa usınday urıstıń ne keregi bar? Tek ilim-hikmetke jol ashıp otıra bersin.

Ernazar úndemedi.

Zindan túbinde umıtılǵanday ekewi de sóylemey, bul urısta kim jeńetuǵının gáp qılıp ta tarıspadı, biraq ekewinde de álle qanday úmit ushqınlaǵan sıyaqlı edi, hár qaysısı óz oyın ishinde saqlaw menen, áńgimeniń baǵıtın ózleri bilgen sońǵı jańalıqlarǵa, hár eldiń bala oqıtıwları menen úrip ádetlerine awdardı...

Jáne bir kúni qarawıl olardıń sorawısız-aq kútilmegen xabar ayttı:

— Bendeler! Urıs tamam! Xan láshkeri keldi, jeńis penen keldi! Orıslardan kóp bende túsiripti!

Janalıq olardıń tóbesinen taslanǵan awır musallat tasına aynaldı. Qáytken menen de, bul musallat tasın ekewi de zıyansız kóterińge tırısıp baqtı.

— Usı zindannan shıǵıp, elime óz aldına xanlıq alsam Qaratawdan qala saldırar edim, — dedi Ernazar.

— Men bas qurılıshıń bolar edim. Sóytip Qaratawdıń biyik shoqqısın pútkil Xorezmniń hawa rayın aldın ala biletuǵın ásbap qurar edim.

— Meniń anam haq kewilden tilegen tilek qabil boladı, der edi, inshalla maqsetke jetermiz.

Grushin únsiz ǵana mıyǵınan kúldi...

8

Kópten beri úskini quyılıp, jabatuǵın bulttay túnergen Xiywa qalası birden ashılısıp, kóshelerge jan endi. Hátte zindanda gırıptar bolǵanlardıń kóbisi azat etilip, aynalaǵa bayram keypi kirdi. Búgingidey shawqımlı saltanattı Xiywa heshbir nawrız bayramında basınan keshirmegen sıyaqlı. Adamlar eń jaqsı lipasların kiyip, kóshelerdi toltırıp, kewilli seyil qılıp júr. Sóyleskenlerdiń dawısları bálent, birewden-birew shadlıraq kórinińge tırısadı. Sawdagerler tusınan ótkenlerdi irkip, satıwǵa jayılǵan zatlarına qosa Xiywa xanın, onıń jawınger láshkerin bir zaman maqtaydı. Alıwshılardıń qaltaları altıńǵa tolı tárizli

qımbatshılıqqa itibarsız. Juwılğan kiyimler de, qoldan hárqıylı boyaw aralastırılıp toqılğan bóz de uslangandiki Álle qanday baylıq bardamlılıq, waqtı xoshlıq. Diywanalar da, tilenshiler de kewilli. Quwırdaqxanalardıń aldında shoqlanısq turatuǵın jetimler bir-biri menen sekirip oynasıp quwırdaqshılar taslaǵan kúyik kespelerge toynıp, awızları qap qara kúye bolıp júripti. Sıqmar baylarda-ám rehim oyanıp, qol jayǵan soqırlardıń tuslarında qaltaların tintinip, hátte asıq tabılsa da berip ketip atır.

Sawda dáldalshılarınıń awzınan shıǵatuǵını bir qıylı sózler.

"— Ullı Xorezmın shan-sháwketi ushın...", Ullı xanıımızdıń mártebesi ushın..." "Ullı Xorezm láchkeriniń kúsh-quwatı ushın", "musılmanlar kóbeyiwi ushın..."

Qalanıń sırtında kóp atlı nóker asır salıp oyın qurıp júripti.

Bul quwanışlarǵa tiykar bolǵan waqıya — Xiywa láchkeriniń jeńisi edi. Olar Orenburg general-gubernatorınıń jol bilmewinen jaqsı paydalandı-da Ústirtte ańlıp jatıp qırǵıńǵa ushıratdı. Oris láchkeri sheginiwge májbúr boldı.

Álemge kúshli dep dańqı shıqqan oris láchkeriniń kishkene bir tobın jeńgeni ushın-aq, xan pútkil Xorezmde saltanatlı bayram daǵazaladı, bayramdı nawrız bayramına qosıp ótkeriw ushın alıs-juwıqqa atlılar jolladı.

Búingi saltanattıń bári soniki. Ján-jaqqa top-top ılaqshılar, palwanlar, kelip atır. Sebeppen sawdagerler-ám kóbeydi. Aǵganistanlı, iranlı, hindler hám túrkler qalaǵa ádewir ózgeris kirgizdi. Toy saltanatı gúllán jerde qızǵın.

Túrkiy axunnıń "kóz ashıq" lıǵı sebepli Orenburg general gubernatorınıń atlanısınıń aldın alǵanına quwanışlı xan, toydıń sárenjamlıǵın bas wázir menen ekewine tapsırdı.

Túrkiy axunnıń aqıl-huwshın iyelegen bas wazıypa— xan pármanı menen belgilengen toydıń qalay ótiwi emes — Grushindi, Ernazar palwandı qashan hám qáytıp jazalatıw. Ol bunı birinshi kúni-aq xannıń esine saldı.

— Házirinshe adamlardıń keypi buzılmasın, — dedi xan. — Toy tarqaǵan son qalay másláhat berseńiz, solay jazalaymız.

— Menińshe sol ekiwin qalanıń arqa dárwazasına asıw kerek.

— Durıs— dep maqulladı bas wázir— Káramatlı axunnıń aytıwı boyınsha Xorezmniń bas jawı sol dárwaza tamannan keledi, dushpanlar kórsin hám kúysin.

Xan kózlerin perdelep maqullap bas iyzedi.

Toy saltanatı baslandı...

Xan barlıq jarıstıń ishinde gúresti jaqsı kórer edi, gúres maydanına qurılğan shardáresine barganinan qozǵalmay, gúresti tamasha qılıp otır. Gúrestiń ekinshi kúni xannıń qabaǵı jabıldı; Usınsha dańqlı ǵoy berip, sonsha saltanat qurıp, oris

láshkerin jeńgenin álemge járiya qılıw ushın júdá uzaq elatlarǵa, xanlıqlarǵa xabar jiberip, qonaqlar aldında Xorezmniń baylıǵın kórsetiw ushın hámme nárseni aǵıl-tegil qılsa da mehmanlarǵa eń ataqlı bilgir jigitlerden xızmetke qoysa da, gúres payıtında Saraydıń qońırawlı palwanlarınan bas bayraqqa ilingeni bolmadı. Qaytama, birazlar kúshli qollarǵa tótepkı bere almay, gúres maydanında jan táslim etti. Kópshiligi mayrıldı.

Xan namıstan qanasına sıymay isinip, arnawlı shardáresinen túsip, orıs láshkerine qıyrata soqqı bergen kóp biyler menen ásker basılar otırǵan toparǵa keldi. Olardıń órre-órre tikeyip, dawıl menen qıysayǵan bir qıytaq biydayday japırıla bas iygenine sırtlay mázi-mayramlılıq keyip tutqanı menen, beti qalqırıqıraǵan edi, hámme qorqıp tur. Biraq ol birden ishki zárdesin tuydırmawǵa tırısıp, kózlerin kúlimlete oynaqshıtıp bárshe biyler, ásker basılar menen birim-birim qol alıstı.

Asqar biy óziniń qaq jırǵılday barmaqlarınıń xannıń paxtaday jumsaq barmaqlarına tiygenine masayrap, biraq, onı pútkil qaraqalpaq elatı kórmegenine ishinen qınjılsada, óz qolın ózi teberik qılıp, xan qolına tiygen barmaqlarınan may aǵıp baratırǵanday awzına alma-gezek alıp, súydi. Sorıdı. Bul mártebesine gúwa izlep, kimniń bolma da qarap turǵanın kóriw ushın kóz astınan sıǵalanıp edi, qaptalındaǵı xiywalı biydi kózi shalıp sıbırlandı:

— Qanday baxıtlımız!

— Nege? — dedi ol ásten.

Ullı xannıń káramatlı pák qolları biz móminniń gúnalı qollarına tiydi.

— Asqınlama, qaraqalpaq! — dedi xiywalı biy sıbırlap. — Káramatlı pák qollar kózdi ashıp-jumǵansha gelleńdi qaǵıp túsiwi de taajip emes!

Xanǵa búytip til tiygizetuǵın xiywalı biydi kórmegen Asqar biydiń júregi suwlap, abaysızda birew eńsesine qoyıp salǵanday páti qaytıp, jım boldı sóytse de kewli toq. "Men baxıtlıman! — dedi ishinen, — bul ońbaǵan ayta beredi, sheksiz baxıtlıman! Xannıń qolına qolın tiygiziw túwe, sarayǵa kire almay neshe qaraqalpaq ólip ketip atır. Men-she? O-o, mańlayı qara xiywalı, jónińe tur. Men seni xanǵa aytpay-aq qoyayın. Oндаy qatın minezlilik mende joq. Bileseń, xannıń qolınan óliw-ám baxıt! İlaya xannıń mártabesi asa bergey".

— Qáwmi-ǵardashlar! — dedi xan júdá tolıqsıp. — Orıs láshkerin jeńip islamniń, Ullı Xorezmniń danqın kótergen sizdey mártlerge máńgiw shan-sharaflar bolsın! Ústińizge máńgilik quda nurı jawsın! Awmiyin!

— Awmiyin, awmiyin!!!

Hátte, samal da "awmiyin" dep gúwlegendey boldı.

— Xorezm shuqırı ázelden islam nurı menen suwǵarılǵan, — dep xan gápін dawamladı, — Ğayrı dinde ot háwiri bolsa, islamda quyash háwiri bar. Ot janadı,

óshedi. Suw quysań birotala tamam boladı. Quyash nurı pútkil álemge jayıladı, pútkil álemdi jaqtırtadı, kerek bolsa pútkil álemdi órtep-ám jiberedi. Buğan iymanım kámel,.. inshoolla! — Xan hár sózine máni berip asa yoshlı háser menen sóylese de, oris láshkeri házirshe jeńilgeni menen qay-waq bir waq kúsh toplan ósh almay qoymaytuǵının ishinen bileđi. Sonlıqtan ba, dawıs tolqınnan áziligi, erteńgi isenimsizligi bayqalıp tur. Xannıń kólenkesindey erip júrgen túrkiy axun onıń ishki sırın uqtı da, "ullı xanımız, ózińizdi basınız, batıl sóyleńiz" degendey shalgayınan tartıp qoydı. Xan ózi menen ózi bolıp, oǵan qaramay qolın qaǵıp jiberdi.

Axun hákkedey ján-jáǵına qaranıp, xandı qorǵap júrgen baltalı jállatlarǵa "básin" degen isharat bildirdi.

— Káramatlı Xorezmın sütünleri, — dedi xan jáne murajat dawısı menen. — Sizlerden jasıratuǵın sırim joq, barlıq isim aynaday. Kórip atırsızlar, palwanlarımız abıray ápermedi. Eger usınnan bas bayraq alalmasaq ullı oris patshalıǵınıń kúshin tas-talqan qılǵan ullı Xorezmın kúshine basqalar isenbeydi. Oylanıńlar, qaramaǵıńızda qanday kúshli palwan bolsa, atı-hawazasın házir-aytıńlar. Qáyerde júrse de aldıramız, Gúreste bas bayraq almaw — pútkil Xorezm ushın ólim! Erteń gúrestiń sońǵı kúni.

Xannıń ózi kelip, ózi murajat qılıwı tırlawshılarda bir qıylı sezim oyatıp, hárkim oylanıwǵa májbúr boldı.

Asqar biy jelkesin qasıp-qasıp, birden kópshilikti ayırıp alǵa ótti de, xanǵa qol qawsırdı:

— Ullı xanımız toyǵa meniń arbamdı aydap kelgen Nurlıbek isimli bir palwanım bar. Ózińizden párman bolsa, zindanda jatqan Ernazar isimli jáne bir palwanımız bar.

— Erteńge ekewi-ám tayın etilsin! — dedi xan oylanbastan...

* * *

...Kelesi kúni xan buyırǵı menen palwan kiyimlerin kiygizgenlerdiń arasında Nurlıbek penen Ernazar da payda boldı, Olar basqalardan ózgeshe tulǵalı bolmaǵanı menen, tamashagóylerdiń dıqqatınan onsha shette de emes Ernazardıń saqal-murtı pardoızlanıp, shashı aldırılıp úlgergen edi. Jurtshılıq onıń súbe qabırǵalılıǵına, arıslan kókirekliligine, hátte jelkesinde jalı barlıǵına qarap isense de, arıqlıǵınan qáwiplenedi.

Ol zindannan keshe shıqqanǵa usamaydı, álle nársege isenimli, kewilli. Neliktende Gúlsiybanıń "palwanım" degeni esine túsip, aldındaǵı Nurlıbek penen Gúlsiyba kóz aldına elesledi. Qızdıń suwdan shıqqandaǵı porrıqtay aq denesi... Ernazardıń tula bedeni dir-dir etip bir silkindi.

Nurlıbek oğan qarağanda anağurlım duğijim edi, bárshenin úmiti tek sonda.

— Nurlıbek, — dep sıbırladı Ernazar. — Usınnan jeńseń, bir nársе aytaman.

Quwanışlı. Baxıt. Qız.

Nurlıbek quwjińlap salaberdi:

— Kim edi, aға?

— Atı Gúlziyba, júdá sulıw qız, seni súyedi.

— Ha, kórgenmen. Gúlziyba ushın dúnyanın tórt burışın gezse de arızıdı.

— Ilayım jıqqaysań!

— Awmiyin!

Ortaға iranlı palwan shıgıp, qurğa jolbarıs qaraslar menen názer taslap. arman-berman gezip júripti. Ol orta boylıdan kelgen, pútkil denesi qorğasınnan quylıǵanday nıq. Saray palwanları kibi ayaq-qollarında qońıraw taǵılmasa da, bulshıq etleri shertilip, júris saltanatı menen-aq hámmenin dıqqatın ózine awdardı. Jarshı onıń jawırını jerge tiymegen palwan ekenin, toydıń bastan aqırına birinshilikti alıp kiyatırǵanın daǵazaladı. Jurttıń júregi suwlap, xorezmli palwanlar otırǵan tárepke qarap edi, bilegin sıbanıp túrgelgen Nurlıbekti kórip, tek qaraqalpaqlar emes, pútkil xiywalılar onıń tileginde. Nurlıbektiń atın kútá suwıq járiyaladı. Xan ózinen sál alısıraқта otırǵan Asqar biydi iyegi menen nusqap qasına shaqırdı. Nurlıbektiń shıǵısı jóninde sorap alıp, basın ókinshili shayqadı, biraq pálen-tólen demedi.

Kútá tájiriybeli iran palwanı há degennen-aq Nurlıbekke hár qıylı hileler qılıp, onıń kóp gúresip júrmegen palwan ekenin sezdi me, áwelgi páttegigsindey qashpay, bir payıtında moynınan uslap basın qoltıǵına tıǵıp alıp tabılıtpay, bir maydan qısıp turdı da, birden jiberdi, Nurlıbek jerge sılq etti. Ernazar Nurlıbekkó ne bolǵanın bilip, juwırıp bardı da, iyranlını bir túydi. Iran palwanına ǵázebegi oyǵan tamashagóylerdiń tóbelesi kóterilip ketpewi ushın qurdı baqlap turǵan pashshaplardan onlaǵanı ala ótip, tórtewi, Nurlıbektiń óli denesin kóterip ortadan áketti, qalǵanları Ernazardı qorshalap sırtqa tarttı. Iran palwanı Ernazardıń bir mushına isinip, ash jolbarıstay kóz alartıp izinen qarap tur.

— Pashshaplar. Nurlıbektiń qanı ushın, kindik qanı tamǵan Xorezm ushın urıqsat berinler! — dep Ernazar jalbarınıp baratır edi onıń dawısı xanǵa esitildi.

— Bul kim? — dedi ol tańlanıp.

— Ullı xanımız zındandaǵı Ernazar palwan usı boladı, — dedi Asqar biy.

— Ózi júdá arıq ǵoy, ólip qalsa heshkim kúlmey me? Ustazı barmedi?

— Ustazı qazaq palwanı edi.

— Kóp qazaq palwanları orıstan ustaz tutatuǵını málim — dedi bas wázir.

— Meyli, óz obalı ózine, — dedi xan bas wázirine — Bul qurımsaq-ám ájeline asıǵıp turǵan shıǵar, salıńlar iranlıǵa!

Jarshi jildam qurdi bir aynalıp Ernazarđın atın daǵazaladı.

Óshigip turǵan iranlı ayaqların buringıdan da salmaqılı kóterip taltańlawı menen, júnses, temir túsli bileklerin sıbanıp, appaq tislerin kórsete tislenip Ernazarǵa qarsı júrs etti. Ernazar onıń teńeyinde júdá nárenjan edi. Nurlıbektin ólgenin kórgenler onnan sirá biydáme.

Ernazar iranlınıń Nurlıbek penen gúresinde tásillerin baqlap otırǵan edi, oǵan tutıw bermedi. YA ayanishtan ba ya watanlasına súyispenshilikten be, tamashagóyler tolayımı menen Ernazarđın tárepinde. Onıń shaqqanlıq etip iranlınıń birneshe tarıwınan aman shıqqanına xannıń dógeregindegiler-ám yoshlanıp, Ernazarđın jeńisine tilek tilesti. Hátte, xannıń "bas, Ernazarjan!" degeni de esitildi.

Palwanlar teke tiresin qılıp keshke shekem alıstı, jıǵısa almadı. Imirt jabılǵaıda xan jarshılardı shaqırtıp, gúres jáne bir kún dawam etetuǵınıń daǵazalattı.

Bul xabardan soń pútkil qala xalqı gúres maydanına ıǵılıp, tamashagóyler túni menen tarqaspadı.

Xiywada tap usı aqshamdaǵıday bolıl "qaraqalpaq" "Ernazar" sózleri tillerde úzliksiz kóp jańǵırǵan emes. Úlkenniń de, kishiniń de, xiywalınıń da, qaraqalpaqtıń da pútkil Xorezm shuqırınan jıynalǵan barlıq tamashagóylerdiń tilegi Ernazarđın jeńisi. Sol kúńgi tańnamazınıń azanına da Ernazarđın atı qosılıp ayǵılǵınday tuyıldı duyım jurtqa.

Sáskede gúres qaytadan dawam ettirildi. Palwanlardıń sharshaǵanı málim bolıp tursa da, háreketleri jedelli. Iranlı keshe ózine isenimli edi, búgin ádewir-aq basılǵan, qátte qorqınqırıp hareket etip júripti. Ernazar búgin biraz ózgergen, keshegidey kúyinip shırppa-shırp asıla bermeydi, júdá ǵaybar salmaq penen umtılıp, geyde alıstan-aq ıńırsıp janbas uradı. Ol gúńrenip janbas urǵan sayın tamashagóyler qosıla shuwlasıp "ha Ernazar, ha qaraqalpaq" desip ıńırsıydı.

Kún túslikke tirelgen máhálde ekewi-ám suwǵa shomılǵanday boldı da kózlerine ter quyılıp, alma gezek súrnigisiwlerge qaradı. Bir waqıtta heshkimge elespesiz bir payıtın tawıp Ernazarđın "hap!" dep bir ǵaybarlanganı máttal, jurt iranlınıń ayaǵı jerden kóterilip, Ernazarđın qushaǵında baratırǵanın kórdi.

Ernazar sol páti menen kem-kem ekshep iranlını kókiregine kóterdi de, xannıń shardáresiniń aldına aparıp shúy tóbesinen tasladı. Iranlı qazıqtay qadalıp barıp qaq arqasınan tústi.

Tamashagóyler quwanishtan "Yasha Ernazar!" desip shuw ete qaldı. Birazlardıń betlerin quwanış kóz jasları juwdı hátte xannıń da kózlerinen quwanış jası mólt etti.

Asqar biy baladay oynaqshıp, iyninen seńsen postınıń sheshti de, ústinen

puwı, burqırıp turǵan Ernazarǵa japtı. Ol mańlayınıń terin júnles bilekleri menen alma-gezek sıpırıp, Asqar biydin tar tonıń iynine ildiriwi menen xannıń aldına iyildi.

— Biylik shapanı! — dep súrenledi xan.

Bas wázir ushın túrgeldi de, Ernazarǵa qızıl máreli shapan ákelip japtı.

— Ha, palwan qaraqalpaq! — dedi xan Ernazardıń atın umıtıp. — Kózleriń ala eken, saǵan "Alakóz palwan" degen laqap beremen. Alakóz, ullı Xiywanıń dańqın kótergeniń ushın búginnen baslap óz uruwına biyseń!

— Qullıq, ullıxanımız, — dep Ernazar qol qawsırdı:

— Sizden kishirek bir ótinishim bar?

— Aytıńız.

Biyliktiń ornına meniń menen zindanda duz dámek bolǵan Grushin isimli orısqa azatlıq berińiz.

Kewli tasıp turǵan xan oylanbastan:

— Azat etilsin! — dedi.

Buyırıqtıń aldın alıp úlgeri almay bas wázir menen axun tek erinlerin tisledi, bári bir axun parasat tutalmadı:

— Ullı xanımız, olardı jurtqa kóz qılıp óltiriwshe?..

Tula boyın jeńis maqtanışı biylegen xan onı esitpey "tınısh! Arman tur" degen mánide qol sermedi hám Alakózge bergen wádesin shaymalay almay eki jálledqa iyegin kóterip, buyırıqtı orınlawǵa isharaat bildirdi.

Ortada Serjan bay payda bolıp xannıń aldına kelip iyilip mańlayı menen úsh ret jer sıypadı:

— Ullı xanımız, ullı xanımız, Siziń qusni-qáwmetińizdi mendey piyperzent qulıńızǵa diydar nesip ettirgen palwan Alakózge siziń atıńızdan ton jabıwǵa ijazat bergeysiz?

Xan onıń tilegin qabıl etkenin bildirip únsiz bas iyzedi. Serjan bay ele hesh iyinge tartılmaǵan keń seńsen postın ákelip Ernazardıń iyiine japtı:

— Mine, Ernazarjan, sen ushın úsh sıyırdıń pulına alǵanman. Zindanda jatırǵanıńda aparıp bermekshi edim. Tozdırmaq nesip etsin.

Pútkil awılına sıqmar Kórinetuǵın baydıń saqıylıǵı, bul iske gúwa bárshe qaraqalpaqlar menen Ernazardı da tań qaldırdı.

Serjanbaydıń artınan júdá pákize kiyingen Teńel kórindi, ol juwırıp kele sala qaltasınan aqqa qızıl jipekten naǵıs oyılǵan oramal shıǵarıp usındı.

— Ernazar aǵa, ájapam berip jiberdi.

— Raxmet, — dedi de, Ernazar onıń basınan sıypaladı. Balanın Ernazarǵa ne inam etkenin ańǵarmay qalǵan bay onı shaqırıp atlardıń basınan shıqpawdı tapsırdı da, tolıp-tasıp turǵan Ernazarǵa jáne bir kúlip qarap qoydı.

Bas wázir menen axun Ernazarǵa kimniń ne inam qılıp ne desip atırǵanı menen isi bolmay, bir-birine kóz astılarınan qarasıp álle nárselerdi ımlastı.

— Ullı xanımız, — dedi bas wázir. — Endi pútkil Xorezm bul palwandı siz qoyǵan at penen Alakóz deytuǵını dawsız, Ammo, Alakóz palwan siziń aǵla húrmetińizge qayshı kelip, orıslar menen urısıp, jeńip, saltanat qurıp atırǵan paytıńızda ne ushın bir orıstı azat qılıwdı soradı, Bálkim, ol orısta musılmanlıq bir qásiyet bardur, datxanaǵa kelip táriyplep bersin.

— Ha, meyli! — dep xan túrgeldi.

Basqa ellerden shaqırtılǵan húrmetli qonaqlarınıń ortasında tasıp, saltanat penen ketip baratırǵan xannıń izinen qarap lalı shıǵıp oylanıp turǵan túrkiy axundı bas wáziyır túrtti.

— Mehmanlar menen qosıp áketpegenine ókpelemeńiz, ekewimiz izireginen baramız.

— Ooo, bas wázir! — dedi ahunnıń úskini quyılıp. — Ókinishli. Jansız Grushin Xorezmniń barlıq biynoqiyasnn yadında bilip ketetuǵın boldı, yadında!

Bas wázirdin ayaqların at basqanday birden seskendi.

— Ullı xan bul jaǵına oy jibermese, ne qılamız?

— Ullı Xorezm ushın qashanǵı men kúyip pisemen?..,

Qanday dárejede kúyip-pisse de, ap-ansat kóz jas tógip sóylese de, hákkedey aynalasınan kóz almaytuǵın axun adamlardan shetirek turǵan SHárip mollanı bir barmaǵı menen shaqırdı.

Túyenıń botalaǵınday gáwmis SHárip molla oraqtay iymek murnın bir tartıp, seldir jiyren saqalın sıypalawı menen úlken gewdesine hesh jaraspaytuǵın shaqshaday basın ishke tartırqırıp, misli qara sabaqtay kózlerin qıpılıqlatıp-qıpılıqlatıp, urı tazı kibi qıypaqlap qasına bardı.

— Áy, molla, ogizdiń kúshi pitkenge, ógizdin aqılı pitedi degen gáp bar qaraqalpaqlarda. Sol Alakóz palwanǵa tiyisli me joq pa?

— Bahańız dál keledi, axunımız, — dedi molla. — Abayladırızba, Alakóz túsi suwıq jılanga megezeydi. Kimde kim dalada tońıp jatqan jılandı ayap jıllı jerge ákelse ol aldı menen sonı shaǵadı.

Bas wáziyır SHárip mollanın kishkene basınan tań qalarlıq aqıl shıqqanına tańlanıp, jáne nendey mazalı gápi bar eken degen soraw názeri menen telirdi.

— Bizde mınaday eki danalıq bar, aytıp keteyin, — dedi molla. — Atqa altın er salsań da sol júrisi. SHoshqanıń azıwın qaǵıp, qulaǵın kessenı de bayaǵı shoshqa. Alakózge biylik túwe, altın taxtqa otırǵız, sol ógiz Alakóz. Eger qaraqalpaqtan aqıllı jigit kerek bolsa Φazıldı dıqqat tuta bilıńiz.

Toyǵa kelgen awıllasları menen sálemlesip bolıp kiyatırǵan Alakózdi mollanıń kózi shalıp:

— Keshirińiz, ullı bas wázir, káramatlı axun, — dedi de, bir qırınlawı menen óz toparına qaray jılistı.

Axun bas wázirge sıbırladı:

— Xan aldına barǵanda keshegi urısta erlik kórsetken Φazılǵa biylik soraw kerek.

— Esimde.

— Ha, bárákella! — Ol Ernazardıń jaqınlaǵanın kórip bas wázirdin ayaqlarındaǵı gúlmıyqlı sarı gewishlerin maqtawǵa ótip, dawısın kóterdi. — Nayatıy jaqsı gewishler tapqansız. Bunday gewishlerdi ullı xanımız ele kiygen joq. — Axun alaqańı menen bas wázirdin gewishlerin sıpırdı. Ol óz nábwetine axunnın arqasınır shańın qaqtı.

Ernazar ishinen: "eshek-eshekti qarızǵa qasıydı" degen usı dá dep, biraq elestirmegen bolıp qasına kelip tur edi. Bas wázir bir qolı menen onıń belbewinen usladı.

— Xorezmniń baxtı ushın qanday kúshlisiz! — Ernazardıń tonınıń iyninde shań bolmasa da barmaqları menen shertip-shertip jiberdi. — Alakóz, siz nege sónshe ójetsiz? Sol orıstan ne qayır saqawat tabaman deysiz?

— Eger, sizler de Grushin menen tillesseńiz, kóz ushında jangán bir shıraq kóresiz. Ooox... Pútkil Xorezm sol shıraqqa bet alsa edi...

— Alakóz, óte qıyalpazsız, — dedi bas wázir juwasıp. — Jasıńızda ertek tınlamaǵansız ba? Anańızdı júdá dilwar hayal deydi, talay ertek aytıp bergen shıǵar. Ertelerde kóz ushındaǵı jaqtıǵa baraman degenler tisin qayrap otırǵan jalmawız kempirge tap bola beredi.

— Alakóz, basıńızǵa qonǵan mártebeden nadurıs paydalandıńız, — dedi axun júdá parasatlı keyipte. Onıń bet-ápsherinen Ernazar menen burın málelleskeniniń ushqınıń-ám tabıw múmkin emes. Kerisinshe qayırqomlıq kórinip turıptı, — Qarangıda qalsań da qońsı-qobalar menen, aǵayın-tuwǵanlar menen bolıwdan artıq nársen barma? Joq! Qońsını gewlemew kerekligin, orıs tutımı bárshe musulmanlar ushın qıs ekenin mennen-ám jaqsı túsinesiz. Anańız túsinedi.

— Qıstırın izinen bárhá báhár keledi, — dedi Ernazar.

Datxanaǵa kelgennen keyin olar Ernazardıń kútip otırıwın eskertsede, kóp esiklerdiń birewine súńgip ketkeninen qaytıp kórinbedi. Ernazar sol otırıstan awır jatargá shekem kútti, heshkim xabarın almadı. Aqırı shıdamay ketiwge ıńǵaylanıp tikeye bergeni, álleqaysı tesikten:

— Alakóz, kútińiz, xan keledi, — dedi bir dawıs.

Ernazar qayta otırdı.

Állenemprde uyqı qıstap basın diywalǵa tirep buyınıp edi, jáne tanıs dawıs

esitildi.

— Uyıqlamañız, xannıñ qáhárin keltiresiz.

Ol qáddin tiklep jáne kútti.

Sirá keler xan joq. Sál buyıǵıwǵa qarasa boldı, sol dawıs xan atı menen jáne oyatadı. Álámá-juwalıq penen tañ atırdı. Xan dárgaxına ullı sáskede shaqırtıldı.

Taxttaǵı xan onsha qatal kórinbedi, biraq qasında quwırshaqtay bolıp kiyinip otırǵan on altı— on jeti jasar ulınıñ. túsi kútá suwıq edi. Ernazar onıñ kóz qarasınan qáwipleniñkirep, xan taxtınan pástegi sıpada qos aǵashtay qatıp tikeyip turǵan bas wázir menen axunǵa onsha qaramastan xanǵa hám ulına qol qawsırdı.

— Ha, Alakez palwan, keypiyatlar qalay? SHarshamadıńba?

Xannıñ dawısınan kewillilik penen mehir sezip, Erpazar jáne iyildi.

— Káne, Alakóz shınırdı ayt, — dedi xan jadıraǵan gús penen. — Sen ne ushın awılınıñ mollasın azapladıñ? Musılmanlıqqa qayshı kelip, ne ushın namazdıñ kóp sózlerin qaraqalpaqshalawǵa májbúrlediñ? Haqıyqatlıqqa zawal joq, bul isindi gúdibuzardıñ isi dep esaplaysañ ba?

Qabil etiwdi kesheden beri keshiktiriwiniñ sebebi bas wázir menen axunnan ekenin, olardıñ, xandı qayta úgitlep pitkenin túsindi.

— Xanımız, meniñ menen sóylesiwdi minásip kórgeñiñiz ushın ullılıǵıñız aldında minnetdarman, — dep Erpazar qos qolin kóksine qoyıp jáne bas idı— Hárkimge óz uyası sheńgelden bolsa-ám mamıq. Máselen, siz ushın ózbek tili, mınaw axun ushın túrkiy tili, meniñ dostım Grushin ushın orıs tili qanday bolsa, qaraqalpaq tili maǵan da sonday. Heshkimge sır emes, bir haqıyqatlıq bar. Igriy birew ózbek tilinde sóylese, siz quwanasız, túrkiy tilde sóylese axun quwanadı, orıs tilinde sóylese Grushin quwanadı. Arablar namaz benen óz tilin ákelgende de áne usını máqset etken bolsa kerek dep oylayman. Sonda men nege óz tilimde sóylewge eriksizben? Onıñ ústine, namaz oqıp atırıp ne aytıp atırǵanıma ózim-ám túsınbeymen. Sol ushın namazdıñ baslamasın "júzim qublaǵa, qullıǵım qudaǵa" dep qaraqalpaqshalattım. Mánisi túsınikli bolsa hámme namazǵa umtıladı dep oylayman. Tálebalardıñ Nawayı menen Fızuliyge kóp qızıǵatuǵınıñ da sebebi bizge túsıniksiz arab ya parsı tilinde jazbaǵanı ushın shıǵar dep oylayman.

— Ladanlıq! — dedi axun sál qızıp. — Siz ele musılmanlıqtıñ shártlerin-ám bilmeysiz!

— Siz musılmanlıqtıñ bes shártin aytıp tursız ba? — dedi Ernazar salmaqlılıǵın buzbay. — Tıńlañız. Birinshisi súnnet, ekinshisi oraza tutıw, úshinshisi bes waqlı namaz oqıw, tórtinshisi maldan-bastan zakat beriw, besinshisi qudiretiñnen kelse Mekkege barıp keliw. Biraq, altınshı shárti barlıǵın siz bilmeysiz.

— Altınshısı joq! Káfir boldıń, ladan!

— Altınshısı— adamnıń adamǵa húrmeti! — dedi Ernazar áwelgi keypinen ózgermesten.

Olardıń tarısına erkinlik berip otırǵan xan júdá parasat penen qıymıldap gápke aralastı.

— Alakóz palwan, ójetlik, tákkábirlik insannıń hám ózine, hám xalqına, hám áwladına zıyan. Bilesiz, kegey terek júdá tákkábir aǵash. Miywe ornına búrtik saladı, ishin ashsań shıbın-shirkey shıǵadı. Adam balasınıń miywesi onıń sózi, isi. Uǵırız, Qaratawdıń mıń dana tasınan, Xiywanın bir dana júzimi abzalıraq. Sizge bolǵan jaqsı kóz-qarasım ózgermesten burın aytıńız, mennen qanday tileǵıńız bar?

Bas wázir menen túrkiy axunnın másláháti boyınsha xan Ernazardıń keleshekte nelerdi iske asırıwdı máqset etetuǵının biliw ushın soraǵanına ol oy juwırtpay, qádimgisinshe erkin sóyledi.

— Ullı xanımız, menin úsh tilegim bar: birinshisi — xalqıma salıqtı azaytıp bostanlıq berseńiz, ekinshisi— óz aldına xanlıq bolıwına páрман etseńiz, úshinshisi — Xiywa medresesinde qaraqalpaqtan kóp bala oqıtsanız yamasa elge ilim-xikmet taratatuǵın medrese ashıp berseńiz.

Xannıń iyinleri selkildep kúldi.

— Alakóz, pariqsız jeseń palda záhárge aylanatuǵınıń bilmeyseń be?

Xannıń qanday tereńge qarmaq taslaǵanın túsınbey, ulı gáp qostı.

— Alakóz, gúlsheday mákan jayırız, bir qosıwıx xalqınız bar. Óz aldına xanlıqtıń ne zárúrligi tuwadı? Sizge biylik hamalı-ám miyasar emes.

Túrkiy axun masayradı. Xan birese axunnıń, birese ulınıń betine súzilip, ekewin de maqullaǵan isharat penen bas iyzedi de:

— Alakóz palwan, ashıǵın aytıw kerek, — dep oǵan moyın burdı. — Haqqa zawal joq. Ańǵarasız ba, orıs patshası Qazaqtıń Kishi júzinde xanlıqtı nege joq qıldı? Házir Bókey xanlığında nege sawashlar baratır? Bulardıń bári bir patshadan basqa kishi xanlıqlardı boldırmawdın sharası. Orınbordıń general-gubernatorı bizdi jawlap alǵısı kelgende, bir tawda bir tóbe bolıwdı máqset etkeni kúndizgi quyastay ayan. Meyli, tariyxqa kóz taslayıq. Temirlan bul álemde tek Samarqand shamshıraq bolıp qalıwı ushın ayaǵı jetken jerindegi qalalardı ne ushın jer menen jeksen qıldı? SHın aqıl bolsańız parqına jetersiz, mayda-mayda kóp juldızdan bir quyash artıq. Talaplanbańız.

— Sizdey haq niyetli, haqqanıy ullı xandı álem bilmegen. — dep axun xanǵa qol qawsırıp iyildi. — Alakózdıń múddáhásine kisiniń kúlkisi qıstaydı. Qaraqalpaqqa xanlıq soraǵanı— attı taǵalatıp atırǵanın kórgen qurbaqanıń "meni de taǵala" dep tabanın tutqanınday bir gáp tá.

Xan menen ulınıń eziwinde kewlli mıyıp tartıwdı bayqap, bas wázir mırıs-mırıs kúldi. Axun onnan sayın mardıyp, Alakózge ústemlilik penen kózlerin kúle shıraylandıra sóyledi:

— Kishkene balalarga tán bir qásiyet, óz boyın bárhá pás sanap, ayaǵınıń ushınan júrgendi, sóytip kútá alısqa názer taslaǵandı jaqsı kóredi. Olarǵa úlkenler barlıq nárseni kórip, aytpay turǵanday. Mine, usı ádet Alakózge de tán qusaydı. Onıń qıyalına orıs patshalıǵında adam bilmes qızıq bolıp atırǵanday. Haslında onday qızıq joq.

Esiktegi jállat xanǵa qol qawsırıp, Gerattaǵı inglislerden járdem sorawǵa jiberilgen máhremniń kelgenin xabarladı.

— Kirsin!

Piyazday aq sállesi ózine qup jarasıp, kók japıraq gúlli shapan kiygen, shoq qara saqallı, boysını da sulıw máhrem bosaǵaǵa mańlay tiygizdi.

— Ullı xanımız, quwantqanday xabar ákele almaǵanım ushın bir qasıq qanımdı keshińiz, Inglisler járdem bere almadı...

— Nege?

— SHamalawımsha, olar orıs láchkerleriniń kúshinen qorqadı, — dedi máhrem basın kótermey — Abıraylıraq bir ásker basısınıń "SHólistandaǵı kishkene Xiywa xanlıǵı ushın jılan orıslardıń qordasına óimizdi urmayıq" degenin esittim.

— Bar, dem al!

Máhrem artı menen básip ketti.

Bas wázir oǵan ere dalaǵa shıqtı.

Ózin qoraz tutup otırǵan axun qápelimde qurıq basqan mákiyenge aynaldı. Xan onıń ne ushın bunday halatqa túskenin sezdi, sebebi, Gerattaǵı inglislerden járdem sorawdı másıláhát etken sol edi. Ózi buqqan adamnıń erńsesine jáne tas salmayın dedi me, onı elestirmegensip, xan Ernazarǵa omırawı menen burıldı.

— Alakóz palwan, endi siz biy bolıwdan aldın Xorezm ushın nóker bolaman dep tilek bildirersiz, — dep xan Ernazardıń júzinde qorqınısh penen quwanıştıń alma-gezek orın awmastırǵanın sezip juwasıdı. — Oylanıńız. Anańızdı kórmegenińizge kóp waqıt boldı, barıp qaytıńız, anańız benen másıláhátlesıńız. Bilemen, siz bir sózlisiz. Házir wáde berseńiz; úyińizge tez qaytasız.

— Men bárhama ózimdi Xorezmniń bir nókerimen dep sanayman.

Bas wázir esikten súńgip kire sala, Ernazardıń ne degenine qaramay, xanǵa iyildi:

— Ullı xanımız, endi Alakóz palwan shınıń aytsın, ol ne ushın xanlıqtıń dushpanı orıs Grushinge bostanlıq soradı.

— Ullı xanımız, — dedi Ernazar oylanıp turmastan, — Grushinge Qaratawdı

izertlewge urıqsat etip, qol astırızda úlken ilimge jol ashqan ekensiz, lekin...

Ernazardırn qas-qabağınap kóz almay, hár bir háreketin bağıp otırğan túrkiy axun ot basın esiktegi iyten qızğanğan pıshıqtay eńsesip gújireytti:

— Ullı xanımız, tıshqan kútá kishi maqluq, ammo, ózi zorga sıyatúğın inine sipse súyrep aparadı. Kishi maqluqlardıń peshesi kishi xalıqlarğa hám tán. Ullı xanımız, qımbatlı waqtırızdı alsam úzir.

— Erkin sóyleńiz.

— Orislarda Petr I degen ataqlı patsha ótken. Ol patshalıqtırn soramın keńeytiwdi baslı shárt dep, bul ushin eń ańsati, keleshekte patshalıqtırn gáziynesin toltıratuğın elatlar qatarında Aziyanı esaplağan. Qırğız — qaysaq ordası, Xiywa xanlığı barlıq Aziya elleriniń dárwazası dep ketken. Sol dárwazanın gilti bizde bolıwı shárt, sonda barlıq Aziya elleri qol astımızğa ótedi, degen. Orislardıń sońğı patshaları ushin sol Petr I dırn násiyatı altın hasa bolıp qaldı. Altın hasa atadan balağa awısatuğınırn ullı xanımızğa eskertiwge ázzilik qılaman. Aldırızda turğan Alakóz payıttan paydalanıp, shalğay jappaqsı bolğan orıs Grushin sol Petr I shi aytqan dárwazanıń gilti ushin jol izlep shıqqan jansız desem gúnalı emespen. Orenburg general-gubernatorınıń shabıwılı bul boljawıma guwalıq beredi. Grushin zindangá salınbağanda, jazıw-sızıwları otqa jağılmağanda orıs láchkeri jol tawıp Xiywağa basıp kirer-ám edi.

Xan Grushindi azat qılıwğa asıgıp buyırıq bergenin endi moyınlap, ishinen qattı qınjılıp, tisiniń suwın sorısa da, xanlarğa tán órligi tutıp oğan ırq bermedi. Ernazarğa iyek kóterdi.

— Káne, Alakóz, káramatlı Xorezmniń dańqı ushin sır búkpe, sol orısta bizge paydalı jáne ne sezdiń?

— Grushin nayatıy oyshıl alım. Zindanda isi erigip jatıp, keleshekte tastan salınatuğın Xiywanıń joybarın sızdı. Men góy orislardıń Peterburgin kórmedim, biraq ol "Ámu boyına salınatuğın bul qalağa Qaratawdırn tası paydalanılsa, Peterburgtay dúnyağa mashqur boladı" dedi. Onıń jáne bir ayırıqsha paydası, házir orıslar suwdırn, puwdırn kúshi menen atsız júretuğın arba soqqan. Eger Grushinge murajat qılıp, qasına adam qosıp qaytarsañız sol ilimniń sırın úyretedi.

Axun kúlip jiberdi. Xannıń birden qáhárli burılğanınan aybınıp, kózlerin qolı menen bastı da, nazlı kelinsheklerdiń jolına salıp jorta mırs-mırs etti.

— Ullı xanımız, ádepsizlik etip kúlgenimdi keshirińiz. Ammo, menińshe, tilsimdi úyrogenlerden úyreniw, birewdiń ózine bolarlıq salmasınan salma tartqan menen barabar.

— Axun, tiykargı sağa inglislerdi demekshi shığarsız, lekin búgingi tálabalar erteńgi axunlar. Ullı xanımız, búytip quyashtı bult astına qoyıp tarısqansha, ózin

aldırızğa shaqırtsañız isener ediñiz.

Xannıñ ulı atasınıñ betine qarap turıp, Grushindi házir shaqırtıwın ótindi. Xan onı quwatlap hámir etti: — Ákelinsin!

Bas wázir eki qolın kóziniñ aldına jayıp, xan aldında dizerledi.

— Ullı Xorezmniñ iyesi, jaman xabarım ushın ápiw etiñiz. Iytı qalay juwsań da batpaqqa batıp keledi. Mınaw aldırızdağı Alakóz nağız iyt eken. Orıstı kóp maqtaw menen ózin aqlawğa talaplanganın algır zeyniñiz ilgen shıǵar. Bul naysap palwanlıqqa shıǵatuǵın kúni sol orıs penen tamaqqa talasıp, onı óltiripti.

Ernazardıñ kózleri uyasınan atıla jazlap baqırdı:

— Grushin óltiriliwi múmkin emes. Ólmesin!

Xannıñ ań-tan bolǵanın kórip axun qızdı:

— Áy, páderiñe nálet, Ullı Xorezmniñ bas wázirin jalaqor dew menen ullı xanımızǵa bále-máter awdarıp turǵanıñızdı túsinbeydi deysiz be?

— Jo-ooq. Grushin óltiriliwi tiyis emes! Ol alım!

— Óltirmegen bolsan, qurı sırtınan maqtay bergenshe birden-aq óziñ sóyletiñ demeysen be? — dedi xannıñ ulı.

Qanday jaǵdayda da xannıñ háreketinen, bet-álpetinen kóz almaytuǵın axun, onıñ betleri jıbırlasıp, qıyın awhalda turǵanına qarap, jaqpas húkim etiwiñin aldın alıw ushın dárriw dizerledi de, qos alaqañın mańlayına basıp jılamsıradı:

— Ullı xanımız, xanzada durıs ayttı, sheńgel basqıláp qashqan kisi ya urı-, ya adam óltirgen boladı. Alakózdin tikenli orıstı mamıqqa aynaldırıp maqtawı da sonday, óziniñ gúnakarlıǵın dálilleydi.

— Jállat!

Buyırıq kútip esiktin sırtında turǵan qos jállat xannıñ qol háreketleri boyınsha Ernazardıñ ústinen biylik shapanın sıyııp taslap, ózin esikke qaray súyredi.

Ashıwlı xan taxttan túsip balası menen shıǵıp baratır edi, axun pıshıqtay eńbeklep ayaqlarınıñ arasına kirdi:

— Ullı xanımız, ullı Xorezmniñ dañqın álemge dañǵara qırlıq bir másláhátim bar.

— Tez!

— Arqadağı túrkiy tilles qazaq, tatar, bashqırt elatlarına bes— altıjúz molla jibertiñiz. Ullı Xorezmniñ orıs láchkeri ústinen jeńisin, dañqın taratıp qaytsın.

— Bul islam ushın-ám inabatlı is, — dedi bas wázir.

— Tayarlanırlar! Alakózdin ótinishi boyınsha qaraqalpaq eline de belgili axun jiberiwge tayarlanırlar!

baxit.

Orenburg general-gubernatorınıń Xiywaǵa atlanısına qarsı urısqa Xiywa xanınıń láshkerine nóker qosqanlardıń kóp úyleri tirileriniń tiri kelgenine toy berip quwanıssa, bazılarında shuwlasıp jılasqan hayallardıń, balalardıń dawısı ele basılmay atır.

Qayǵı-hásirettey kúshli húkimdar bolmaydı. Basına qayǵı-hásiret ǵamı túsken shanıraqlardıń sanı onsha kóp bolmaǵanı menen, kósheler báribir matam keypinde.

Qumar analıq quwanǵanlarǵa qosılıp quwanıssa da, jılasqanlarǵa qosılıp jılassa da, hásireti óz aldına. Xiywaǵa ekinshi barganında Ernazardı kórsetiw bılay tursın, onıń qayerdeligin heshkim aytpadı. Onı kóriwge niyetlenip ketken Zarlıqta dárek bilmey qayttı.

Xiywa xanı jeńiske erisip, eldiń kóp basshıları Xiywaǵa ketkeli hayranlıqta, állekim bir dáregin esitip kelse azıq aparıp qaytayın degen oy menen Gúlziybani Ulbosınnan sorap kelip, salı túydirip, aqlıǵı Xojanazardı qasına alıp quyashlamada jún tútıp otır edi, alısıraqta at dursiline qosıla:

— Qumar, ha Qumar súyinshi, súyinshi! — degen dawıs esitildi. Gúlziyba kelsabına qosılıp qatıp qalǵanday, dawıs shıqqan tamangá bet burdı:

— Ana, Serjanbay kiyatır, siziń atıńızdı aytıp súyinshilep kiyatır!

Qumar analıq ushıp túrgeldi.

Serjanbay jaqınladı:

— Qumar, ha Qumar! Súyinshi, súyinshi! Ernazar biy boldı.

Ǵarrı baydıń torı atı ter menen qaraǵa ózgerip, óziniń dawısı qarlıǵıp qalıptı.

Ana misli baladay-aq oǵan qaray asıǵa juwırdı, Tútıp otırǵan qoy júni shatırash kóyleginiń etegin aylana ushıp júr. Ana barlıq nárseni umıtıp, Serjanbaydıń atın jılawlap, túsiwine járdem etip ishke kirgizdi. Bay sırtqı kiyimlerin sheship, keregege ildirip júrip, haplıǵıp sóylewde:

— Kútá-kútá úlken is boldı, Qumar. Ernazar zindannan shıǵıp gúreske tústi. Iranlı palwandı jıǵıp, pútkil Xorezmdi quwanttı. Xannıń-ám quwanıp, kózlerine jas alǵanın kórdim. Xan oǵan biylik-ám berdi. Bári qutlı bolsın. Qumar, ılayım basıńızdan baxit ketpegey. — Ol tósekke shıǵanaǵın tayana otırdı, — Duwayment SHońqıǵa shap desem "soń" dedi. Seni quwantqansha asıǵıp, ǵarrı jandı qıynap ózim shaptım. Ilayım bul saǵan mángilik quwanış bolǵay!

— Awmiyin, quday hámmeńizdi teń quwantqay! — dep Qumar analıq arshası ashtı da, ishinen jilt jańa jún shekpen shıǵarıp aldına qoydı.

Serjan bay suwlasqan kózlerin sıırıp, esikke sıǵalandı da:

— Qumar, — dedi qamsıǵıp. — Bunı alıp qoy. Ernazardıń ózi kiysin. Men sorlı ómirdi bosqa ótkergen adamman. Kiyim kerek emes, maǵan heshqashan

quwanış joq.

— Öydeme, úmitsiz shaytan.

Bay kózlerin basıp bir entigip jılap aldı. Onıń biyperzentlikke pushayman qılıp jılap otırǵanına túsiniپ, Qumar analıqtırn da kókiregi bosastı, biraq álleqanday másıláhát beriwdiń múmkin emesligin túsindi.

— Qumar, — dep bay kózlerin oramalı menen sıırıp, basın kóterdi. — Ózim haqqında ózim aytpay, araǵa adam salatuǵın jas emespen. Sonda da aytıw qıyın Házir áyne payıtı tuwıp turǵan sekilli, aysambeken?

— Aytaber.

— Menin shin kewlim, usı eldiń anasın sen dep bilemen, usı eldiń hám balası, hám aǵası Ernazarjan dep bilemen. Sol ushın sizlerdiń quwanışınızdı, qayǵırnızdı teń bólistew, sizlerge oylaspay bir is qılıw bársheler ushın-ám naduris. Ernazarjan zindanda jatqanda saǵan kelip aytayın desem, ǵamlı kewline jáne oy salarman, meniki baqıllıq bolar, dep oyladım. Sóytip qabırǵalarım qayısıp júrgende minaw waqıya. Sonnan táwekel Teńelge úsh sıyr aydatıp kettim. Jaqsılap pulladım, Maqsetim: Ernazardı zindanda-aq kórip, oylasıw edi. Kókten tilegenim jerden tabıldı. Quday Ernazarjanǵa mádet berdi. Menin qabırǵam dúzeldi. Qumar. — Ol oylanıp biraz otırdı. — Qumar, men qudaydan bir perzent tilejaq edim. Sol ushın jas birewdi alsam qáytedi?

Ana onıń kebirteń jerdey júzine ayanışlı tiklendi hám appaq saqalı belge usas óskenin birinshi bayqap, onı ele ǵarrılıqqa jeńislik bere qoymaǵanday sezdi.

— Qolaylı birew tabılsa?!

Bay onıń názerine tóteпki bere almay, basın tómen iydi:

— Qumar, heshkim emes, Gúlziyba qolaylı. Kútá aqıllı qız. Qalıń mal alatuǵın ata-anası joq. Ornına ózińdi shókelep júriппen. Ernazarjan aǵası boladı. Oylanba, Qumar. Ernazardıń xabarın jetkerip, seni quwantıw ushın ǵarrı janımdı qıynap tórt kúnlık joldan eki kúnde jettim. Súyinshi— seniń bir awız "maqul" degen sóziń menen pitedi.

Qumar analıq ne dep juwap qaytararın bilmey uzaq waqıt otırdı...

— Sen bir jetim-jesirlerge kútá mehirli hayalsań. Qumar. Gúlziybanı kútá baxıtlı qılaman. Barlıq erikgi beremen. Inisine de keshe Xiywadan jaqsı kiyimler áperdim. Bala bayǵus kútá quwanıp qayttı. Izde adamlar menen atlı kiyatır. Quda qálese eki tuwısqandı ayırmay tárbiyalayman. Maǵan tek bala tuwıp berse boldı.

Ana uzaq-uzaq qıyallarǵa berilip baydıń ǵarrılıǵın, qızdıń jaslıǵın kóz aldıa keltirip, kelesheklerin oyladı. Quwanış ústinde qansha oylansa da, baydıń tárepin tutıp, Gúlziyba oǵan tiyse baxıt tabatuǵınday bolıp kórine berdi.

— Qıldan názik is ayttıń, — dedi biraz sarsıq penen. — Wáde bere almayman,

biraq qızğa qulaq-qagıs etip kereyin. "YAqshı" dese, mağan qalıń malıń kerek emes. Biyshara jetimlerdiń ıǵbalın oyla, "yaq" dese men zorlamayman, sen biymálel gúder úz.

— Qız júdá aqıllı, óydemes.

— Onda gáp birew.

Serjanbay asılajaq awqattı kútpey-aq xoshlastı.

Qumar analıq ılashıqta uyıqlap atırǵan Rabiybini oyatıp, jańalıqlardı xabarlap, Gúlziyba ekewine jumıs bólistirdi. Gúlziyba quwanışın kimge ortaqlasarın bilmey, qaltasınan asıqtay qant shıǵarıp Xojanazardıń awzına tıqtı. "Mine, saǵan súyinshi!".

Bunday qant tek ataqlı baqqallarda, baylarda boladı. Onıń jaqsı kúndi kútip qant giznep júrgenine apa ırza boldı, biraq onı aylanshıqlap Serjanbaydıń tileklerin qulaq-qagıs etiwge qansha iret oqtalsa da batalmadı.

Erteńine, onnan sońǵı kúni de bata almadı.

Tórtinshi kún túste bir top awıllasları menen Ernazardıń ózi kelip, úy waǵır-shaǵırılıǵa taldı. Oylar, qayǵılar dawıl quwǵan bulttay tarqasıp ketti.

Basqalar qansha shad keyipte bolsa da, tek Ernazardıń ózi quwanbay atırǵan tárizli, júzi de solǵın.

Ol jora-joldasları arasında Genjemurattıń nege kórinbeytuǵının sorap, onıń keshegi urista orıslar tárepine ótip baratırǵanda oqqa ushqanın esitti de, basın shayqap bir qamsıqtı:

— Azamat eldiń qulaǵı edi, aqıllı edi.

Bunnan son kóp sóylemedi, "kózaydıńǵa" kelgen qorısı-qobalarǵa sál júz jiltıratadı.

Qeshke taman sabınday jimpıldap Máwlen sarı keldi.

— Ha, Qumar jeńge, ha Qumar jeńge, kóz aydın! — dedi bosǵanı atlap úlgermey aq. — Usı jurt sonday buzıq, sonday bir shaytan bolıp baratır. Basıńa dáwlet qusı qonǵanın sezse, shıbınday úymelesip keledi. Kórdińlerme, minaw otırǵanlardıń bári júzegóy, bári jaǵımpaz. Kóbisi áwele Fázıldikinde bolıp xannan biylik alıp qaytqanına qutlı bolsın ayttı. Men ele Fázıldikine barmadım. Ótirik bolsa ayta qoyırılar. Ernazar zindanda jatqanda qaysırız bul úyden xabar aldırız? Endi bárińiz birden qayırqom bola qalıpsız ábden. — Ol Ernazardıń uship ornınan tırǵanına eki eziwi jayıla kúldi. — Pútkil eldi quwanttıń, Ernazar, — dep qushaǵın jayıp kóristi de, ózinen burın kelgenlerdiń iyinlerinen qolı menen qaǵıstırıp, tóрге bir dizerledi. Onıń sózleri, háreketleri unamaǵanlıqtan ba, heshkim oǵan sóylemedi, Tınıshlıqtan paydalanıp Máwlen sarı jáne sóyledi:

— Qumar jeńge, basım ǵamlı. Seniń másláhátıń menen keshegi urısqa nóker bolıp barmap edim, endi ya ol jaqta joqpan, ya bul jaqta joqpan. Házir Asqar

biyden-ám ataqlı bolıp xanğa jaǵınǵan Φazıl biyden xabar almawımnıń ózi sizlerge sadıqlıq! Óziń buzǵan Máwlendi óziń dúzet, jeńge. Írasın aytqanda, dushpanım bolsa da qaraqalpaq adamı jeńe bersin deytuǵın jigitpen.

— Máwlen, — dedi Zarlıq ashıwlı, — Pıshıqtıń murnına búрге kirse, tula bedenin tirnaydı. Siz-ám pıshıqqa taqabbıl kórinesiz.

— Bárińiz-ám jaǵımpazsız! — dep Máwlen sarı qolın bir siltep tikeydi. — Men ne, bir jılandı tutıp alaқанıma túkirip ber dep atırman ba? Jamanlıq kúni keńesin alǵan Qumar jeńgemnin jaqsılıq kúni de keńes dámetemen. Bolmasa jurtlar usap xanğa, bas wázirine jaǵınıwdı bilmeydi deysiz be?

— Kópirden eshegiń ótkenshe túlkini dayı deytuǵın qıylınan bolma, Máwlen.

Máwlen sarı birden kóterilip Qumar analıqtıń otır degenine de qaramay, esikten zıp berdi.

— Máwlenniń zeynine tiymew kerek edi, — dedi Ernazar biraz sarsıq penen.

— Ózi sawdıraǵan aq kónil. Isense boladı. Doslar arasınan dos tabıw qıyın ekenin durıs ayttı, bále.

Bul gápten keyin birazlardıń keypi ushtı. Balasınıń kewilsizliginen kewli táshiwish tawıp, awlaǵın kútip júrgen ana, awır jatarda kóz aydınshılardıń sońı ketip bolǵan son qasına otırdı:

— Nege qapasań?

Juwaptan burın Rábiybi tońqıldadı.

— Qózimiz sarǵayıp usı jaqsılıqqa zorǵa jettik, al bunıń úskini quyılǵanı quyılǵan, kóp bolsa mennen sulıwraq birewdi tawǵan shıǵar.

— Oy, kelin, — dedi Qumar analıq sarsıqlı ún menen. Búytip degishpese. İlashıqtaǵı oshaqtıń otın óshirin kel, shıraǵım.

Oylı Ernazardıń kózlerine birden jas quyıldı. Ana onıń búytip jılaǵanın hesh qashan kórmegen edi, júrek-bawırı ezildi...

— Apa, bayaǵıda Grushin degen alım orıstı kórdim dep edim ǵoy, sol óltirildi.

— Haw! Serjanbay onı da azat ettirdi, dep kelip edi ǵoy.

— Solay edi. Men shıǵıwdan zindanda óltiripti.

— Kimler?

— Ayıpkerler ayıbın moyınlaw bılay tursın, meniń ózime asıldı.

Rábiybi kirdi.

Ana ulın jubatqanday ujıbatlı sóz tappay, tınısh uyıqlawın tilep, shıǵıp ketti.

Ernazar tınısh uyıqlay almadı. Mıyıq tarta sóyleytuǵın Grushin kóz aldında turdı da qoydı. Olay awnaydı, bılay awnaydı, sirá janı tınım tabar emes, tulabedeni qaqsap súyekleri sırqıraydı...

Kúndiz de sol jatısı: ya kózi ilinbeydi, ya tamaq ishteyi joq.

"Ne qılıw kerek?".

Ol usı jalǵız sorawǵa juwap izleydi.

Tappaydı.

Ana onı awlaǵında jáne sóyletip sırların bilse de, dástıyarlı keńes bere almadı. Biraq, kelinsheginiń pisirgenlerin jaqtırmay júrmeken degen oy menen, ol balalıǵında neni táwir kóretuǵın bolsa, solardı tayarlaydı, birese tawıq sorpa, birese suw bórek, birese maybórek, birese lálleziy... qullası qaraqalpaqta qanday taǵamnıń túri bolsa, qaldırmay pisiredi. Ernazarda baz-bayaǵı ishtey joq. Ólmes awqat nár tatadı, bolǵanı.

Jatıp oylanıp, turıp oylanıp "Biyrehim jawız xanǵa nóker bolıp bargansha, bas alıp orıs patshasına ketsem qáytedi" degen sorawǵa jáne soqlıǵıstı.

"Ketiwiw kerek, — dedi ol gúbirlenip, — Orıs patshasına barıp, atı ápsana Maman biy kelip ketken júz jıldıń berjaǵında xalqım sizden járdem kútip júripti, sizge doslar-dostımız, sizge dushpanlar-dushpanımız desem, hár qanday doslıqta teńlik bolıwı shárt, biz de bir juldızbız, azsınbańlar, kishisinbeńler desem, úrip-ádetimizdi, saltımızdı sıylanız desem... Keń paytax jatqan orıs xalqına nendey qásiyet tán bolsa, kishiligimizge qaramastan bizge de sonday xalıqlıq qásiyet tán desem..."

Usı oylar onı dinkesine endirip, "biz de bir juldızbız" degeni qulaǵına qayta tákirarlanganday boldı da, Xiywa xanınıń sońǵı aytqanların esledi:

"Alakóz palwan... ańǵarasız ba, orıs patshası qazaqtıń Kishi júzinde xanlıqtı nege joq qıldı? Mayda-mayda kóp juldızdan bir quyash artıq. Talaplanbańız..."

Ernazardıń ókpesine oq tiygendey demi qısıp, búkkesine tústi de, barmaqları menen shashın tırnadı.

— Uay, quday, nege sonsha az qılıp, ázzi qılıp jarattıń? Nege azǵana xalıqtı mayda-mayda urıwǵa bólip, alawız qılıp jarattıń?!

— Ernazarjan, jáne nege?

Halınıń barında apasına bas kótermey qalmaytuǵın jigittiń dińkesi qurıp, rınsıdı:

— Isheklerim órtenip baratır.

Ana usı saparı tereń oyǵa berildi. Esheyyinde-aq dıqqatın awdaratuǵın aqlıǵı Xojেকে kirip moynınan qushaqlasa da, erkelenip álle nárselerdi aytsa da esitpedi, onı ısırıp ta jibermedi.

— Júdá oylanarlıq sawda, dedi állenemirde tilge kelip. — Búlbil bir qıylı sayrasa da bárháma jaqsı nama izlep sayraydı. Orıs patshasına sol óziń maqtaǵan orıs jorań menen birge ketseń qup edi. Xalıqta, kisini ózińe iyildiriw ushın aldı menen óziń iyil degen danalıq bar.

Ernazardıń qıyalı áwelgilerinen pútkilley basqa jaqqa awıstı da, xanǵa nóker bolıp lášker basqarıwdıń sırların qalay úyreniw ádislerin kóz aldına elesletti.

— Xannıń nókerlik lawazımın jaqsı atqarıp qaytıp ózimizdiń jigitlerdi jıynasam, úyrengenlerimdi solarǵa úyretsem. Báلكim, qaraqalpaq láshkerin dúzermiz. Áne, bul aǵla is. Sonnan son óz láshkerim menen jawız Xiywa xanına qarsı sawash qurıp, báلكim, óz aldımızǵa xanlıq-ám alarmız. Bolmasa, sol láshkerdi ertip orıs patshasına ketemen.

— Mıltıq atıwdı úyrenbesten burın onıń ózine hám xalqıńa payda-zıyanın oyla, ulım.

10

Serjanbay óziniń alpıs jıllıq ómirinde bir kún kemlik kórmegeni menen, bir kún janı házegip dem alǵan kúnin de esley almas edi. Xiywadan kelgeli janı mángilik lázzet tapqan sekili. Úydiń anaw-mınaw kemisligin, mallardıń qaysısı ot jemey, óz waqtında qaysısı suwǵarılmaǵanı menen de isi joq. Úlken otawında jatıp hayalı Ulbosınıń kózin alıp, Gúlziybaniń ılashıǵı tamangá shiy esik arasınan názer taslaydı. Jas qızdıń hesh nárseni elestirmey olay-bulay dolanıp ótkenin kórse, ján-jáǵına qaranıp otaw ishine sán bergen ǵalı-gilemlerine, hár irendegi túrkmeni kiyizlerine ráhátlenip hayalın marapatlaydı.

— Qanday jaqsı juptı boldıń, mınanıń bárin teń jıystıq.

Ulbosın eriniń durıs bahalaǵanına ırzalıq penen, suwı tartılǵan eski hawızday dóngelengen kózlerin oynatıwǵa talaplanadı.

Bay usılay otırǵanında Ruzmatıń Gúlziybani irkip bir náirse degenin, onıń sıńq etip bir kúlip ketkenin bayqadı da, ushıp túrgelip esiktegi belge asıldı:

— Hayal, men eginlerdi suwǵarıwǵa ketemen. Sen Gúlziybani Qumardıń úyine jiber, jumıslarına járdemlesip qaytsın.

Ol dalaǵa shıǵıp Ruzmatqa qolındaǵı belin uslatıp jáne birewin tawıp eki bel menen atız betke bara beriwin tapsırdı da, ózi atın ertlew ushın qoraǵa bet bura bergeni, Máwlen sarını kórdi. Ol Ernazar alakózdiń úyine ketip baratırǵan Gúlziybaniń tuw sırtınan qarap tigilip tur edi, qılıǵın jaqtırmadı.

— Ha, Máwlen, qaydan kiyatırsań?

— Pay, Serjan dayı-áy, jas ótip ketti, bolmasa mınaw qızdıń ayaqlarına tósek bolsam da, alar edim.

— Saǵan, qaydan kiyatırsań, dedim?

— Sońǵı gezde seniń ózgerip, Ernazar alakózge jaǵınǵanıń unaydı. Sol ushın elde júz berip atırǵan jańalıqlardan-ám xabarlıma eken dep kiyatır edim. Xiywa xanı bes júz molla jıynatıp, oǵan Asqar biydi basshı qılıp, arqa elatlarǵa jiberetuǵın bolıptı. Xiywadaǵı túrkiy axunǵa iyshanlıq berip biziń elge jiberetuǵın bolıptı.

— Júdá jaqsı, jiyenim, men eginlerimdi suwǵarıwǵa asıǵıp turıppan.

— Ólgen soń o dúnyadan da egin egemen, mal baǵaman derseń.

Bay úndemey qorasına kirdi de, júnles bir baytaldı ertlep minip, qulınınday Basardı ertip, egin atızına qaray ketti.

Jol shetinde— bir torańǵıldıń kólenkesinde, iyninde beli bar Ernazar alakóz benen áńgimelesip turǵan Asqar biydi, SHárip mollanı kózi shaldı. Iri dawıslı Ernazar sóylep tur:

— SHárip molla "hayal zer tolı arsha" deytuǵın edi, zer tolı arshasın qıyıp basqa elatlarǵa qalay keter eken?

— Mollaǵa hámme jerde zer tolı arsha bar, — dedi Asqar biy. SHárip molla selk-selk kúlip, olardan bólini.

— Asqar aǵa, — dedi Ernazar. — SHárip mollanı kórgenler qaraqalpaqlar túye boylıdan kelip, shımshıq baslı boladı eken demesin,

Asqar biy shaqaqlap kúldi.

Serjan bay olardıń áńgimesine málel bermey alǵa júrip ketti.

Ol Ruzmattır basqa eki diyqanǵa japtan qulaq ashıwǵa urıqsat berip atırǵanın kórdi-de, bunnan burınǵı ashıwı eki eselenip juqa jawırınına qamshı urdı. Jigit jelkesin bir sıypawı menen anaw eki diyqannıń jerine qaraǵan qulaqlardı baylawǵa kiristi. Atızdaǵı eginini sargayıwǵa kelgen diyqanlar juwırısıp kelip Ruzmattır qolın tuttı, ol bayǵa qaradı. Bay at ústinen úshewin de qamshıladı. Diyqanlar atızlarınıń qulaǵın birden baylatqanının kóre, onıń qamshısın abzal kórip aldında arman-berman juwırısı. Usınıń ústine Ernazar jetip, baydın art betinen kelip qamshılı qolın tuttı.

Kewli ósken bay onı da urıwǵa meyillenip, qamshısın kótere bergeni, Ernazar onıń ózi tárepindegi ayaǵın kóterip jiberdi, bay arjaǵına— suwı tolı salmaǵa sambır etip jıǵıldı. Qasında Ruzmat, eri awǵan baytalı, iyti — Basar qaldı.

Ernazar Xiywaǵa keter aldında, anası menen kelinsheginıń ekken eki qıytaq júwerisin óz kózi menen kórip, shóllese suwǵarıp ketiwge kelgen edi. Ele suw talap etpeydi eken. Aldındaǵı eki diyqanǵa heshkimnen qorıqpay eginlerin suwǵara beriwin, baydan jáne jamanlıq shıqsa, izinen kelip aytıwın eskertip, tuwrı úyine qayttı.

Esiginıń aldına ulı Xojanazardıń qollarınan uslap "ǵayır-ǵayır gúbelek" oynatıp atırǵan Gúlzyybani kózi shaldı da, tula bedenin biylep kiyatırǵan ashıwı birden basıldı. Qızdıń da oǵan kózi túsip, gılt toқтаǵanı sol bala qolınan shıǵıp ketti de, súyretile jıǵıldı.

Íńrısıp atırǵan balanı kóterip alıw ekewinińde esine kelmey, bir neshe demge qalsha qarastı.

Bala ásten túrgelip Gúlziybaniń etegine jarmastı. Ernazar qaltasınan naǵıslı oramal shıǵarıp betin sıpırdı. Buǵan ózleri túsiyisip únsiz mıyıp tartıp kúlisti de,

balanır basınan ekewi de teń sıypap sálemlesti.

- Gúlziyba, oramalıń ushın raxmet. Jaǵdaylarıń qalay?
- Ózińizdiń sálamatlıǵıńızdı aytıń?,
- Xiywaǵa nókerlikke ketiw niyetim bar?
- Balalarıńız, anańız, adamlar jáne saǵınıp qalmaq ma?
- Sen Xojekeni jaqsı kóreseń be?
- Ózińiz she? !
- Janımday.
- Meniń de.

Ernazar únsiz oylanıp qaldı.

İlashıqta dem alıp jatırǵan Qumar analıq olardıń sóylesigin esitip, jaǵasın uslaw menen óziniń tiriliginen belgi bermewge tırısıp baqtı. Rabiyyi úlken úyde ottı alıstıra almay atır edi, heshteńe esitpedi.

Ernazardıń oyǵa shúmgenine qarap, Gúlziyba nadurıs sóyledim be dep seskengeninen qaptalındaǵı ilashıqqa kirip ketiw ushın eki adım atıp barıp, jáne izine aynaldı:

- Ernazar aǵa, sizden sorayjaq úsh sorawım bar edi.
- Sora.
- Eń qıyın jol qaysı jol?
- Eń qıyın jol— óziń bilmegen jol.
- Opasızdıń doslıǵın ne menen teńgerse boladı?
- Opasızdıń doslıǵı muzǵa jazılǵan xat.
- Ernazar aǵa, qanday adamdı jek kóresiz?

— Tútinnen qorıqqan ot jaǵardı jek kóremen, shıqıldını jaqtırmaǵan temirshini jek kóremen. Endi ózińe bir soraw. Aqıllı qalay aqıllı boladı?

- Aqıllı kóp aqılsızlıqlarınan soń aqıllı bolsa kerek.

Ernazar qızǵa tań qaldı: "Bıtır júdá jas edi, ádewir-aq erjetipti. Maǵan bir jola Serjanbaydıń xızmetkeri Ruzmatta sózge dilwar kórinip edi, dilwarlıq bul qızǵa da awısıptı. Óz perzenti bolmaǵan soń sorlı bay ómirinshe bilgen danalıqların jas xızmetkerlerine úyretetuǵın bolsa kerek. Bálkim, Teńel júdá aqıllı atqosshı bolıp erjeter".

Qız Ernazar menen bolǵanı ushın kewline alıp júrgen bas sırın birden ashtı.

— Ernazar aǵa, meniń ákem oqtan ushıp ólip atırǵanda basında bolǵansız dep esittim. Ol baxıtsız bolıp óldi me?

- Anıq ayta almayman, Biraq, haqıyqatlıqtı búrkep ólgen bolsa, baxıtsız.

— Men tek haqıyqatlıqta jasayman, Ernazar aǵa. Teńel de sóyledi. Sonda baxıtlı bolamızǵoy-á? Nege oylandırız? Siz qalay ómir súr deseńiz, solay ómir súrgim keledi,

Ernazar oğan juwap berip úlgermey-aq, kishkene bópesin kótergen Rabiýbi kórindi.

— Gúlziýba, bir qabaq suw ákel!

Qız til qatpay ilashıqqa súrǵıp kirip, qabaq arqalap shıqtı da, Ernazarǵa ayırıqsha ısıq hám námálimlew shaqırıq názer tasladı. Ernazar balasınıń basınan sıypalawı menen onıń izinen qarap qaldı: "Qanday aqıllı, qanday sulıw. Ústindegi sonsha jupını kiyimleri menen aq ne degen gózzal. Úzik-úzik qara bult arasınan jıltıladaǵan ay kibi. Baydıń qızı bolıp jasanarmedi? Pútkil Xorezmniń jigitleri jolında tentene bolıp teńseler edi... Uaq-áy, jas ótip baratır. Nege? mennen jası eki ese úlken baylar qız alıp atır. Anama bergen sertim bolmasa... Anam óz anam ğoy, "keshir apa, Gúlziýbanı Rabiýbiniń ústine ala qoyayın" desem, keshirmespeken?..."

Gúlziýba kózden ğayıp bolıwdan balasınıń jelkesinen ásten iyterip ilashıqqa kirgize sala suwatqa qarsı tárepke qaray tez-tez adımlap ketti de, bılayraq shıǵıp jırǵıllıq arası menen buqqıshlap suwatqa qaray aynaldı.

Gúlziýba tınıq suwǵa qarap tulımın taranıp otır edi. Ayaqların ğaz-ğaz bosıp urıday entigip kiyatırǵan Ernazardıń dem alısınan-aq tanıp, ásten ırash basına kóterilip, ján-jaqtı bir serledi de, ash qasqırdı ańǵar maǵan ańqaw qozıday onıń aldına qaray júrip, qándekeke tústi. Házirden basqa qolaylı payıt heshqashan tabılmaıtuǵınday, tilge de kelmey tulabedeni bosasıp, taza sawılǵan súttey júzi hár muqamǵa dónip, erinleri túngi shoqtay qızarıp, Ernazardıń keń qushaǵına shúmdi de, onıń ıssı demine buwlıqtı hám ol qalay tartsa solay burılatuǵın súyeksiz, huwıshsız bir denegе aynaldı.

* * *

Qumar ana keshe ǵana bir uwıtın tawıp Serjanbaydın tileklerin Gúlziýbaǵa qulaq-qaǵıs qılǵanında, ol múláymililik penen sóylesip, anaǵa maqul túsken nárse oğan da maqul ekenin aytıp, "biraq, bir ótnishim, usı isti ulıńız Ernazarǵa bildirseńiz, ol ne dese, men soǵan qayılman" degen edi, Ana sol waqıtta "qanday baxıtlıman, bársheler Ernazar janımınıń keńesine mıtáj" degen oyda qalǵan edi, mine olardıń házirgi sóylesikleri pútiney basqasha. Hátte, oramal alısqan. Jıldam aldı alınbasa, izi nasırǵa shabıwı múmkin.

Ol dalaǵa shıqqanda Ernazardıń qarası shókken edi, ishi-bawırı ot bolıp, onıń tezirek qaytıp keliwin kúterin ya izinen keterin bilmey tur edi. Atlı kelip qalǵan Serjanbaydı kórip, onıń kiyimleriniń suw ekenligin ańǵarmay:

— Asıqpasa, — dedi júdá juwaslıq penen. — Ele sheshilmey atır.

— Asıqpayman, Qumar, men tek Ernazarjannan keshirim sorawǵa kiyatır edim.

- Nege?
- Qádimgi suw talası dá!
- Ernazar joq edi.
- Olay bolsa, meniń kelip ketkenimdi aytarsañ.

* * *

...Gúlziybaniń suwǵa áketken qabaǵın kóterip Ernazar gewgimlete keldi de, heshkim kórmegeninen paydalanıp, qabaqtı esikten sırtta qaldırıp hayalına sóylene ishkeriledi.

- Haw, mınaw qabaq nege dalada tur, mal-pal sındırıp ketpey me?

Ernazar heshqanday úy dáskelerine aralaspaytuǵın edi. Ana onıń sumlıǵın Rabiyniń túsiniپ qoyıwınai qorqıp, dalaǵa shıqtı da, qabaqtı ishke kirgizdi.

— Biyshara qız Ulbosınnan qorqıp asıqqan ǵoy. — Ol tórde mardıyp janbaslap atırǵan ulına kóz qıyǵıp tasladı. — Ernazarjan, Serjan bay kelip ketti.

- Ne deydi?

- Ernazarjannan keshirim sorayjaq edim dedi, bolǵanı.

Ernazar murtınan kúldi de qoydı.

- Ernazarjan, búgin keypiyatlarıń qalay?

- Qúta sergekpen, apa.

— Sezip turıppan. Oylanıp-oylanıp Xiywaǵa tezirek ketkenińdi maqul taptım. Egindi kelin ekewimiz ektik, endi ózlerimiz tárbiyalaymız. Xannıń mirátine qansha tez barsañ, sonsha isenimin alasań. Bir keńesim bar, ulım. Kisiniń qolın baylamastan burın ózińnin hám dos-yaranlarıńnıń qolların oyla.

Ernazar apasınıń bir nárseden seziklengenin uqtı da, qıyalı jáne shubatılıp túni menen álwan-álwan dóndi, kóbinese Gúlziyba jóninde oyladı. Onıń suw boyında ayrılısar gezde sırsıp: "Ernazar, máńgilik qulıń bolayın, meni taslap ketpese"— dep jalbarıǵanı esinen shıǵar emes.

Anasınıń "Kisiniń qolın baylamastan burın"... dep baslaǵan násiyatı qayta esine túeti. "Meniń Gúlziybaǵa bolǵan niyetlerime bul danalıqtır ne qatnası bar? Haa, bálkim meniń en baslı islerime pusırı bar shıǵar. Anam bárin sezedi, bileđi. Gúlziybani kóp telezitpey umıtqanıń jón bolar".

Ol usı toqtamına qarama-qarsı jáne bir qıyaldıń kelip qalıwınan qorqıp, qaytıp oylanbawǵa tırstı da, qaptalıńda jatırǵan hayalınıń dastıqtan asırılıp túsip atırǵan uzın burımların jıynap, kókiregine tasladı hám úlken alaqańı menen onıń juqa júzinen názik ǵana sıypalap oyattı.

- Túrgel, Rabiyni, tań attı.

Halqas payıtında ulın dizesine mingizip otırıp:

- Apa, — dedi júzi jadrap. — Túni menen oylandım. Xańǵa nókerlikke

búgin-aq ketkenim durıs sıyaqlı.

— Jolıń bolsın, biraq kishilew bir keńesiń kerek edi, — dep ana ulınıń awız ashılıp qalğanın kórip dawam etti. — Úyge Serjanbay kelgishlep júr edi, dámesi zor, bizlerdi Gúlziyba menen Teńeldiń ata-anası ornına sanap bas iyejak.

Túlki bay xan aldında mağan sen-sen tonın biykarǵa jappaǵan eken-dá! Keshe ol emes, meniń onnan keshirim sorawım tiyis is bolıp edi. Ástawpıralla! Kimgе áperejaq?

— Biyperzent ǵoy...

Ernazardıń oyı bay haq peyillik etip Gúlziybany xızmetkeri Ruzmat penen qosıp, eki jetimdi shańıraq qılatuǵın shıǵar degen edi, ne derin bilmey ishi duzlı sherebe quyǵanday ashıdı. "Ózim alaman" dewge de tili aynala jazladı. Kózleri uyasınan atlıǵıwǵa da sál qaldı.

— Qız benen sóylesip kórdiń be?— dedi oyın anasınıń sezip qoyıwınan qorqıp.

— Sóylestim. Sen ne deseń, sol boladı.

Ernazardıń óni ózgerip, on eki múshesine shengel shansılǵanday bolıp miyi gúwledi: "biyshara qız sonsha súyedi-á? Ne ushın eken-á? Menin atıma, dańqıma qızıǵama eken?..."

— Balam, qıyalındı oqıp turǵan sekilimen. Ósher aldınan hárqanday shıra jaqtıra qórine baslaydı.

Bul naqıldı ekinshi iret esitkenine me yamasa qızdı anasınıń kemsitkenine me, Ernazardıń júregın ot tesip ótkendey jáne qas-qabaǵı jabıldı. Ashıw menen nırqqa sıymaytuǵın sóz ayıp salmaw ushın astrıǵı ernin qattı qımdı.

— Ernazarjan, — dedi ana jáne onıń biyhuda oylarǵa shúmiwine pursa qaldırǵısı kelmey. — Jetim qızdıń baxtı ashılıwı kerek ǵoy.

Ana qanday baxıttı názerde tutıp otırǵanına Ernazar oy jibermedi.

— Serjanbay baxıtlı qıla alama?

— Bayǵa qosılса, jetimniń qolı uzaradı, sol da baxıt bul zamanda.

Ernazardıń juwap beriwı ańsat bolmadı. Óziniń nekeli hayalın basqa birew eriksiz áketip baratırǵanday, on eki múshesi qaqsap gúllán tamirlarına ot tiydi. Mańlayı ship-ship terlep, ishinen jıladı, qáytken menen anasına qarsı kele almay, ózin-ázi zorlap zorǵa tili gúrmeldi:

— Oǵan Serjanbay baxıt beretuǵınına anıq kóziń jetse, iqtıyarıń.

— Há, eneme de qarsı kelejaqpa ediń?— dedi Rabiyybi;

Ana qaytıp sóylemedi.

Ernazar biraz ashıwlı ǵujır menen tezirek at ertlewge túrgeldi.

Jaslıqtırn bir ózgesheligi hámme nársege jetkenshe asıgadı: balalar tezirek murt shıǵıwın kúseydi, qızlar barlıq kózlerdiń tezirek nishanası bolıwın árman etedi. Jaslıqtırn jáne bir belgisi — Kishkentay-aq waqıya onı quwantatuǵını sonshelli, dúnyanıń barlıq gózzallıǵı oǵan inam etilip, endi ol onnan hesh qashan ayrılmaytuǵınday, al kishkentay-aq bir qayǵılı hádiysege dus bolsa, máńgige basınan hásiret ayrılmaytuǵınday.

Gúlziyba Ernazar menen birinshi duslasqanının keyingi ayralıqtan son qaytıp kórispeytuǵın sıyaqlı edi, suwat janında ushırıswdan keyin dúnyanıń barlıq gózzallıǵına iye bolıp, adamzat qanday lázzetti kúse, ol bárin alǵanday, júdá quwanışlı qayttı. Kiyatırıp arbaǵa súyenip turǵan Ruzmatıń qulaǵın shertip ótip ketti. Ruzmat Gúlziybalar kóship kelgeli birotala ózgerip, úpildirik murtları tez ósedi degenge kúnde maylap, qızdı sırtınan unatsa da, heshteńe ayta almay, kórgen jerde tómene qarap kete beretuǵın edi. Usınnan keyin onıń kútken ármanı tap házir ǵana iske asıp qalǵanday quwanıp yarım aqshamǵa deyin tınbay dalada aǵash maydaladı.

Gúlziyba onı qanday halǵa túsirip ketkeninen biyxabar ılashıǵına kire sala úkesi Teńeldi qushaqlap, oynaw menen keshki awqattı pisiriwdi umıtıp, awır jatar bolǵan gezde qara suwǵa nan basıp jep jattı. Azanda, hár qashanǵınsınsha, qorazdın birinshi dawısı menen túrgeldi. Bay úyiniń aynalasın til menen jalaǵanday qılıp sıpırıp, baydıń hayalı túrgelip shay ishemen degenshe, barlıq sıyırlardı sawıp boldı.

Sáskede ılashıqtaǵı náhán qazanǵa, hámme ıdıslarǵa uyılǵan qatıqlardı quyıp, mayın alıw ushın atlawǵa jańa otırǵanında, túriwli esikten Serjanbaydı kórip qaldı. Ol kúta jaqsı kiyinip, tuwrı Ernazardikine baratır.

Gúlziybanın júregi suw ete qaldı: "Sorım kaynamasa bolǵanı ǵoy. Keshe nege ózine barlıq kewlimdi ashıp aytpadım? Áy, dońız gúrkesine aynalǵan kewlim, sen meni qayda jeteleyseń? Ernazarday aqıllı adam barma? Men bayǵustırn nelerdi maqset etip, ne ushın anasın ózine oylasıqqa jibergenimdi túsinedi... Oy, sorım! — dedi birden. — Mendeylerdiń baxtın ashpay júrgen gileń aqıllılar emespe? Urıqsat berse ne qılaman?..."

Onıń kewli— xoshı ada bolıp, eki alaqańına qısılǵan atlawın tawlawǵa halı kelmey dizelerinen dimarı ketti, qaltıradı, denesi birese qızdı, birese muzladı. Ahh — úh-hhh, ah-law menen ne jumıs qılıp otırǵanın da umıttı. Ayaqların qazandı aynaldıra kósilip, kózlerin jumdı, "Ol meni umıtqısı kelgende tigip bergen oramalımdı saqlarma edi?... Nege hawlıǵaman?.. Uzaq-uzaq oylap júrgen sorawlarımın bárine juwap berdi. Eń qıyın jol— óziń júrmegen jol degeni— ashıqlıqtırn jolın názerde tutqanı. Sebebi, men ushın, ashıqlıq ele júrmegen jol. Meni ózine berk bolsın, abaylasın degeni. Opasızdıń doslıǵı

muzǵa jazılǵan xat degeni— opasızdıń ishıq muhabbeti muzǵa jazılǵan xat degeni. Ol opadar. Qanday adamdı jek kóretuǵınıń da jasırmadı, bul maǵan isengeni. İraıstan da ol meni jaqsı kóredi. Biraq, ózim táwekelshil emespen. Sol ushın da tútinnen qorıqqan otjaǵardı jek kóremen dedi. Sonda onıń aytqan otjaǵarı kim? Ol ilgeri jılları bir jesir kempirdiń boy jetken jalǵız qızına "ashıqlıq ot, kim ashıq bolsa ot jaǵar bolǵanı, kelistire almasa, ońlap ot jaǵa almaǵanı" dep atırǵanın esitken edi.

"Mine, endi ot jaǵar ózim, — dep sıbırlandı. — Durıslap jaǵa almay, tútetip júrippe. Ernazar usını sezipti... Haw, uw, sonda men tútinnen qorqaman ba? Báلكim, qorqatuǵın shıǵarman, sebebi, ashıqlıǵımdı heshkimge bildirgim kelmeydi, hátte, onıń ózinen de jasıraman. Nadurıspa? Barlıq nashar áwladı ashıqlıǵın jasırıp jasaydı. Jo-ooq, bizlerge heshkim usamaydı. Men jetimmen, ol bolsa pútkil Xorezmge atı dańgara palwan. Meniki saǵıyranıń aspandaǵı aydı uslap kóremen dep ayaǵınıń ushına kóterile beretuǵınday háreket shıǵar... Meniki ne sarsanlıq? Keshe, tilim julıńǵanday, qushaǵına kirebergenshe, "Ernazar, bir nárse deshi, men bolsam saǵan ashıqpan" dep nege aytpadım? Jo-joq, Gulziyba, aytpaǵanıń jaqsı. Sen nasharsań, jolıń názik. Bir jaman jeri... joq-á, bul jaqsı ádet shıǵar, Ernazardıń aqıl-oyı, sırı apasında-aw. Ol Serjanbaydıń arızın aytqanda, men onday ǵarrı bayǵa tiymeymen, balań Ernazarǵa ashıqpan, ana dep aytıwım kerek eken dá. Ol kútá aqıllı ana, "onda ekinshi kelinim bola ǵoy, qızım" der edi. YAmasa Rabiýbiniń ózi menen júzme-júz sóylesiw kerek bolar meken? Xızmetińdi qılayın, apa, meni ústińe aldır desem she? Jo-oq, ol keń peyilli hayallardan emes, aqılı da qısqa, úyinen tayaqlap quwadı, álemge jar salıp, "Gúlziyba bihaya deydi"...

Ol qansha kóp oylansa da belgili bir pikirge basjıp taǵalmadı, bári gúmilji.

Állenemirde aldındaǵı isi esine túsip, atlawın shambır ettirip bir tawladı da, shiy esikten jáne sıǵaladı. Dálbireklep kiyatırǵan Serjanbay kórindi. Atlawınıń sabın eki alaқанına bekkem qıstı da, onıń háreketlerin baqladı. Ruzmat jáne otın maydalap atır edi, bay oǵan jaqınlar-jaqınlamastan dawırıq saldı.

— Ha, Ruzmat, Ruzmat, bul jumıstı toqtat! Házir qoynıńa jup zaǵara salıp, toǵaydan otın shawıp qayt. Endigiden sońǵı sársenbide toy beremen.

Ruzmat baltasın ayaǵına súyep, mańlayınıń terin sıpırdı. Gúlziyba onıń bayǵa qarsı bir awız sóz aytıp yamasa buyrıǵın tárk etkenin kórmegen edi, aqquba júzi órteń shalǵanday qarawıtıp, álle nársege buwlıǵa ashıwlanganı sezildi.

Quwanışlı bay onıń qasınan ketip, úlken úydegi hayalına dawısladı-

— Ulbosın, ha Ulbosın, quwan shabazım, quwan!

— Al, quwandım, ayt, — dedi Ulbosın jekirinip.

— Barsam, Ernazar Xiywaǵa atlanıp ketipti. Biraq oǵan Xiywada, kóptin

aldında japqan tonım sóylepti.

— Ne ózi?

— Esindeme, óziń-ám perzeng kúsep, mağan birewdi ala ğoy dep júr ediń. Sol kelisti. Qumar da, Ernazar da márt adamlar. Qalıń mal-ám soramadı.

— Olardıń sağan ılayıq qızı bar ma?

Serjanbay ishke kirip ástenirek sıbırladı:

— Bizin úydegi Gúlziyba she? Qayırqomı solar ğoy. Men olarǵa qalıń mal-ám berejaq edim. Jetim qız jılamasa boldı dedi. Túrgel, toyǵa tayarlanayıq. Sen de quwansa, shabazım Qırq jıl qoslas boldıń ğoy, bayır kuwanǵanda jarq etip bir ashılsa!

— Nege?

— Bileseń ğoy, Gúlziyba ilahiyda aqıllı qız. Sağan paydadın basqa ziyalı joq. Usınnan bala tuwıp berse, sen pákize kempir bolasań?

— Áy, aljıǵan, sennen bala bolama?

— Jas denegе súykensem, bir nárese bolar. Káne túrgel, men Máwlenge kettim. Ol toy sárenjamı bolsın!

— Men ya seni, ya sol qızdı óltirmesem bar ğoy! — dep Ulbosınnıń tislengenı esitildi. Bay oǵan máni bermey shıǵıp ketti

Ulbosın hesh qashan tuwmaǵanı ushın ba, kútá qatal minezli, qáhárli, soǵan qaramastan haqıyqıy miynetkesh hayal edi. SHashı aǵarıp. betin ájim basıp, belinen quwat ketkeni, kózleri láket, qulaǵı sańıraw, ǵarıp hal qız bolsa, ózi til algısh bolsa, ústine aldırıw oyında joq emes edi. Bul oyın bayǵa da aytqan. Onısı kelispegen jaǵdayda, esigindegi eki xızmetkeri Ruzmat penen Gúlziybani qosıp, olardan tuwılǵan balanı alıp asıraw-ám oyında bar edi. Sol haq kewli shebekeyine aynalǵanına Ulbosınnıń ishinde. qızǵanış otı alısıp lawladı. "Gúlziyba oǵırı sulıw, oǵırı aqıllı qız, ele esikke túspey atırıp mınaw qılıp jurgeni, baydıń nekeli hayalına aynalsa, miyil shır-gúbelek qılıp, meniń sonsha jıldar miynet etip, perzentsiz qartaysam aldımnan shıǵar dep, tis-tırnaqlap jıynasqan mal-dúnyamdı ayamay shashtıradı. Bayda es joq, bir kúni Gúlzyyba "úlken hayalın uyqıma kesent keltiredi" dese kózdi ashıp jumǵansha-aq meni buralqı iyt qılıp úyden quwıp-ám shıǵadı..." Ol sońǵı gezdegi baydıń bazı háreketlerin jaqtırmay, nabada bir jaman kún tuwa qalsa kerek bolar" dep bir túyir uw tawıp giznep qoyǵan edi. Sol esine túsip, sandıǵın ashtı. Bar eken.

"Qaysısına ishkiw kerek?"

Esikti ólimsirey ashıp Gúlziyba kirdi. Endi ol gúllán jaman oyların tek usı qızdıń ózine qarsı qozdırdı da, misli qurbaqanıń jawırınıńday sepkili jalpaq murnın girjiytti:

— Há, jılan! Bosǵama iyretilip kirip tórimdi iyelewǵe qaradın-á?

Qız kútá sabırlılıq saqlap, bosagada júresine ǵana shókke túsip otırdı.

— Ulbosın apa, ashıwlanbay men sorlını násiyatla.

— Tórimde qalay otırıw ushın ba?

— YAq.

Ulbosınıń bózdey júzi quwarıp, moyın omırtqası mort sıñıp ketkendeı, oǵan tesile qarap, aǵashtay qatıp qaldı.

12

Xannıń bas ásker basısı Ernazardı kútá xosh kewillik penen kútip alıp, nókerlik jaraqlardı ózi asındırdı hám basınan ayaqlarına, ayaqlarınan basına shekem qayta-qayta kóz juwırtıp, jawırınınan qaqtı:

— Jaraqların qutlı bolsın! Saǵan bul húrmettiń bári óz atımnan. Esińde bolsın, húrmet húrmet talap etedi Men xannıń eń sadıq adamıman. Bas wázir bosasa, ya ólse orın meniki. Bizde Maxmudniyaz degen kishi ásker bası bar, maǵan záńgi jarıstıradı. Men seni áne sonıń qaramaǵına beremen hám nókerlikke qosımsha bir wazıypa júkleymen. Ońlap urıspasań-ám Maxmudniyazǵa kóz-qulaq bol, teris pikirlerin maǵan jetkerip tur. Mártebeńdi asırıp Maxmudniyazdıń ornına seni ásker bası qılıw, menin qolımda.

Nókerlik kiyim menen xan sarayınıń qasınan ketip baratırǵan Ernazardı bas wázir kórip qalıp, bir barmaǵı menen qasına shaqırıp aldı:

— Alakóz palwan, nókerlik sendey iynli jigitlerge qup jarasar eken. Saǵan bir jańalıq— túrkiy axunǵa iyshan ataǵı berildi hám seniń ótinishińe binaan elińde oqıw islerin basqaratuǵın bas iyshan qılıp jiberildi. Quwana ber, birew bolsa da biregeyi jiberildi.

— Úlken qalaǵa, xan sarayına úyrengen axun sahrayı qaraqalpaqlar arasında jasawǵa kóndime?

— Ózi sorandı. Qaraqalpaqlarǵa ǵamxorlıq kerek dep sorandı

Bas wázir kóp sóylesip turıwǵa waqtı qıstawlıǵın eskertip, onıń nókerlik qılıshına keskirlik tiledi de, ketti.

Maxmudniyaz ózi qatarlı bolǵanı menen, tobı irilewden kelgen shımırı aybatlı, túsi suwıqlaw ásker bası edi. Ernazardı onsha ıqlaslı qabil etpese de, basqalardan húrmetlirek jataq orın kórsetti.

— Mine, Alakóz, saǵan tuwdırılǵan sharayat heshkimde joq, — dep ol ján-jáǵına qaranıp, shapanınıń jaǵasın dúzestirdi hám ózine tán bolmaǵan dárejede dawısın páseytinkiredi — Buǵan sebep: birinshiden, seni tánha xan bileği, ekinshiden, meniń oń kózim sende, úshinshiden, sende payǵambarlıq bar qusaydı, jaqında xan tutqındaǵı barlıq orıslardı bosattı. YAqshı, bul jóninde soń sóylesermiz, Men seni xanǵa, bas áskerbasıǵa hesh qashan jamanlamayman

Sáğan tuwısqanday isenip, xanǵa málim nókerligińnen paydalanǵım keledi.

— Tuwısqanday isengen adamǵa — men de tuwısqanday bolıwım shárt.

— Búgin meni bas wázir shaqırıp sırlastı. Bas ásker bası ekewi ot penen suw. Ol ásten ǵana qulaǵıma sıbırlap; "xan bas ásker basıǵa isenbeydi, eger bosatılса, ornı ózińdiki"— dedi. Usınnan maǵan baqıt qusı qonsa, birinshi náwbette qoltıǵıma seni alaman. Bulardı aytqanıma qarap meni mayda gápli dep túsınbe, bas ásker basını ózim-ám jek kóremen. Bir jola ol, joqarıdan qısqı kórsem, tómendegilerdi qısıp lázzetlenemen, dedi. Ne degen ladan, ne degen aqmaqlıq!! Ol qaraqalpaqlardı ám tómendegiler qatarına jatqaradı. Sol ushın, nabada bas wázir menen ushırasıw imkanıyatı bolsa, bas ásker basını jamanlaysań. Aytar sózleriń mennen.

"Ástawpıralla!"— dep tańlandı Ernazardıń qıyalı — "Qasqır túlkini, túlki saǵaldı, saǵal túlkini, túlki qasqırdı ańlıǵan zaman..."

— Ernazar, nege oylanıp qaldıń?

— Tapsırmańızdı orınlawdıń ańsatıraǵın házir-aq tappaqshı edim.

— Óydemesen de oylarıń túsiniikli, Alakóz. Qustı altın torǵa salsań-ám bári bir tutqın. Sahrayı elattiń sendey qarıwlı, aqıllı azamatı ushın zindan-ám zindan, házirgi nókerlik-ám zindan. Ilaj qansha? Bizin ómirimizde heshqanday ansat jol joq.

Ernazarın qıyalları jáne júwensiz ketti: "Xanǵa xızmet etkenler bárha ústi kórpeshe shuqanaq ústinde júrip kúneltedi eken. Qıyın! Bulardıń arasında aqıllı emes, shaytanday sumlıqlısı ozadı. Sol ushın da ilim-hikmetke, Grushin aytqan puw menen júretuǵın arbanı paydalanıwǵa heshqaysısı qızıqpaydı. Hásseniy, maqsetim iske asıp, elime xanlıq alsam, basqarsam, bunday tásilge jol qoymay, ilimlige erer edim..."

— Sóyle, Ernazar?

— Ullı ásker basım, sizdi túsindim.

Ullı degen sózdi heshqashan esitpey, biraq bárha armanı bolıp júrgen Maxmudniyazdıń kewli qarar tawıp túrgeldi;

— Jaqında Buxaraǵa shabıwıl qılaman, erteń tań azannan shabıwıldın mashqısı.

Ernazar birinishi kúnnen baslap jaman ataqqa dus bolmayın degen oy menen sergek jatıp edi, nókerler qádimgisinshe tań namazına ayılǵan azan dawısı menen órre-órre túrgeldi. Bul jerde dáret alatuǵın quman ushın urda-tut talas baslanar eken, nókerlerdiń shaqqanlıǵın áyne usı payıt belgileydi. Namazǵa kim keshikse oǵan shara, eń keminde úsh dúrre urıladı, qaytalansa, tabanı tilinip duz quyıladı, aqırı dargá asıw menen tamamlanadı. Sol ushın tájiriýbelileri suw tolı qumandı bas ushına qoyıp jatadı. Ernazar taza bolǵanı ushın heshkim menen

qumangá talaspay, dalağa shıǵıp keldi de, dáret alǵan kisi qusap, hámmenin izireginen namazǵa uyıdı.

Namaz ada bolıwı máttal, álle qaydan qońıraw qaǵıldı. Nókerler atxanaǵa juwırısıp, urda-tut atlandı da, to bı menen kún shıǵısqa qaray shabısıp ketti.

Toǵay arasına kirgen soń bir ashıq maydanda toqtasıp ekew-ara, úshew-ara at jarıstırıp shabıstı.

Álle kimnin "halqas!" degen dawısı shıǵıp edi, nókerler bir-birine qaramay patıraqlasıp sol dawıs tamangá shabıstı.

Toǵay ishine qatara tigilgen eki ilashıqtı aynaldıra tóselgen kiyizlerdiń ústinde nangá tolı dasturxanlar jayıwlı eken. Olar asıǵıs túrde mollam dógereklesti.

Halqas onsha qıstaw bolmadı. Kim qansha shay ishemen dese ishti, qansha nan jiymen dese jedi. Sonnan jáne túrgelip, áwelgi at jarıstırǵan maydanlıqqa barıp óz-ara birin-biri at ústinen julıp jıǵıp oynaw baslandı.

Kún dál tas tóbege kóterilgende jáne sol ilashıqlarǵa qaytıp túslendi.

Túslik pesin namazına shekem sozıldı. Onnan keyin hár jerge shom tiklep, olardı nayzalaw boldı. Namazlıger menen namazsham arası atlardı juwıp, namazsham oqılǵannan keyin hámme qalaǵa qayttı. Qeshki awqattan soń kóp keshikpey quptan namazı oqıldı da, jatıwǵa urıqsat etildi

Maxmudniyaz jáne Ernazarǵa keldi.

— Mashqımız búgingi kórgen taqlette tákirarlana beredi Sen onısız-ám atta otırıwǵa, qılısh siltewge, nayza urıwǵa sheber ekensen. Jaqsısı, sen Buxaraǵa shabıwıl ushın jol kórip qayt.

Buxaranı kóriw — Ernazarǵa burınnan árman edi, azǵana oylanıw ornına, birden-aq kelisip, qashan ketetuǵınıń soradı.

— Házir.

Ernazar áskerbasınıń qanday tıyıllar menen jiberejaqlıǵına oy jiberмей, tez-tez kiyinip, onıń menen dalaǵa shıqsa, qarańǵıda eki atlı kútip tur eken...

13

Toy dese qaraqalpaqlarda quw basqa jan enedi. Xabarın qulaǵı shalǵanlar, arnawlı shaqırıq kútpay-aq toyxanaǵa ıǵıla beredi.

Ómirinshe dúnya jıynaw menen mashqul baydıń jas qız alıp, awıl aymaqqa dańǵaralı toy bermekshi bolǵanı kóp jerge esitilip, sársenbi kúni awıldıń kósheleri atlılarǵa, esheklilerge, bıq-jıq piyadaǵa toldı. Bul saparı bay sıqmarlıq etpedi. Toyda ótkeriletuǵın hár qıylı jarıslarǵa tigiletuǵın bayraqlarǵa, hátteki qoy-eshkini mensinbey, iri qara, mallardan tiktirdi. Toyǵa kelgen jetim-jesirler ǵarq bolıp bir toyınsın dep, mol-molaqay qazanlar astırıp atır.

Qazanlardagı awqatlardıń tezirek pisiwin kútip atlanshap bolıp júrgenler arasınan elge Xiywadan iyshan kiyatır degen gáp shıqtı. Xabardı kim tapqanın elestirgen kisi bolmadı, biraq awzı bos qayallargá, balalargá shekem erinleri shúrtiyisip, bul jańalıqtı bir-birine jetkergenshe asıqtı.

— Áne, ózi ótip baratır, — dep saldı birew.

Awılǵa jaqıı arba joldan kóterilgen shanǵıtqa toyshılar jalt-jalt burıldı. Jeńil ayaqlılar, jeńil tábiyatlılar shıdap tura almay, misli ózge gúsli haywan kórgen iytlerdey shawqımlasıp, toparlasıwı menen shańǵıttır izinen juwırıstı.

At jegilgen at arbanı qorshap bir top piyada mollalar, suwpılar baratır. Bul demek, arbada eń húrmetli adam bolǵanı.

Toyshılardıń arasınan uzın birewi qutannır moynınday moynın arbanı qorshaǵanlardıń ústinen sozıp, joldaslarına xabar ayttı:

— Basında qarday aq sállesi bar, biraq saqalı qara, oǵırı pan kórinisli, aybatlı kisi otır.

— Áne, sol káramtlı iyshan, — dedi onıń mıqırı boylı joldasları.

Írasında da bul arbadaǵı túrkiy axun edi.

Ol artına burılıp, izinen shawqımlasıp kiyatırǵanlardı kórdi de, arbakeshten sál-pál gidiriwdi ótindi. Tamashagóyler arbaǵa jaqınlawǵa bata almay toplanısıp qaldı,

— Anaw uzındı beri shaqırınlar! — dedi iyshan tómendegi suwpılarına. Olardıń biri Uzındı arbanıń gúpshegi qasına ákeldi, oǵan erip joldasları da jaqınladı

— Háy Uzin, — dep sıbırladı suwpılardıń biri. — Ullı iyshannıń kózi túskeni — saǵan quday bergeni. Házir asıqpay tıńla, ol seniń zaw-zadıńdı aytıp beredi.

Uzin mártlik etip kelse de, qorqınqırıp, úpildiriginiń túbinen sınǵan qamıstay bası iyilip turıptı.

Iyshan másiweklew iyegin onsha kótere bermey, arbanıń qaptal taqtası ústinen qarap:

— Jigitim, seniń áken ertede ólgen edi, — dedi qas qaqpay— Nege usı waqıtqa deyin jıl sadaqasın bermey, elge umıttırdı. Úsh kún ishinde bir sıyrıńdı soyıp sadaqa tarqatpasan, úyińdegi eki sıyrın-ám haram óledi.

Ol basqa gáptin basına barmay aldına burıldı. Arbakesh atqa qamshı kóterdi. Arba alǵa qaray qozǵaldı.

Írastanda Uzin erterek jılları ólgen ákesiniń jılına soyatuǵın sıyrın soymay, keleshekte qız alıw ushın qalıń mal basıǵa saqlap qalǵan edi. Sol sıyrıńdıń áwelgi baspaǵı da tuwıp házir sıyrı ekewge jetti. Olar bul sıyrın heshkimge bildirmew ushın qonıs ózgartip, teńiz boyındaǵı bir awılǵa kóshken edi. Mınaw iyshan qaydan, bilgen?

Iyshanniń ilgeri jılları diywana bolıp júrip úyinde bir iret qonǵan adam ekenine heshkim oy jibermedi, gúmanlanbadı da.

Hámme Uzındı qorshap ǵawırlastı.

— ıras pa?

— Sóyle!

Úskini quyılıp, moyın-omırtqası úzilip ketkendey bolıp turǵan uzun jılamsıradı:

— Meni quday keshirgey, ıras edi. Toydan shıǵıp bizikine kelińler bir sıyıımdı soyaman.

Ol bólinip úyine qaray ketti. Basqalar toyxanaǵa qayıtıp, iyshandı kózi ashıq dep ǵana qoyıspay, sózge sheshenleri kóp janalıqlar qosıp tarattı.

Serjanbaydıń toyı jónindegi jaqsı ǵápler-ám, iyshan jónindegi hárqıylı ǵáplerdiń arasında onsha bilinbedi.

Saltanatlı toyshılardıń dıqqatın awdarǵan bul jańalıq Serjanbayǵa unamay, keypi túsip, ózine tábiyalardı bir bólek úyge jıynap kóknar ishıp, bázim qurıp otır edi, yarım aqshamǵa jaqınlaǵanda, úyge ayrıqsha ǵawasatlı jańalıq kirdi:

— Kelinshek qashıp ketipti!

Páynekke jańa qashqan ǵarrı baydıń bası artındaǵı keregege sart etish es-tússiz qaldı. Eger toy sáránjamı Máwlen sarı jetip kelip, ústine bir qabaq suwıq suwdı aqtarıp jibermegende, ólip qalıw ǵáwpi bar edi.

Onıń esin jıynap, tili gúrmelgeni eki sóz boldı:

— Ótirikpe, ıras pa?

— Qurıdıń dayı, masqara boldıń, dayı.

Bay Máwlenniń ara-tura ashshı dálkek qılatuǵınıńa úyrenisken bolsa da, otırǵan úyiniń ergenegin sart-surt urıp shıǵıp, gúyzelisken tamashagóylerdiń tobin ayırıwı menen Gúlziybanın ilashıǵına bardı. Kóp adamlardıń qorshawında Teńel jılap tur eken, bay kele sala onıń shekesine bir shappat urdı.

— Ájapań qayda?

Baydıń jasawraǵan kózleri Ulbosinga túsip, onıń tishqan quyrıǵınday jińishke qos burımınan tartıp jiberip jıqtı da, qarnına ıńq ettirip bir tepti.

— Bári sennen kelgen bále!

Hayal eki qolı menen ishin basıp, kirpidey jıyırılıp demikse de, tili jeńislik bermedi,

— Óleqal, aljıǵan! Meni urǵansha Ruzmattı izle. Búytip eli-xalıqqa masqara bolǵansha, óleqal, óleqal!

Baydıń pútkil ómirinde qayalı búytip betine kelmegen edi, tikenekli sózleri Gúlziybadan ayrılǵan dártin mıń eselendirip, qosbawınan pıshaǵın suwırıp alabergenı, kólenkesindey bolıp qaptalında turǵan Máwlen sarı shıǵanaǵınan

tutti.

— Dayı, toqta. Ańǵardıń ba, qız Ruzmat penen qashqan. Bul pıshaq áwele bas qandarın Ruzmatqa urılıwı kerek.

— Onda ózin birge júr, atlardı tayarla.

Máwlen sarı qaltırıp turǵan baydıń qolların jibermey, adamlardıń arası menen atxanaǵa qaray jeteledi...

* * *

...Xiywadan eki shaqırımday alısıraqtan aǵatuǵın japtıń boyındaǵı jalǵız túp jabayı gújimniń astında eki jas jatır. Biri Gúlziyba, ekinshisi Ruzmat. Uzaq joldıń piyada segbirinen sharhasa da, qızdıń basına dastıq qılǵan bileginiń uyıǵanına janı lázzet tawıp jatırǵan jigit sirá uyıqlar emes. Eki kózi qızdıń ay jaqtısına shaǵılısqan appaq júzinde.

Ruzmat Serjanbaydıń esigine kelgende jas ǵana bala edi. Sıpayı, kem sózli jigit bolıp ósti. Qansha qıynalsa da, baydıń betine kelip málellesken emes. Sol ushın ba bay onı unatıp, kewilli payıtlarında qopsıtıp sóylep: "Ha. Ruzmat, ele seni shanıraq qılıp jiberemen" dep qoyatuǵın edi. Ásirese birotala isenip, qoy awzınan shóp almaytuǵın juwas jigitke aynaldı. Bul keyip, baydın wádesi shınıqqa aynalatıǵınıń isenimnen beterirek, onda Gúlziybaǵa degen álle qanday názik sezimler payda bolıwınan da edi.

Toǵaydan otın shawıp kelgennen keyin baydıń ne ushın toy bermekshi bolǵanınıń mánisin bilgende, júregi jarıla jazlap, oylasqanday adam tappay turǵanında, qasında Ulbosın payda boldı.

— Ruzmat, — dedi ol sıbırlandıp— Saǵan qolay sharayat tuwıp tur, mártqapıl qalma. Gúlziybani alıp qash.

Jigittiń júregi háwlińińkirep, apalaqladı:

— Qalayınsha?

— Sen onı ǵarrı baydan qutqarsań, ómirińshe tabanırdı jalaydı, ırasın aytayın, onıń ózi ótindi.

Ruzmat quwanǵanınan Ulbosındı anasınday kórip, betinen shorp etkizip súydi;

— Mın-mıń jasa, apa.

Jurt toy ǵalmaǵalına mantıǵıp, birazlardıń dıqqatı Xiywadan kiyatırǵan iyshanǵa awısqan gezde, Ulbosın eki jastı bir jerde ushırastırıp, jigittiń qolına bir tıyınshik uslattı da;

— Mine, jol ǵárezjetińiz, baxtıńız ashılǵay, tez ketińler! — dep ekewiniń de jawırınlarınan iyterdi.

Ele óz baxtına isenbey turǵan jigit qızǵa;

— İraspa? Qayda baslayın?— dedi bolğanı.

— İras. Xiywağa! Ernazar ağanı izleyimiz, — dedi Gúlziyba.

Jigit qaytıp til qatpadı. Sol sóylespegeninen olar izden keletuğın quwğınshılarga bárqa jol taslap qashıw menen, keshe quptanda tap házirgi jatqan gújimine jetti de, azangá shekem dem alıwğa uyğarısı.

Mine kún shıǵıs súttey aǵarıp kiyatır. Jigitte ele uyqı joq. Qız uyqıda. Onıń úlbiregen erinleri hár deminde búlk-búlk etip túngi qozday qızarıp, keleshek ómir oshaǵınıń otı bolıp alısıwğa sál qalıp turǵan sekilli. Ruzmatnıń tula-bedeni juwlap, sol úlbiregen ot erinlerdi óziniń ele páki tiymegen jipek murtları menen qıtıqlaǵısı keledi de, qızdıń tatlı uyqısın buzıwğa qıymaydı. Onı bazı jeńiltek jigitlerge tán háreketlerdiń mashqısı hár jaqqa jetelese de, ırqına kónbey, ózine berik. Biraq, eki kózin qızdan alar emes. Quyash dóńgelek oshaq ishinde alısıp lawlağan ot bolıp janıp kórine baslağan gezde, jigittiń shıdamı birotala tawsılıp, qızdıń qarǵa tamǵan qanday aq qızıl erinlerin jipek murtları menen ásten ǵana qıtıqladı. Qız shorship oyandı.

— Haw, Ruzmat!

— Keshir, Gúlziyba! — dedi Ruzmatnıń dawısı názik el jirep — Qudanın aspandaǵı quyashı álemge nur taratıp shıǵıp kiyatırǵan soń meniń jerdegi quyashım kóz ashısın, maǵan nur tóksin dedim.

Gúlziyba onıń juwan bilegi ústinen basın kótermey, tek kózleri menen kúldi.

— Ruzmat, sen ele usılaytıp-ám sóyley alasan ba?

— Keshirersenı. Gúlziyba, táwirlew sóz tappay qaldım.

— Joq, joq, qısınba, Ruzmat. Maǵan júdá jaqsı sóz ayttıń. Men heshqashan quyashqa teńgerilmegenmen.

— Gúlziyba, quyash shıǵıp kiyatırǵanda tikeyip otırıp tilek tilegen jaqsı boladı deydi.

— Bunı esitip qudaydan talay-talay tilegenmen, hesh qaysısı qabıl bolmadı.

— Usı saparı káramatlı Xiywanın qasındamız, bálkim qudaytala kórer. Túrgel, teń tileyik, qollarınıń jay.

Gúlziyba basın kóterip Ruzmat penen júzin qublaǵa qaratıp alaqlanların jaydı:

— Áy, quday, biz káramatlı Xiywanıń túbinde pák hujdan menen otırmız. Búgingi quyashınıń nurı menen bizlerge miyrim-shápáhátindi túsir. Baxıtlı qılagór! Awmiyin!

— Ha, ǵargıs urǵırlar!

Tap qudaydın ózi qasaqana saza bergendey, Gúlziyba qorıqqanının Ruzmatqa asıldı.

— Uay, Ruzmat!

— Qorıqpa, Gúlziyba! — dep Ruzmat onı bawırına bastı da, ústilerine at

dóndirip qamshı kóterip turgán Serjanbay menen Máwlen sarıdan kóz almay, shabatuǵın jolbarıstay túksiydi:

— Ne kerek?!

— Ruzmat, — dedi qız sıbırlanıp. — Sen meni bularǵa kórsetip súy, bálkim, neke buzıldı dep keter.

— Qorıqpa, janım, hawlıqpa. Ózim ólmey seni heshkimge bermeymen.

— Táǵdirim seniń iqtıyarıńda, Ruzmat!...

14

Ízǵar iyisi múnkigen tar bólmesinde tóselgen aq kiyizdin ústinde jaibaslap shay iship jatırǵan Maxmudniyazǵa kelip Ernazar sóylep otır;

— Buyırǵınızdı bájay ettim, ullı ásker basım. Qosqan jigitlerińiz unadı. Men usı jasıma shekem Buxaranı kórmegenime pánt jedim, ırastanda úlken qala eken. Birotala basıp alıw sizge nesiybetse, jaqsı bolar edi.

Maxmudniyaz onıń on úsh kúnde qaytıp kelgenine, kóp kópshik qoyıp sóylegenine qarap onsha isengisi kelmey soradı:

— Qalada ne jańalıq sezdiń?

— Qalada júzdey meshit sanadıq, altı tas diywal bazarı, tórt kárwan sarayı bar eken. Qaratal dáryasınıń eki jerinen tas kópır ótip turıptı. Oq-dári ózlerinde islenedi eken. Dári ushın 4u hám SHimkentten duzday zat (silitra) ákelip, qorǵasındı Qaratawdan aldıratuǵınıń esittik. Endi Buxaraǵa deyingi jollardan qáytip, qaywaqta júrilse de aljaspaytuǵın bolıp keldim.

-ámirdi-ám kórdińiz be?

— Nesibetti. Bir topar nókerin baslap qalaǵa kirip kiyatırǵanda kórdik Túsi suwıq, rehimsiz eken.

Maxmudniyaz Ernazardıń janalıqlarına isenbeyin dese oǵan deyin de Buxaraǵa-jansız jiberip alǵan edi, onıń xabarı menen dálme dál.

-ámirdin kiyimleri qanday?

— Basında qızıl jipek sállesi bar, tóbesindegi jıǵası tip-tik turıptı. Ústinde men kórmegen mamıqtan postını bar, bir buxaralıdan sorasam, eń suwıq arqada ósetuǵın sobol degen haywannıń terisi deydi. Belinde altın qamarı bar.

— Buxarda bolǵanıń taqıyıq. Láshkeriniń kúshi qalay eken?

— Bir top láshkerin buxaralı emes birew basqaradı deydi. SHaması ya orıs, ya inglis.

Maxmudniyazdıń úskini quyıldı.

— Ğam jemeńiz, olardı sózsiz jeriıwge boladı, — dedi Ernazar.

Askerbasınıń shırayı jáne jaqsılandı.

— Ernazar, siz maǵan naǵız dos, aǵla nókersiz, taqıyıq isendim. Erteń dem

alınız. Nábada bas ásker bası tekseriwge kelse, sıltaw tabıw óz erkinde.

"Sen" sirep sóyleytuǵın ásker basınıń birden "Sizge" etiwı ǵana emes, onıń bir kúnlik demalı berejaqlıǵınıń ózi túlkiniń quyrıǵı bomasın degen qáwip penen tiklendi:

— Mashqıǵa bara bereyin.

— Siz kútá ór kókirek, batır nókersiz, ammo, baladay haq kewilsiz. Bunız maǵan kóbirek jaǵadı. Bári bir, men sizdi ullı insan kóremen. sebebi siz erteńgi bolatuǵın isti búgin-aq boljap biliw qabiliyatına iyesiz. Nege júzińiz ózgerdi? Orınsız maqtadı deysiz be? Hasla onday emes. Sózime dálil ushın siz joqta sarayda júz bergen janalıqlardan ahbarat bereyin. Jasıratuǵını joq, qudanıń bárshe bendesine aljasıw tán qásiyet. Bazı payıtlarda otqa jılınamız, ammo, sol ottı alıstırıw ushın birinshi bolıp kim gúkirt shaqqanın eslemeysiz.

Ásker basınıń tereńnen gáp qozǵaǵanına quwanıp Ernazardıń júzi jadrap sala berdi hám oǵan berilgenlik kórsetip, tap awzına úńildi.

— Egerde mennen, Xiywada ot iyesi kim dese, álbette ullı xan deymen. Siz-ám sol gápti aytasız. Ammo, hár hádiyse, hár waqıya óz aldına jangán ot. Sońǵı kúnleri orıslarǵa kóz qarastıń otı jáne janıwǵa qaradı. Bul ottıń-ám iyesi ullı xanımız. Ullı xanımızdın orıs bendelerin azat qılǵanı jónindegi xabar boyınsha orıs patshası-ám, óz náwbetine, qolastında tutılıp atırǵan xorezmli sawdagerlerdi qaytarıptı Endi elimizde kóp-kóp jaqsılıq júz berejaq. Erteńnen baslap qala dúkanlarında orıs patshalıǵınan kelgen zatlar satıladı. Meniń gápimniń arǵı tórkiniń uǵıp otırsanız kerek, tap usı waqıyaǵa birinshi gúkirt shaǵıp, orıs alımı Grushinge azatlıq soraǵan siz ediniz.

— Ullı ásker basım, siz maǵan dossız, sol ushın da eń jaqsı islerdiń saǵasın dostıńızdan izlep otırsız.

— Esińizdeme, Gerattaǵı inglislerden járdem soratıldı, ammo, inglisler orıs patshasınıń kúshinen qorqıp járdem bere almadı. Inglisler sol qátesin endi túsiniw, xanǵa elshi jiberipti. Qasında Persiya shaxınıń-ám elshisi bar. Ammo, xanımız olardıń burın kelgenine qaramay kúttirip qoyıp, soń kelgen orıs elshisin qabıl etti. Men búgin orıs elshilerin qabıllaw merasimine qatnastım.

— Bul is Xorezm xanlıǵınıń jılnamasında júdá-ám muhim is bolsa kerek.

— Ullı xanımızdıń ózi-ám áne usını ilaqıyda qayt qılıp, tap sizdey qulasǵa keldi. Bir jaman jeri, orıs elshisi menen shegara máselesinde, bazı talapları boyınsha kelisimge kelinbedi. Bul, álbette durıs is boldı. Qatpasqan jámaát ullı xanımızdıń tárepin tuttı. Men-ám sóyttim.

— Ol qanday talaplar edi?— dedi Ernazar biliwge qumar balalarǵa tán dawıs penen.

— Orıs elshisi, birinshiden, xanlıqta qulshılıqtı hám bende orıslardı qulǵa

aylandırıwdı toqtatıwdı, xannıń qol astında jeke júrgen orıslardıń hám olardıń zatlarınıń qáwipsiz bolıwın talap etti; ekinshiden, ózin orıs patshalıǵına qaraslı dep esaplaǵan kóshpeli xalıqlarǵa Xiywanıń tásirin sheklewdi talap etti; úshinshiden, orıs sawdagerleriniń Xiywa qol astında erkin sawda etip, qálegen jerinde júriwın, satıwǵa ákelingen zatqa bajını burınǵıdan-ám azaytıwın, yaǵnıy júzden úsh bólekten asırmawın, Xiywada hám Xiywaǵa qońsılas xanlıqlar menen sawda júrgiziwdiń qáwipsizligin támiyinlewdi, orıs patshalıǵına barajaq sawdagerlerge irkinish jasamawdı talap etti. Eń sońında orıs patshalıǵınan qashıp kelgen qozǵalańshılardı kórse, tutıp alıp shegaradaǵı mákemelerine tapsırıwdı ótindi.

— Júdá, júdá qattı talaplar qoyıptı.

— Kúshli patshanıń talabı kúshli bolar eken. Ásirese shegara máselesi hámmenıń júregin suwlattı. Egerde bir xiywalı Sır dárya boylarına jaqınlasa, Emba menen teńiz jaǵalarına, Barsuk qumlarına barıp orıs patshalarınıń qol astına ótken qazaqlardı páteńge keltirse, sorawsız óltiriledi dep eskertti... Qazaq, tatar, bashqurt ellere jiberilgen besjúz mollanıń endi elge qarsı qoyıwı kerekligin eskertti. Eger olar islamnan basqa dushlanlıq gáp taratsa, aqıbeti jaqsı bolmaydı dep-ám qoydı. Ammo, ullı xan bul, talaplardı qabıl etpese de, eki ortada urıs boldırmawǵa óz-ara kelisimge kelindi.

Maxmudniyaz orıs elshisiniń talapların dizip aytıp otırǵan gezde Ernazar: "Ámiwdáryanıń ayaǵın jaylaǵan qaraqalpaqlardı páteńge qedtirgenlerge pálendey shara qollaymız degen bir gáp qosılmaǵan eken dá" deyjaq bolıp, ózin zorǵa tuttı da:

— Paraxatshılıǵı kútá ullı is, — dedi.

— Qabıl merasimine qatnasıwshılardıń bárshesin tań qaldırǵan bir jaǵday — orıs elshisi inglis elshisin jaqtırmadı. Sóyte tura, ol inglis penen birge júrgen Persiya elshisiniń sózin sóylep, Xorezmdegi persiyalı bendelerdi azat etiw jóninde talap qoydı.

Ernazar ishinen qıyal etti: "Pútkilley basqa jaqtaǵı Persiyanıń sózin sóylep atırǵan ullı orıs elshisi " az sanlı qaraqalpaqlardı qıspay, óz aldına xanlıq beriw kerek" dep aytıwı da itimal ǵoy. Oǵan jolıǵıw imkaniyaain tapsam edi.

— Ernazar, siz kútá kóp nárseni sezip, bilesiz, sizge bir kún azatlıq beriwdegi maqsetim bılay: Hesh jasıratuǵını joq, pútkil xan sarayına ayan bir nársa — siz orısjanlı jigitsiz. Anańız sizdi orıs besigine salǵan. Sol ushın, sizdi orıs elshisine jolıǵıp qalsın dep atıрман.

Ernazar onnan jáne qáwipsinip, betine tigilip edi, ásker bası elestirmey aytajaq maqsetin tuwrıladı.

— Sarayǵa kirip júrip, bas wázirge duwsharlasıp qalarsız, álbette. Sonda oǵan

"Bas ásker bası Maxmudniyazdı tınlamay, Buxarağa shabıwıldı jorta irkip atır, sonı aytıwğa keldim", — deysiz.

— Kórsem, álbette, solay deymen.

— Meni ózińizge, elińizge dos dep túsine berińiz. Jáne bir is — eger siziń Xiywada doslarıńız bolsa, tartınbay aytırız, qollap-quwatlap, eń bolmasa saraydağı mayda-shúyde islerge ornalastırıw qolımnan keledi Aytpaqshı, bayağı da Grushinge erip, ol zindanğa túskende azat etpekshi bolǵanlardan Ábdiraxman degeni tiri ketip edi. Gezlesseń ayt, meniń sózimdi sóyleytuǵın bolsa, aman qaldıraman.

Ernazarğa Zarlıqtır "zindan qarawılları menen-ám hámdamlıq kerek" degeni esine túsip, "Ábdiramandı zindan qarawıllıǵına alıńız" degisi kelip turdı da, házirshe Maxmudniyazğa isenbegendi maqul kórdi.

Erteńine, ol tań namazı paytında, bas mollağa esittirip ırqıldap, halqaslanbay ornına bardı da, Gúlziyba bergen oramal menen betin sıırıp jattı. Oramalğa anıqlap úńilse, naǵıs dep júrgeni "palwanım" degen sóz. Arap háriplerin oqıwdı jorta qıynlastırıp tigipti.

"Ua, sawatı bar qız eken ǵoy" dep oramalğa uzaq úńiliń jattı da, sırt tım-tırıs bolǵan gezde ǵana dalağa shıqtı Nókerler jatatuǵın jay xan sarayına jaqın edi, tuwrı dárwazasına qarap bet aldı.

Íǵbalına, dárwazamanlar biytanı shıǵıp, onı dárwazağa jolatpadı.

Qaytısn ján-jáǵınan kózge kóringisiz bir nársese qısıp turǵanday sezildi; "Náletiy bul qalanıń ózi zindan sekillime qalay? YAMasa álemnin, ózi zindanğa aylanıp ketti me? Bul júrisim menen zindanda jatqanımnıń arasında pariq shamalı. Betimdi qaǵıp esken samaldıń ózi ádilliktiń otın nahaqlıq penen juwıp bılǵastırıp turıptı".

Jayına qayıp kelip qarawıllarğa bergendey puldı úyinen gizneńkirep shıqpaǵanına pushaymanı artıp, eki qolı menen basın qısıp otır edi, nókerxananıń qarawılı kirdi;

— Ernazar alakóz kim? Sırtta bir kisi soraydı.

Onıń búgin, qalǵanın usı qarawıl menen saray dárwazamanlarınan basqa heshkim bilmeytuǵın edi, hayran bolıp izinen júrdi.

Esik aldında kútip turǵan Máwlen sarını tanıp, onıń entigiwinen, albıraqlap, asıǵıp kelgenin sezip hawlıqtı;

— Amanlıq pa?

— Qaraqalpaq balası amanlıqta Xiywağa keleme?

— Sóyle tez!

— Masqarashılıq. Pútkil elge masqarashılıq Serjanbay Gulziybanı alıp toy baslap atır edi, esigindegi dyqqanı qızdı alıp qashıp ketipti.

Ernazarda qızdı jas jigitten qızğanış sezimi qozıp, eti túrshikti.

— Ruzmat pa?

— Atı óshsin onıń.

— Sonnan?

— Xiywaǵa kirip kiyatırǵan jerinde uslap alıp edik. "Bizler álleqashan erli-zayıppız, nekeleskenbiz" dep bir-birinen jazdırılıspadı. Elge baz-bayaǵı qaytpaydı. Naylaj, bas wázirdiń dargahına súyrep aparıp, ekewine teńnen ólim jazasın sorap aldıq. Eger qız Ruzmatten bezdim dese aman qalıwına sharayat bar eken.

— Bas wázir ólimge buyıra almaydı ǵoy.

— Bas wázir xannan párman áperdi.

Ernazar birden qáhárlendi.

— Tez sóyle, óltirildime?

— Járdemiń kerek. Saǵan meni Serjanbay jiberdi Qalay bolmasın qızdı aman alıp qalıw kerek. Qız ólse, sorlı baydıń kóp dúnyası samalǵa ushadı. Qartayǵanda dım ǵana ayanışlı.

— Tús aldıma.

Olar naǵız hásirettiń ústine keldi. Qız benen jigittiń ayaq-qolları baylanıp, betleri qublaǵa qaratılıp qırınına jatqarılıptı. Serjanbaydın kózlerinen jas sorǵalap, Gúlziybanıń bas ushında otır. Bir jállat Ruzmattıń basına tabanın qoyıp, Serjanbayǵa qanjar usınıp tur.

— Mine, xan pármanına binaan qandarırdı óziń shal!

Ernazardıń Ruzmattan qızdı qızğanış sezimi ayanış sezimine awıstı.

— Toqtańlar!

Onıń iri dawısı eki "ayıpkerden" basqalardı selik ettirdi-

— Ernazar, sen Ruzmatqa ara túspe, — dedi Máwlen sarı, — Kisi namısına tiygeni ushın ólsin. Onday sırgıyalardan tuxım qalmawı kerek.

Serjan bayǵa jan enip jállattan qanjardı aldı da,

— Ernazar, qanım qızıp turǵanda ket arı, — dedi— Appaq duzımdı iship, esigimde kele bolǵan mınaw náletiy aqmaqıtı ayamay shalaman.

Qız benen jigiti bir-biriniń sózin esitpewi ushın, qulaqlarına paxta tıǵılıp qoyılǵan edi. Ernazardıń dawısın hesh qaysısı esitpedi. Bir gezde onı qızdıń kózi shalıp:

— Ernazar aǵa, siz-ám keldińiz be?— dedi sıńsıp. — Raxmet. Bilemen xan pármanı aldında siz-ám ázzisiz. Ruzmat sizdi kútá jaqsı kóretuǵın edi. Qulaǵı esitpey atır, aldına shıǵıp, bir kórińiz. Izlep kelgenińiz ushın Sizge, siz arqalı pútkil qaraqalpaq eline ırza bolsın. Onnan sońǵı ótinishim: Ruzmatqa kórsetip meni aldı menen shalsın, usıǵan qátere qılıńız. Mınaw bay bazda qulaǵımnın

paxtasın alıp álle nárselerdi sıbırlap turıptı. Kerek emes, men tiri qalmayman. Sizden ei sońǵı ótinishim, pák kewilli jigittiń ólgenin maǵan kórsetpeń-

Ernazar Ruzmattıń júzine úńildi. Eki betiniń alması qalqıp, kózleri jumıla baslaǵan eken. Ernazardıń. állenemirde tanıp, quwanışlı baqırıp jiberdi:

— Ha, Ernazar aǵa-a!!

Ernazar onıń ústińgi qulaǵınıń paxtasın suwırıp alıp tasladı.

— Ernazar aǵa, endi ırzaman, — dedi ol demin bólińkirep. — Qaraqalpaqtıń Gúlziyba atlı márt pák, sulıw qızın súygenime ırzaman. Bilemen, Xorezm shuqırında xan pármanın buzatuǵın kúsh joq. Sizden jalǵız ótinishim, meni súygenimnen burın shalıwǵa qátere qılıńız. Jigitsiz, jigit namısın túsinesiz, men súygen qızım aldında jigit ólimi menen óleyin, usıǵan sebepter bolıńız, aǵa.

Ernazar shıdamay jigittiń ayaq qolın jazdırıwǵa meyillenip atır edi, bes jállat birden onı ǵabır-ǵubır bastı da, qolların artına qayırıp baylap tasladı. Bas jállat Máwlenge "bolıń" degen im qaqtı. Ol bara Serjanbaydı julqıladı:

— Ǵarrı ógiz! Aldıńda nekeli hayalıń menen qandarıń jatır: Nege dárpenbeyseń? Ózińdi shalıp ǵana jibereyinbe-so. Irkilme, shal. Álem tańlansın. SHal zamannıń, xannıń ádilligin jurt esitsin, shal!

— Káne, molla, bulardıń iymanın ayt, — dep Serjanbay pıshaǵın janbasına qayrap-qayrap Ruzmattıń ústińgi qulaǵın góne gewishiniń kirli ultanına basıp, bir qolı menen iyegin kóterdi. Ruzmat en sońǵı kúshin jıynap ırzalastı.

— Gúlziybam, gúlim, ashıǵım! Pák ishqım ırzaaaa...

Bay pıshaǵınıń qanın sorǵalatıwı menen qızdıń bas ushına kelip, bir qolın jerge tayana jılamısradı.

— Gúlziyba, onı shaldım, esińe kel, sen tiri qal. — Ol súyretilip barıp mollanıń ayaqlarına jıǵıldı. — Xan pármanın buzǵanday rawyat tawıp ber. Jas hayalımınıń janı ushın ne sorasań da ayamayman...

* * *

Bes jállat Ernazardı asaw tayday tuwlatıp ólim maydanına jańa alıp shıqqanda álleqaydan bas wázir tap bolıp qolların sheshtirdi de, shıǵanaǵınan uslap alıp ketti.

— Alakóz, siz birkálata eldiń aǵası bolıwǵa miyasarsız, bunday qıyqım islerge aralaspańız. Ózgeniń baxtı dep óz baxtıńdı oylamaw— janıqaslıq. Este tutıńız, janıqaslıq hám dozaqıylıq. Biyshara jigitte ózbek qanı bolsa da, ayamadıq. Xorezmde búytip neke buziwshılar bolmawı kerek. Siz óz elińizdiń táǵdirine tiyisli úlken máselelerden páske túspeńiz. Esińizdeme, elime bilimli aqıllı adamlar kerek dedińiz. Sonı esapqa alıp, eń sawatlı axundı elińizge bas-púkil jiberdik. Kóp orıs bendelerin azat ettik. Házir orıs patshalıǵınan kelgen elshi

menen jaqsı-jaqsı sóylesikler-ám júrgizilip atır.

Ernazar, bas wázirdin ne ushın búytip sóylep kiyatırǵanına máni bermey, tap jańa ǵana kóz aldında júz bergen ólim jóninde oylap, kewil sarayı dal-dal edi. Ayaqları shalısqırıp gúbirlendi.

— Bizler qashan óz ayıpkerlerimizdi óz xalqımızdıń talabı boyınsha jazalar ekenbiz?

Bas wázir onı ózinen iyterip:

— Abaylań bul jer qaraqalpaqtıń keń dalası emes, — dedi de, burılıp ketti.

Ernazardıń júregi loqsıp, tula bedeni laplap janıw menen hár jerde bir súrnigip, nókerxanaǵa keldi de jıǵıldı.

Heshteńe eslemeydi, ózi menen ózi, tek gúbirlenedi... sóylenedi.

"...Eger men xan bolsam, bunday ashıqlar jasasın der edim... qızıq, men xan bolsam... Qáytip? Qalayınsha?..."

Qıyalı álwan-álwan dónip jáne túrli-túrli táreplerge oy jiberdi. Palwanlıq qılǵan payıtların, atı ápsana Maman biy hám Aydos baba haqqında qarama-qarsı, qıylı-qıylı ápsanalar menen áńgimelerdi, kóp adamlardan esitken dúnya xabarların, Grushindi, Xiywa xanlıǵına sútin bolıp turǵan adamlardı esine túsirdi. Dúnyadaǵı bárshe elatlıqlar oziq oyli, óz-ara birlikli, óz táǵdirin ózleri sheshetuǵın bolıp kóz aldına keldi. Tek onıń xalqı ǵana jurttıń shańǵıtın jutıp artta qalǵan sekilli. "Buǵan bas sebep— eldiń bilimli danası, ózinen xanı joq. Quday joq degen jerde otırsańda, aǵası joq jámaáatte otırma". Babalar usılay wásiyat qaldırsa da, nege ózleri heshteńe qıla almaǵan? ...Ha, Ernazar, seniń pámiń nege alısadı? Kórip júrgeniń joqpa, xan sarayındaǵılar-ám bir-birine qarsı, biraq kóz kórmeytuǵın bir sabaq penen óz-ara baylawlı. SHaması bul jaqtı dúnyanıń ózi kirlep tursa kerek. Adamlar aqıl ornına sumlıqtı at qılıp minip júr. Áne, Erazar alakóz, usını uq, usını. Kisini ayıplaw, sırtınan sayıp min taǵıw ańsat, áwele ózińdi bahala. Tek qara basıńdı qorǵap nókerlikte júripseń, eliń aǵasız, jas ashıqlar jazıqsız ólip atır..."

Onıń júregi suwıńqırıp ózine keldi.

Awzın sıpırjaq bolıp qaltasına qol suqtı. Gúlziybanıń oramalı shıqtı. Oǵan úńilip biraz turdı da, qaytıp paydalanbay-aq, maydalap jırttı da, oshaqqa tıǵıp jiberdi.

SHawqımlasıwı menen nókerler kelip qaldı...

Türkiy axun iyshan ataǵı menen qaraqalpaqlar arasına kóship kelip, Qaraqumnıń etegine kelip arbasın toqtatqan jerdi Xiywa xanı onıń waqım jerine aylandırdı.

Ol áwelgi kúnleri, esigine ári panqıldıq. ári ózgelerge sózi ótimlirek birewler kelse, ya kózlerine tikke qarap, ya sálemlesken qolin jazdırmay qısıp turıp, burın diywana bolıp júrip bilgeni boyınsha onıń kimligin qal-jaǵdayı, qandaylıǵın aytıwın biraz kúnge shekem toqtatpadı. Jergilikli xalıq arasınan batılıraq birewleri onıń atın milletin biliwge qızıqsınsa, ashıwlanbay, kishipeyllik penen juwap beredi.

— Atım Qutlı xoja, lekin Qaraqum eteginde jasaǵanım ushın Qaraqum iyshan deseńiz qayılman, milletim, álbette qaraqalpaq boladı.

Bul birazlargá jaqtı.

Onıń tásilleri sahrayı xalıq arasında dańqın asırǵan ústine asırıp, miyzanda bir shıbınnıń mıńǵa aynalǵanı kibi kózi ashıqlıǵı, payǵamberligi jóninde kóp-kóp áńgimeler dóredi, ápsanalar tarqadı. Kim aytsa da bári onıń paydasına, dańqınıń artıwına sebepker gáp ayttı. Aradan kóp waqıt ótpey-aq ol qonıslasqan mákan qaraqalpaqlardıń bir ziyarat ornına aynalıp, awıllar shıǵarıspa qılıp oǵan qos otaw tiktirip berdi. Suwpılıqqa qol beriwshiler de kóbeydi. Bunday dańqlı adamdı óz elatında kóriwdi árman etip júrgeni ushın ba, qoqtasınıllar piyshembi, juma sayın onıń otawı aynalasındaǵı qum arasında-aq bázim qurıp ketetuǵın ádetti shıǵardı. Bazda olargá iyshannıń ózi qosıla qoysa jámaátke qatnasqanlar ózlerin misli Mekkege ziyarat etkennen kem sezbeydi. Onıń menen otırıswǵa imkaniyatı joqlardıń birazı esigine bir arqa otın aparıp taslap pátıyasın aluǵa urınadı.

Iranlı palwandı jıǵıp Xiywa xanlıǵına bir iret dańq ápergen Ernazar jónindegi kóterińki gápler-ám iyshan jóninde toqılǵan áńgimelerdiń astına kómiliwge qaradı.

Iyshan abırayın qansha ósirgen sayın adamlargá onsha kórinbeytuǵın, kóp sóylemeytuǵın dárejege ótti. Bul onıń dańqın jáne bir tekshe biyikke kóterip, adamlar oǵan kóbirek ıntıǵatuǵın boldı.

...Ol búginde keliwshilerge kórinbew niyetinde edi, tańnamazın jámaát bolıp oqıwdıń siltawı menen kelgen Fázılbiy, hámme tarqaǵanda bólinbey izine erdi. Iyshan onıń jasırın sır aytajaqlıǵın bilip, eki suwpısın dalaǵa jumsadı. Bul olargá "esikti qarawılla" degeni.

Mine, kún sáskelikke tireldi. Fázıl iyshan menen ele otır.

— Áne solay Fázıljan, hár aǵash ósken jeriniki. İnsan misli aǵash. — dep, iyshan shiy esik sırtınan suwpılarına xabarlasıp atırǵan birewdi kórdi de, gápti tuwarıwǵa meyillendi, — Aytqanlarıńa túsindim. Qasım isimli jiyenırdi maǵan jiber. Qulaǵı kesilgenine qaramay, seniń ózińdey aqıllı shaqqash túsimpaz, tiline bekkem jigit bolsa, qáddin tiklettirip, bir gúzardıń patshası etemen.

— Sóytseńiz ol sadıq qulıńız boladı, mende basqalargá qarızdar bolıwdı

jaqtırmayman.

Esiktiń bir jaǵınan pishıqtay jılısıp Serjanbay kirdi. Ekinshi jaǵınan pishıqtay jılısıp Ʋazil shıqtı.

Bay Xiywada Ruzmattı óltirgen soń, kóp pul sarıplap Gúlziybanı tiri alıp qaytqan edi. Onıń barlıq islerinen álleqashan-aq xabarlap bolıp úlgergen iyshan jımıyıp kúlip degishti:

— Ha, aqıllı Serjan bay tándarmısáń? Gúres qalay? Sen jıǵıp turmısáń ya kishi hayalın jıǵama?

Qaraqquım iyshangá sálem beriwde hámmeden kesh qalǵanına qorqa-qorqa kiyatırǵan bay kewlin basıp, beldey saqalın qayta-qayta sıypalap kúlip juwap qaytardı.

— Taqsır, jastıń atı jas-tá.

Iyshannıń eki qolı dizesinde, mırıs-mırıs kúldi de birden toqtadı.

— Ekewińiz de suwpılıqqa qol berińler.

Suwpılıqtıń baslı shártlerinen biri, bul dúnyanıń kóp jetpesinliklerine qánaátshilik kóz benen qaraw, erli-zayıp arasında nápsini júwenlew. Sońǵısı ushın kelgen ǵarrı baydıń terisi jayılıp, ornınan túrgelip otırdı.

— Taqsır kewlimdegini tapqanıız ushın gewishińizdi qolım menen emes, tisim menen kóterip júriwge qayılman.

Ján-jaǵına hákkedey qaranatuǵın iyshannıń bir kózi bárha sırtta bolatuǵın edi. Suwpısınıń birine xabarlasıp atırǵan Sayıp nazardı, Bala Ernazardı, Mádireyimdi hám olarǵa qosılıp ulgergen Ʋazıldı shiy esiktin arasınan tanıp, ne ushın kiyatırǵanlıqların hám qaysısında qanday minez barın, kim kimgе qanday kóz-qarasta ekenin esine keltiriw menen tıp-tınısh bolıp qaldı. Óz oyı menen bánt bay shiyden tısqa ser salmay, iyshannıń oyılı qas-qabaǵın baǵıp, júdá aǵla keńes aytıwın kútip jimjirt otırıptı, Aqırı dińkesi qurıp tilge keldi.

— Iyshanı, suwpılıqtıń áwelgi belgisi bolsın dep esigińizge bir sıyr ákelip bayladım.

— Alladan qaytsın. Quda qálese, jas hayalınń nápsisin tıyp beremen. SHınıń aytqan jaqsı. Úyińe tezirek jet.

— Nege iyshanım?

— Eri qasınan shıǵıp kórmegen jas hayal bir kún awlaqta qalsa, erkek kúseydi.

Serjanbay bir demde shıday almadı.

Iyshan uzın shapanın búrkenip, onıń menen qosıla dalaǵa shıqtı.

Ishte adam bolǵanı ushın sońǵı kelgenlerdi irkip turǵan suwpı bopsıdı:

— Hooo, baxtıńız bar eken, sizlerge ullı iyshannıń diydarı nesiybetti.

Iyshan onı esitpegensidi:

— Bul ádiwli adamlar nege ishkerilemeydi?

Sayıpnazar iyshañǵa buringı kelgenlerinde unap, onnan "dilwar ekensiz" degen bir maqtawın esitken edi. Soǵan kewli óskenlikten tartınbay sóz basladı:

— Ullı iyshanımız, sizge máslehátlesiw niyetimiz bar edi.

— Mehmanxanaǵa kirińler?— dedi iyshan hám alısraqta atın jetelep kiyatırǵan Mamıttı kózi shalıp, suwpısına im menen "onı da bularǵa qosıp otırǵız" degen belgi berdi de, otawına qayta súrgil ketti.

Iyshan olardı uzaq kúttirip, ábden sharshap kózleri tórt bolıwǵa qaraǵan gezde, tápsisin qolına alıp ústine kirdi.

— Sálamatsızlarma, ádiwli azamatlar?

— Qádirli iyshanım, biz islamnın kúshikleri, sizge kúnine neshe iret sálem beriwge kelsek az, — dedi Sayıpnazar — Bul saparı qádemlerimizge sebepter mınaw jigit. — dep bala Ernazarǵa moynın burdı. Ol ústingi erni menen úpildirik ata saqalıń qımıp, júdá álpayımlıq penen qolın kóksine qoydı:

— Biywaq kelsek, ápiw etesiz iyshanım.

Iyshan hárqashanǵı ádetin qılıp saqqa júgingen halında, eki dizesnin ústine qolların qoyıp tápsi sanaǵan barmaqlarınan kóz almadı.

— Qádirli iyshanım! — dedi jáne Sayıpnazar — Kókiregi orıs patshalıǵıp arısap, ózi Xiywa xanınıń nókeri bolıp júrgen Alakózdiń islerine bahańız qalay?

Iyshan Xiywa xanın maqtawshılardıń biri bolıwına qaramastan, bazılardıń ashıqtan-ashıq xanlıqqa qarsılıǵın sezip, óz áńgimesi isenimli shıǵıwı ushın xannıń natuwrılıqların da aytatuǵın edi. Basın kótermey biraz otırǵannan keyin sállesi selk-selk etip ásten ǵana kúldi.

Onıń áńgimege ǵana emes, hár sóylegende hárqıylı kórinis beriw ushın óz denesin basqarıwǵa usta ekenin heshkimde ańǵarmadı.

— Bir rawayatta eger adamnıń miyi bolmasa súyegi bes júz jıl jasaw qábiletine iye depti. Áne, sol miyge kóp zor berip óz ómirimizdi ózimiz qısqartamız dá!

Iyshannıń bul rawyatı onıń kóp aytatuǵın diniy rawyaglarına qarsı shıqqanı ushın emes, adamnıń besjúz jıllıq ómir súre alatuǵını esitilmegen jańalıq bolıp hámмесiniń awızları ashıldı.

Eki kózi dizesinde bolǵan menen kirpikleri arasınan aynalasındaǵılardıń kózleri, júzleri qaysı tárepke qaraǵanın kóretuǵın iyshan moynın kóterip, soraw bergen Sayıpnazarǵa emes, Bala Ernazarǵa atalıq kóz benen jımıydı.

Qudadan biyhújim is joq, sol ushın kóp oylanıp, bir basqa mıń túrli ǵalma-ǵal sala bermew kerek.

— Ullı iyshanım, xan sarayı haqqında haqqanıy ǵápti qáytkende biliwge boladı? Máselen, Xiywaǵa kelgen orıs elshisi álleqaydaǵı Persiya elshisiniń sózin

sóylep, solardan túsken bendelerdi azat qılıwdı talap etken bish.

— Ullı iyshanım, — dep Mádireyim gáp qostı— Bir "ağa biyde" Ernazar alakóz kisige aytatuǵın arzısı joq kúshli adam ǵana ázzilerdiń atınan sóyley aladı", degendi aytqan edi.

— Qızıq jigitlersiz, ammo, amıysızlar. Sol ushın baxıtlısız! Allataala sizdey amıylar tárepinde! Ammo sorawlarıńız qıylı-qıylı bolǵan menen juwabı birew. Qaraqalpaqlarda mınaday naqıl bar: "Ájeline asıqqan ǵarga búrkit penen oynaydı". Bilseniz, Alakóz palwan ájeline asıqqan ǵarǵa. Al endi xan sarayın táriyipleynbe? Xan sarayı sırttan hám qızıq, hám qorqınıshlı. Durıs pámlegege sırtın quyash emes, altın perde jaqtırtıp turıptı. Sol ushın kóz qamastırıp, ózine tartadı hám kúshli aybat beredi. Alakóz palwan áne soǵan eligip júripti. Al, endi orıs elshisi ne ushın Persiyanın sózin sóylep atırǵanına juwap; tislewge halı kelmeytuǵın halsız kópek, awılǵa dawırq salıp úretuǵınıń eslegeniniń kińfoya.

— Ullı iyshanım, Ernazar Alakóz bir gápinde "men orıs Grushin menen ushırasıp, bult arasınan shıǵıp kiyatırǵan quyash kórgendey boldım" dedi.

— Mamıt biy, sen bir qıysıq aynasań! — dedi Sayıpazar onı jaqtırmay.

Iyshan qáddin ózgertpey tápsi sanaǵan barmaǵın birden irkip, basın kesesine shayqadı.

— Mamıt biy, aqıllısız, ammo quyash batıp izinen tún keletuǵınıń nege bilmeysiz?

— Qádirli ishanımız, dedi Bala Ernazar. — Jáne orıslar jóninde. Sizińshe orıslardıń wádesi aspandaǵı ǵazdı atıp asıp beremen degendey gáp aspandaǵı ǵazdan qolda bar shımshıq artıq demekshisiz ǵoy-á?

Iyshan birden ashıwlanıp, qızǵısh júzi talaqtay bolıp ketti de, jáne óz qálpine tústi. Eki kózin iyshannan almay otırǵan Bala Ernazar onıń keyiplerin sezse de jaslıq ór kókiregi pásine qayta qoymadı.

— Qádirli iyshanımız, — dedi ol jáne. — Ótken urısta siziń keńesińiz benen inglislerdiń Gerattaǵı ásker basısına barǵan xan mehremi bos kelgen bish. Jurt inglisler orıslardan qorıqqan desip jú. Biz medresede oqıp júrgenimizde de Xiywa xanı ullı orıs patshasınan bárha aybınıp jasaydı degen-ám gáp kóterilip edi.

Iyshannıń aǵash súwrettey bir qalıpte otıratuǵın keypi ózgergenine Bala Ernazardan basqalar hawlıǵayın dedi.

— Tiliń ótkir kórinedi, ammo, til hesh qashan qılıstı awmastıra almaydı. Al, inglisler bolsa, dúnyada tek paraxat ómir qurıw tárepdarı. Sol ushın urısqa aralaspadı. Ele inglisler keledi, bárshege tóre bolıp, aǵa bolıp keledi. Házir Persiya elshisi menen júrgen inglis elshisiniń dawǵa aralaspǵanı— jáne paraxatshılıqtı qollaǵanı, al Persiyanıń dawın qozǵaǵan orıslar jáne urıs bolsın

degeni. Onıń ústine, ázziler tiline tikenek baylap, kúshli kóriniwge urnatuǵının umıtpawı lazım.

Hámme tım-tırıs boldı-da qaldı. Bala Ernazarda iyshannıń gápine isenishtiń otınan kishkene ushqın payda boldı. Iyshan payıttaı paydalanıp ángimeniń baǵıtın ózgeretti:

— Húrmetli mehmanlarım! Alakóz palwannıń bala-shaǵası saw-salamat pa?

— Ol úydiń tıǵını kempiri, — dedi Mamıt. — Átteń ushırasqan kisi ol ishinen jılap, ya kúlip turǵanın uqpaydı.

— Kempiri degenge esime túsedı-aw. — dep iyshan kúlimledi. — Alakóz palwan sıqıllı bir jigit jesir anasına "menin ákem qanday adam edi?" degen eken, anası "balam, sol jılı oǵırı alasapıran jıl edi, esley almay qaldım" depti.

Duw kúlki kóterildi. Úyde kewilli keyip payda etkenine iyshan mıyǵınan kúle kózlerin súzip, heshteńe bilmegensidi de júdá juwaslıq penen ortaǵa soraw tasladı:

— Men Aydos haqqında, onıń inileri haqqında esitkenmen, usı Alakóz palwan Mırjıqtan emes, Aydostan bolǵan degen gáp ıras pa?

Sayıpnazardıń ireńkindegi sheshek daǵı quwanış keypi astında qalıp, úlken murnınıń shep qaptalındaǵı máshtey meńi de bilinbey, keń tanawları harrıyp, iyshańǵa ırzashılıqtan kishkene qulaqların alma-gezek uslap-uslap, joldaslarınan maqullaw kútti.

— Aydostı inilerinen ayırıw qıyın edi, — dedi Mamıt.

— Ayıp bolsa gúnalamassız, ammo, meniń esitiwime qaraǵanda, Aydostıń inileri menen arazlasıwına sebep házirgi Qumar kempir bolsa kerek. Jasında pútkil qaraqalpaq elindegi jalǵız sulıw bolǵan deydi. El aǵası Aydos sulıwdan bos qalmaǵan shıǵar.

Ernazar alakóz tuwralı ósek oylap taba almay júrgenlerge bul kútá jaqsı kózgir bolıp, mırs-mırs kúlisti. Mamıt Ernazar alakózdi qansha jek kóriwine qaramastan, uruw namısı qısıp mańlayınan ter shıqtı.

— Iyshanımız, — dedi ol aqırı shıdamay. — Siz aytqanǵa taqabbıl gáp burın-ám bolǵan. Átteń, onday emes. Aydos baba inisi ólgennen keyin kelinin alıwdan-ám waz keshti, inimniń tóseǵine kirip, kelinime onı umıttırıwǵa haqqım joq, dedi.

— Ullı iyshanım, Mamıttıń qoldawlı ekenin bilseńiz kerek, — dedi Sayıpnazar. — Sol ushın qoldawlılarǵa daq túsirgisi kelmey atır, bolmasa bári siz aytqannıń ózi.

— Er jańılıssa qolǵa, qus jańılıssa torǵa túsedı, deydi bunday jaǵdayda.

— Iyshanımız, usınnan ullı xan ózgerse, izi ne bolar eken?

Iyshan bala Ernazardıń ele qalıplespegen jaslıǵına mıyıq tarttı. Basqalar

júreklerin qolları menen basıp tıp-tınısh otır.

— Bul dúnyada adam-adamǵa mehman. SHın dúnya— o dúnya. Sol ushın da allataala bársheni óletuǵın etip jaratqan. Ammo, ǵarrı xannıń paymanası tolsa, ornına ulı, ya bir tuwısqanı xan boladı. Allataala islamdı shıǵarganda áne usınday tuwrılıqtıń bolıwın esapqa alǵan. Eń baslısı— xanlıq máńgilik.

Bala Ernazardıń kewili juwapqa qánáát tappasa da, qaytıp soraw bermedi.

Jaqında Xiywa xannıń láshkeri Buxaraǵa shabıwıl qılǵanı haqqında gáp taraǵan edi, bul jóninde Fázıl soraw berdi.

— Buxara hám Xiywa islamnıń eki oshaǵı, — dedi Qaraqum iyshan óziniń barlıq hádiyseden xabarlı ekenine gúdik tuwdırmay. — Ammo, birlik ushın oshaq basında da shaǵılısw bolıp turǵanı ayıp emes. Biraq, usı saparǵı soqlıǵıswda jáne orıslardıń ǵıjaǵı bar. Bunı túsindirip otırıw uzaq sábbe. Bir hayran qalarlıǵı, sol urısta Ernazar alakóz júdá úlken batırılıq islegen.

— Qanday?— dedi Sayıpazar qızǵanıshlı asıǵıp.

— Urısta batırılıq— ólimnen qorıqpay dushpan ústine bariw. Sonda jaw qashadı. Alakóz áne sóytıp xannan aq pıshaq alıptı.

— Xannan aq pıshaq alıw endi onıń tuxım teberigi húrmette boladı degen sóz, endi ol xan salıǵınan da azat etiledi.

— Fázıl, biyádeplik etip jorǵalamańız, — dedi iyshan qansha sabırılıq saqlasa da shıdamay. — Alakózdıń ishi tolı jılannıń qordası bolsa taajip emes, ele ol gellesiz qalǵan kúni isenersiz.

— Túrkmenderden xanǵa qarsı shıqqan Annamurat degendi qolǵa túsken jerinen Alakóz azat etipti degen gáp ıraspa?— dedi Bala Ernazar.

— Ayttım ǵoy, onıń ishi tolı jılannıń qordası. Iseniw de kerek, isenbew de kerek.

Qaraqum iyshannıń bir ádeti, elden túsip turǵan ǵárezjetti ayamastan, úyine kelgen biylerdi, uruw basılardı júdá sıylap, bazda daraw-ara, bolmasa ekew-úshew ara qoy soydırıp kútetuǵın edi, bularǵa ekew-ara bir qoydıń gellesi qoyıldı. Olar iyshannıń húrmetine qádden tıs shadlanısıp, sóylesik payıtında payda bolǵan bazı gúmilji oylardı da esten shıǵardı.

Qaytıwǵa urıqsat alıp hámme túrgelgen gezde Fázıl gewishlerin ayaqlarına sıydıra almaǵan bolıp joldaslarınan izde qalıp, ásten sıbırılanıp nalındı:

— Qádirli iyshanım maǵan kópshilik aldında keyimeńiz. Ózińiz kóz-qulaq bolmasanız, jańaǵılar meni jep qoyadı.

— Áwele óz awzırına bekkem bol. Orıslarǵa qosılajaq bolǵan Genjemurattı sen atqanıń ushın meniń saǵan hamal ápergenimdi aytıp, Qaraqum iyshan xannan hamal áperdi dep maqtan ba!?

— Tilime jegi shıqqay óydesem. Jaqsılıǵıńızdı heshqashan umıtpayman, meni

öz qamshırız dep iseneberin.

— Jetkilikli. Qasımdı mağan tezirek jiber.

16

Gúlziyba qaytıp ákelingeli bir kún bas kótergen emes. Jılaydı, bolmasa inırsıp jatadı. Sál sawasın tapsa, ózin ózi óltiriw niyeti joq emes. Bul Serjan bayğa kútá awır tústi. Úlken hayalı Ulbosıńǵa iseniw júdá qıyın. Ol jáne birew menen qashıradı, ya óltiredi. Azannan keshke shekem qasınan shıqpay baǵıp otırıw, ózine de ańsat emes, mal-halǵa qaraytuǵın birew kerek. Ruzmattın ornın basatuǵın xızmetker tabıw qıyın bolmağan menen isenimli shıǵıwı gúman. Baydıń oyınsha, endigi xızmetker, ol qaranı aq dese — aq, al aqtı qara dese — qara deytuǵın bolıwı tiyis. Sol ushın kóp kún oylanıp, onday xızmetkerdi alıstan emes, óz jaqınlarınan taptı. Eshekke awırılıq salmayın dep otındı ózi arqalap eshekke minip kelgeninde "aqlısań" degenge inanǵan Rústemnen qolaylısı joq., Bay bul oyın Máwlenge qulaq-qaǵıs etip edi, ol sáwselim inisiniń birewlerdin kúnine jarap biymillet tamaq tabatuǵınıńa quwandı.

— Jumsa dayı ayama!

Bay Rústemge kóp wazıypa júklemedi.

— Bas jumısıń Basar menen, — dedi ol Rústemdi úyine ertip kelip, — Basarǵa sennen basqa bende tamaq quymasın. Úyge ózge birew jaqınlasa da bosat, eger Gúlziybaniń ishki esikten ózi túwe, kóylegi kórinse de bosat!

Bay xızmetkerden aljaspadı. Rústem haqıyqattan da usınday jumıs ushın tuwılǵanın kórsetti. Azannan keshke iytin qasınan bir adım ketpeydi. Bay iyt penen ekewine sup-sulıw ǵana gúrke soǵıp berdi, úyqısı kelse iytı bosatıp uyıqlaydı, bolmasa iytten de saq, eki kózi úyde. Gúlziyba nabada túshkirsede, iytı úrgizedi. Bul Serjanbay ǵa kútá unadı.

— Azamatsań, Rustem! — dep ketedi hár kórgende.

Degen menen bayǵa bul ádislerdin bári jetkiliksiz kórinip, sál qolı sawa tapsa, bir qaptalındaǵı tósekte oshaqqa qarap jatatuǵın Gúlziybaniń qarsı aldında otırıp aladı da, tınbay balta egeydi, egew menen baltanıń júzi ushqınlaǵanına, quwanıp Gúlziybaǵa kóz astınan qarap qoyadı. Egew sestin jaqtırmay Gúlziyba arman qarasa da tınbaydı. Qolları talıp sharshaǵan tezde ǵana baltanı Gúlziybaniń kózine tutadı.

— Mine, hayal, qashaman dep oylama. Ájeliń usı baltadan boladı. Eger kózime shóp salıwdı oylasań, bul balta seni tuwrama qıladı.

Gúlziyba úndemeydi. Biraq, tirilikte ótkergen hár bir kúni zindanda ótken sıyaqlı. Ara-tura qasında Teńel otırıp ketedi. Ájapasınıń túr-túsine, háreketlerine qarap ózin ózi óltirip qoyama dep olda qorqıp bilgen bir násiyatın esine salıp

ketedi.

— Ájapa, dushpanırdı ólimiń menen jeńiw múmkin emes!

Gúlziyba aqıllı inisine ırızı, biraq járdem ete almaytuǵın dárejede jaslıǵına, ishqi-muhabettiń ne ekenine ózliginen túsip, tuwısqan ájapası ushın bir jol tawıp bere almaytuǵınına ishi ashıydı:

— Zaman biziki emestey.

Teńel úndemeydi.

Gúlziyba jáne ókinishli ernin tisleydi.

— Keteber, qaraǵım.

— Endi jılama, ájapa.

— YAqshı.

Ol jaqınnan beri jáne bir nárseni seze basladı. Ernazar menen sońǵı ushırasqaninan hámledar bolıp qalǵan sıyaqlı. Burınǵı wayımlarına qosa boyı da awır tartıp baratır. Bul onı gá qorqıtadı, gá quwantadı.

Geyde óz-ózinen júregi háwlirip Ernazar haqqında, onıń úy ishleri haqqında bilgisi keledi. Bazda palkerge joritqan bir túsın eslep, Rabiybiniń densawlıǵı haqqında biliwdi kúseydi, biraq esigin ashatuǵın bir de awıl adamı joq. Bay esigin bárshege qadaǵan qılıp qoyıptı.

Onı Ulbosın da ayamaydı. Kerisinshe, onıń bir qaptaldı iyelep qazan-tabaqqa aralaspay jatısın qızǵanıp bazda ǵıjaq beredi:

— Bunday ómirden ólim abzal ǵoy.

Gúlziyba áwelgi kúnleri shınnan ólgisi keletuǵın edi, endi oǵan óshesip, otawǵa kirip kiyatırǵan ayaq sestin esitse, tikeyip otıratuǵın ádetti shıǵardı.

Onıń tikeyip otırǵanın bir iret kózi shalǵalı baydıń jan iynine ot túsip, endi onı qalayınsha juwasıtıp, barlıq barımına bargızıwdı gózleydi. Aqırı oǵan da oy taptı. Suwıp qılıw kerek. Qaraqum iyshangá qol berse, hátte jas kewli shóǵıp, sezimleri birden-aq qartayıwı itimal.

Ol usı oyına bekkem isenip, bir sıyırdı attıń jetegine alıp Qaraqum iyshangá ketti.

Úyinen alısıraqqa ketpeytuǵın baydıń kewlin baǵıp Ulbosın da, Rústem de, Basar da, sharshaǵan edi, dala jımjırt. Sonda da Gúlziyba kúndiz sırtqa shıqpaǵa qorqıp, anıq imirt jabılǵan gezde, eń bolmasa, erkin nápes alıp, juldızlarǵa qarayın dep esikten ásten ǵana sıpırılıp shıǵıp edi, haqıyqatanda iyt úrmedi. Rústemniń sestı esitilmeydi. Bálkim, úndespey ańlıp, sál bılayıraq shıqsam, óz obalı ózine dep iytke talatıp óltirmekshi shıǵar degen qawıp penen otawǵa súyenip biraz turdı. Aspan bultlı edi, kózlerin qarańǵıǵa úyretip ján-jaqqa ser saldı. Úydiń arqasında, alısıraqtan kiyatırǵan jalǵız atlını kórdi de, ózin sál tasalańqırap ermek ushın onıń qayda baratırǵanın baqlap edi, ol Serjanbay

eken. Tanısa da jaqınlaǵansha únsiz tura berdi.

Qaraqum iyshannıń kewline quyıp jibergen gúdiginen mantıǵıp asıǵıp kiyatırǵan bay, burınǵısınan ózgeshe ádet qılıp, alsıraqtan atınan tústi de, bir tıp jırǵıl túbirge bayladı hám úyge qaray piyadalap ayaqların ǵaz-ǵaz basıp keleberdi.

Gúlziyba onıń állekimnen gúmanı barlıǵın sezdi de, jaqınlańqıraǵan gezde esitetuǵınday etip jorta sıbırladı:

— Háy, qorıqpay sheshine ber, dalada heshkim joq.

Bay esitip, endi ózin kórsetip almaw ushın gilt toqtadı da, tumsıǵı menen qoranı jarıp bede jep turǵan sayaq eshekti tasaladı. Eshektiń berjaǵına shıqsa ózi kórinedi, arjaǵında tursa esikten kim kirip, kim shıqqanın kóz ilmewinen qorqıp, bay eshektiń astına kirdi.

Gúlziyba onı kóp otırǵızıw máqsetinde otawǵa burılıp jáne sıbırlandı

— SHıda, jigitim, házir kiremen.

Bay mátǵapılda qalmaw ushın qosbawınan polat pıshaǵın alıp atır edi, eshek ústine "shajjı" ettirdi. Bay únsiz shıdap baǵıp edi, Gúlziybanın jaslıq kewili tutıs bermey shaqalaq atıp kúlip jiberdi.

Ol Xiywadaǵı ólimnen qaytarılǵalı dawısın shıǵarıp kúliw bılay tursın, mıyıq tartıp kórmegen edi, ǵarrı bay eshek astınan zonq etip kóterildi.

— Ha, Gúlziyba, aqırı kúldirdim be?

Gúlziyba onıń dálilin esitpey, shaqalaq atıwı menen barıp:

— Háy, aqmaq gúrreńniń ústin nege ilasladıń?— dep eshektiń sawırsınıńa bir mush urdı da, kúleberdi, kúleberdi...

Bay namısqa buwlıqtı:

— Rustem!!

Rustem qattı uyqısınan oyanıp dawıs beriwi menen iyts habalanıp, Gúlziybanıń kúlkisin aynalaǵa esittirmedi.

17

Ernazardıń Xiywaǵa kelip nókerlik jaraǵın asınǵanına yarım jıldan astı. Anıq kózi jetkeni— xan sarayınıń siyasatı eki júzli pıshaq eken, eger taǵam menen teńgerilse, onda ya duzlı, ya duzsız, ya pal salınǵan, ya záhárli bir nárse. Abaylamasań kúlip otırıp-aq tilkimleneseń, toyıp otırıp-aq ashtan óleseń, ya pal jep otırıp-aq uwanasań. Biraq, Ernazar basqa nókerlerden kóre sál-pál artıqmashılıqqa iye. Bul artıqmashılıq iranlı palwandı jıǵıp, atın xan biletuǵın bolǵanı ushın emes, Maxmudniyazǵa jaǵınǵanı, Buxaraǵa shabıwılda erlik kórsetip, Batır nókerler qatarında xannan aq pıshaq alǵanı edi. Onısına sál pusır jetkizip aldı. Bir jola qalada bolǵan túrkmenlerdiń shabıwılında qolına túsip

turǵan bir áskerbasını kóz kóreki ańqawlıqqa salıp, bosatıp jiberdi. Ol bosatqanı ózine tanıs góneurgenlı Annamurat edi. Sol isi ushın jáne biraz gúman, astında qalsa da, Maxmudniyaz onıń el arasındaǵı dańqın birotala búrkegendey dálil tappay, onıń ústine, bayaǵısınsha, bas wáziyge jolıǵıp men ushın sóyleser degen dáme menen ara-tura bostanlıq berip alatuǵın edi.

Báhardıń quyashlı kúnleriniń birinde, Ernazar ásker basıdan jáne urıqsat alıp qalıp, quyashlamada atınıń arqamoynın qasıp tur edi, saray dárwazasınan bir top atlı shıqqanın kózi shaldı. Abaylasa, bas wázir xannıń úsh máhremi menen tórt orıs atlısın uzatıp baratır. Olardıń dıqqat awdarmaytuǵının bildi de, aldın keseley juwırıp, Grushinnen úyrengen orısshası boyınsha sálem berdi:

— Zdrast!

Biyik aq boz atta hámmeden ózgeshe sulıw hám saltanatlı kiyingen orıs tóresi kókiregin kóterip atınıń júwenin tarttı.

— Sizge dva slova arza, — dedi Ernazar eki barmaǵın shoshaytıp.

Bas wázir hám xan máhremi iyıt kórgen pıshıqtay úrpeyisti. Orıs tóresi Ernazardıń túri-túsinen Xiywanıń jábirli nókerleriniń biri shıǵar, tıńlasam mınawlardıń kewline málel keler degendey, mezbanlarǵa bir qarap aldı da, óz joldaslarınıń birine burıldı:

— Mixaylov, onıń menen sóyles!

Saqal-shashı altınday sarı atlı Ernazarǵa qayrıldı. — Kim bolasız?

Ernazar tez-tez sóylep atı-jónin ayttı da, olardıń ózleri kimligin soradı.

— Bizler Xiywa xanı menen ullı orıs patshalıǵı arasındaǵı shártnamanı tastıyıqlawǵa kelgenbiz, — dedi Mixaylov. — Anaw aq boz atlı basshımız, yaǵnıy Orenburgta úlken áskerbasılardıń biri. Onıń izindegi atlı xatshısı. Qalǵan ekewmiz onı qorǵawshı soldatpız. Men siziń tillerge jaqın tatar tilin biletuǵın bolǵanıw ushın dilmashlıq wazıypa menen de kelgenmen.

— SHártnama buzılıp pa?

— Bizge qońsılas tatar, bashqırt, qazaq ellerine mollalar jibergen eken, solardı qaytarıwdı kelistik. Al ózińizdiń tileǵińiz?

— Siz asıǵıs bolmasańız, aytar gápim kóp edi. Biz qaraqalpaq degen az sanlı elimiz, keń paytax orıs patshalıǵına qosıp alıńız demekshi edim.

Mixaylov jelkesin qasıp, alıslap baratırǵan joldaslarınıń izinen qarap turdı:

— Biziń patshalıqtıń maqseti, bir xanlıqtı bólsheklewdi bir xalıqtı ekinshi xalıqqa qarsı qoyǵandı unatpaydı. Biraq siziń bizge qosılmaqshı bolǵandaǵı maqsetińiz ne?

— Ata-babalarımız orıs patshalıǵında bolıwdı árman etkenin eske salmaǵannıń ózinde, ázzilerdiń kúshlige súyenip biyǵam jasaǵısı keletuǵınıń túsinersiz. Onıń ústine, sizlerde úlken ilim bar, sonı úyrenip az bolsaq ta ilimli

bolgımız keledi.

— SHınıń aýtsam, bunı tap házir sheshiw qıyın. Túrkmelerden-ám óziń usağan bir jigit tap sendey arza etip edi, basshı tóremiz, Orenburgqa bargan soń patshamızıǵa jetkeremen dep wáde etti.

Ernazardıń keypi tústi:

— Azanda jılıtpağan quyashtan keshte dáme etiw qıyın.

— Joq, Ernazar, — dedi Mixaylov. — Quyashtı qurı kútip otırǵansha adamnıń ózi ot jaǵıw kerek. Kimniń óz hawiri bolamasa onı quyash astında ǵarǵa-ǵuzǵın jem qıladı.

— Óz otırız degeniniz óz aldımızǵa xanlıq bolıwmız kerek ekenin túsınemen, biraq soǵan járdem kerek.

— Hárqanday xanlıq láshkersiz bolmaydı. Sen házir bir nókerseń, eger, ásker bası bolsań, izinde nókeri joq ásker basısań. — Ol Ernazardıń qapa bolıp tómep qarap qalǵanın ayadı ma ózgerdi, — Ernazar, zamannıń rabayına túsinetuǵın jigit kórineseń, jer iyiskeme. Biziń tórelerimiz kókiregin oqqa tuta beretuǵınlardan emes. Sol ushın esińdi jıyıp, óz jigitleriń menen oylas, sóytip kóp bolıp ya biylerińnen xat alıp Orenburgqa kel. Sende ózińe bolarlıq kúsh kórse, tórelerimiz járdemlesedi. Bákim, ullı patshaǵa ózleri alıp keter.

Mexmanlardı uzatıwshı bas wázir mháremleri menen izge qaytıp olardıń tusına kelgende:

— Áy, dilmash, — dedi biraz buyırıq dawısı menen. — Siz qońsılas elatlarıńızǵa bargan biziń mollalardı quwasız-aw, ózińiz biziń qolastımızda biytártiplik qılasız. Bul kórgensizlik emes pe? Ketin, tóreńiz kútip qaldı.

— Ernazar. — dedi Mixaylov ástenirek. — Eger Orenburgqa barsań, izinde kúshiń bolsın. Patsha adamlarına aytıp járdemlesiwge tırısaman. Jáne eskertemen, jekke barma!

— Sál asıqpasańız, men orıslardan inglislerden ayırması qandaylıǵın sorayjaq edim.

— Qay mánide?

— Máselen, azlarga, ázzilerge mehirlikte.

— Bul sorawǵa dál juwap beriw qıyın. Mehirsiz basshılar sizlerdin arañızda da bar. Al, patshalardıń, xanlardıń mehiri jóninde bilmekshi bolsańız olar qolastındaǵılardı qollap-quwatlawshılar emes, olardıń ózleri qolastındaǵılardıń qollap-quwatlawına mútaj hám solay bolıwın talap etedi. Bunnan olar qolastınıń kóp bolıwın, xalqı kóp bolıwın kúseydi degen juwmaq shıqsa ájeplenbessiz.

— Raxmet, Mixaylov. Sońǵı ótinishim, bizdey bir xalıq ullı orıs patshasın qollap-quwatlawǵa tayın ekenin umıtpassız.

— Men sizdi túsindim. Kóriskenshe xosh!

Ol atın qamshılap-qamshılap báder ketti.

Ernazarıń ań-tańı shıǵıp, ayaqları Xiywanıń tepseńgi kebirteńine jelimlengen sekilli, lalı shıǵıp, misli tús kórgendey, Mixaylovtıń izinen qaraw menen qaldı.

Ol hár ayaǵın zorga kóterip jataxanasınıń aldına jetip edi, tórt jaǵınai tórt jállat payda bolıp, tutıp aldı da, tikke sarayǵa aparıp, xannıń datxanasına kirgizdi.

Xan onı buringıday kún-tún kútiwge májbúrlemey, pesin namazınan soń qabıl etip, ol esikten bas kórsetiwden-aq jedel menen sóyledi:

— Alakóz, bazda tıshqan óltirgenniń dańqı jılan óltirgennen-ám asıp ketedi. Sende áytewir nársе ushın dańqqa erisip, talay ólimnen qalıp júripseń.

— Ullı xanımız, meniń esimdegi bir nársе — sizge ne payda bergenim emes, endi ne bere jaqlıǵım edi...

— Alakóz, asıǵıp gózlegen mıltıq dál tiymeydi. Meniń saǵan aytajaq gápti wázirlerim arqalı emes, kózme-kóz ózim aytıp atırǵanımdı ózińe baxıt dep sanap túrgelip taxtımnıń tuyaǵına mańlayıńdı tiygiz.

Ernazar xan buyrıǵın tárk etpedi. Ol ornına qaytıp baraman degenshe bas wázir gáp qostı.

— Ullı xanımız urını quwmasań-ám qashaberetuǵın ádetin taslamas eken.

— Kimge ákesi bir tóbeshik inam etse, balası soǵan órmelewı shárt, bas wázir, — dedi Ernazar.

Qartayǵan xan Ernazarıń gápin shala esitti me yamasa onıń wázir menen gáp alısıwınan ózin tısıraq tutqısı keldi me waqıttı sozbay, shaqırtqandaǵı máqsetin tuwrıladı.

— Alakóz, seniń anań jasıraq gezinde "aspanda ay bolmasa kisi joldan adasadı, kún bolmasa kewildi kir basadı" degen danalıq aytqan, dep esitkenmen. Heshkim adaspassın, heshkimnin kewlin kir baspasın dep eline bilimli, misli ay, misli shamshıraq iyshan jiberdim. Házir ol Qaraqumnın etegine begenlesip, óz atın umıtıp, ózine Qara qum iyshan degep laqap aldı. Men endi seni nókerlikten azat qılıp, bayaǵıda kópshilikte járiya qılınǵan biylik hamalıń menen elińe qaytaraman. Óz uruwıńa biyseń. Ammo, shamshıraq Qaraqum iyshannan biy másláhát isiń bolǵanın men esitpeyin!

— Ullı xanımız...

— Toqta, — dedi xan onsha asıqpay. — Men jayparaxat sóylegenge murnıńdı kóterme. Qarnıń ózińdiki. Xiywa jaraǵın kótergen iyinleriń baraqama xandiki!

— Ullı xanımız...

— Til gelleniń jawı, Alakóz, káne, óksheńdi kóter!

— Ullı xanımız...

— Jurt seni qasqır deydi, háreketiń iyttiki, ashsań!

— Tůlkiler qasqırdan toq jasaydı, xanımız.

— Jállad!

Qos jállad Ernazardıń eki qoltıǵınan alıp sırtqa tarttı. Ol endi tykkeley zindanǵa aparadı dep oylaǵan edi, olay bolmadı, jálladlar onı dárwazadan shyǵarıp, keńes berdi:

— Tezirek qaladan ket, palwan. Óziń musulman bola tura orıs elshisi menen orıssha sálemleskeniń ushın xan máhremleri jek kórip qalǵan. Jáne órshelessen, járdem ete almaymız. Esińde bolsın, bizler saǵan eshteńe aytpadıq.

Ol nókerlikke kelgende, xızmet atqarıp júrgende bunday jaǵdayda emes, ayrıqsha saltanat penen, bálkim, heshkim kórip-bilmegen bir jaqsılıqlar menen qaytarman dep oylaytuǵın edi, barlıq úmitiniń push shıqqanı janına jegi bolıp Maxmudniyazǵa keldi. Ol hal sorasıw bılay tursın, kózge túsiwden júzin burdı. Tek bir jaqsılıǵı— onıń jataq ornına barıp bir maydan dem alıwına kesent ettirmedi, biraq tań qulaniyek bolǵan gezde eki nókerine hámir etip, ornınap túrgeltip, qaladan quwdırdı.

18

Elsiz jer jetim, jersiz el jetim, ersiz úy jetim.

Genjemuratıń úyi, esiginiń aldında úsh tıp gújimi bar, sánli úylerdiń biri edi. Genjemurat qaytıp kelmedi — qutı qashtı, Gújimlerge suw jiberilmey japıraqları solidı, úyine keletuǵın soqpaqlardıń bárine derlik shóp shıǵıp, úydin átirapı tobarsıp tozańǵıp qaldı. Zayıbı onıń ózine keyip bergen, atjaqlıdan kelgen qaratorı kelinshek edi, erinen jaman xabar esitkeli eziwinen kúlki joǵalıp, júzi esiginiń aldındaǵı gújimlerdiń japıraǵınday sarǵaydı, jalǵız qızı shıbıqtay bolıp azdı. Ol nókerlikke keter aldında kelinsheginiń ayı-kúni tolısıp otır edi, ul tuwdı, biraq onıń quwanışın eri menen teń bólise almay, tárbiyası waqtında berilmegeni ushın bala nárenjan bolıp ósip kiyatır.

Ólim! Onnan kim qaytıp kelgen? Usı sorawǵa juwap tabıw múmkin bolmaǵanı sebepli, adam balası oǵan da kónedi. Genjemuratıń kelinshegi de táǵdiyirge tán berip, endi onı birotala umıtıwǵa qaraǵan keshelerdiń birinde, esik aldına birew kelip attan tústi.

Bunday mezgilsiz túwe, kúndiz esiginiń aldına at baylanıw toqtatılǵanına úyrengen hayal, shójelerin qanatına jasırǵan tawıqtay, qızın, ulın eki qoltıǵına alıp úydiń bir mushına tıǵıldı. Atlı dalada malaqayın qaǵıp qaytadan kiyip, qamshısı menen qonışın sartıldatıp urıp, esikke tuwrıladı. Búytip tek Genjemurat keletuǵın edi, onnan máńgilik gúder üzgen kelinshek, onıń qılıqların úyrenip jaman niyette kiyatırǵan qanday erkek eken degen oy menen, túrgele sala úydiń ergeneklerin qawsırmaqshı bolıp edi, arjaǵınan birew iyterdi.

Haqıyqat Genjemurat!

Tiri Genjemurat!

Hayalı, oneki-onúsh jastağı qızı ózleriniń kózlerine isenbey lal, lal!

Genjemurat burınısınan tolısıńqırap, kórkeyińkiregen hám egedelenińkiregen.

Kelinsheginiń, qızınıń, ózi joqta tuwılğan ulınıń jabayılanıp qırağanınıń mánisin birden túsindi de, hár qaysısın bir qushaqladı, sońınan úshewin qosıp bawırına bastı.

— Qorıqpańlar, dushpanlarım óldi dep kelgen shıǵar, jaradar boldım orıslar arasında emlenip keldim.

Ol ózi joqta tuwılğan ulın qol ushına kóterip oynattı.

— Atı kim? Tolıbay qoydıńba? Elimiz tolı bay bolsın dep árman etkenmen, jaqsı bolıptı.

Hayal endi quyashtay ashılıstı. Dalaǵa juwırıp shıǵıp bir dáste otın ákeldi.

— Haw, atırnı da ózińniń atırnı ǵoy. Káne shay qaynap basqa qońsı-qobalar jıynalǵansha sóyle, qayda kettiń? Qayda joǵaldıń? Qalay keldiń?

Genjemuratıń astıńı juqa erni múyeshlenińkirep kózleri de kúldi, onıń keypine qızı da kúldi, ele esin bilmeytuǵın ulı da úydin keypine keyip qosıp, anasına qaray baqaday sekirip áwildedı.

— Al, men haqqında esitkińız kelse, qulaq salıńlar, — dep Genjemurat qızın bir dizesine, ulın bir dizesine otırǵızıp, hárqaysısın jup-juptan súydi de, kelinshegine saǵınış tolı kózlerin súzip mardıydı. — Urıstıń atı urıs. Biraq, meniń maqsetim— sózime qulaq asatuǵın jigitlerdi baslap orıslar tárepine ótiw hám Ernazardı zindannan shıǵarısıwǵa járdem soraw boldı. Sóytip orıslardıń ásker basısın niyetlep alǵa shawıp baratır edim. İras turıp arqamnan birew attı. Xiywalılar atqanın ya ózimizdikiler atqanın bilmeymen, jıǵıldım, orıs láchkeriniń arasına kelip jıǵıldım. Tilin bilmesem de, orıslar ózleriniń jaradarları menen qosıp bir arbaǵa mingizip keyin qayttı. Orenburg degen qalada emlewıxanası bar eken, soǵan aparıp jatqardı. Orıstıń ilimin qoya ber sirá, pıtıra alısıraqtan shashırıp tiyip, hár jerime sińip qala bergen eken, bárin kesip aldı.

— Qalay jiberdi?

Táwir bolaman deǵenshe azlap tilin-ám úyrendim. Sóytip urıqsat soradım. Atımdı da baqtırıp qoyǵan eken, ákelip berdi. Doktorlarına (bizińshe táwip) raxmetti qarday boratıp qayta berdim. Aral teńizine jaqınlasam Asqar biyler, SHárip mollalar júripti. "Amanlıqpa" desem: "qazaq, tatar, bashqırt ellerine mollashılıq etiwge kelip edik orıslar qaytarıp atır" deydi. Qalǵan jaǵında sólar menen keleberdim.

— Bári tús kórgendey, — dedi otqa júzi qızarǵan kelinsheginiń. oymaqtay

awzı ashılıp.

— Qáyteseń? Biraq orıs doktorlarınıń, mehrindey mehirdi ata-anamnan kórgenim joq shıǵarman desem, asıra siltegen bolmayman.

Olar apaq-shapaq bolısıp, shayǵa qanıp bola kelgende bir qońsısı baylawlı attı tanıp, kim minip kelgenin biliwge kelip, bul oylanılmaǵan, esitilmegen hádiysege birzaman an-tań bolıp, esin jıynaǵan soń, awıl boylap shawıp ketti...

Úyge jáne baxıt qaradı, shóp shıǵıp ketken soqpaqlardıń túni menen tepsingisi shıǵıp, aradan eki-úsh kún ótpeyaq, gúrpildegen aq soqpaqqa aynaldı.

Bir kúni pesinde alıstan sóylegen Ernazar alakózdin dawısı esitildi.

— Ha, Genjemurat, dárriw-dárriw odúnyadan axbarat ber?

Genjemurat dawıstı tanıp, aldınan juwırıp shıǵıp qushaq ashtı.

— Kel, dostım Ernazar, kel, dúnya qádimgi óziń aytqanday, maǵan beyishinen orın awmastırmaǵan soń qayttım.

Olardıń kewilli kúlkisi basılmay atırıp-aq, Zarlıq kirip keldi. Ol ádewir awır minezlilerden edi. Genjemurat penen Ernazardı bir jerde kórgenine quwanishtan eziwi jıylımay, hárqaysısı menen shaqqan-shaqqan hal sorastı.

Ekewi de Genjemuratıń ózi haqqında sóylewin kútti. Genjemurat úyine kelgeli hárkimge basınan ótkenlerin sóyley berip, jalıqqanlıqtan ba, yamasa eki aqıllı dostı kóp gáplerdin arjaǵına oy jiberip túsinetuǵın bolǵanı ushın ba qısqa bayanladı da, Ernazar jóninde hayalınan sorap bilgenin eskertip, qarsı soraw qoydı:

— Xańa jaranıp nókerlikte jú dep edi, óziń qashan keldiń?

— Jaqında, — dedi Ernazar. — Xańa xızmet etkenniń barmaǵın tas jonadı degen iras gáp eken, dostım, — dep ol asıqpay qalay qaytqanınıń mánisin túsindirdi. Orıs elshileri jóninde Maxmudniyazdan qanday jańalıqlar esitkenin de, olardı kórip Mixaylov degeni menen qalay sóyleskenin de ayttı.

— YAırmay-á! — dedi Genjemurat Ernazardıń Mixaylov penen sóyleskenlerin esitkennen keyin — Orıs patshalıǵı sonsha ullı patshalıq. Olar jóninde emlewxańada kóp áńgimeler esittim. Orıs patshalıǵı dese pútkil álem titirenedi. Xan aldında inglis elshisine qarsı kelip, Persiya elshisiniń tilegin quwatlaǵanı da durıs, sebebi orısar aspan astında nayatıy kúshli patshalıq. Sonnan kelip Xiywa xanınan tartınıp, sol tóreleriniń seniń menen ashıq sóylespegenine ishim janıp otır.

— Bári xalıqtıń dasturxanınan ǵárezli, — dedi Zarlıq.

— Bizde orıs patshalıǵın bayıtqanday ne bar?

Bul úshewine de oy saldı.

— Men de Zarlıqtıń oyına házir túsindim, — dedi Ernazar.

— İrasında da bizde ne bar? Óz-ara birliǵı joq ash-arıq xalıqtıń ushi-qıyırısız

meñirew dalası, jinlilenip aǵatuǵın Ámiwdáryası bar. Jalǵız úmit— Araldır balıǵı. Meniń xan sarayında xızmet etip bilgenim: adam-adamǵa tez paydalı bolsa kerek bolǵanınday, bir xalıq ekinshi xalıqqa paydalı bolsa, kúshi bolsa kerek eken. Bunı Mixaylov ta uqtırdı.

— Men bargoy, jigitler, kóp jerlerdi kórdim. Eń patas, batpaqlı, shıbnılı, adamlardı qızıqtırmaytuǵın mákan bizlerdikime dep oyladım. Basqa jaqlardıń jeri tawlıq, dónes-dónes awnatpa, sonnan kelip eginler kógerip tur, toǵayları da jap-jasıl.

— Ho, shabazım, — dedi Genjemurattıń kelinshegi. — Máwsimge qaray jigittiń bas kiyimi ózgerse de, bası ózgermewi tiyis.

Esikte bala Ernazar payda bolıp sálem berdi. Genjemurat onıń ádewir-aq erjetip, dawısı irilenip qalǵanına tańlandı. Bala Ernazardıń jaslıǵına qaramay, onıń úlkenlerge tán sorawları boyınsha Genjemurat ózinen jáne axbarat bsrdi. Ernazar alakóz oǵan nókerlik lawazımın qalay ótep qaytqanın ayttı. Jáne gápten gáp balalap, eldiń táǵdiyri jóninde qaytadan hárqıylı pikirler ortaǵa tústi. Sırttan qaraǵanda tórtewiniń de eli ushın jan ashtıwı, bir-birinen qalıspaytuǵın tárizli.

— Bizler qolında qamshısı bargá, mıltıq asınǵanǵa "lábbay" dep úyrenген xalıqpız, — dedi Ernazar alakóz, — Lábbay demewdiń, basqalargá birlikli kúshi bar bolıp kóriniwdiń jolı, eń bolmasa, qaraqalpaq láchkeri degen láchkerdi dúziw kerek, jigitler. Sonda kelesi áwlad izin dawam etip, qaraqalpaq xanlıǵın dúzip alar edi.

Ernazar alakózdiń bul pikiri bárshege oy saldı.

— Ernazar aǵa, jası úlken bolsańızda gápińizge qarsı kelemen, — dedi bala Ernazar.

— Aytaber, inim, eger saqaldı sıylap is eter bolsaq eshkini tóрге baylap qoyıwımız kerek.

— Eldiń keraqtı, úlkenniń de, jastıń da rá máwzi hámmege málim. Basqa kisi minetuǵın attı ertlep, taǵalaytuǵın, basqa kisi otıratuǵın jaydı salatuǵın adam joq biziń aramızda. Sol sebepten de, basqa elatlar usap ata-babamız salıp ketken bir minber, bir jay joq sonsha jerimizde. Sol ushın bizler láchker dúzsek xanlıqtı da ózimiz ornatiwımız kerek. Oris patshalıǵı menen baylanıs túyinin de ózlerimiz túyip ketiwimiz kerek, Xalıq izimizge sonda eredi.

— Durıs, — dedi Zarlıq.

Hámmeden jas kishiniń hámmeden jas úlkenlik pikir aytqanına Genjemurat ta tańlanıp quwatladı.

Ernazar alakóz biraz oylanıp, onıń kelesi áwlad ushın heshteńe tayarlamaw kerek degen pikirine qarsı dálil aytpaqshı bolǵan menen, qaraqalpaq láchkeri házir dúzilse, izi báribir kelesi áwladqa qalatuǵın bolǵanı ushın qarsılaspadı.

— Olay bolsa, erteńge, arǵı kúńge soza bermey, láshker dúzeyik. Xiywa usılınan ózim úyretemen, Genjemurat orislarda kórgenin úyretedi.

Jáne azǵana jım-jırtlıq húkim súrip edi. Genjemurat sóyledi:

— Mine, men nókermen. Zarlıq nóker bolsa, Ernazar inim nóker bolsa, — baslanǵanı.

Sonsha jıllar qurı tartısıp, qurı árman etip júrgei láshkerlik uyımı bunsha tez hám ańsat dúziledi dep oylamaǵan Ernazar alakóz óz-ózinen kúlip qoyaberdı.

— Írasında da usı dúzilgenimiz. Endi basqalardı átirapımızǵa toplaymız. Biraq jigitle, antnamamız bolıwı tiys. Áwele usı tórtewimiz ant eteyik, sonıńan basqalargá dawam ettiremiz.

Bala Ernazar mıyǵınan kúldi.

— Awzı kúygen úrlep ishiwi kerek demekshisiz ǵoy?

— Joq, onnan emes, inim, — dedi Ernazar alakóz. — Barlıq jerde nókerlikke ant penen qabıl etiledi, Sebebi bir áskerbası ya bir nóker satqınlıq etse, elge onnan awır apatı joq.

— Orıslar nókerdi soldat deydi, qazaqlar sarbaz deydi, Xiywa nóker deydi, bizlerde óimizshe at qoyıwımız kerek, — dedi Genjemurat.

— Bizler "Qıran", "Qaraqalpaq qıranı" dep atayıq, — dedi Ernazar alakóz oylanbastan.

At bárine de unadı.

Bunnan son "Qaraqalpaq qıranı" qay taqlette, qanday kiyimde júriwi tiyis?" degen soraw tuwdı.

— Bárshege bir qıylı kiyim tabıw múshkil.

— Kim nóker bolsa kiyimleriniń sırtınan qara shekpen kiyetuǵın bolsın, — dedi Ernazar alakóz.

— Bul júdá hásiretlierek emes pe? Xiywa xanınıń jańalǵısh jálladlarına usap ketpeyme?— dedi Genjemurat.

— Ernazar aǵanıń pikiri maǵan da unaydı, — dedi Bala Ernazar, — Qara ishki hawır, ishki hásiret. Ata-babalardıń hásireti sırtqı kiyimde kórinip turǵanı shep emes. Biraq, basqa sál sarǵısh degeley, ya shógirme kiyiw kerek. Bul alasapıran dúnyada qudaydan jaqsılıq kúte-kúte sarǵayǵanımızdıń belgisi. Biraq, "haraqalpaq qıranı" hanxor sekilli kórinbewi ushın at ústinde me, piyada ma, bárha mıyıq tartıp júretuǵın bolıwı tiyis.

— Bul kórinis maǵan kútá unap ketti, — dedi Genjemurat, — Al ayaqlarǵa hárkim tapqanın kiyedi-dá.

— Bóten jol joq.

Jáke biraz únsiz oylanısqan menen "qaraqalpaq qıranı" nıń kiyimi, ózin tutup júrisi haqqında basqa pikir tuwmadı. Zarlıq dasturxannan qos qollap nan aldı.

— Jigitler, tap házirgi kelisimdi buzǵandı nan ursın dep uslap shıǵıńlar.

Áwelinde sál albıraqlaw keypi kórinsede, birinshi bolıp nandı Ernazar alakóz uslap, Zarlıqtıń aytqanın aytıp ant etti. Onıń izinen basqalar da birim-birim uslap, búgingi sertti buzıawǵa ant etisti.

— Endi "qaraqalpaq qıranı" ushın bir qıylı antnamanıń sózlerin eki Ernazar jazıp shıqsın, — dedi Zarlıq.

Buǵanda kelisildi.

— Jigitler, endi bir is bar, — dedi Ernazar alakóz. — "Qaraqalpaq qıranı" dúzgenimiz jóninde Qaraqum iyshan biliwi kerek.

— Ol, birden tarqatıńlar deytuǵını sózsiz, — dedi Zarlıq.

Bala Ernazarda ekileniw kórindi. Genjemurat ant házir-aq buzılǵanday kórip, tershiy baslaǵan mańlayın sıpırdı.

— Jigitler, — deda Ernazar alakóz. — Ótirik penen dúnyanı geziw múmkin, izge qaytıq joq. Lekin, meniń Xiywada sezgenim— xan sarayınıń diywalı jerge emes, ótirikke súyenip turıptı. Dushpandı dushpanınıń óz qúralı menen urıw ushın, bizler-ám bir saparǵa ótirikten paydalanamız.

— Qalayınsha?— dedi Bala Ernazar.

— Qaraqum iyshangá barıp "Qaraqalpaq qıranı" sizdi, siziń atırız benen pútkil islamdı qorǵaydı deymiz. Arjaǵı ózlerimizdiń isimiz.

— Inanbas, — dedi Genjemurat.

— Inandıramız. Ol ózine "Qaraqum iyshan" degen laqap alǵanda usı jerlik bolǵanın, qaraqalpaq bolǵanın dálillegisi kelip alǵan. Usı tórtewimiz barıp laqabına qutlı bolsın aytamız.

Jigitlerdiń jáne bir ar-sarı shıǵıp, hárqaysısı óz oyına shúmdi.

— Eger Qaraqum iyshannıń maqullawın alsaq, qıranlıqqa jiberetuǵın ulı joq baylardı, ulım ólip qaladı dep ayǵan baylardı zorlap, úgitlep hár qaysısınıń en keminde bir qıran ushın at, jaw-jaraq alıwǵa erisemiz...

— Tabılǵan aqıl!

19

Sońǵı kúnleri Gúlziybani kóp qıynaytuǵın náirse, bárhá anılıwda turǵanı emes, hámledarlıǵı bolıp qaldı. Ğarrı bayǵa esittirip Ulbosın kúnde birneshe mártebe janına egew saladı:

— Ishindegi haramı Ruzmattan ba ya basqadan ba?

Gúlziyba ırasın moyınlay almaydı. Ruzmattan, ya baydıń ózinen dep ótirik sóylewge tili barmaydı. Ğarrı bay sır aldırǵısı kelmegenliktenbe, onıń kimnen ekenligi jóninde gáp qozǵamaydı. Biraq, suwpı bolıp kelgeli hár juma sayın Gúlziybaǵa taslanadı. Bunday aqshamlar Gúlziyba ushın en hásiretli ómir

jolınday sozılıp, ayqas penen tań atıradı. Báribir oǵan sorlı ǵarrınıń. kúshi jetpeydi, tań atsa ózine kelip, túnde Gúlziyba qarsılıq etpegende, hár túrli tamasha quratuǵınıń aytıp maqtanıw menen ǵarrı ózin-ózi aldarqatadı. Bunday ádetke Gúlziyba da kónlikti. Ǵarrınıń azanda maqtanǵanına ishinen mıyıq tartıp, onıń kókiregi emes, tili ǵana háreketke keletuǵın bolıp qalǵanına quwanadı.

Usınday jaǵdayda esine Ernazar tússe, bir kúni kele sala bul qápesten qutqarıp alatuǵınday, óz-ózinen kewli hallaslap yoshıp ketetuǵın edi. Jaqında, taza hawaǵa shıǵıp úyiniń iynewine súyenip turǵanında, qara shekpenli sarı qurashlı Ernazar, onı kórse de qayrılmay ótip ketti. Sonnan beri kewli jáne biytaxat. Qarańǵı azaplı ómir kem-kem óz qushaǵına qısıp, kónliktirip, jaqtıǵa shıǵaman degen jalınlı ármanına suw quyılıp atırǵan sekilli, kóp nárselerdi qıyal ete bermeydi. "Ele ol óz perzentin moyınlamas-ám" dep qorıqsada izinen ózin-ózi aldırqatqanday dálil taptı: "Ol ya asıǵıs ótti, ya meni elestirmedi".

Qaytadan kóriwdi árman etip jáne kúnde tap sonday waqıtta úyden shıǵıp, shiyge súyenip otıratuǵın boldı. Sirá qaytıp óter Ernazar joq. Awıl arasında arman-berman shabısıp júretuǵın atlılar kóbeydi, arasında Ernazar kórinbeydi. Kóz jitirimdegi gúzar menen Xiywa tárepke baratırǵan, ya kiyatırǵan atlılar arasında da kórinbeydi. Birewlerden sorawǵa, úyine kelim-ketim baz bayaǵı tırtım. Úkesinen sorayın dese, onıńda kewline ǵul-ǵula túsirmeyin dep úndemedi.

Kem-kem awıl ishiniń kórinisi ózgerip, qara shekpen, sarı degeley kiygen atlılar payda bola basladı. Ernazar atın kiyimin ózgerttime dep solarǵa sıǵalanadı, sirá ol kózine shalınbaydı.

Usılayınsha bar parasatınan ayrılıp, úyiniń quyashlamasına jańa shıǵıp otırǵanı, qara shekpen, sarı shogirme kiygen bes atlını baslap kiyatırǵan Ernazardı jáne kórdi. SHıdamay oramalıń bılǵadı, Ernazar kóz astınap qarap baratır edi, atın irkip qayrıldı.

Olardıń iǵbalına ya Serjai bay, ya Ulbosın jaqın jerde joq edi, tek Rústem Basardı erkine jiberip, Ernazarǵa shabalandırıp úrgizip qoydı. Ernazar iyt dawısı astında Gúlziybaǵa:

— Sen qaytıp meni shaqırıwshı bolma, — dedi de, basqa sózdiń basına barmastan ketti.

Bul ushırasıw Gúlziybanıń pútkil ómir boyı bastan keshirgenlerinen mıń ese kóp azap bolıp, ayaqlarınıń dimarı qurıp arqasın shiy tırnawı menen jerge quladı.

Ernazar ketiwden iytin uslap nan jewge kirirken Rústem Gúlziybanıń ishkerilemey jatırǵanın kórip, Basardı jaqınlatıp úrgizdi. Esheyinde tez túrgelip ketetuǵıp Gúlziybanıń dárpenbegeni ushın qasına juwırıp kele sala, basın súyep úyge kirgizdi.

Gúlziyba állenemirde ózine kelip kózin ashtı da, bas ushında bağıp otırğan Rústemge jalınısh penen telmirdi. Qansha koz tikken sayın kókiregi san mıń qubılıp, Ernazarğa degen ishıqsına birden túkircisi keldi. "Onıń kózine shóp salıp, izinen ırasımdı ózine bildireyin de asılıp óle qoyayın" degen oyğa berilip, heshqashan jibisip názer awdarmağan Rústemge kúlimsiredi:

— Senin atırń dástandağı batır Rústem bola tura kege márt emesseń?

Úriwden basqanı bilmeytuǵın iyt penen úyrenisken Rústem ózi menen jas kelinshek sóyleskenine quwandı.

— Qanday mártlik kerek?

— Jas jigit bola tura nege degishpeyseń? Nege sóylespeyseń?

— Sóylessem, aldap qashıp keteseń.

— Aldamayman.

— Quday ursın de.

— Quday ursın aldamayman. Ayt, jigit bolıp kórdirń be?

— YAq.

— Teń qurbılarıń qız ákelip atır. Sen olardan hayal alǵan qanday boladı dep-ám sorap kórmediń be?

— Soradım, hayal alǵan júdá-júdá qızıq deydi.

— Sonda nege birewdi almaysań?

— Ájaǵam ápermeydi, Ózim qız alıwdı hám onıń menen ne qılıwdı bilmeymen.

— Men úyreteyin be?

— Aldap qashıp ketpeyseń be?

— Aytım ǵoy qashpayman...

Rústemniń jayıq awızı ashılıp ańsarı awdı.

Gúlziyba basın kótermey onıń iri qollarınan usladı.

— Biraq tisińnen shıǵarma.

— Men kimge aytaman? Iytke me? Ol túsinbeydi.

— Onda barǵoy, kúnde baydı ańlı. Ol bir jaqqa ker se, túnde kel de meniń tósegime kirip jat. Onnan soń ájaǵań qız áperetuǵın boladı. Balalı bolasań.

— Balalı bolsam, káne? Moynıma mingizip júberer-em. Sonda qasıra qelgende Basardı ne qılaman?

— Bos jiberip qoyaber.

— YAqshı, Pay házir-aq úyretse-á?

— Bay kelip qaladı.

— Ilayım ol tezirek bir jaqqa ketkey-dá.

— Endi iytıńnıń qasına baraǵoy.

Gúlziyba Ernazarğa ashıw menen nendey gúnalardı islemekshi bolǵanına

birese hayran qalıp, birese Rústem niń aqılsızlıǵına óz-ózinen kúlip jatır edi, baydıń kishkene úydegi hayalı Ulbosıńǵa ashıwlı sóylenip atırǵanın esitti.

— Anturǵan Alakóz bárhá bir bále tawıp júredi. Endi "qaraqalpaq qıranı" degen bir nárese oylaptı. Naysaptıń tilinde márgiyası barma, sóylese dushpanları da onı quwatlay qaladı. Qaraqum iyshan-ám quwatlaptı.

— Newe ózi?— dedi Ulbosın onıń aytqanlarına túsınbey.

Gúlziyba onıń juwabın tolıq esitiw ushın keregege qulaǵın taqap, kókirek dúrsildisin qolı menen bastı.

— Qıran bolar ulımız joq, sol sebepli bir qıranıńǵa gárejetin beriwimiz kerek.

— Ol qansha nárese?

— Bir nókerdiń atı, jaw-jaraǵı, eń keminde on sıyırdıń pulı. Bizde tek qırq sıyır qalǵan joq pa?

— Bárin Gúlziybanıń jolında qurttıń ǵoy sorlı, — dedi Ulbosın. — Bergen atıń, jaw-jaraǵıń soń ózińe qaytarılama?

— Óz balam ya óz adamım ketse, hesh gáp edi. Mınaw Rústem degen mańbas sirá atqa mine almaydı. Aytpaqshq Teńel qalay bolar eken?

— Óni jiberip kór, saqalıńdı birim-birim julayın.

— Úhx.

— Úhh.

Olardıń ahiw-zarı basılmaı atırıp Máwlen sarınıń dawısı esitildi;

— Quwan, Serjan dayı, bas wázirge kerek waqıya jańa júz beri. Endi jiyenińdi aspanda kór.

— Sen ne, "qaraqalpaq qıranları" jóninde aytıp tursan ba?

— Ha, endi ne?

— Tınısh ómir jaqsı ǵoy.

— Hoo, aljıǵan, qoyınıńda, jas hayal bolǵan soń sóyteseń be? Ruzmatqa ólim sorap, Gúlziybaǵa ómir sorap alarda bas wázir ne talap qoydı?— Ol Serjanbaydıń jerge qarap qalǵanı ushın sorlı ǵarrı umıtqan shıǵar degen pám menen esine saldı. — Qaraqalpaq elinde Alakóz ne jańalıq islese, xabarlasıp turasız, bolmasa, ózlerińizge de jasaw joq degeni she? Oǵan quran uslap wáde etkenseń, aytqanlarımız orınlanbadı ma? Al men Ernazardıń meniń úyimdegi "aǵa biyde" jáńjel kóterip, tap meniń oshaǵım basında basqalarǵa azap bergenin umıtpaymań. Awa, men sonda abıray alıw ornına úyimde masqara boldım.

— Durıs sóziń, Máwlen, — dedi bay állenemirde tilge kelip. — Ernazar alakóz payda boldı, elde jáne alasapıranlıq baslandı. Bul hádiyse Xiywaǵa jetse, úlken bazarlıqlı bolamız.

— Tap házir atlanıwımız tiyis.

— Sabır qıl, erteń azanǵa shekem tayarlanayıq. Xiywa zergerlerine jolıǵıp,

kishi hayalıma altın árebek buyırtıw-ám oyımda bar.

— Júdá maqul, hayalğa jıltırawıq zat berseń, tamam.

* * *

...Bay eki hayalğa da zobalań tuwǵızıp túni menen jol azıq tayarlatıp, tań ata Máwlen sarı menen jolğa rawana boldı.

Awıldan bılayıraq shıǵıwdan-aq júrekleri sháwkildesip, aparatırǵan xabarları ushın bas wázir "ne qáleyseń?" dese, birden aljaspawdıń usılların ortaǵa salıstı.

— Ne qáleyseń dese bargoy, dayı, — dedi Máwlen sarı. — Men jorta aytalmay turaman. Sol waqta sen, meniń sózimdi qaqshıp alıp, biziń jiyenge hamal kerek-de. Biylik bersin yamasa muraplıq bersin.

— Al mennen sorasa, men de kishi peyillik kórseteyin. Sen sonda menin dayımnıń malları erkin jayılǵanday eki mıń tanap waqım jer kerek-de.

— Uay, dayı ne degen aqıllı adamlarımız-á. Meniń anam saǵan tuwısqan bolǵanınan aynanayın. Er dayısına tartadı degen, men naǵız saǵan tartqanman-á!

— Hákkeniń saz shertip, jılannıń qosıq aytıp baratırǵanına qara.

Olar kútilmegen jaǵımsız gáp shıqqan jaqqa jalt burıldı. Joldıń shetindegi bir dóńeslew jerge arqasındaǵı otınıń qoyıp ıǵında dem alıp otırǵan jetim Bektóreni tanıdı.

— Háy, májgún, ózin otınıńdı kótere almay, jin menen sóylesip otırsań ba?— dedi Máwlen.

— Sizlerge aytıp otırman, — dedi Bektóre. — Elge oyqan salıw ushın jáne Xiywaǵa baratırsız ǵoy.

— Minaw nálettin jasasına qara, — dep Máwlen onı qamshılaw ushın atın bura bergeni, Bektóre tırmışın jazdırıp tikeye-sala, qslına otın shapqan baltasın aldı.

Serjanbay onıń Ruzmatqa kóp kelip ketetuǵın, sózdi kisiden sorap almaytuǵın bala ekenin biletuǵın edi, sol ushın Máwlenge sıbırladı:

— Jol shalma!

Máwlen dayısınıń sózin sıdırǵısı kelmedime yamasa Bektóreniń juwan qolları tutqan shoyın baltasınan qorıqtıma, izine qaytıp bay menen qatarlasa jolına tústi.

— Házir adamlar yamana ózgerip baratır, — dedi Serjanbay bılayraq shıqqannan keyin, — Ásirese jarlılar, jalań ayaq jetimler. Neden ekenin túsınbeymen, hár qaysısınıń tanawında samalı kóbeydi. Bir nárse deseń betińnen aladı. Hárkimniń otının tasıp kúneltip júrgen jańaǵı jetimniń sendey ataqlı atlıǵa balta kóteriwine qara. Olar óz-ara túsınisip birikpegey deyber,

bulardı Alakóz túsinbegey, qudayım!

— Qorıqpa, dayı zamannıń ózi bazı adamlarǵa es bereme deymen. Házir biziń sawselim Rustemniń de murnına samal enip eseyipti.

— Jańaǵınikinдей órlik samalıma?

— Bilmeymen, búgin azanda atlanayın dep atırsam qasıma kelip, "ájaǵa hayal alǵan qızıq boladı desedi, maǵan da hayal kerek" dep sıbırlandı.

Bay bul jańalıqtı mısqıllı kúlki menen degishpe sıpatında tırlasa da, Qaraqum iyshannıń jas hayal haqqında aytqanı birden esine túsip, ishin gúman jayladı. Alǵa júrgen sayın gúmanı eńsesine júk bolıp minip, dińkesin qurta berdi, qurta berdi. Bara-bara ol attı emes, at onı minip kiyatırǵanday terley basladı. Alda sóylep baratırǵan Máwlen sarı bir gezde artına bir qarap, onıń huwıshı ketkenligin bayqadı.

— Dayı, bir jeriń awırǵannan amanba?

— Haqıyqıy awırıp kiyatırman.

— Kún-ám namazlıgerge taqaldı, endi awıl gezlesse qonarmız.

— YAq, Máwlen, — dep bay atınıń jılawın tarttı. — Mende dińke joq, izime qaytıp birotala úyge barıp qulasam ba degen oydaman.

— Men ne qılayın?

— Sen keteber. Biraq, nápsiqawlıq etpe, yaqshıma? Meniń jolda awırǵanımdı ayt. Sarpay berse, jasırıp qalmay ákel.

Eki adamǵa bólinetuǵın inamnıń bir ózine jetisetuǵınına Máwlen sarınıń ishi quwansa da, sál búrkewge urındı;

— Birge baslap edik...

— Bas wázirge mennen sálem ayt, — dedi de bay kóp sóylemey artına burıldı.

Ol áwelinde awırıw usap adım-adım ketsede, Máwlen sarınıń qarası shógiwden awılǵa jetkenshe asıǵıp, atın qamshılǵan ústine qamshıladı. Baqqıdaǵı júyrik at, keń jazıq dalada ór qoyanday sekirip, jem jegen qorasına qaray atlıǵa ilaqtı. Bay tek attır jalına asılıw menen boldı.

YArım aqshamnan awdarıla awılǵa jetti. Hámme óli uyqıda. Úyine jaqınlap atınıń júwenin erine qańtardı da, piyadalap ayaqların ǵaz-ǵaz basıw menen tır-tırlandı. Basar qoranıń awzında jatır edi, erinińkirep eki ayaǵınıń arasındaǵı basın kóterip, iyesin tanıdı da tınısh jatti. Júregi ulı-dúpildi bay shiy sırtınan biraz qulaq túrip, ishten qurıldı esitti. Gúlziyba heshqashan óytip qurıldamaytuǵın edi, naǵız erkek qurıldısı. Kúnde-kúnde egep, qoranın qıspasına jasırıp qoyǵan, qılǵıymas aybaltasın aldı da, ásten esikti kóterdi. Ergenekler ishten ilinbepti. "Anawmınaw qáwip bolsa, qashıwǵa qolaylaǵan yamasa kishkene úyde uyqılaytuǵın úlken hayalǵa gúman tuwdırmaw ushın ergenektir bekiktken de shiyqılday

tuǵınan qorıqqan". Ol aybaltasınıń júzin bir mártebe sıypalap kórip, qashsa ǵapılda qalmawı ushın urıwǵa qolayladı da, ásten ǵana bosaǵadan atladı. Túńlik, nelikten de yarım bekitilgen eken, shanaraqtan túsken ay nurı menen Gúlziybaniń qaptalında jatırǵan Rústemdi tanıdı. Bası dastıqtan asırılıp túsip, awız ashılıwı menen shalq ortasına páńkiyip uyıqlap atır. Gúlziybaniń mańlayı jibisip, terlep atırǵanǵa usaydı. Bay onıń hesh waqıtta. búytip ház etip uyıqlaǵanın kórmesede, ózin júdá sabırılı tutıp, qesh qaysısın oyatpastan Rústemniń iyegin shep qolı menen sál kóterińkiredi de, alqımınıń tuyinine baltanı girsh ettirdi. Uyıqıda balqıp atırǵan awır dene jılanday shıyratılıp barıp, qanı aspanǵa atılıwı menen azdan soń kirpidey qawsırılıp, tıp-tınısh boldı.

Gúlziyba haqıyqattanda, bul úyge kelgeli qattı uyıqlamaǵan edi, heshtene sezbedi. Bay kútá sabırılılıq saqlap onı házir emes, azanda, duyım jurttıń aldında, ózi burın eskertip júrgenindey, tuwrama qılıp óltiriwdi, Ernazar alakózdi de ertip kelip, sonıń aldında ǵúnasın moynına qoyıp, qanday azaplı qıyın ólim esine kelse, solay óltiriwdi oyladı da, baltanın qanın sıpırmay bas ushına qaldırıp, esikten ásten ǵana shıqtı. Asıqpay atına barıp qantarıwın jazdırıp qoraǵa kirgizdi de, Ernazardı oyatıp keliwǵe ketti.

...Qattı uyqıdaǵı Gulziyba túsinde állenárseden shorshınıp, bir awdarıldı. Bir qolı qasında jatırǵan birewge tiydi. Ǵarrı baysız erkin uyqlap ketken Gúlziyba, qátteki, Rústemnin qasına qashan kelip jatqanın bilmegen de edi. Hawlıǵıp kiyiktey sekirdi. Aydıń jaqtısında abaylasa, ol oylap kórmegen báleli is júz bergen. Rústem qanǵa bılǵanıp ólip atır, bas ushında qanlı balta jatır. Gúlziybaniń ya jılawǵa, ya baqırıwǵa shaması kelmey bir neshe demge únsiz qaldı. Óz basına dónetuǵın múshkilli ólim qáwpi onı jáne ózine keltirip, birden ózin biyledi de, bul báleniń baydan bolǵanın hám ne ushın ózin óltirmey ketkeniniń mánisin túsindi.

Qózdi ashıp-jumǵansha basına mırsan túrli oy kelip, birden sheshim taptı. "Ólini jasırıw kerek!".

Ólim qáwpi engezerdey jigittii óli denesiniń awırılıǵın sezdimmey, ap-ansat ǵana ornınan qozǵalttı. Bar kúshin salıp súyrewi menen sırtqa shıǵarıp, mal tólege kirgizdi de, jalma-jan bel tawıp, ǵabır-ǵubır jer shuqıp, topıraqqa aralastıra sala, ústine samtıq shashtı. Qaytadan ishke kirip kiyatırǵanın iyt bayqap, lars etip bir úrgeni, kishkene úyden Ulbosın baqırđı.

— Gúlziybaaa!

Gúlziybaǵa káne bir oy keldi de, qanlı tósekti teztez qawsırıp búklep, qanlı baltanı jasıra sala dawıs berdi.

— Ulbosın apa, qasıma kelip jat, qorqıp atırman.

— Dúrsildep dalaǵa shıqqan senbe?

— Seniñ qasıña barıp jatajaq edim, iyttten qorıqtım. Qelmeseñ uyıqlay almayman.

Ulbosında manawsırawı menen keldi. Gúlziyba kórpesiniñ bir shetin kóterdi.

— Apa, birge jatayıq.

Ulbosın heshteñeden qáwetersiz Rustemniñ ornına kirip, tım-tırıs jattı. Gúlziyba shep qolın onıñ moynına dastıq qılıp ásten sıypalağan boldı da, kegirdeginiñ túyini tusında irkilip, oñ qolı menen baltanı bekkem uslap, gózlegen jerine qoyıp saldı. Uay! dep úlgertpey, jáne bir iret urdı. Ulbosınıñ kegirdeginen qan josıp, qarıldawı menen demde-aq jan táslim etti.

Gúlziybada jáne bir túrli qorqınısh payda bolıp, albırağanınan bunı da jasırıwğa meyillengende, sırtta álle kimge ashıwlı, hallıgıp sóylep kiyatırğan baydıñ dawısın esitti de, baltanı ornına qoyıp óli Ulbosınıñ qaptalına sozılıp jata sala, betine kórpeni jawıp kózlerin jumdı.

Bay qáhár menen ergenektı sartıldatıp-sartıldatıp ashtı:

— Jorasınıñ qoynında ele oyanbawına qara, qanshıqtıñ!

Ol kórpeni keterip jibergenı sol, qıysıq qağılğan qazıqtay sárriyip lal boldı da qaldı. Gúlziyba, házir tońıp oyangan sekilli, appaq sulıw denesin kirpidey jıyırıp, qıpılıqlata-qıpılıqlata kózlerin ashtı da, qaptalında qanğa batqan Ulbosındı birinshi kórgendey "Uay, sorım!" — dedi de jorta esten tandı...

Baydıñ izine ertip kelgenlerdin biri Ernazar alakóz edi. Óli menen qatar ústibası qanğa malingán Gúlziyba oğan burınğıday gózzal emes, tek ayanışlı haldağı állekim bolıp kórindi. Ashıw qısıp bayğa qolın bir siltedi;

— Aljığan mańlayı qara, óziñ jaqqan otqa óziñ jılın endi!

Onıñ shıgıp baratırğanın sezgen Gúlziyba kózlerin ashpastan, sandıraqlağan bolıp jılamsıradı.

— Alakóz. Men gúnasızbaaın!

Ol esitpedi.

Serjan bay qıysıq quwağash bolıp ele únsiz turıptı...

20

Xanlıqta urıs qağıs biraz tınısh tapqalı bas ásker basınıñ jumısı kemeyip, kóp waqtın bas wázirdiñ xanasında ótkeredi. Bas ásker bası hár saparı, neliktende, bas wázirdiñ shalğayına mańlayın bir tiygizip bolıp otıradı, Buğan bas wázirdin waqtı xosh, hátteki dilwar bolıp ketken sıyaqlı. Nasiraddin áfandiniñ atı menen qızıq ántimeler, ushqır látipalar toqıwğa, aytıwğa, hár qashanğısınan sheber. Birewin tamam qılsa, girttay oylanıp almastan kelesisin baslaydı. Bas ásker bası onıñ aytqanların saralap otırmaydı; kúlkiden eziwi jyılmay hátte shını menen kózinen jas aqqansha kúletuğın payıtları da boladı, bunday jağdayda

marapatlaydı.

— Oqımısız, nayatıy danasız. Sizdey adam kúldirgishti heshbir xan sarayı kórmegen.

Bas wázir ushın pútkil xan sarayında ushırma gápplerdi túsinetuǵın bas ásker basıdan basqa kisi joqtay. Bas ásker bası búgin de kelip, onıń kútá qızıq bir látıpasına kúlip, kóz jasların sıpıra bergeni, qapı sál ashılǵanday boldı. Máwlen sarınıń dúńkilew mańlayı kórindi. Onıń bas wázir menen buringı kelisimi boyınsha, aytajaǵı júdá áhmiyetli bolsa, ol kim menen otırǵanına qaramay urıqsatsız, in-jınsız tup-tuwrı kiriwi zárúr. Máwlen sarınıń esikten kirisı, alǵa júre almay qapıǵa arqasın berip turısı óz aldına qızıq: qapını urı pıshıq kibi ashadı da, tórde otırǵanǵa irıyıp bir kúledi, onıń unatqan tábiyatın ańlasa, artı menen qapını qattıraq bir iyterip, alǵa ilgeriley beredi. Usı saparı da tap sol ádetin qıldı, Bas wázir onıń bul kórinisine kútá ishıq etip, kózleri kúldi. Bas ásker bası áwelinde biytártıplikke tańlansa da, onıń háreketlerinen sorlı tırshı ekenin uqtı.

Bas wázir Máwlenge iyegi menen orın nusqadı da, jańa áńgime basladı:

— Buringı xannıń tusında bala wázir edim, datxanaǵa bir kisi keldi. Júristurısınan, kiyiminen onı esawas deyseń. Xanǵa jibermeyjaq edim, xan onıń shataqlasqan dawısın esitip, ishten shıqtı. Bas wázir óz-ózinen basın shayqap-shayqap bir tıma kúlip aldı. Qózleriniń suwın sıpırdı. — Sonnan sol esawas ne qıldı deńizshi? Oy, qızıq. Xanǵa tuppadan-tuwrı qarap, maǵan kún kórgish hamal ber dedi. Sadaǵan keteyin xan júdá zor edi-dá. Oǵan, "bar, saǵan attıń quyırǵı" dedi de, kúliwi menen esikti japtı. Sonnan hápte ótpey-aq datxanaǵa arzagóy biyler menen baylar tolıp ketti deyseń, qoyaber. Bul ne desem, bári jabırlasıp" "bir esawasqa attıń quyırǵı degen hamal jetisken eken, mazamız ketti. Izine tórt-bes jigitti ertip, eń júyrik, en jorǵa, en kórikli at kórse quyırǵın kesip ala beredi" desedi. Sonnan xan sol esawastı sarayǵa shaqırtıwǵa májbúr boldı. Oy, naysap-áy. Kóp dúnyalı bolıptı, ǵáziynexanaǵa kóp pul ákelip-ám berdi. Sóytip xanǵa tájim etip, bul hamalıńızdı qaytıp alǵıńız kelse ilajım joq, basqa kún kórgish berıńız dedi. Sadaǵan keteyin, topıraǵı torqa bolǵır xan taǵı kúlip. "bar, saǵan samaldı berdim", —dedi. Tap gúz kırıwden izine jáne bir top jigitti ertip, "ullı xan maǵan samaldı berdi, mensiz qırman atalmaysız", dep qırman kórse, órine shıptadan qora tuttırıp kete beripti. Aqırı onı jáne sarayǵa shaqırttıq. Ol bos kelmey, ǵáziynexanaǵa jáne kóp pul inam etti. Oǵan ullı xanımız jáne ne qıldı deńiz. "Oo, sen naǵız azamatsan, maǵan sendey bolıp, bergен hamalımdı qádirleytuǵın, júrgizetuǵın adamlar kerek" dep oǵan mın tanap waqım jer ajıratıp, óz awılına biylik hamal-ám qosıp berip qaytardı.

— Pah, pah! — dep tańlandı bas ásker bası. — Xan, Siz, sol Esawas úshewińız de teń aqıllı ekensiz. Hamaldı tek sonday adamlarǵa beriw kerek.

— Álbette! Hamaldar bolsa, xan birewdiń bas kiyimin ákel dese, basın qosıp ákeletuǵın bolsın-dá!

Umtilıp otırǵan Máwlen sarı dawısı qarlıqqan kútdiktey shińk-shińk kúldi.

— Mınaw sarınıń ne hamalı bar?— dedi bas ásker bası.

— Meni heshkim túsinbeydi, — dedi Máwlen sarı gáptiń qayımın paydalanıp. — Bolmasa, mennen hamal júrgizgish bende joq. Zárre hamalım bolsa, sol esawastan ótkerip, kereginde Araldın suwın Ámudáryaǵa teris quyǵızıw qolımnan keledi. Qaysı hamaldı-ám tap-tuynaqtay qılamın. Ullı xanımızdıń, mine sizlerdiń, ne jep ne ishetuǵınıńızdı bilemen. Geshirdiń suwın ishesiz. Al, hamal júrgiziwge kóp aqıl emes, azǵana hújjet, oǵan qosımsha sumlıq kerek. Mende sumlıq barın eki ayaqlı bende sezbeydi. Aq kókirek bolıp júrip-ám qatıraman. Biziń elde Ernazar alakóz birewdi urıwı menen ataǵandı unatpaydı. Men oǵan urıwdı jek kóretuǵınımdı uqtırıp, aq kókirek atanıp, Máwlen qandekli bolıp-aq júrippen. — Ol bas wázirdin júzi shamalı quwarganın abaylap, birden ózgerdi. — Jo-joq, ullı áskerbası, jo-joq, dana bas wázir, meni hamal sorap keldi demeńiz. Hamal men ushın emes tanıslarım, aǵayınlerim ushın kerek, yaǵnıy olardıń aldında pıshaq arqası abırayım bolıwı ushın kerek, xannıń tapsırmasın bulıtpay bájray qılıwım ushın kerek. Ótinemen, meni hamalparaz demeńler. Maǵan kerek emes, onı Ernazar alakóz usaǵanlarǵa, Sayıpazar sıyaqlılarǵa bereberinler...

— Senińshe hamal degen ne — dedi bas áskerbası biyparwalıq penen onı kek ete kúlimlep.

Máwlen sarı iyinlerin qısıp, awzın qayta-qayta sıırıp alıp, ernin-ernine shala-pula tiygizip, quwanış penen túsındirdi:

— Hamal— adamnıń abırayı, dańqı, hamal— xannıń qılıshı. Hamal— xannıń atı. — Ol qızıp ornınan túrgeldi de, úyrengeń peshesine salıp qapını jáne de qattıraq bekitip ornına otırdı. — Hamal— xan qolına uslatqan kóktuw. "Hamal— jaqsı tamaq, hamal— pul"...

— Pay digirlediń-aw! — dedi bas wázir jaqtırmay.

Máwlenniń quwanışqa tolı shiykil sarı júzi quwarıp, ján-jáǵına qaradı, alaqańına alaqańın basıp shirendi, bunday jaǵdayda shıǵıp ketetuǵın ádeti bar edi. Bas wázirge ilaj ete almasın túsiniپ, qılt etpedi.

— Sóyle!

Bas wázir ırastan talap etip otırma degen oy menen birden bas kóterdi hám kózi menen "mınanıń kózinshe sóyley beriw múmkin be?" degen isharat bildirip, birese bası tómen iyilgen bas ásker basıǵa, birese bas wázirge jaltaqladı. Bas wázir qıstadı:

— Sóyle!

— Qazaq, tatar, bashqırt ellerine mollalardı baslap ketken Asqar biy keldi.

— Bilemen. Olar qazaqlardı, tatarlardı, bashqırtlardı maqtap keldi deyaqsañ. Orislar menen tatıw eken dep ayttı deyaqsañ, orislarda ózi júretuǵın arba shıǵıptı deyaqsañ. Onı esitkenbiz, basqa jańalıqlar ayt.

Kókiregi hallaslap, jańalıqlar menen bas wázirdi tańlandıraman dep kelgen Máwlenniń tar mańlayına bir mush urǵannan keyin bolmadı, tili tıǵıldı, dóńgelek urı kózleriniń astı tershidi.

— Ullı bas wázir, Siz aytqan jańalıqlardı mennen burın kim jetkergeńin bile alarman ba?

Bas wázir Máwlenge qabaǵın úyip jekirindi.

— Ha, qaraqalpaq elindegi saray sútini bir ózim dep júrseń be? Ele seniń ıǵalalıǵıń hám satqınlıǵıń haqqında kóp gápler bar, tiliniń shúyeli bar adam kórineseń!

Ol bas wázirden jasırın tapsırması barlıǵın eki ayaqlı bendege tis jarmaǵan edi, tula bedeni juwlap, tar mańlayına qos qolın tirep girttey otırdı da, bas wázir meni sinap jorta aytıp otırǵan shıǵar degen isenim menen jáne tiklendi.

— Ullı bas wázir, ne deseńiz qayılman, biraq Siz jóninde, saray isleri jóninde tilime bassam, qara qaptal bolayın.

Bas ásker bası bas wázirdiń tek qorqıtıw ushın jekiringenin túsiniپ otır edi. Máwlenniń shını menen ğarǵanǵanına kúlip jiberdi. Bas wázir astıńǵı ernin tislew menen kúlkisin tıydı.

— Meniń aytayın degenim, Asqar biylardıń kelgeni emes edi, — dedi Máwlen artjaǵındaǵı esikte sańlaq joqpa degendey bir sıǵalap alıp. — Xan nókerliginen quwılǵan Alakózdiń awılдаǵı qádemlerinen axbarat bermekshi edim.

— Irkilme.

— Bayaǵı urista óldi dep as-abatı berilgen Genjemurat múyten tiri keldi. Maqtaytuǵını orislar. Alakóz benen bas qosıp aldı.

— Onnan-ám xabarlımız. Alakóz jóninde ayt.

— Ol Asqar biy menen kóp urıw basılardı úyine jıynadı, Zarlıq tóre menen Genjemurat Alakózdiń eki qolına aynalıptı. Sóytip olar bir kún, bir tún másláhát qurdı.

— Óziń she?

— Qatnaspayın desem, waqıyanı tolıq bile almay qalarman dep qorıqtım.

— YAqshi, sóyleyber.

— Sonnan olar Qaraqum iyshangada barıp "qaraqalpaq qıranı" degen at penen láshker dúziwge kelisti. Qaysı bay balasın qıranlıqqa jiberiwdi qálemese, ya balası joq bolsa, bir qıran ushın jaw-jaraq, at tawıp beriwge kelisildi. Bir jaman jeri, oǵan quwanısıp atırǵanlar bar.

Bas ásker basınıń an-tańı shıǵıp, qıyıq kózleri alarıp, uzın murtları jıbırlasıp ketti.

— Ol kimdi qorǵaydı?

— Házirgi gápleri boyınsha eldi qorǵaydı, Qaraqum iyshandı qorǵaydı, menin qáwpim— anıq kúsheysse, Xiywaǵa qarsı urısqa shıǵadı.

Ernazar alakóz qaraqalpaq qıranın dúzip kelip xanǵa jaranbaqsı shıǵar degen oyǵa berilgen bas áskerbasınıń abırjıǵan kewli jubanish tawıp, biyparwa tırılawsı qáddine tústi.

— SHala isti aytpayın dep sizge kelmey, olardıń ne qılatuǵının kúttim. Aradan kóp ótpey-aq Alakózdin izinen at oynatıp shıqqan onlaǵan jigitti kórdim. Meniń gıjirdanımdı qaynatqanı, olardıń arasında Bala Ernazar-ám bar.

Bas wázir oylanıp qaldı.

— Aytırız, Alakózdin anası usı islerge aqıl qostı ma?— dedi bas ásker bası.

— Qostı, úyinde bolǵan jıyında, "bayǵa xanlıq kerek, jarlılardı baǵındırıp beriwge, jarlıǵa xanlıq kerek baydan teńlik alıp beriwge, xanǵa xanlıq kerek taxtın bekkemlep jurttı qorqıtıwǵa" dedi, "Sizler endi qanday xandı qorǵamaqsız", — dep soradı.

— Jaman niyet— misli kómir, kúydirmegen menen ústindi kúye qıladı, — dedi bas áskerbası.

Bas wázir murnın girjiytti. Máwlen jáne orınsız sóyledim be dep qorqıp, qırǵıy aldına baylanǵan shımshıq boldı da qunjiydi.

— Sóz qazbarlamay jasaw kerek, — dedi bas wázir bas ásker basın jaqtırmay. — Ammo, bul gápime giyne qılassız.

— Sizdey aqılǵóyanıń gápine giyne qılatuǵın insap pútkil Xorezm olayatında bolmasa kerek. Maǵan bir nársse ayan, men ushın nayza qarsılıǵınan sóz qarsılıǵı jaman.

— Tili bolmasa, kisiniń kózin ǵarǵa shoqır edi. Ammo, bir nárseni eskerteyin, búrkit shıbın-shirkey awlamaydı.

— Qudıq qansha tereń bolsa, suwı sonsha mol, siz-ám aqılǵa tereń bir qudıqsız. Aldırıızda biz amıyraqpız bizge sóz emes qılısh berilgenin-ám túsinemiz.

Xannan sońǵı eki úlken hamal iyeleri ne ushın ilimiy-tirap penen gáp alısqanına túsınbey Máwlen sarı óz basınıń qorqınıshı astında únsiz. Bas ásker bası onı shımshıq halınan qutqarıp sóyletkisi keldi.

— Bul kisige hamal beriw kerek.

Bas wázirdi jáne ashıw qıstap, ózin zorǵa irkip, Máwlen sarınıń dalada kútip turıwına buyırıq berdi. Ol eki ayaǵına eki batpan tas baylanǵanday, iyinleri salpawısıp túrgelde de, bular maǵan beretuǵın hamaldın jónin kelisip almaqsı

degen isenim menen bir iyniniń ústinen bas ásker basıǵa burılıp, kózlerin kúldirip esikten shıqtı.

— Sizge qılısh — nayzanıń liykini berilgen menen, buyırıw kimniń qolında ekenin umıttıńız, — dedi Bas wázir. — Siz nege oǵan hamal beriw kerek dep birinshi ǵamxorlıqtıń iyesi bolıwǵa talaplandırıńız? Onıń pıshıq shelli ishqısı bolsa da, kúshik shelli opadarshılıǵı joq adam. Ele sınawımız kerek. Gáp qosıwırızǵa qaraǵanda, siz maǵan ele jaman niyette qusaysız. Bilińiz, bas wázirlikti sizden alǵanıw joq. Xan sayasatın da, saray siyasatın da, sharap keseleriniń qaysısına pal, qaysısına záhár salıw tek meniń qolımda.

— Ullı bas wázir, meniń keseme záhár salmaysız dep isenemen.

Bas wázirdin ashıwı tarqap, júzi jibisti.

— Siz bas ásker bası bolǵanıńız ushın uǵındırıp qoyayın, SHaraplı keselerdiń záhárlisi ózge xanlıqlardan kelgen elshilerge-ám tutiladı. Biz házir orıslarǵa záhárli kese usınıwımız kerek.

— Arada jaqsılıqtıń shártnaması bar emes pe?

— Ullı xanımız jasırın másláhátshilerinen biri — Qaraqum iyshannıń másláháti boyınsha álemdedi kúshliler inglisler. Olar biziń dinimizdi sıylap, kókke kóteredi, qálesek jaraq beredi.

— Durıs, házir eń kúshli áskeriy jaraq inglislerde. Orıslar ózi júretuǵın arbanı inglislerden úyrengen degen-ám gáp bar.

— Há, bárekella, — dep bas wázir jayma shuwaqlanıp esiktegi jálladqa dawısladı. — Kirgiz qaraqalpaqtı!

Máwlen qapını tolıǵıraq ashıwǵa qorqıp, qırınlap kirdi de, artına bir qarap alıp saqqa júgindi:

— Ullı bas wázir, bıyl geshirdi júdá kóp ekkenmen. Jo-joq, ullı bas wázir, aytajaǵım bul emes, ele men sizlerge Ernazar alakózdiń nóker tańlawdaǵı usılın aytıwǵa umıtippan. "Kimde-kim "qaraqalpaq qıranı" degen attı alǵısı kelse, dushpan qolına túsken jaǵdayda zindanǵa taslanatuǵınına, ash jatatuǵınına, qarda jalańayaq, jalańbas, shıǵırǵan ıssıda awır kiyim menen aydalatuǵınına qayıl bolıwı kerek. Xalıqqa bostanlıq beretuǵın qaraqalpaq xanlıǵı ornamaǵansha qılıshlar qınabına salınbaydı" degen-ám pikir aytıp, tıńlawshılardı uyıttı.

— Máwlen qandekli, abaylańız, push dáne ekken pushayman jıynaydı. Jańalıqlarınızdın qansha dárejede tolıq dánliligin sınap kóremiz, házirshe qaytıp, ózińiz aytqan qaraqalpaq qıranına nóker bolıp qosılıńız. Sonnan keyingi egislerińiz jemislirek bolar, bálkim.

Máwlen sarı Xiywaǵa nege kelip, ne is pitkerip qaytqanına túsinbey, jol boyınsha basınıń ishinde qıylı-qıylı oylar gójedey qaynadı.

"Toy da, sadaqa da qoydıń ájeli, — dedi bir oyı. — Men qoy bolıp ketpedim be? Ne qılıp júrippen? Lytten kúnine neshe ired tayaq jeyseń dep sorasa, kúnine neshe ladangá dus keliwim biledi deydime. Men iytpen be yamasa bas wázir ladan ba?" — dedi jáne bir oyı. — Ğargıs urǵırlardıń ne degenine, óńeshinde ne búlki dep atırǵanına kisi túsinbeydi. Sonda men ne qılıp júrippen? — Atınıń jılawın bosqa jiberip, basına tayaq tiygen jılan kibi moynın hár jaqqa bilǵanlattı. Ol qansha oylanbasın, qansha bilgishsinbesin, aqırı aynalıp bir sorawǵa dúge berdi, "Men ne qılıp júrippen?..."

"Ladansań, Máwlen qandekli, aqmaqsań! — dedi bir gezde ózine-ózi. — "Óz qazanırdı óziń ilaslap, óz elińdi óziń qorlap júripseń... Nabada ólip qalsań, seni kim jerleydi? Bas wázir namazına keleme? Kelmeydi. Tabıtırdı kóteretuǵın kimler? Óz elińniń azamatları, Ernazar alakózler... Al házir kimmen? Uriw-shúriw bir maqluqpan. Bir jaqlı bolǵanı jaqsı. Kimdi eli súyse, onı álem súyedi dep kim aytqan edi? Kim aysada, durıs. Sonda men nege eli súyetuǵın adamǵa aynalmayman? Usınnan tip-tikke Ernazar alakózge barıp, oǵan nendey jamanlıq oylap júrgenimdi shınnan moyınlasam qáytedi?... Gilem satsań qońsına sat, úyine qıdırıp barǵanıńda bir sheti ózińdiki, deydi. Ernazarlarǵa jaqsılıq qılıw — alıstaǵı xannıń bas wázirine xızmet qılǵannan ansat hám paydalıraq. Qapılır, kózi ashıq bolsam, Alakózdiń erteń kim bolatuǵınıń bilsen, ózime kóslı jollar tabar edim-aw..."

Ámudáryadan ótip Nókis elatınıń arqasındaǵı taslaqta at selewletiwge ıńlaylasa bergeni, bir qaptaldan:

— Máwlen qandekli, jolıń bolsın? — dedi bir tanıs dawıs.

— Ha, Mádireyim qıtay, yamana sum jigitseń-dá. Qaydan kiyatırǵanıńdı aytpassań!

— Anaw Nókis elatına qara, qanday kórikli. Bas biyiniń qızı onnan-ám kórikli. Soǵan kúyewlep júrippen.

— Ha sum, bas biydiń ul balası joq shıǵar.

— Joq.

— Áne, sen bárhá utıwdı gózleyseń. Ákesi ólse, barlıq dúnya seniki eken-ááá. Men-ám heshkimniń qoyın-baǵayın dep júrgenim joq. Xiywada xannıń bas wáziri menen hám damman. Tilin tawıp jaǵıp kiyatırman, ele Mákeńdi aspanda kóreseń.

— Men oynap aytım, dayımnıń awılınan kiyatırman, — dedi Mádireyim.

— Sen sum qıtay, durısın ayttıńdaǵı, men oynap atırman.

— Men kettim.

— Jollarımız bir emes eken dá, — dedi de Máwlen sarı atın qayta jolǵa saldı. Onıń endigi qorqınıshı Mádireyim bolıp, oǵan nege maqtanǵanına ókinip

janbasın buraw menen awılğa jetti. Óz úyine qayrılмай, eki maqset tutıp dayısı Serjanbaydikine baǵdar aldı; birinshisi, — bay onı sóyletiw ushın jaqsı tamaq pisirtedi, ekinshisi, — óziniń ishki gúmanların bay menen sırlasadı.

Bay úyiniń dógeregi, háreketsiz, bári qırılıp qalǵanday jım-jırt. Esik aldında eki jerge oshaq soǵılıp, qazanlar asılǵan, kúli ele alınbaptı. "Biyshara dayım jolda awırıp qaytqanının óldimeken?— dep oylandı;— Irzalasıp qalmaǵanımdı qarashı. Bul aldamsı dúnyadan tezirek ólip ketken-ám abzal, — dep turdı da, óziniń óletuǵını esine túsip, birden qorıqtı, — Qoy, ólmegeymen. Kórdiń be, ólseń izi usılay tım-tırıs qaladı. Ólgende aǵayınleriń uw-shuw bolsa-dáá. Tek hamalı bardıń ǵana izi shuwlı boladı".

At ústinen qoraǵa názer taslap edi, Basar basın kóterip bir "waф" etti, bolǵanı. Degen menen, amanlıq emes, bul úyde álleqanday jıyın bolıp ótkenge usaydı. Úndemey attan tústi. "Uay-way salmay kirgenim ayıp bolmasa — dep turdı da, ne bolǵanın biliw ushın ján-jaǵına ser salıp edi, soraganday heshkim kózine túspeди. Atın jırǵıl qoranıń qıspasına baylap, úlken úyge kirdi. Tórde tósek saldırıp jatqan tiri baydı kórip, daws shıǵarmaǵanına quwansa da, qeypi-keraqtına haqıyqat kesel ekenin uǵıp, ayaq ushına otırdı.

— Ushındıń ba, dayı, júziń oǵırı solıptı.

Baydıń kózlerinen jas sórgaladı.

— Qapalanba, dayı. Dushshı et awırmaq ushın deydi, táwir bolıp keterseń.

Bir qolına dásturxan, ekinshi qolına shaynek kóterip Gúlziyba kirdi. Úyde ne bolǵanın biliw ushın Gúlziybaniń qas-qabaǵına qarap úlgermey-aq bay sóyledi:

— Máwlen, quran oqı, úlken hayalım óldi.

— Biysharanın iymanın bersin, — dedi Máwlen sarı onıń neden ólgeni menen de qızıqpay. — Ózi tuwmaǵan qaqsal edi. Endi Gúlziyba jeńgeme oń túsipti. Aman-saw kózjarsa, toy ber, dayı. Gúlziyba jeńge, Rústemge aytıp jibershı, meniń atım suwıǵan bolsa, aldına bir baw bede taslasın.

— Rústem joq, — dedi bay irıqıldap jatıp. — Men kelsem, ol izimizden Xiywaǵa ketipti.

— Ol májǵunge aqlı enip kiyatırǵanı ıras, — dedi Máwlen.

Gúlziyba únsiz júrip dasturxan jaydı da, ǵarrı baydıń omıraw kóterip otırıwǵa meyillengenin túsiniп, júktin ústinen úsh kózli naǵıslı dastıq ala sala shıǵanaǵına qoydı.

Bay kópshikke súyenip, boyın tiklegen menen kóp otıra almadı. Máwlen sarı bir kese shay usınıp edi, ol birnárse jutsa júregi aynıp, qusatuǵının bildirip basın shayqadı. Endi Máwlen Xiywa jańalıqların aytıp sırlasıw túwe, onıń menen birge otırıп sóylesiwdiń awırlıǵın túsiniп, uzaq joldan sharshap kelgenin sıltawladı da shıǵıp ketti.

Atxananıń qaptalınan ótip baratırǵan SHárip mollanı kózi shalıp, ótinish dawısı menen baqırdı.

— Molla, dayımnan xabar alıp turagór.

— Óziń qayda atlanajaqsañ?— dedi molla gidirip.

— Ernazar alakózge baraman.

— Ha, oǵan jaraq bolajaqsañ ba?

— Xalqınıń qorǵanı bolıp jaraq asınbaǵan jigig uyatsız qatın menen teń. Bilesiz, uyatsız qatın — duzsız tamaq. Men ondaylardan emespen.

Qasaqana jáne Mádireyim ótip baratır edi, ol Máwlen sarını jáne ildi:

— Ha, Máwlen, uyatsızdan uyal deydi, xalıq, men seniń qatardan qalǵanıńa qattı uyalar edim, dúzlesseń, atırna min, birge áketeyin.

— Endi jolımız qosılǵanıma?

— Ele qosılǵan joq, biraq niyeti dúziwlerdiń jolı bir boladı.

— Pay júdá ǵana sumsañ dá, Mádireyim, — dep Máwlen sarı atlana sala izinen jetti de, kóz ushında qalǵan SHárip mollaǵa jáne baqırdı. — Molla, saǵan meniń dayıma qarap tur dep tapsırǵanımdı dayımınıń ózine de ayt, — Zamanımız túlki, jora, onı quwıp jetiw kerek.

21

Gúzdiń aqırı. Mayda-mayda shalshıqlar álleqashan muzǵa aynalǵan. Teńiz sheńberiniń qatıwına imkaniyat bermey burqasınlaǵan ayazlı samal, keń jazıq dala ústinen ótken jolawshını órge begletpeydi. Biraq, dalada asır salıp birin-biri quwıp oyın qurǵan qara shekpenli, sarı degeleyli alpistan aslam atlıǵa heshqanday suwıq kár eter emes. Atlarınıń bawırınan, ózleriniń mańlaylarınan burqasınlaǵan puw shıǵıp, shabısıwı menen kelip, dárya jaǵasına jetip toqtadı.

— Halqaslanırlar! — degen Ernazardıń iri dawısı esitildi.

Hámmesi atlarınan ǵargıp-ǵargıp tústi de, hárqaysısı bóktergisindegi qorjinlarınan júweri zaǵaralar shıǵarıp, ústi qaymaqqlasqan suwǵa malıp, asıǵıs jey basladı.

Kóp shabıstan qara ter bolǵan atlar suwdın ústindegi qaymaqqlasqan muzın buzıp, omırawına shekem túsip suw iship atır.

Bular Ernazar alakóz basshılıǵında dúzilgen "qaraqalpaq qıranları" edi. Keleshektegi zindan jaǵdayına tózimli bolıw ushın, teńiz jaǵasındaǵı qalıń qamıs arasınan qazılǵan qarańǵı, izǵar, suwıq tólelerde, kúnine bir kese suw hám bir zaǵaranı nár qılıp, on kún jatqannan búgin tań aldında jaqtıǵa shıǵarıwdan, Ernazar olardı álle bir jazıq dalaǵa baslap ketip, dem aldırmaı mashqı qıldırıp, usı halqasqa kelip turǵanı.

Qıranlar on-onnan bólinip, hárbir onǵa onbası belgilengen edi, hár topar

onbasısı menen birigip, asıǵıs túrde nan jep atır.

Bárinıń de shırayları sarǵısh tartıp, ádewir-aq azǵan, biraq eziwlerinen kúlki izi joǵalmaǵan edi. Ernazar bir dóńeste olardı sırttan baqlap, hesh qaysısınıń ashıqtan ashıq narazılıq bildirmegenine, buyırqtı tárk egpey júrgenine irazı.

— Qıranlar, — dedi bir gezde jayparaxat dawısı menen. — Quyashlamaǵa shıǵıp azǵana dem alıńlar.

Hár topar quyashlama izlep, dáryanıń sırtqı qándegine túse basladı. Ol bárshege sın kózi menen qarap tur edi, qayta-qayta artına burılıp baratırǵan Máwlen sarını kórip, qasına shaqırǵısı keldi de, úndemedi. Óytkeni tólelerge bólinip jatar aldında da ol usılay kórinis berip, ne aytar eken dep shaqırǵanında, aytqanı Serjanbaydıń hayalı Gúlziybanın ul tuwǵanı boldı.

Endi ne aytpaqshı?

Sonıń arasında bir qaptaldaǵı quyashlamaǵa otırǵan Genjemurattıń toparınan qıranlardıń ğawırlısı esitildi.

— Káne, ayt, adamdı uyqlatpaytuǵın qanday kesel?

— Kúnshillik keseli.

— Duppa durıs.

— Qoysa ondaydı. Káne usınnan quday elge baxıt qaratıp, hár kim óz tapqanın ózi shópsheyтуǵın zaman bolsa...

— Hárkim óz tapqanın jeyтуǵın zaman bolsa qazılar, iyshanlar, qátte patshalar-ám ashtan óler edi.

Kewilli kúlki kóterildi.

Ernazar qándekti jaǵalap Zarlıq tóreniń shoǵına jaqınladı. Ernazar ulı Xojanazardıń ele jaslıǵına qaramay qıranlar qatarına qosıp qoyǵan edi, moynın sozıp, onıń qay súrede otırǵanın serlemekshi edi, hámme álle nárseler ústinde qızǵın tarısıp atır eken.

— Menińshe Xiywadaǵı xannıń taxtına emes, táǵdirine, xalıqqa ne berejaqlıǵına oy jiberiw kerek...

— Íras ǵáp. Adam qansha ózinshe ketpesin, táǵdiyir, bári bir, óz aytqanın isletedi...

— Ómir degen ne?

— Ómir jasaǵan jasıń emes, islegen isiń.

Olardı jaqın topardan:

— Qońsılar, — degen Máwlen sarınıń dawısı esitildi.

— Aytıńlar, iyt ne ushın iyt dep atalǵan?

— Sebebi kóringenge de, kórinbegenge de úre bergen, — dep baqırdı kishkene Xojanazar. Eki topar-ám wahalasıp kúlisti. Ernazar ulınıń juwabına qánáhátlenip, mıyǵınan mıırjıyp kúliwi menen kelesi shoqqa, bala Ernazardıń

toparına qaray júrdı. Ol kútá ásten baratır edi, bir qaltalında qamıs arasınan jáne Máwlen sarı payda boldı. Ernazardıń balasınıń juwabına tań qalǵan ol, "erteńgi kún sózsiz Ernazardıki eken" degen oy menen, basınan ótkenlerin oǵan ashıq aytıwǵa asıqqan edi, Ernazar qádimgisinshe jaqtırmaǵan keyip penen murtın tawladı:

— Ha, Máwlen jalıqtırn ba?

— Danalardıń "qıstan qorıqpa izinen báhári bar" degen ráwıyatı esime túsip tur, Ernazar. Házir ózimiz qıs qılǵan menen izinen báhár keledigoy.

— Házir ózimiz qıs emes, jaz etip júrippiz, Máwlen. Jazdır izinen gúz, onnan soń qıs, onnan soń báhár keledi,

— Jalańashqa jawın qáwıpli emes, qıran boldıqpa, kónemiz.

Ernazar onıń sońǵı gápın tırlamay, ózine qayrılıp qaramay, hátte bala Ernazardıń shoǵınıń tusında gidirmesten kelesi shoqqa ótip ketti.

Ernazar qıranlarǵa dem berip, hár shoqtı aralap júirse de, óz qıyalı menen bánt edi:

"Orıs patshalıǵına qashan ketiw gerek? Házirgi bar qıran azlıq eteme yamasa jetkiliklime? Mixaylov aytqan Orenburgtaǵı orıs tóreleri ne deydi?...

On basılardan Genjemurat, Zarlıq, bala Ernazar menen orıs patshalıǵına ketiw jónindegi tiykarǵı maqsetler burınnan kelisilgen. Endi basqa onbasılar menen de másláhátlesiw gerek pe, joq pa? Usı jaǵın bilmey biraz júrip, barlıq topardı aynalıp shıqtı da, Bala Ernazardı qasına shaqırdı.

— Inim, órısheń onbasılardı anaw dárya boyındaǵı jekke torańǵıldıń túbine jıynap ber.

Ernazar sol ózi aytqan jalǵız túp torańǵıldıń astına kelip at jabıwın tósep, onbasılar kelgenshe jáne biraz oylanıp aldı. Olar jıynalıp bolıwdan bir demge kúttirmedi.

On basılar, — dedi óz aytajaǵına óziniń isenimi kemlew bolsa da, dawısına ayrıqsha isenimlilik endirip. — Sizlerden jasıratuǵın sır joq, qıranlıqqa keliwshiler toqtadı. Endi mashqı ornın ózgertip, suwıǵıraq jaqlarǵa ketsek degen oyım bar. — Ol azmaz irkilip, tırlawshılardıń keypin serledi, ele heshqaysısında belgili pikir qalıplespegen tárizli bolǵanı ushın dawam etti, — Qazaq dalalarınan ótip Orenburgqa jaqınlap barsaq, bálkim, orıs basshılarınıń kózine túsermiz, sóytip elge úlken kúsh alıp qaytarmız.

Heshkim lám-miyim demese de, kóbisiniń júzinde biraz qızıǵıwshılıqtırn izi bayqaldı.

— Eger Orenburgqa jetsek, meni ólimnen arashalap qalǵan orıs doqtorları menen tanıstıraman, — dedi Genjemurat.

Bala Ernazardıń ústingi erni túsińkirep, jekke bayıwlıday tunjırap otır edi,

birden ashılıstı.

— Jigitler, bul kútá maqsetke muwapıq is. Biraq, Ernazar aǵa aytalmaǵan bir gáp bar, esinizde tutırıız. Qırandaǵı sır sırlardıń sırı, pútkil el táǵdıyri, Sol ushın bul gápler usı otırǵanlardan basqalarǵa esittirilmesin.

— Álbette, álbette, — desti onbasılar ğawırlasıp.

— Olay bolsa barlıq qıranlardı búgin úylerine tarqatamız, — dedi Alakóz. — hárkim bir aylıq azıǵı menen kelsin. Mashqı ushın alısıraqqa ketemiz deysizler.

— Qáytken menen de Qaraqum iyshanǵa eskertiwimiz kerek bolar, — dedi bala Ernazar, — izimizden shawqım shıǵarıwı múmkin.

— Bul durıs, — dedi Genjemurat. — Biraq bizlerdiń orıs patshalıǵına ketetuǵınıımızdan gúdiklenbese?

— Til tabıw kerek.

Iyshan menen sóylesiwge, iseniwge Alakózdiń kewli dawamaytuǵın edi, biraq sońǵı saparı, Qaraqalpaq qıranın dúzemiz dep barganında, ol qádimgi iyshanlıq salmaq penen oylanıp, Ernazar menen arasında burın bolıp ótken árǵımeler jóninde kesgellem umıtqan sekilli "Hoo, Ernazar, degen edi, xalqınıń dańqı ushın ólimnen de qorıqpaǵan mártlerdi janday súyemen, dúze qoyıńlar".

Sol gáp Ernazardıń esine qaytadan túsip, joldaslarına qarsılaspadı.

22

Φazıldıń basqalardan ózgesheligi, óz urıwın aytıp maqtanbaydı, Ernazar Alakózden ózgesheligi basqalardı urıwı menen qosıp ataǵandı jaqsı kóredi. Ústirttegi urısta ózin kórsetip xiywadan biylik alǵalı jáne ózgerdi; kóp sóylemeydi, basqa biyler menen aralasıp eldiń ishki, sırtqı dawlarına aralaspaydı. Kóbirek jas qızlarǵa qızıǵadı, onıń sońǵı gezdegi jabayılanıwın záńgilesleri, áne, usınıń sebebinen dep uýǵardı.

Onıń xalıqqa qarsı buza-jara isleri de sezilmeydi, basqalardan bólinip te ketpegen sıyaqlı; "qaraqalpaq qıranına" urıwınan bir jigit qosıp qoyıptı. Biraq xan salıǵın hámmeden burın óndirip bolıp, Xiywaǵa birinshi jol alatuǵın da sol. Sayıpazar onnan qalıspaytuǵın dárejege jetti. Bir jola ekewi Xiywadan qayıtıp edi, Sayıpazar hárqashanǵısınsha kóbirek sóylep, Ernazar alakózde dıǵı barlıǵın aytıp jamanlay basladı. Ol oǵan ári-beri itibar bermey kórip edi, shıdamadı.

— Sende erkektiń minezi joǵalıp baratırsa kerek.

— Nege?— dedi Sayıpazardıń búyirine nayza suǵılǵanday.

— Kóbikseń. Alakóz bayaǵı "aǵa biyde" sabatqanın eske alasań da júreseń. Sol sátsizlik ózińe abırayma? Eń bolmasa, Ernazar alakóz ózin bilgish sanap, eldi apatqa baslayjaqlıǵın sirá sezbeyseń.

— Qanday apat?

Фазил sóylemedi. Sayıpazar onnan sayın intıgıp, onı túsingenin bildirdi. Usınnan baslap olar ashılısın sóylese bermey-aq, birin-biri jaqın tutıp, Xiywağa birge ketip, birge qaytatuğın boldı.

Ekewi búginde dizilisip, eginlerdiń gúzgi zúraátinen óngen salıq pulların Xiywağa aparıw ushın awıldan jańa shıgıp baratır edi, mashqı maydanınan asıgıs qaytıp kiyatırğan qıranlarǵa jolıqtı.

— Jigitler, — dep gidirdi Sayıpazar. — Túri-túsińizden mehirsiz Alakózdiń ayamay azdırıp-tozdırǵanı seziledi, sonda da shad kórinsez?

— Jeti kúnlik demalisqa qayttıq, — dedi qıranlardıń biri.

— Onnan soń ne qılasız? — dedi Фазил biyparwa qalmay.

— Bir aylıq mashqıǵa ketemiz.

— Qaysı onbasıǵa dáreksizler?

— Genjemuratqa.

Asıgıs ótip ketken qıranlardıń qısqa juwapları olardıń ekewin de miltıqsız atıp, jaradar qılğan sıyaqlandı. Bir-birine qarastı. Genjemurattıń atın esitkende-aq tulabedenine shanslıw tiygen Фазил, ótken urısta Gepjemurattı atıwǵa tetik basqan barmağın awzına saldı; "ha anturǵan barmaq-á".

— Ha, Фазил nege oylandıń?

— Bulardıń yamana shulǵıwına qaraǵanda, bir bále bar emespeken?

— Qáydem.

— Aytpaqshı, Qaraqum iyshan usı saparınızda Xiywağa birge joldas bolayıq dep ótinip edi.

— Oндаy kóz ashıq iyshan menen joldas bolıwdan artıq bul dúnyada ne bar? Qayttıq izge.

Qaraqum iyshan, esiginiń aldında, biytanie úsh qara atlı menen álle nárselerge kelise almay atırǵanın alıstan kórди de, at ústinde bara beriw bassınǵan bolar desige ekewi de atlarınan túsip jeteledi.

— Áne, qardar biyler-ám kiyatır, — dedi iyshan hám bularǵa "irkilmey keleberin" degen isharat penen qol bılǵadı.

Atlılardıń úshewi de qazaq sarbazlarınsha kiyingen edi. Sayıpazar birewine kóbirek tigilip, urlıǵı ushın "aǵa biyde" qulaǵı kesilgen Qasımdı tanıdı.

— Фазил, — dedi ol dálbirep. — Mınanıń birewi seniń jiyeiniń Qasım ǵoy, joǵalıp ketti dep ediń...

— Qısqartsańa. — dedi Qasım.

Фазил heshqaysın esitpegensidi, tanımaǵansidi.

— Iyesine emes, malına ser salıńlar, — dedi iyshan.

Qoranın ıǵında eki orıs adamı bir arqanǵa gúwenlepiwi menen, kirpiklerin zorǵa-zorǵa qaǵıp, ústi-ústine oǵıp jatırıptı.

— Pah, bul orıslardı Alakózge tapsırǵanda ma? — dedi aqqurashı gúdıdey bir suwı. — Qamıs bawlap nayzalap mashqı etkeninshe mınawlardı nayzalap mashqı qılar edi.

— Qalay paydalanıw óz isińiz, bizge pulı kerek, — dedi ǵargá tuslı qara atlılardan, murtları tıshqannıń quyrıǵınday birewi, — Kónbegen soń kóp urǵanbız. Náletiyler nayatıy kúshli. Ekewi eki jigitimizdi urıp jıǵıp óltirdi. Baslarına urǵanbız. Bir kún uyıqlasa, ózlerine keledi. Kútá qarıwlı qullar-dá!

— lyshanım, sawdalassam bolama? — dedi Fázıl.

— Haw, jılanıń quyrıǵın basıp almaymız ba? — dep saldı Sayıpazar.

lyshan da, Fázıl da Sayıpazarǵa jalt burıldı. Oǵan adam kózleri emes, ázireyil kózleri tigilgende y tula-bedeni qalshıldadı.

— Sayıpazar, — dep sıbırladı Fázıl. — Men xalqımdı Alakóz tutqan jolǵa qarsı joldan baslap, keleshekтегі апattan qutqarajaqlıǵıma ele túsinbepseń.

— Keshir, endi ǵana kóp qarańǵılıq ashıldı.

— Biyler, — dedi lyshan olardıń sóylegenine itibar bermey, — Qasqırdıń uyası súyeksiz bolmaydı. Qasqır Alakózdi Xiywada bnrinshi kórgenimde, qaraqalpaqqa on mın qul kerek degeni esimde. Eger ol bolǵanda eki bahasına alar edi. Onıń ústine, óz qıranların dúzgen elatqa ormanday kóp orıslardan qul jumsaw ne degen dańq ákeledi.

— Káne, Sarbaz ekewine ne soraysań? — dedi Fázıl.

— Xiywaǵa aparsaq hár basına er-turmanı menen bir yawmıtı at alar edik, sizler de sonı beresiz.

Fázıl iyshangá qaradı, ol "ala ber" degen belgi kórsetti.

— Káne Sayıpazar, — dedi Fázıl. — Birewden tiyedi eken.

— Tezirek, biyler, — dedi sol tıshqan quyırq murtı bar sarbaz. — Bolmasa jolımızdan qaldırmańlar. Házir túrgeltsek, et qızıwı menen júre beredi, bir buyıqsa, atqa meshew boladı.

Fázıl atınıń bóktergisinen qorjının alıp, gúrjisin jazdırıp atırıp sawda dosınıń kimligin bilip qalǵısı keletuǵınıń ayttı.

— . Sawda da dos bolmaydı, — dedi ol. — Bizler Qenesarı xannıń sarbazlarınan bolamız. Haslında sizler menen dosqa da, dushpanǵa da ortaqpız. Egin atızımız, mal jaylawımız sherik, awıllarımız qońsı bolǵan soń táǵdirlespiz, onıń ústine, siziń babalarınız burın biziń babalarımız benen aralasıp jasaǵan. Biziń elde qaraqalpaqlar, sizin elde de qazaqlar tolıp jatır. Al men ózim orıs tórelerin unatpayman. Onı heshkimnen jasırmayman. Óytkeni, házir bizge orıs góreleri óte qattı qısım qılıp atır. Kishi júzdiń Arıngazı deytuǵın xanı ilgeri jılları patsha tárepinen Peterburgqa shaqırılıp edi, sonnan qayıp kelmedi. Sonnan beri Qishi júzde xan joq. Onıń sebebin esitken bolarsız. Arıngazı xan bir gezde

Buxara ámiri menen birigip, orıs patshasına qarsı urıs qılğan edi. Orta júzdiń xanı orıs patshalıǵınan bólingisi kelip edi, ol da ońbadı. Onıń isin házir xan Qenesarı dawamlap júr. Qenesarıǵa eriwshiler kóp. Al endi Qenesarınıń jaman qásiyeti— olja ulestirse, bizlerge óte az beredi. Sol ushın bulardı satqalı aydadıq. Sóytip xannan pay almaqshımız. Al endi Bókey xanlıǵınıń halın sora. Usı kúnleri kútá shatnap turıptı. Bunnan jeti-segiz jıl ilgeri bir topar qara qazaq Orenburg gubernatorına xat jazıp "bizlerdi sultanlarımız uradı, ayamay sabaydı, azaplaydı" dep járdem soraǵan eken, endi sonı siltaw qılıp Orenburg gubernatorı Bókey xanlıǵın birotala tarqatıw niyetinde is júrgizip atır. Xanı— Jangirde erik joq, al erki bolsa, aqlı joq, yapırmay, basım kútá sharshaǵan. Birin túwespey ekinshisine ótip ketemen. Biyshara Jangirxan qátsin, qolastındaǵı Maxambet degen shayır qudabiyzar bolıp shıqtı. Óńsheń aqılsız qara qazaqqa óleń aytqan bolıp, sózin tıńlatadı, xanǵa qarsı qoyadı. Maxambet aqırında qara basın saqıtlaw ushın bala-shaǵasın taslap Xiywaǵa qashıp edi, xan "dombırańdı alda, jaqsı sóziń menen meniń dańqımdı jırla" degen eken, oǵan kelisim bermey, jáne elge qaytıptı, Aqılsız demey ne derseń, xandı maqtaǵanda óleme, jaqsı kún kórse bolǵanı emespe?

Onıń basayaqsız áńgimesi tek Qaraqum iyshanǵa kerek ekenin, olardı qulaǵı kesik urı Qasım, solay sóyletip, iyshanǵa axbarat bergiziw ushın baslap kelgenin, al Qasımdı Qaraqum iyshannıń ózi arqadaǵı kóterilishli Kenesarınıń qolastında tıńshılıqqa jiberip qoyǵanınan bári de biyqabar edi.

Φazıl menen Sayıpazar qorjinların túsirip, qara atlılarga aytqan muǵdarda pul sanap berip, qayırlasıp atırǵanda eki Ernazar kórindi.

— Áne, qulǵa naǵız qardarlar kiyatır, — dedi lyshan.

Eki Ernazar heshteńege túsınbey, alıstan júzlerin jadırata sálem berdi.

Qasım basshısına ımlap, qashıw kerekligin eskertip edi, ol ójetlenip, kerisinshe Ernazar alakózdiń iyegi astına jaqınladı.

— Kórińler, pulıp mınawlardan asırıp berseńiz, sizlerge satamız.

— Neni?

— Áne,

Ernazar alakóz qoranıń ıǵında baylawlı jatırǵanlardıń túri túsinen bul jaǵanıń quyashında ósken adamlar emes ekenin uǵıp, dárriw jaqınlap barıp, betlerine úńilip edi, Mixaylovtı tanıdı da, úlkei kózleri uyasınan atıla jazlap, bársheni shaynap taslaǵısı kelgendey, artına burılıp soradı.

— Ne qıldıńlar?

Tıshqan quyırq murtlı áwkildegен iri dawısı menen kúldi.

— Qorıqpa. Basına urǵan soń talıp atır, bolmasa nayatıy kúshli.

— Káne, attan túsínler, — dep buyırdı Alakóz, — Ernazar, mınaw basshısınıń

atın jilawla...

Tishqan quyriq murtlı bala Ernazarğa atın tuttırmay, Ernazar alakózdın ústine dóndı.

Alakóz oylanıp turmay táp berip pánje urıp edi, ol bunnan da shaqqanlıq etip, qılıshı menen Alakózdıń basına qoyıp saldı. Ol basınan aqqan qanğa qaramay:

— Ernazar, ekinshisi tut, — dedi de, atlınıń eńsesine jabısqa pánjesin jazdırmastan jerge awdardı. Ol attan qulap baratırıp, qılıshın bende orıslardıń ústine qaray zırıldı.

Bala Ernazar ekinshi atlıǵa asılǵan gezde Qasım atın ústi-ústine qamshılap, kózden ǵayıp boldı.

Alakóz alısqa atlı oǵırı kúshli eken, arısatlıqta jeńislik bermey, alma-gezek astı-ústine túsip atır.

Alakózdıń basınan aqqan qan kózine sorgalap, tishqai quyriq murtlınıń ústine jańa shıǵıp, alqımın eze baslaǵan gezde Qaraqum iyshan qolın usladı.

— Qoy shıraǵım. Óltirseń eki el jawlasadı.

Alakóz esine endi kelgendey túrgelip, demin ústi-ústine alıp, baylawda es-tússiz jatırǵan bendelerge jáne názer tasladı. Birewinin ústinde tishqan murtlınıń jańa zırǵan qılıshı tiklenip tur. Juwırıp barsa, qılısh onıń dál alqımın tesip ótip ushı jerge qadalıp atır. Alakózdıń qaytadan qanı qızıp, ele eki iyninen dem alıp, murnınan aqqan qandı bilegi menen sıırıp otırǵan tishqan murtlıǵa búrkıttey taslandı da, heshkimge arasha bermey, alqımınan buwıp birotala óltirip tikeydi.

Qaraqum iyshan oǵan qaptallasıp, júdá janı ashıǵan túr kórsetip sóylendi:

— Ernazar, dim ǵana jaman is ettiń. Endi eki jaqtan-ám jaw keledi.

— Qanday jaw?

— Anaw ólgen orıstı soraytuǵınlar joq deyseń be? Mınaw óltirgen sarbazıń Qenesariniki ekenin jańa aytıp edi.

Alakóz bala Ernazar uslap turǵan sarbazdı endi kórip, onı da óltiriwge niyetlenip umtıǵanı, Qaraqum iyshan uslap, sıbırlandı:

— Meyli, óltirseń óltir, biraq izinen anaw tiri qalǵan orıstı da óltir. Kórmegen, bilmegen bolıp qalabereyik.

— Úshinshisi qayda? — dedi Alakózdıń ele dirildisi basılmay.

— Aytpaqshı, — dep iyshan Fázılǵa, ol Sayıp nazarǵa qaradı.

— Qashıp ketti, — dedi bala Ernazar.

— Way-wayıy! — dedi Fázıl heshteńe bilmegensip. — Bizin pullarımızdıń bárin sol áketipti ǵoy.

Iyshan jıltır mańlayın sıırıp, olarǵa ashıwlı jekirindi.

— Way, awız ashıqlar. Bar, quwıp jetip, apqalıńlar!

Фазил менен Сайыпназар асыгıs túrде атларına mine sala, Qasım qashqan arqa tárepke hayt qoydı.

Bala Ernazar uslap turǵan sarbaz iyshannıń Alakózge ne dep sıbırlanǵanın esitip qalǵan edi, birden onıń ayaqlarınan aldına boyın taslap jılandı:

— Meni tiri jiberińler. Heshteńeni tisimnen shıǵarmayman. Olla, billa tisimnen shıǵarmayman.

— Musılman ǵoy, inana qoyayıq, — dedi iyshan Alakózge. — Meyli, ketsin. Aqıbeti tınıshlıq bolǵay ilayım, Biraq, anaw jatqan orıstı óltirip taslay ǵoy. Ormanday kóp orıs elge jaw bolsa jaman.

Alakóz oǵan júdá jek kóriw názerin taslap edi, iyshan onnan seskene qoymay ashıwlandı:

— Ógizdiń kúshi pitkenge, ógizdiń aqlı pitedi eken dá. Men eldiń tınıshlıǵın gózleymen, al sen...

— Orıstı bulmannan áketip bir ilajın qılarman, — dedi Alakóz biraz ózin basıp. — Ernazar, minaw, sarbazdıń táǵdiyrin saǵan tapsıraman.

Bala Ernazar oylanıp turmay, jılayman sarbazdıń jelkesin qamtıp joqarı kóterdi de kóz aldına pıshaq tutıp dirildewn menen shetke áketti.

Qaraqum iyshan olardıń óltiretuǵınıń isenbese de, házirgi payıtta óz aytqanında bekkem turıp alıwdıń erteńi biypaydalıǵın sezdi.

— Meniń musılmanlıqqa, páklikke tolı mákanımda minaw ólilerdi de, tirilerdi de qaldırmańlar!

* * *

Qasım qarakórim jer asqan son artına qaray-qaray ketip baratır edi. Фазил менен Сайыпназар атларın qattı aydap, úshewi tutısar paytı kelgende, olar Qasımdı emes, Фазил Qasım менен birigip, Сайыпnazardı tuttı. Qasım hesh oylanıp turmasthan Сайыпnazardıń bir tutam saqalınan qamtımlap, qınabınan. pıshaǵın alıp, alqımına taqadı. Фазил Qasımın qolın sharppa usladı.

— Toqta, aqmaq! Сайыпназар, sen Qasımdı kórdinbe, joqpa?

— YAQ— yaq! — dedi janı kózine kóringen Сайыпназар.

— Sen Alakózdiń qamshısın umıttır ba?— dedi Qasım onıń baspaqtır kózlerindey qızarıp alarǵan kózleri aldınan pıshaǵın almay.

— Umıtpadım.

Qasım onıń saqalınan qattıraq tartıp iyegin aspanǵa kóterdi:

— Tapsırma: házir xiywaǵa ketip, Ernazardıń biygúna bir orıstı, eki qazaq sarbazın jónsiz óltirgenin aytasıń. Qıranları менен orıs patshalıǵına qashıp keteyin dep atırıptı deyseń!

— Xiywaǵa barayın. Biraq, orıs patshalıǵına qashatuǵınıń qalay isendiremen?

— Ol senin jumısıń. Eger shaymalasań, búgin bolmasa erteń óleseń, minaw pıshaqtan óleseń!

— YAqshı.

-aq túyeni kórdiń be?

— YAq.

— Bar, úyińe emes, Xiywağa tart.

— Salıqtıń pulı?

— Alakóz basıp aldı.

— Túsindim.

23

Alakózdiń basınan aqqan qanı sorǵalawı menen halsız, huwıshsız Mixaylovtı atına mingizip, zorǵa úyine jetti.

Qumar analıq ekewine ten pármanashılıq etip, ekewine eki tósek salıp jatqardı-da, ulınıń qan aqqan basın kórip, quwanǵanına jaǵasına tókirdi. Qılısh onıń eńbeginen tayıp, basınıń terisin oń qasına shekem sıyırtıptıdaǵı, súyegine ótpepti, Ana dárriw ǵana jıllı suw menen qandı juwıp sıyırılǵan terini ornına jabıstırdı, kiyiz kúydirip sebeledi. Ernazar tınısh kóz ilindirdi. Mixaylov ele uyqıdaǵı halatta edi, állenemirde. kózlerin ashıp, betine úńilip otırǵan ananı kórip, mıyǵınan kúldi. Bul Qumar anaǵa berilgen sálem hám bas iyiw bolıp túyildi;

— Ulım, qalaysań?

— Jaqsı.

— Tatarmısań?

— Orıspan.

Orıslar haqqında kóp ápsanalar esitken ana orıs adamınıń óz tóseginde jatqanına ırzalıq penen kózleri kúlimlep, ne ishkisi keletuǵınıń soradı.

— Suw, ana.

Qumar analıq sút pisirip qanjılım qılıp saqlap otır edi. Suw ornına awzına sút tuttı. Mixaylov biraz esine keldi.

— Ana, Ernazar degenniń úyi uzaqpa?

— Qaysı Ernazar?

— Xiywada kórgenmen, nóker edi.

— Áne, tap sol Ernazardıń úyinde jatırsań, ulım.

Mixaylov omırawın kóterip, bası tanılıp jatırǵan Ernazarǵa qarap hayran boldı;

— Ne bolǵan!?

— Ernazar oyǵan soń aytar ulım.

Mixaylov jáne sút ishti. Azdan keyin Ernazar oyandı da, onıń qáddin tiklep otırǵanın kórip sálem berdi. Ekewi qol alıstı.

— Basińa ne qıldı, Ernazar?

— Bizde áwele qonaq sóyleydi.

Mixaylov kóp boy bánelemedi.

— Xiywada maǵan jolıqqanıń esińde me?

— Bári esimde.

— Sondaǵı menin basshım topaslaw adam edi. Orenburgqa jetken soń júdá oyshıl tórelerdiń birine jolıǵıp, seniń tilegindi aytım. Ol kútá jaqsı kórip maqulladı. "Onday az sanlı xalıqlarǵa járdem etiwimiz kerek", dedi. Sóytip, meniń ózimdi sizlerge qayta jumsadı.

— Mınanday jaman jaǵdayǵa qalay tústińiz?

— Bileseńbe, qasımda joldasım bar edi. Ol sahrayı qazaq balaların oqıtıwǵa tayarlangan muǵallım edi. Tóremiz onı maǵan ádeyi qosıp, zeyinli balalar bolsa alıp qaytıwdı eskertken edi. Tap Qaraqumda bir topar atlı baspashılardıń qolına tústik. Qasımdaǵı joldasım qazaqshalap bosatıwın ótingen edi, qaytama olar, óshesip, ekewi at ústinen qorǵasın ushlı doyırларın kóterip eńsezimizge qoyıp saldı. Jıǵıldıq. Sózlerimizdi esitpesin dedi me, qulaǵımızǵa paxta tıǵıp, kózlerimizdi tańıp, qum arasın ombılata qamshılap aydadı. Sonnan sońǵı jaǵı, mine senikinde jatırman.

— Sirá samalı ońınan turmaǵan, asıǵı alshılamaǵan xalıqpızdá! — dep gúrsindi Ernazar.

— Nege?

— Muǵallım joldasın óldi.

Miyxaylovtıń teńiz túslı kózleri uyasınan shıǵa jazlap, óńi talaqtay bolıp barıp basıldı, biraq heshteńe demedi. Ernazardıń dawısı qarlıǵınqırıp otırıp, olarǵa qanday jaǵdayda gezleskenin, muǵallımniń qalay ólgenin kútá ókinish penen qısqaşa bayan qıldı. Bunnan soń ekewi de sóylemey birazǵa sheyin únsiz otırdı.

Qumar analıq eki tawıqtı asıp, pisirip úlgergen edi. Bir tabaqqa áwele soppasın quyıp kelini Rabiyni jiberdi.

Rabiyni olardıń jan sezimleri menen onsha esaplasa bermedi.

— Káne, sorpa, ishińler!

Hayalınıń minezine qanıq Ernazar onıń qonaqqa biyádep sóz aytıp salmawı ushın tabaqtı aldına alıp, bir zerenge toltıra sorpa quyıp Mixaylovqa usındı.

Rabiyni shıǵıp ketip bir tabaqta gúrtik penen tawıqtıń pisken góshin ákeldi.

Tiri bende ushın xeshqanday ardı tırlamaytuǵın nárse tamaq ekenin Rabiyni qaytalamastan burın, olar biraz sálkeslew bolsada, qasıqlarına asıldı...

— Mixaylov, bilesizbe, kisige ózinen ózgeler baxıtlı bolıp tuwılǵanday, al

olardıń birewi menen ashılssań, keri shıǵa beredi, — dedi Ernazar awqattan soń dem alıp jatıp. — Kewlińizge awır almasanız, men siziń ómir jolıńızdan birnárse bilgim keledi.

Ernazar Mixaylovqa ári jumbaq, ári jan sezimi júzine urıp turǵan ashıq minezli hám kóp biliwge janqumar bolıp kórindi.

— Táǵdıyri jaqınlar tez túsinisetuǵınıń esapqa alıp sorap otırǵan shıǵarsań, Ernazar. Men sen haqqında soń azlap esitkenmen. Meniń sennen ózgesheligim, on jasımda-aq ata-anadan teńdey juda bolǵanman. Ákem súwret salıwǵa qızıǵatuǵın edi, jetim qalsam da áke jolına sadıqlıq etip, mende súwretshi bolıwǵa bel bayladım. Tuwılǵan qalam Arxangelskiydi aralap kewlime unaǵan jaylardı, sulıw tábiyat kórinislerin ózimshe shıjbaylawǵa kiristim. Kórgenler maǵan azlap dıqqat awdaratuǵın boldı, sóytip ózime napaqa taba basladım. Bir kúni teńiz jaǵasında toqtaǵan hár qıylı korabllerge qızıǵıp súwretlerin sızip otır edim, eńsemnen bir oǵııer (áskerbası) úńilip tur. Ol islerimdi unatıp, meni ózi menen Peterburgqa ákeldi. Sóytip Peterburgta, áskeriy orayda sızıwshı-súwretshi qılıp belgiledi. Soń bilsem, meni Peterburgqa ákelgen oǵııer qol astındaǵı soldatlardıǵa júdá mehirsiz hám júdá ǵana qatal. Sol ushın bir kúni onıń súwretin ájiwalap islep, soldatlardıń jataqxanasınıń dárwazasına ildiriwim bar ǵoy. Soldatlar meni qollarına kóterip quwanıstı. Sol oǵııer bolsa qattı izalanıp, meni jazalattı hám jer awdarǵan esabında meni Orenburgqa jibergizdi. Shıjbaylaytuǵın kásibimdi Orenburgta da taslamadım. General-gubernator meniń bunday uqıbıma qızıǵıp, qasıma bir tatar adamın qosıp, tatarsha úyreniwim kerekligin eskertti. Soń bilsem, tatar tilin bilgen kisi qazaqlar, qırǵızlar, ózbekler, túrkmenler, hátte sizler menen de sóylese aladı eken. Sóytip men Orenburg general-gubernatorınıń isenimli wákilleri Orta Aziyanıń qay qalasına barsa, dilmashı bolıp eretuǵın boldım, sonıń menen birge maǵan barlıq ótken jollarımızdı sızıwdı tapsırıp qoydı. Jollardı sızıw maǵan kútá unadı, sebebi bizden sońǵı júretuǵınlardıń múshkilin jeńilletemen. Ótken saparı Xiywaǵa kelgende sol wazıypamnan tısqarı qandayda, bir máseleni ózimshe sheshiw, állekimnin sorawına basshısız juwap beriw qadaǵan edi. Seniń menen ushırasıp kóp sóyleskenim ushın basshim meni jazalasa da, Orenburgta meni tırlaytuǵın qulaqlar tabılıp, sizlerge qayta kelgenim.

— Mıń-mıń raxmet, jora. Men seniń Xiywadaǵı aytqanların boyınsha biraz jigitlerdi ózime qosıp alıp, Orenburgqa ketiwge tayarlanıp atır edik.

— Ooo, Ernazar, qanday jaqsı. Sizlerdi ózim baslap ketemen. Biraq. sizler tayarlanıp bolǵansha Góneúrǵenıke barıp qayta alarma ekenmen? Ótken saparı bizge Annamurat degen túrkmen jigiti de jolıǵıp edi, aytıp qaytar ǵáplerim bar.

— Álbette, úlgereseń. Mende jaqsı yawmıtı at bar, sonı sazlap beremen.

Mixaylov házir-aq atlangısı keldi, biraq sońǵı gezdegi, ásirese Qaraqum iyshan payda bolǵalı, Xiywa xanlıǵı menen oris patshalıǵı arasında kelisim barlıǵına qaramastan, bazı dinshillerdiń heshtene oylamay, soqırılıq penen isleytuǵın háreketlerinen Mixaylovtı saqlaw ushın Ernazar onı keshte, quptannan keyin uzatıp, Ámudáryadan kún shıǵa ótkerip qayttı.

Bıylıǵı gúzdıń ózgesheligi hám erte, hám suwıq edi ol jolda kiyatırǵanda-aq suwıq samal turıp, hawanı bult qapladı da, keshke taman qar jawıwǵa qaradı.

Túni menen uyqıdan qalǵanı, onıń ústine basınıń jarası sırqırańqırıp, bir cháynıq chay ishe sala sheshinip jatıp edi, uyıqladı.

Állenimirde tonıp oyandı. Qarasa, Rabiybi eki qızın eki jaǵına qorǵan qılıp, ortasında jatqan eken, tońǵaninan kórpeni hámmeniń ústinen tartıp alıp, uyıqlap qalıptı. Balaları ayaqların bawırına alıp, top bolıp atır. Túńlik bekitilmepti. SHAńaraqtan jawǵan qardıń eritindi suwına oshaqtaǵı ot sónip, úydiń ishi muzqalaǵa aylanıptı.

Túrgele sala júkten kórpe alıp, hárqaysısınıń ústine taslap, oyatpastan ján-jaqların qımtastırdı. Ergenektıń bir jaǵı qıysayıńqırıp bekitilgen eken, qar bosaǵanı kómpip taslaptı. Ásten barıp ergenektı dúzetip atır edi, sırttan birew sál jótelgendey boldı. Tıńladı. Állekim júripti. "Kimseń?" dep ún shıǵarıwǵa, bala-shaǵasın oyatıp alıwdan qorqıp, bosaǵaǵa jaqın jatırǵan góne gewishti jalań ayaqlarına suǵındı da, keregeniń basına ildiriwli góne beshpentti basına búrkenip dalaǵa shıqtı. Qar uytqıp kóz ashtırmay, eki adamnan arjaǵın kórsetpey turıptı. Dizge jaqınlaǵan qardı ombalap birew arman-berman júripti.

— Kimsen?— dedi ásten.

— Teńelmen, Ernazar aǵa, —

— Ha, bunsha ne, amanlıq pa?

— Sizge atqosshı bolǵım keledi.

— Azanda xabarlaspaysań ba?

— Sizge atqosshı qıran bolatuǵın jigit kóp danalıq biliwi kerek, ashlıqqa, toqlıqqa, ıssıǵa, suwıqqa birdey tózimli bolıwı kerek, sol ushın bárine tayarlandım, aǵa. Onıń ústine adamlar arasında sizge qaslar kóp. Uzaq jaqtan kelgen oris adamın qondırıp húrmet kórsetkenińizdi kúnlewshiler-ám az emes. Solardıń birewi qarlı aqshamnan paydalanıp jamanlıq qılmasın dep oyladım. Búgingidey suwıqqa, qarǵa kónlikkenmen, aǵa.

— Búytiwdi saǵan kim ayttı?

— Ájapam ekewimiz oylastıq.

— Ájapań...

Onıń jáne bir nárse dewine úlgertpey, aynala tasırtusır etti de, tap jer astınan shıqqanday, onlaǵan atlı payda bolıp, orap aldı. Bárińiń de mıltaqları atıwǵa

qolaylangan. Sál qarsılıq sezse, tetigin basıp oq úziwge az qalıp tur. Ernazar ya túsi, ya onı ekenin bilmey, ar-sarı shıǵıp turǵanda, artjaǵınan moynına arqannıń gúrmegi tústi de, bir atlı tartıp jiberdi. Ol pát penen jıǵıldı. Atlı tikeyiwine múmkinlik berip gidirdi de, jáne alǵa ketti. Ernazar alqımın qıyǵan arqannıń azarına shıdamay, at izinen tentirekley juwırdı. Gewishleri xár jerde túsip qaldı. Teńel "haw, haw" dewi menen oǵan ere juwırıp edi, atlılardıń biri gúbirlendi:

— Haw, mınawsı oris emes ǵoy?

Jáne birewi úyge kirmekshi edi, Ernazar:

— Oris ketti, biraq bala-shaǵam oyanbasın, — dep ótindi.

Sonda da ol tırlamay pıshıq júris penen úyge kirip shıqtı da, basshısına, úyde uyqıdaǵı hayal menen eki baladan basqa adam joqlıǵın ayttı.

— Onda mınaw birewi de qalmasın!

Teńeldin moynına da qurıq taslandı...

* * *

Gúlziyba Ernazardıń sońǵı isleri boyınsha awıl arasındǵı hárqıylı ósekten qorqıp, onı baqlap júriwge úkesin jiberse de, onıń qarlı úrginde kóp irkilip qalǵanına janı tózbey, izinen kelgeni sol edi, hásiretli waqıyaǵa jolıqtı, Awılǵa dawırq salıw esine kelmey, olardıń izinen sóylene jóneldi:

— Áy, insapsızlar, toqtańlar! Pútkil bir eldiń aǵasın qorlap qayda aparatırsızlar?

Oǵan heshkim juwap bermedi. Gúlziyba atlılardıń túri-túsinen Xiywa pashshapları ekenin tanıp, olardıń xannan buyırıqsız heshnársege kónbeytuǵının bildi de, etigin sheshe sala Teńelge berdi;

— Má, qaraǵım, eplep kiyip al!

Ol at súyretkisinde hákkelep, hár ayaǵın alma-gezek kóterip, etiklerdi qonıltayaq kiyip úlgerdi.

Gúlziyba Ernazardıń hár jerde túsken gewishlerin jıynap, izinen juwırıp jetti de, qayta kiygizbekshi bolıp eńkeye bergeni, Ernazar tewip jiberdi.

— Joǵal, qanshiq!

Gúlziyba moyımadı. Gewishler onıń ayaǵında turmaytuǵın bolǵanı ushın, sırtqı beshpentin sheshe sala jawırnın tigusinen qaq-qaq ayırıp, jáne izinen jetti.

— Ayaqlarındı birim-birim kótershi, janım, gewishlerdi tańayın!

Ernazar onı jáne tepti.

Gúlziyba qarǵa tayıp omaqazan atıp jıǵılsa da, súrmeleklene tikeyip, jáne izinen juwırıp jetti de, aydıllı kóylegin sheship jırtıp-jırtıp, Ernazarǵa qaptallasa boyına sekirip júrip basın tańıp úlgerdi. Ernazar qolların ayamay sermep ursa da, tırlamastan, kóyleginiń jartısın Ernazardıń qoynına tıqtı.

— Taslama, janım, basıñnıń jarası ashılıp ketse, kerek boladı.

Kiyimlerin sheship jırtıp, úrgin qarda erip kiyatırǵan jalañash hayaldıń mehri ushın ba pashshaplardıń basshısı Ernazardıń moyınına arqan salıp súyrep baratırǵaǵa sál ástelew júriwge buyırıq berdi. Qansha ursa da zirdek qaǵıp izinen qalmaq kiyatırǵan Gúlziybani Ernazar ayamadı. Onıń oyınsha "usı waqıyaǵa Gúlziyba sebepker. Sum hayal sońǵı sátsiz waqıyalar ushın mennen ósh almaqshı bolıp Xiywalılar menen birikken..." Ol arqan tutqan qolın jazdıra berip, jáne bir urdı, Gúlziyba jıǵıldı da, pıshıqtay qayta tikeydi. Jáne izinen juwırdı. Tebiwge kótergen hár ayaǵına qos qollap jabısıp jiberместen, basına mush tiyip atırǵanına qaramay, Ernazarǵa gewishlerin hám kiygizdi, hám sırtın beshpenti menen orap basındaǵı jawlıǵın qaq-qaq ayırıp jip qılıp shandıpta úlgerdi.

Ernazar jáne at súyretkisinde, jáne ónmenlep baratırıp, raxmet ornına:

— Biyopa qanshıq— dep tisleniwi menen ketti. Sál armanıraq barıp artına dawısladı:

— Hey, qanshıq, erteń jigitlerimdi kórsen ayt, meni quwıp qan tógispe qılmasın. Xan aldınan ózim qaytaman. Házir heshkimdi oyatpa

Gúlziyba olardıń qarası shókken she qarap turdı da, állenemirde, óziniń jalañash qalǵanın, ayazlaǵanın sezip, úrgin qarǵa ombalawı menen, uwıljıp pisken jup almurttay mámmelerin alaqları menen basıp, úyine qaray jılısladı.

Rústem hám úlken hayalı ólgeli ishqıstalıq keseline tap bolıp, birotala tósek tartıp jatıp alǵan Serjanbay, besiktegi jılap atırǵan bópeni terbetip otır edi, daladan zirdek qaǵıwı menen jalañash kirgen Gúlziybapı kórip birden kóterildi:

— Ua atana nálet, bul ne?!

— Jat ornında!

— Hál-dármanı qurıp atırǵan ǵarrı bay onıń dawısınan qorqıp, sál pásine qaytı da, jılamsıradı:

— Maǵan nege shının aytıp bermeyseń? Házir kimniń qasınan keldiń? Ólsem awzım jumıwlı ketedi, aytsa, ol hayalı bar adam ba, joq pa? Nege jalañash qashtıń?

— Jat, jat!

— Minaw bópe meniki bolmasa da arım ushın meniki dep júrippen-ǵoy, irasın aytsa?

— Jat deymen!

— Men tóleni tazalap júrip Rústemniń solkáraǵa kómilgenin bildim. Eń bolmasa sonı iras deshı, ishqıstalıqta ólmeyin.

— Ólmeyseń!

— Ólmey shaytan emespen ǵoy. Ólsem barlıq jıyǵan-tergenim saǵan qaladı.

As-abatımdı jaqsılap bereseńgoy-á?

— Miyimdi aynaldırmay jatasań ba, ya joqpa pa?

— Anańqara ózi ǵarlıq etip keledi jáne keyiydi. Óyteberseń, azanda duyım jurtqa ayıbıńdı járiya qılamın.

Ǵarrınıń jeńin de Gúlziybaǵa tanıs ótkir polat balta jalt-jult etip ketti.

Gúlziyba birden qáhárge minip, ash búrkıt yańlı onıń ústine ózin attı da, qaltalangán óńeshine qos pánjesin saldı...

24

Úrgin awır quptanda qalay baslangán bolsa, solayınsha, hátte kem-kem kúsheyip, azanda da tınbadı.

Awqat pisiretuǵın ilashıqta úlken aqlıǵı Xojanazar menen uyıqlap atırǵan Qumar analıq yarım aqshamnan awa bergende sırtta dúrsildi esitkendey bolıp edi, birden baslangán qattı ayazlı úrginge shıdamay qoralardan ıq izlegen baylawsız mallar shıǵar degen oy menen kórpesinen basın shıǵarmay aqlıǵınıń ján-jáǵın qımtadı da jattı. Sonda da kewline ǵul-ǵula túsip, onsha uyıqlay almay, tań ádewir-aq aǵara baslaǵan gezde dalaǵa shıqtı. Úrgin tınıp, japalaqlaǵai qar quyıp tur edi. Úy átirapında hesh iz bilinbeydi. Qoraǵa úńildi, mallar, Ernazardıń atı óz ornında.

Kelinin ózi oyangansha ya Ernazar dalaǵa shıqqansha ústine kirip barmaytuǵın edi. Ilashıqta suw jılıtıp tań namazın oqıdı. Úlken úyden ele heshkim qıbırlamaydı. Sol ushın aqlıǵın oyatıp, qora tazalawǵa kiristi.

Japalaqlaǵan qar ádewir siyreksip, jaqın juwıqtaǵı úyler kórinetuǵın boldı da, birazdan keyin qar tındı. Kúnniń júzi kórinbegen menen sáskeniń shaması edi, úlken úyden ele ses-sebir joqlıǵı ananı biytaxatlandırıńqırıp aqlıǵına sıbırladı:

— Aǵańdı oyatıp kel, qar tazalawǵa shıqsın.

Miyzamkesh Xojeke ayaqların tepsinip-tensinip dúrsildep kirsede, shıǵıwı tez boldı.

— Aǵam joq, apa. Qishem úkemler menen ele uyıqlap atır eken, oyattım.

Ananıń júregi ashıp ketkendey boldı, sondaǵı oyı Ernazardı Gúlziybadan soń jáne birewge baylanıp júrmeken degen qáwip edi. Rabiyyi dalaǵa shıqtı. Ana onnan Ernazardı sorawǵa qısındı, al ol birden dawırıq saldı.

— Ene, sen jótellep, dáret alıwǵa shıqqanda bir oyanıp bas kóterdim, sonda ulıń joq edi, ele kelmepti.

Ana oǵan ne derin bilmedi. Sóytse de kewline álleqanday jamanlıq kirip, úlken úyge bas suqtı: Ernazardıń kiyimleri óz ornında. "Óz erki menen ketkende kiyinip ketpespedi?" Endi tündeǵi dúrsildini qaytadan eslep, ne qıların bilmey tur edi, esik aldında SHońqı payda boldı. Rabiyyi qarap turmay oǵan Ernazardıń

túni menen joǵalǵanın ayttı. SHońqı ananıń júzinende táshiwish kórip, asıǵıs ketti-de, jaqın jerdegi qıranlardı túrgeltip, hárqaysısın hárkimge jumsap keldi. Tústıń aldında qar qaytadan kúsheyip, jáne japalaqlap jabıwǵa qaradı. Ústi-basın appaq qar basqan qıranlar ján-jaqtan kele basladı. Genjemurat penen Zarlıq payda boldı da, jıynalǵan qıranlar endi olardıń bir nársese dewin kútti. Birew-birewge jaman boljaw aytpaǵan menen, barlıq kózler alarısıp, hawlıǵıspa payda bolıp tur. Ulınıń qanday halatta bolsa da, tek buzıqlıq is ústinde tabılmawın tilep, ananın eki qolı jaǵasında.

Epeleklegen qar arasında jılısqan kúyik aǵashtay qap-qara birew qarawıttı. Ol barlıq kózge áp-áshiy bále kórinip, qıranlardı eriksiz telmirtti. Úyine súyenip turǵan ana, Rabiýbi, balaları bir-birine tıǵıldı. "Qúygen aǵash" jaqınlaǵan sayın ananıń júregi jamanlıq sezip, ján-jaǵına asılısqan keliniń, aqlıqların ózine qattıraq qısıp, qanday jamanlıq esitse de olardı jilatpaw ushın gúbirlendi:

— Hawlıqpańlar, hawlıqpańlar!

Qara kiyinip kiyatırǵan Gúlziyba edi. Tanıǵannan keyin bárshe jeńil nápes alsa da, onıń qar ústinde qara kiyim menen heshqanday til jetpes gózzallıqqa iye sulıw kórinetuǵınına birazlardıń awzınan suw aqtı. Qádem taslawlarında til jetkizip aytıwǵa qıyın hásiret belgisin abaylaǵanlar kókireklerine qolların basıp, bir nársese dewin kútti. Gúlziyba asıqpastan, qáddin sárwi talday tik tutup, adamlarǵa bes qádemdey jerde toqtadı.

Xalayıq, túnde ǵarrı bay qaytısqı boldı. Jalǵız ózimnen basqa aza tutar bende joq.

— Áy, sen-ám — dedi qıranlardan tezpeyillew birewi. — Jaman adam qarlı kúni óledi. Kim oǵan aza tutadı.

Bárshede misqıllı bosasıw payda boldı.

Gúlziyba uzın qara kóyleginiń jeńlerin túsirip tiklenińkiredi:

— Sizlerge qádirsiz bolǵanı menen, el biri edi-dá! Jerlewge kelińler!

Máwlen sarı ayırılıp shıqtı. Gúlziyba izine aynalıp eki adım atladı da, toqtap burıldı:

— Men ǵarımınıń qayǵısı menen bir nárseni umıtıppan. Ernazar aǵanı xiywali pashshaplar aydap ketti.

— Sen qaydan bileseń? Seni!... — desip hámme alǵa jılısıp onı qorshadı.

— Kesel baqqan adam uyqlamaydı-dá, — dedi ol sının buzbastan. Gúlziybanın sonsha sabırılı, sonsha húkimdar, qara kiyse sonsha gózzal bolatuǵınıń birinshi iret bilgenlerdin awızları ashılıp, lal.

Qumar analıq shıdamay Gúlziybaǵa jaqınladı:

— Anıqlanqırıp túsindirshi, qatın?

— Ol bir ótinish qıldı, orınlasańız aytaman.

— Orınlaymız! — dep jabırlastı kópshilik.

— Menin úkem Teńel oǵan atqosshı bolıw niyetinde ózin barlıq qıyınlıqlarǵa tayarlap júr edi. Tünde, úrginli qarda da tózimliligin kórsetiw ushın shıǵıp ketip edi, yarım aqshamǵa shekem qaytıp kelmegen soń, ayazlap qalar, áketeyin dep izinen kelsem, Xiywa pashshapları ekewiniń de moynına arqan salıp súyretip baratır eken.

Hámme "sen qayda ediń" degendey Rabiymbige qaradı. Rabiymbi sonsha kózlerge tótepkı bere almay jılamsıradı:

— Bilmeymen, men onnan burın uyıqlap qalıp edim.

— Al, sonnan? — dep Genjemurat Gúlziybanın iyegi astına taqalıp-aq qaldı.

— Sonnan ol maǵan "heshkimdi oyatpa, jigitlerimdi kórseń, ayt, meni quwıp qan tógispe qılmasın, xan aldınan ózim qaytaman" dedi.

— Ax, qanshıq! — dedi állekim.

Gúlziyba qaytıp sóylemesten ǵırıra izine qaytıp, aq qar ústine shansılǵan temir qazıqtay tikkesine jılısıp ketti.

Jıynalǵanlar "endi ie qılamız?" degen jalǵız sorawǵa juwap tappay, bir-birine qarasıp apalaqlastı.

— Jigitler, sizlerdiń birligińiz, doslıǵıńız bir birewdi aldaw ǵana usaydı.

Qıranlar jalt-jalt burılıp, ózindey eki jalańayaq penen kelip turǵan Bektóreni kórdi. Bektóre olardıń názerinen aybınbay ǵapın dawam etti:

— Sizlerge eldin ataǵı, abırayı Ernazar alakóz emes, óz baslarıńız qádirlı. Bolmasa bizlerge bir-birden at tawıp berıńler, bizler onı Ámudáryadan ótkermey Xiywalılardan alıp qaytamız.

— Háy, Muxamedkárım, mınaw diyxanırdı tárbiyalamapsańda! — dedi Mádireyim.

— Usınday júwensizligi ushın álleqashan quwıp jiberгенmen.

Bektóreniń sózleri janına nishter bolsa da, Bala Ernazar sabırlılıq saqlap, tur edi, shıdamay omırawın kóterip:

— Jigitler, xan adamları onday aqmaq emes! — dedi hárqashanǵısınan da salmaqlıraq dawıs penen. — Jetkermeydi. Meni tınıshsızlandıratuǵını basqa nárse, qasında orıs Mixaylov barmeken, ya joqpa eken?

— Bir kún burın tünde onı álleqayda uzatıp qaytıp edi, — dedi ana.

SHońqı atına ǵarǵıp minip shawıp ketti de, tez aylanıp keldi.

— Jigitler, isti pısıq qılıw ushın Gúlziybaǵa qaytadan bardım. Ernazar aǵa menen Teńel ekewinen basqa heshkim joq deydi.

— Xalayıq!

Arttan shıqqan dawısqa hámme jáne jalt burıldı. Dúbeley qarda Fázıl menen Sayıpnazardıń qay táreptey qalay kelip qalǵanın heshkim ańǵarmaptı.

Barlıq názer ózlerine awǵannan keyin Φazıl zeńgiligin qısıńqırap, atın sál ilgeriletti de sóyledi:

— Bizde jaman xabar esittik, ıras pa ózi? Eger ıras bolsa, ha, bala Ernazar, nege túsindirmeyseń? Anaw kúńgi oyqannıń izi shıǵar. Xalayıq, biz minaw Sayıpazar ekewmiz xan salıǵınan óngen puldı Xiywaǵa aparmay eki orıs qul satıp alǵanbız. Biraq ústimizge eki Ernazar kelip bir orıstı hám olardı satıwǵa ákelgenlerdi óltirdi. Biraq, birewi tiri qalıp salıqtıń pulın alıp qashıp ketip edi, usılardı Xiywa bilgen bolıwı múmkin.

— Bir quyańqı tap siz aytqanday bórttirip, Xpywaǵa jetkerip úlgergen ǵoy, — dedi bala Ernazar.

Hámme samsaz bolıp qaldı.

— Mende bir oy bar, — dep Zarlıq tınıshlıqtı buzdı. — Xan salıǵı qayta jıynap aparılsa xan Ernazardı azat etermedi?

— Adamlar, adamlar! — dep Máwlen sarı eki qolın eskek qılıp qıranlardı ayırıp alǵa shıqtı. — Menińshe, xannıń salıǵı jıynaw menen birge, xanǵa kóp pul para aparıw kerek.

Jim-jırtlıq baslansa da, kópke barmay óz-ara sıpsıń kóterildi,

— Menińshe, Máwlen sarınıń ǵápinde jan bar, — dedi bala Ernazar. — Xan para almaydı, sol ushın para demey, pútkil qaraqalpaq eliniń sizge sıyı dep aparsa boladı.

— Atı qalay atalsa da, pulǵa satıp alınbaytuǵın zat joq, pul jıynalsın! — dedi qıranlar arasınan ótkir dawıslı biri.

Halıq jáne shawqımlastı:

— Jıynalsın!

— Ernazardan pul ayamaymız.

Máwlen sarı usınısınıń quwatlanganına mardıyıp juqa erinlerin ırjıyıp soylaqlaw sarǵısh mayda tisleriniń bárin dógeregindegilerge kórsetip shıqtı. Onıń betindegi, hayalınıń "nayza tekles tıyq" urǵan tırtıǵı suwıqqa ashıdı ma, ústin barmaqları menen basıp, qaptalındaǵı SHOńqını shıǵanaǵı menen túrtti.

— Kórdiń be, Mákeńdi. Sen mańbas, qoldawlınıń biyliginen qurı dámetip, kóshede tezек qoymay basıp júreber.

SHOńqı qızıp, dawısınıń barınsha jar saldı:

— Káne, kim qoldawlı bolsa, ózin kórsetsin, men házır eki tilla ákelip beremen.

Esheyinde dábelek kórinetuǵın SHOńqınıń qızıwı Qumar analıqqa unadı, biraq jaq jarıstırmadı.

Álleqashan Mamıt biy de kelip, jurıt talasıp sóylep, ortaǵa pikir taslap atırǵanda, tili julınıp qalǵanday qılt etpey únsiz tur edi, ásten shógirmesin

sheship qolına kóterdi.

Onıń Ernazar menen sezim talaslarınan xabarlılar ne aytar eken desip, dárriw bet burısıp, tınısh qulaq túrdı. Qumar analıq onıń usı jıyınǵa kelgenine narazı edi. Qıranlardıń jaqsı niyetlerine bógew salama degen qáwip penen esitkisi kelmey, júzin tómén aldı. Qáyın enesiniń qasında kózlerinen jas sawlap turǵan Rabiýbi murnın bir tartıp qoyıp, Mamıttan úmidiwar tınıshlandı.

— Biyler, qaraqalpaq qıranları! — dedi ol hár sózine ayrıqsha ses, kúsh, salmaqlı máni beriwge tırısıp. Házir bársheniń niyeti jaqsı, Ernazardı quwatlaw pútkil qoldawlını quwatlaw. Qayır etseń pútin et, degen naqıl bar elde. Ernazargá pútin qayır eteyik. Kórip tursız ba, Ernazardıń otawı tozǵan, bul ákesi Mırjıqqa Aydos baba tiktirip bergen otaw edi, sol ushın jáne bir otawdın pulın qosıp jıynayıq, Ernazar azat bolıp kelsin hám jańa otawǵa kirsin.

— Durıs gáp, — dep shuwlastı qıranlar toparı. Biyler shoǵı neliktende úndespey bir-birine qarastı. Qumar analıq onıń qanday tıytal menen aytıp otırǵanın bilgisi kelip, adamlardıń arasınan sıǵalandı, biraq shubhalanǵanday belgi ańǵarmadı. Sonda da kewlin sumlıq. jayladı: "ishinde bir búklenip jılan jatqan bolmasa jaqsı. Kim bilsin, dúzelgen shıǵar, túbi aǵayın, onıń ústine ol da, meniń balam da, álleqashan bala-shaǵalı bolıp ketti..."

— Xalayıq, eli-xalqım! — dedi ana qolların kóksine qoyıp, — Jaqsı niyetlerińiz ushın, qayırxomlıǵıńıe ushın janım nenen minnetdarman. Dúnya basqa jıynaladı, eger Ernazarjandı mınaw góne otawına aman quwıstırsańız, bizge taza otaw túwe, tóbemizge pútkilley jańasha aspan ákelip tónkergenıńiz.

Genjemurat pul jıynawdıń, onı xanǵa aparıp beriwdiń qıyınshılıǵın ishinen túsiniپ, anaw-mınaw adamnıń táwekel etip sarayǵa kiriwge batınbaytuǵınlıǵın kóz aldına keltirse de, usı turǵanlardıń arasınan házir tayınatuǵınlar barın dálillew ushın usınıs qılıp kórgisi keldi:

— Xalayıq, xan salıǵına tiyisli puldı da, onnan tıs Ernazar ushın aparılatuǵın puldı da Sayıpazar biy menen Mamıt biy jıynasın.

— Ózleri qáleymeken?

— Ha, áytewir nárseni kek tutatuǵın qatın emespiz, — dedi Sayıpazar. — Bayaǵıda, Xiywada gúres bolǵanda, máńgige qandarımız bolıp ketse de atı qaraqalpaq jıqqay degenbiz.

— Jigitler! — dedi Artıq jasawıl. — Sayıpazar menen Mamıt ókpelemese bir tilek aytayın. — Onıń pikirin kútip hámme jim-jırt turdı. — "Aǵa biyde" Ernazardan sońǵı dilwar Fázıl edi, ol házir de Xiywaǵa abıraylı. Eki biy pul jıynaǵan menen xanǵa beriw qıyın. Áne bunı tek Fázıl kelistirer dep oylayman.

Endi hámme Fázıldın sóylewin kútti.

— Onda pul jıynawshılarga jeńil ayaqlı Máwlen menen SHOńqı qosılsın, —

dedi jáne álle kim.

— Ax, adamlar! — dep gúbirlepdi Bektóre. — Puldı urıǵa tapsır degen usı shıǵar.

Oǵan máni bergen heshkim bolmadı.

Pul jıynaw usılınıń kelesheğine onsha isenbegenlikten be, yamasa ózleriniń qolı tazalıqtan ba, Alakózdiń basqa dosları pikir talastırmadı, biraq Zarlıq sál kewilsizlew:

— Xańǵa Qaraqum iyshan qátere qılıp qaytsa shep bolmas edi, — dep edi kóp dawıs quwatlay jóneldi:

— Durıs, durıs.

Máwlen sarı jáne sóyledi:

— Doslarım, "pul hámmeni oynatadı", "altın kórse perishte joldan shıǵadı" degen eki danalıqtı bilesiz. Másele sheshildi: Endi qoldawlı Mamıttikine ya SHOńqınikine emes, tap bizikine de emes, Sayıpnazardikine, kewlińizden shıqqanın ákeleberinler. Al, házir júrinler, Serjan baydı jerleyik.

Qar ele taslap tur, Alakózdiń úyiniń qasında toplanǵanlar siyreksidi.

— Jigitler, — dep Genjemurat qalǵanlardı átirapına topladı. — Eki maqluqatqa isenbe degen ráwiyat bar, birinshisi xan, ekinshisi jılan. Xannıń pulǵa kewli jibimese, Qaraqum iyshannıń qáteresine kónbese ne qılamız?

— Zindan aynalası tasqamal, biyik diywal, — dep qoydı Zarlıq.

— Genjemurat, — dedi baǵanadan beri bárin tıńlap únsiz turǵan Bektóre. — Mine bizler úsh jigitpiz, kerek deseńiz kóbeye beremiz. Átteń palwan Ernazardı satıp alıwǵa berer pulımız joq, biraq sol tasqamal qorǵandı basınız benen buz deseńiz buziwǵa tayarmız.

— Bektóre, aqıllılardıń oylasıǵına shóp taslay bermey toqtashı, — dedi Bala Ernazar, — Ana, ol Mixaylovtı qay tárepke uzatıp edi?

— Bılay, — dep ana qubla-kún batıstı siltedi.

Bala Ernazar asha qol shoshaytqan tárepke qaray atınıń basın burıp, alǵa jılistı. Basqalarda aqırınlap erdi.

— Genjeke, — dedi Bala Ernazar bılayıraq shıqqannan keyin. — Orıs arasında bolıp kelgen atır bar edi, Xan zindanınıń qorǵanın buzıp Ernazar aǵanı qutqarǵanday orıssa aqıl tappaysañba?

Genjemurat misli uyqıdaǵı qustay kózlerin jumıp biraz oylandı da, juwap berdi:

— Orıslardıń ullı ásker basısı Suvorovtıń soldatların diywaldan sekiriwge úyretip, Ismail qorǵanın alǵan usılın shalalaw esitken edim.

— Jigitler, qalay bolmasın, Mixaylovtıń ózin tappasaq bolmas, — dedi Zarlıq. Bul bárshesine unadı.

Qar quptanğa shekem tınbadı biraq olar bólinbesten Mixaylovtı izlep Ámudáryanıń Qońırat tusındaǵı ótkeline qaray ketti.

Bir nárseni kútseń, izleseń, ol tosattan tabılsa, onıń quwanışına ne jetsin. Olar úshinshi kúni sáskede Qońırat qalasına jaqın jerde, Annamuratlarǵa gezlesip, olardıń arasında túrkmentshe aq qurash kiygen Mixaylovtı tanıp, quwanışlarınıń shegi bolmadı.

25

Aradan kóp ótpey-aq, Sayıpnazardıń úyi pútkil qaraqalpaq awıllarınıń Mákkesine aylandı. Pitegene bardamlılar qoy, eshki jetelep kiyatırǵanı, bir kese gúrish, bir qadaq mayǵa halı jetkenler de bul úlesti qurı qalmadı. Jarlı diyxanlar qısqa tayarlaǵan órim-órim qawın qaqların da ákelip "mınanı Xiywada pulǵa ótkererseń" dep tapsırıp ketip atır. Heshteńesi joqlar eń jaqsı niyet penen Sayıpnazardikine bir arqa otın ákelip taslaydı...

Máwlen sarınıń ishitarlıǵı qozıp hár saparı gúbirlenedi:

— YApirmay, bunday-ám esi joq adamlar boladı eken, ya tuwısqanı emes, ya aǵayını emes, ákiyatır, ákiyatır. Ernazar alakóz-ám sum eken-aw, kórdiń be, izin qanday dárejege jetkerdi...

Xanǵa aparılatuǵın ǵárejet toplanıp bolsa da, jıynawshılar qánáátlenbey, eń qıyır shetтеgi awıllardan da adamlar kelip bolıwın kútti.

Ámudáryanı jaǵalaǵan shabbazlı ózbek awılı bir arba gúrish penen eki sıyır, Góne Urgenishke jaqın túrkmen awılı qırqlaǵan qabaq zıǵır mayı menen qos yawmıtı at, arqadaǵı qazaq awılı qos nar menen eliwlegen qoy aydap ákelip berdi.

Tek erteklerde, dástanlarda, jırawlardıń tolǵawlarında aytılatuǵın bul doslıqqa, hámme ań-tan. SHońqı Máwlen sarını hár saparı shımshıydı. Máwlen oǵan aytqanday sóz tappay tubalap tur edi, awıldır arqa tamanınan atına bastıra júk artıp jetelep kiyatırǵan birewdi kózi ildi:

— Anaǵan, qara, balıqshı orıs!

Orıs jaqınlap, shalalaw qazaq tilinde sóylep, Sayıpazar biy degennin úyin soradı.

Sayıpnazar Mamıt penen dalaǵa shıǵıp uypa-juypalangán kelte saqalın sıypaladı:

— Ne jumısıńız bar edi?

— Men de óz úlesimdi ákiyatırman.

— Ne úles?

— Biz de Araldı qazan bilip, tórt qulaǵınıń birine asılǵan balıqshılarımız. Qazanlas elimizdiń ataqlı bir jigiti xanǵa jamanlı bolıptı, onı satıp alıp qaytıw

ushın Sayıpazar biy gárejet jıynap atır dep esittik. Sóytip awılımız úlesten qalмай meni jiberdi. Bir atjúgi bekirem bar, shılt jańa torqa jılımım bar.

— Biz oristan zat almaymız, — dedi Sayıpazar. — Xan esitse, Qaraqum iyshan bilse, jıynalğan zatımızdım bárin mákiriwge aynaldıradı.

— Bilemen, — dedi orıs balıqshısı. — Men dońızdın góshin emes, Araldın taza balıgın ákeldim, musılmanlar balıqtı beyishten shıqqan deydi. Jılımım ele tutilmağan.

Sayıpnazar onıń ákelgenlerin almayın dese de, kózi qıymadı. Torqa jılım eń keminde on sıyr turadı, oğırı bahalı óli dúnya. Basqaları da jılım jóninde oylap, sóz qosalmay tisleriniń suwın sorıstı.

Orıs balıqshısı atınıń awzına bir tutam quw bede tutıp:

— Alıńlar?— dedi. — Adamnıń adamğa qayırqomlıǵında, adamnıń adamğa bergeninde qılaplıq, mákiriwlik bolmaydı.

— Olay bolsa, balıǵındı óziń túsirip anaw otınıń ústine tasla. Jılımnıń orawın jazdırmay qasına qoyıp keteber.

Jılım jóninde tórtewi de oylanıp, qalay iyemlenerdiń esabın tappay, hárqaysısı qızǵanış seziminde tur edi, orıs balıqshısınıń qarası shógiwden pikirleri dúgisip, biri ekinshisin, ol úshinshisin... otqa ısırıp, ya suwğa iyterip jibergendey halda biri-birine urlana qarastı. Sayıpazar joldaslarınıń nápsi ashılǵanın uǵıp, aldın aldı.

— Jigitler, jılım biziki bolsın.

— Sayıpazar, sizge gúna boladı, — dedi Máwlen sarı qádimgisinshe iynin qısa kishi peyillenip, — sebebi siz ullı adamsız, biysiz. Bizlerde onısız-ám gúná kóp. Gúnanı gúnası kóp adamğa arta berıńiz.

SHońqı olardı tıńlamay, úyiwli jıńǵıldın ústine kóterilip baratırǵan bolıp, túydekli jılmıdı ózi menen joqarı súyredi.

— Áy jırtıp alasań, — dedi Mamıt.

— Orıslar bir nárse islese, ábden muqıyatlaydı.

Máwlen sarı shıday almay onıń izinen jetip, jılımnıń bir shetin uslap, ózine tarttı.

— Jamanlarğa jaqsılıq qılıw qumğa tuxım sepkendey eken-á! — dedi ol shirenip, — Usı aqıldı tawıp, xanğa pul jıynap aparıw kerek degen kim? Men. Men bolmaǵanda bul joq edi góy. Ele Ernazar alakóz bul isti meniń baslaǵanımdı bilmey-ám kúydirer.

— Jurttı baslap eki tilla bergen ózim, — dedi SHońqı..

— Tap atalarıńa júz mıń nálet! — dedi Mamıt.

— Haramı iytler— dep Sayıpazar Mamıttın shalǵayınan tartıp ishke kirip ketti.

Máwlen SHońqınıń qoltıǵına gúrtti;

— Mańlayı qara, jılımǵa talaqtay jabısqansha, iynindegi mushtay basındı islet. Kerdiń be, biylerdiń sumlıǵın? Hásseniy, ekewiniń-ám sazayın ber deydi?

— Onday nárese seniń qolıńnan keleme?

— Ashiwim kelse, pútkil qaraqalpaqtı suwǵa batıraman, otqa órteymen. Átten, hamaldı jaqsı kórmeymen. Biraq, aǵayınlerim sum, solarǵa kózaba, abay-sayasat ushın ǵana maǵan hamal kerek. Sen qoldawlınıń biyi bolıw ushın kóylekli tuwılǵan jigitseń. Átteń, mınaw Mamıt sıyaqlı hamalparaz sumlar! — dep Máwlen sarı túkirigin jutındı.

— Áy, SHońqı, — dedi urı kózlerin oynaqshıtıp, — Oylan, mınaw eki hamalparaz nege jasırındı? Abayladıńba, júdá qupıya oylasıǵı bar. Olar mınaw jıyılǵan ǵárezjetten jasırıp apqaladı. Kóreseń, bizlerge pay awıstırmaydı. Bunday sumlar dúnyaǵa kelmegen. Sen jılımǵa tarsa qata bermey berman júr.

Olar qoranıń ıǵında gúysep jatırǵan eki sıyırda shıbıqlap jiberip ornın iyeledi.

— Jańaǵı eki boq qarın iytkesúyek taslaǵanday qılıp, jılımdı bizlerge jorta taslap ketti. Bunı ekewimiz de almayıq, olarǵa da bermeyik.

— Fázıl alsın ba yamasa oǵan da awıstırmay orıstiki dep órteyik pe?

— Asıqpa, tıńla, bul jılımdı xannıń bas wázirine sawǵa qılayıq. Oǵan at, túye aparsań, jurt kórip qoyadı dep almaydı. Jıyılǵan puldıń da erki bizlerde emes. Mınaw jılım, júdá qımbat múlik. Bas wázir quwana-quwana aladı.

— Sonnan keyin?

— Usı ǵápler usı jerge kómiletuǵın bolsa, sır aytaman.

— Sır ashısam kózimdi ólgen ǵarǵa shoqısqın, belimdi sıyaq arba bassın.

— Olay bolsa, tıńla. Men bas wázir menen til tabısqanman, áwele quday til tabısa beremen. Ol hamal berejaq, qálemey júrmen. Sebebi, aldı menen hamal joqta dushpanırdı bilip alıp nabit etiw kerek. Hamal sonda bayterektey shaqalaydı, japıraqlaydı, gúlleydi. Mine, óziń gúwasań, ekewimizdiń eki dushpanımız kóz aldımızda qırǵa shıqqan balıq boldı, Meniń qas dushpanım Sayıpazar, senikn Mamıt.

— Qalayınsha?

— Házir bizlerge bildirmey pul jasırıp atır ma? Jasırıp atır, Dushpan degen basına shaq baylap júrmeydi, tap usılarday boladı. Endi bulardı tuxım qurt qılıw kerek.

— Qalayınsha?

— "Qalayınsha", "qalayınsha?" Bas wázirge jılımdı berip, Sayıpazar menen Mamıt ullı Xiywa xanınıń dushpanı Ernazar alakózdi qutqarıw ushın elden pul jıynap atır, olardı Fázıl biy baslap keledi deymiz hám qansha jıyılǵanın aytamız. Eger bizler aytqannan kemis qılıp aparsa, olardı urı dep zindanǵa

taslatadı. Eger túwel aparsa, xan, dushpanın qutqarmaqshı bolıp pul aparǵanı ushın, úshewin de zindanǵa saladı. Sonnan keyin duyım jurt ekewimizdiń ayaǵımızǵa bas urmasa, maǵan kel.

— Onda tap házir keteyik.

Máwlen sarı birden shorshındı.

— Oy, ǵargıs urǵan. SHońqı, meniń aqılım menen jaqsı atlı bolǵıń kelip tur-á! Oy, sum! Kórdińbe, jurttıń bári sum birewdiń arqasınan kún kóredi. "Qalay aldarqatıp taslap keter ekenmen-á? Joq-á bunın talaqtay jabısqanı jabısqan shıǵar, qalsa sır ashadı..."

— Jılımdı kim alıp júredi? — dedi Máwlen oyın toqtatıp.

— Meyli, sende-aq bolsın.

Máwlen jáne qáwiplenip, oǵan tiklene qaradı.

— Meniń atıma awırlıq etsin dediń ǵoy-á?

— Onda men-aq bóktergige basaman.

— Meyli, ózim-ózim...

SHońqı jırǵıl túbirge bir súrnigip, hákkelewi menen atına qaray juwırdı.

26

Gúlziyba Ernazar menen Teńeldiń aydalıp ketken kúyigine ishi ot bolıp, úyine keliwden miyine qurt bolıp túse baslaǵan ǵarrı baydı ózi buwıp óltirse de, sonsha waqıtlar erli-zayıp atanǵan adamınıń ólisin jayǵastırmaw qorısı-qobaları aldında, awıl aldında, dúnyada tiri júirse betine shirkew túsiretuǵının esapqa alıp, duyım jurtqa kórsetip haqıyqıy aza tuttı. Baydıń jıyǵan-tergenlerin ayamay shashıp qarasin da, jetisin de berdi.

Úy bópesi menen ekewine kútá keńlik bolıp qaldı. Endi oyları da erkin, otırıpturıw da erkin. Bir keshede tań atqansha uyıqlamay Ernazar tuwralı, keleshegi tuwralı oylanıp shıǵıp, azanda júdá jaqsılap kiyindi de, Ernazardan xabar biliw niyetinde úyine bardı.

Ǵarrı bay ógeli erkekler túwe, hayallardıń kózleriniń otın alatuǵın bolıp jasanıp, sulıwlanıp ketken kelinshekti Rabiysi hár qashanǵınsınsha jaqtırmay, sulıw ǵana piste murınıń jıyırıp, qabıl etip, álle nársege jumsawǵa meyillendi. Ol nege jumsasada, Gúlziybanın til qayırıw oyında joq, biraq Rabiysi batalmadı. Onıń sulıwlıǵına ózin salıstırıp otıra bergisi kelmey, qolına kepshigin alıp ılashıqta digirman tartıwǵa ketti.

Ishqı-muhabbat ot emes, biraq bir alıssa óshiriw qıyın. Gúlziyba kelerinde kelip, ózin qanshama irikkisi kelse de, kúshi jetpedi. Túni menen qıyalında mıńsan qubılıp pisirgen oyların anaǵa házir-aq aytqandı maqul kórip, ıntıǵıp eljiredi.

Ana soñğı gezleri onı jaqtırmaytuğın bolıp qalğan edi. Suwıqlaw ún qattı:

— Nege kelip ediñ?

— Qarsılıq etpeseñiz, siziñ úyge úydi qosıp ekinshi kelininiz bolğım keledi.

Ana birden ashıwğa minip qorazday úrpeydi:

— Jóniñe júr, ózi baxtıqara adam ózge kisini baxıtlı qılalmaydı.

Gúlziyba bunday juwap alaman dep oylamağan edi. Basqa sózdiñ basına barмай úyden ásten ғана sıptırılıп shıqtı.

Onıñ qapa kewlin jubatqısı kelgendey, esiginiñ aldında Mádireyim kútip tur eken, birge ishkeriledi. Mádireyim bir sháynek shay ishkennen soñ gáp basladı.

— Gúlziyba, seniñ ғарrı bayға aza tutıwıñ, xızmetiñ duyım jurttı tañlandıradı. Sebebi, hárbir erkek ózi ólgennen keyin sendey bolıp qara kiyip aza tutatuğın, barın shashıp as-abat beretuğın hayaldı kúseydi. Basqalardan beterirek men sonday hayaldı kúseymen. Sol ármanımdı aytıwға keldim.

Gúlziybaға onıñ júdá qıyılıp, oylanıp, awzın toltırıp aytqanları shıbın ızıldısı shelli esitilmesede, ózin biraz kewilli tuttı.

— Ármanıñ zor eken.

— Sınalmağan qızlarға isenbeymen.

— Ol ushın áwele óziñ ólip kóriw kerek-ǵa!

Mádireyim kelte ғана murtların alma-gezek sıypalap mırs-mırs mırs kúldi.

— Utıldım, Gúlziyba, utıldım. Degen menen, hayalsız úy-qolsız dene eken.

— Bálkim, erkeksiz uy denesiz qol shıǵar, ele parqına jete almay atırman.

— He, he he, he, Gúlziyba, jáne utıldım. Eger, utıp bolıp mağan iyilseñ, ornıma atqa mingizip, ózim jetelep júrgendey oyım bar.

Gúlziyba oın bórttırme sózlerine qarap jorta sóylep atırǵanday kórip edi, onsha tiklene bermey, ózin múláyim tutıwına qarap, aldın ala kóp oylanıp pisirgen shın qıyalları shıǵar degen isenimge berildi de, óz kewlin aytıt.

— Hayaldı kóz benen emes — qulaq penen alıw kerek boladı.

Besiktegi bópe shırr etip jılap, Gúlziyba onı terbetti.

Mádireyim qaptalındaǵı kópshikke janbasladı.

27

Ámudáryanıñ arqasında qanday boran bolsa da, onsha sezine bermeytuğın Xiywada bıylıǵı gúz hár jılǵısınan erte baslandı. Suwıq kúnnen kúñge órshelenip, bir jerde turıp isleytuğınlarға, sonıñ ishinde zindan qarawılları ushın sarsıqlı jaǵday tuwdırıwda, etin shımshıǵan ayaz aldı — artına eriksiz teńseltip, tındırmay jer tepkilegende, olar ishtegilderdiñ tońlı ızǵar iyisine, ózlerinen shıqqan iyis qosılıp, súyeklerine shekem qaqsap, demleri qısılıp atırǵanına oy jibermeydi, dúnyanıñ barlıq ráhátı tek zindanda sıyaqlı kóredi. Tañ aldındaǵı

suwıqqa shıdamay zirdek qağıp, denesi juwlağan sayın qolların úplep gúbirlenedi, sóginedi.

Pátli at súyretkisine jetip júre almay, omba qarğa birneshe mártebe jıǵılıp Ernazardıń basınıń tańıwı sheshilip, jarası qanadı. Onı irkiwge ilaj qollanbaqshı bolǵan Teńelge de pursat berilmey, múmkinshiligi barınsha Xiywaǵa jetiw ushın pashshaplar tutqan uzın qamshılar kóp jola háreketke kirdi.

Ernazardan kóp qan aǵıp Xiywaǵa kirgen jerde esi tandı, biraq oǵan qaramay at súyretkisine súyenip, áytewir ayaq basıw menen zindanǵa ısırılıp taslanǵannan keyin ǵana janı ráhát taptı, uyıqladı. Teńel Ernazar menen qatar aydalǵanına marapatqa berilgenlikten be, yamasa balalıqtıń háksirinen be, jol boyı qansha sharshasa da kún-túngi tınısh uyqıdan keyin, boyın kútá jeńil sezip, kózlerin ashtı. Ernazardıń qoynına Gúlziyba tıqqan jartı kóylekti alıp, jarasın ándamlap sıpırdı da, qaytadan tańdı. Ernazardıń kózleri girewlenip, úshinshi kúni tilge keldi.

— Qalaysań, bala?.

— Házir bosansam dúnyanı tórt aylanǵanday shamam bar, aǵa.

— Bosatar, wazıypań pittı ǵoy.

— Ne wazıypa, aǵa?

— Inim, — dedi demin bólińkirep alıp, — Kisi menen urıssan qaytıp jarasqanday sańlaq qaldırıwdı jaqsı úyrenipsen.

— Ernazar aǵa, jetimler kisiniń esiginde kózi mólerip awqat jegeni ushın irayshıl boladı, tábiz úyrenedi. Bunnan tısqarı menin ájepam óz aldına bir qız, aqıllı. Ne qılsam bárin ájapam úyretti.

— Meni aldamadıń ba? İrasınan kel.

— Meniń Amanlıq degen babam atı ápsana Maman biyge, ákem Dospap Aydos babaǵa atqosshı bolǵan. Solardıń ruwxı ushın ótirik sóylewge haqım joq. Ájapam bolsa, meni sizge sırtıńızdan tuwısqanday dos qılıp úyretti, dostıń bir aldaǵannıń ómirinshe aldanatuǵınında úyretti.

Ernazar keń kókiregin toltıra dem alıp gúrsindi.

— Inandırdıń.

Teńel boyın jeńil sezip, sulıwshıq qaraltım júzi ádewir bosasıp, ishinen masayradı:

— Men ózimdi Xorezmde eń baxıtlı jetimmen dep esaplayman.

— Ne ushın?

— Anaw-mınaw bende ullı xai menen tillesip, ullı xannıń óz awzınan shıqqan buyırıq penen zindanǵa salınbaydı. Men bolsam, siz benen qatar ullı xandı kórdim.

— Qashan?

— Xiywağa kirgen jerde shikarğa baratırğan xanğa duslastıq.

— Esimde joq. Heshteñe despedik pe?

— Destiñiz, Ernazar ağa, — dep Teñel balalarğa tán dawısın kóterip hám maqtanış sezimi menen Ernazardıñ jumıwlı kózlerine únilip, eki qolıp qanat qılıp sermeydi.

— Xan shikarğa baratır eken. Aydap kiyatırğan pashshap sizge "xan kiyatır qol qawsırıp ót" — dep, ózleri atınan túsip iyilip, oğan jol berdi. Siz iyilmediñiz, qol qawsırmadıñız. Sonda xan sizdi qamshısı menen túrtip: "Ha, Alakóz, xannan qorıqpaysız ba?" dedi, Siz "Biziñ awılда xannan, Serjan baydıñ iyтинен qorıqpaytuğın adam joq" dediñiz.

Ernazar basınıñ tañıwın uslap kúlip jiberdi.

— Júdá qıyalpaz bala ekenseñ-á?

— Joq, ağa, dál sóydediñiz.

— Onda júdá jaqsı bolıptı, — dep Ernazar biraz janıp óñmenin kóterdi. — İrasğoy-á?

— Babam ruwhı ursın iras. Onnan soñ, Ernazar ağa, men atlınıñ payıw piyada aydalğannan, qolında jarağı bardıñ, qolı kisenliden qorıqqanın birinshi iret kórgenime de baxıtlıman.

— Ha, bul ne?

— Aydap kelgenlerdiñ bizlerdi zindanğa taslatıp bolıp, állekimge, "ábden silikpemiz shıqtı, sharshadıq jol boyınsha biz bulardı emes, bular bizlerdi aydap kelgendey boldı" degenin esittim.

Ernazar jáne kúlip, Teñeldiñ ósik shashlı basınan sıypaladı.

Ekewiniñ de betleri isik, qamshı tilgen kóylekleri órim-órim edi. Bir-birine aynalıq qılsa da, kimniñ denesinde qanday isik, qansha qamshı izi barın aytıspadı. Hápteden soñ ğana, halqas aldında, berilgen muzlı suwğa betlerin juwıp, berilgen bir shórektiñ azlıgın bildirmey, hár qaysısı joldasınıñ kóbirek jewine talaplanıp, mirát salısıw menen túwesti. Bir-birine súyenisip jaña jatqanı, tóbeden jáne eki kesek muz tústi.

— Kóp toydı dep berip atırğan suwımeken, ağa?

— Terlep atır, salqınlasın dep jibergen suwıǵı— dedi Ernazar. Teñel aspanğa qarap ásten mırs etti.

Sól jatıstan olar menen qızıqsınğan adam bolmadı. Bir jola Ernazar shıdamay, qarawıldan nege heshkim xabar almaytuğınınıñ sebebin sorap edi:

— Húkim etetuğın xan shikarda júripti, — dedi qarawıl.

Bir kúni túske taman Ernazardıñ sırtqa shıǵarılıwına buyırq boldı. Ol Teñeldi ózinen qaldırmawdı talap etip birge alıp shıqtı.

Qarawılxanada, jáne bayağısınsha, Qaraqum iyshan otır. Ol Ernazardı

kóriwden qarawıllarǵa jekirindi.

— Bádbaqlar, kóz aldımnan joǵalıńlar!

Iyshannıń bul saparı ashıwlı kóringenine qarap, Ernazar onıń menen kúilmegen álle qanday tartısqa tayarlandı. Kerisinshe, qarawıllardıń qarası shógiwden iyshannıń júzinde súykimlilik payda bolıp jumsardı.

— Enazar, óziń bileseń, aqıllılar alıstaǵı aǵayinnıń atı ozǵanınan awıllastıń tayı ozǵanın abzal kóredi. Seniń bunday iske jáne saızıwar bolǵanıńa janım tózbedi. Awıllaspız, áwliye sherikpiz, biz ósek sen, sen ólseń biz jayǵastıramız. Gúnayındı eskertken shıǵar?

— Aytpadı.

— Men bilip aldım. Gúnayır— xan ǵáziynesine túsetuǵın salıqtıń pulına alıńǵan orıstı hám eki qazaq sarbazın óltirgenińe ústeme, xandı Serjanbaydıń iytine teńgergeniń.

Ernazar ózinen-ózi burq etip kúldi.

Iyshannıń ashıwı qıstap mańlayı qırqqatlandı:

— Mınaw bala kim?

— Bul meniń xalqım!

— He, he, he, Ernazar, ǵápke ustasań-dá. Ammo, maǵan kelgenler "xalqıń" jóninde heshteńe aytpadı, tek seniń gelleńdi qorǵawdı ótindi.

— Gellem aman bolsa, xalqıma ǵamqorlıq etiw— meniń jumısım.

— Ernazar, men saǵan bir keńes aytayın. Báلكim, kóbirek jatarsań, báلكim, xan shykardan kelse sorap alarman. Soǵan sheyin saǵan beriletuǵın tamaq jóninde bas wázirge sóylestim. Tek birqıylı tamaq beređi, biraq qálegeninđi beređi. Sen tek gelleńniń góshin sora. Heshqashan qayt bolmaysań.

Ol basındaǵı sállesin mushına kiydirip, jáń-jáǵın dúzestire basladı.

— Iyshanıń, qaraqalpaqta "aynanayın sállem sennen, heshkim gúman etpes mennen" degen naqıl bar.

— Qızıqsań, Ernazar, dim qızıqsań. Óziń zindandasın, bunnan soń dar arqanı kútip tur. Sonnan kelip dálkek qılasań. Meyli, meyli, jalıqqan shıǵarsań. "Xalqıń" ǵápińe túsinbese de usılay jalıǵasań.

— Men túsinemen, — dedi Teńel.

— YAqshı, dálkek óz jayına tursın, taǵdiyir jóninde, ómir jóninde sóyleseyik, — dedi iyshan sállesin qayta kiyip.

— Siz ne maqset penen kelgensiz?

— Óziń burınnan bileseń, bir musılman bir musılmandı azaplasa, mújise, miyimde mıs qaynadı. Xiywaǵa usı saparı tek sen ushın keldim. Ótirik sóyley almayman. Asqar biy maǵan ótinis qıldı. Ammo, jaqsı dos quyashtan burın kórinedi. Heshkim araǵa túspegende de kelejaq edim. Meniń keńesim, gúnańdı

moyınlap, ullı xannan keshirim sora.

— Men xanğa iyneniñ ushınday da gúna qılmadım, qaytama orıs patshalığı aldında onıñ bir sózliligin, wádege opadarlıgın tastıyıqlawdı niyet ettim.

— Ernazar, kisige etken jamanlıgın moynına kiyip, etken jaqsılıgın tez umıtuğın adamlar taypasınan ediñ. Gejirliktiñ, ójetliktiñ paydası joq. Ózi tar álemde insan kóbirek jasap ketiwi kerek ğoy.

— Álem tar emes, tek biziñ Xorezm soramı tar. Onı sizde taraytıñqırıp baratırsız.

Iyshanniñ miyine biz suqqanday bolsa da, sabırlılıq saqlayjaq edi, usı demde bazı umıtshaq, ushqalaq suwpılarğa usawı durıslıgın birden esledi.

— Ástawpırala, ástawpırala! — Ol onı qulağın uslap kózlerin perdeledi. — Haslan óytedi demegen edim — Ol jáne ózin basıp, qamırdan qıl suwırğanday álpayımliq penen sóyledi.

— Ernazar, sen óz xalqıñdı súyeseñ oğan qalıwsız xızmet qılğın keledi. Álemge mashqur úlken-úlken elatlardan dos tapqın keledi. Esitiwimshe, babalarıñ Maman, Aydoslar-ám sóytken. Aytshı, olardıñ qaysısı orıslardan payda etti? Meniñ esitiwimshe, tap-házirgi waqıtta bárshe musulmanlar inglisler menen hámdamlasıw talabında. Olar menen pútkil Persiya, pútkil Jazayır, pútkil arab elleri hámdamlasıp ketti. Orıslardıñ ózleri inglisler menen til tabısıwğa jalinıp júrgen xalıq. Ilim-hikmetti orıslar inglislerden úyrenedi. Qeńesime qulaq assań, men, qaraqalpaq eliniñ bir aqsaqalı iretinde, sağan, ázzi ilashıqqa arqa súyewge talaplangansha, otawğa kir der edim. Ullı hám mıqlı otaw inglislerdiñ qol astı.

— Bul keńesiñiz mağan tanıs.

— Eger túsinsen inglisler dúnyadağı eñ úlken, eñ biyik taw.

— Taw tek tishqan tuwadı deydi xalıq.

Iyshanniñ óñi talaqqa dónse de, suwıqqanlılıgın saqladı.

— Oylan, adam dúnyada jalğız nársege umıtladı, ol tek tirilik.

— Joq adam dúnyada jalğız nársege umıtladı. — Ol tek adamgershilik!

Iyshan sóz tappay tubalap, órre túrgeldi Ol Ernazarğa ara túsiwge keliskende, kewli álleqaylarğa sharıqlap, jáne úlken bir esiktiñ qulıp-giltine iye bolatuğınına qalis isenip, ózine tábiya bir múriydine bılay maqtanğanı bar edi:

— Pıshıqqa bir tısem nan taslasań, mañlayına bir shertip qoyıw kerek, óytpeseñ, nandı kim berip atırğanın umıtağı. Usınnan ullı xandı aytqanıma turğızıp, Ernazardı bosattırsam, ğaybar pıshıqlı emes, arıslanlı bolğanım. Qoldağı arıslan anaw-minawdı sezbeýdi, hár saparı mañlayına shertiw túwe, qattı-qattı uraman.

Mine, endi bári kerisinshe bolıp shıqtı. "Tezden óltiriw kerek?" — dedi qıyalı.

Bas wázirge jetkenshe asıqtı.

Ol jıllı teris áywanındaǵı sıpada bir kánizekke ayaqların juwdırıp, judırıqtay qızıl almanıń shetinen tislep jep otır edi. Iyshangá kel dew ornına, almasıń shetinen jáne bir tislep atırıp, kózleri menen kúldi. Ashıwlı iyshangá bas wázirdiń qılıqları jaqpasa da, heshteńe dey almay, qabaǵı jabılıwı menen sıpanıń bir shetine amanat ǵana jaylastı.

Bas wázir ayaqların lágennen shıǵarıp, súlgi menen ıstırıp otırıp, almasıń sońǵı bólegin asıǵıslaw shaynap, qılǵına-qılǵına juttı.

— Iyshanım, júrisiziń biyjaǵdaylaw.

Iyshan qansha qáhárli bolsa da kánizek ketkenshe shıdap, soń sóyledi:

— Alakóz sizge tisin qayrap otır. Tez kózin joymasanız, qıylı-qıylı jalası bar. Xandı kóremen deydi, yamasa awılı pul jıynap qutqarıp alıwǵa qeletuǵının esittimeken?

— Siz saqlıqta hákkesiz. Jaqsıraǵı, sizge olardı júzlestireyin, — dep kewilli bas wázir qolların shappatlap, esikten bas kórsetken jálladqa buyırdı— Házir usı káradan shıqqan eki qaraqalpaqtı qaytar.

Kóp uzamay Máwlen menen SHOńqı kirdi. Iyshan jumsaq ǵana mıyıq tarttı. Olar iyshan aldında múridlerge tán jasqanshaqlıq penen iybe saqlap, teńnen túrgelip, teńnen otırdı.

— Ullı iyshanımız, perishteli dárgahıńızǵa sazawar bolǵanımızǵa baxıtlımız, — dedi Máwlen sarı.

— Raxmet, aqıllı musılmanlar!

Máwlenniń tula bedeni bosasıp, ákesiniń aldındaǵı baladay erkeleńkirep, alaqańın alaqańına uwqaladı.

SHOńqını iyshanıń susı basıp sóylemedi. Bas wázir iyek kóterdi:

— Máwlen qándecli, sóyleńiz, maǵan aytqanlarıńızdı ishan óz qulaǵı menen esitsin.

Qaraqum iyshan menen bas wázirdiń bir-birine isenbeytuǵınan biyxabar Máwlen sarı meni eki qıylı sóylirme eken, dep sınap otırǵan shıǵar degen oy menen bas wázirge qay taqılette ne degen bolsa, sol turısına esine keltirgenshe girttay gidirdi. Iyshan onıń ǵápti buriwınan gúmanlandı.

— Bul xanada ótirik sóylew ǵına, eki iynińdegi perishteler qaldırmay jazadı, tańla mahsherde aldıńnan shıǵadı.

SHOńqı qaltırańqıradı.

— Olay bolsa tırılǵız, — dep Máwlen sarı ózine tán ádeti boyınsha iyinlerin qıstı. — Pútkil eldi duzsız mayday aynıtıp, qápir iyis penen sasıtpaqshı bolǵan Alakóz oǵada durıs tutıldı. Bul ushın atı qaraqalpaq ullı xanımızǵa onıń aqıllı bas wázirine minnetdar. Biziń bul jerge kelgendegi maqsetimiz— jáne bir

ońbaǵanlıqtı aytıw. Sayıpazar, Mamıt degen biysımaqlar Alakózdi bosatıw ushın eldi aldap, pul jıynap atır. Esheinde salıǵın tólemeytuǵın xalıq qazanına salayın dep otırǵanın ákelip berip atır. Alakóz tiri jer basıp júirse, biziń xalıqtıń Xiywa xanı túwe jalǵız allanı umıtıw qáwpi de joq emes.

— Haq, gáp! — dedi iyshan.

— Adamlarda miy joq, — dedi Máwlenniń kewli ósip, — Aqmaqlardıń bári balıqtıń miyin jeydi. Sol ushın ba, balıq miyin jegen orıslar-ám bir torqa jılım ákelip berdi.

— Onı kim alıp qaldı?

— Sayıpazar menen Mamıt, — dedi SHOńqı.

— Jılım bolǵanda qanday?— dep Máwlen sarı basıǵe shayqap-shayqap tańlayın tıqıldattı— Onday jılım tek xanlıqqa miyasar. Sol ushın suq qollı Sayıpazar menen Mamıtqa sińdirmey bunda ákeldik, bas wázirge inam ettik.

— Hehh! — dep qaldı bas wázir.

Bul bas wázirdiń jasırın sırı ekenin endi túsiniw, Máwlen ernin tisledi, SHOńqı lal boldı.

Torqa jılımdı menshikleyjaq niyeti menen alǵan bas wázir ashkózligimdi beti qara iyshan xanǵa jetkerip, masqara qılar degen qáwip penen dárriw túrgeldi de, tórgi jaydan jılımdı alıp shıqtı.

— Mine, iyshanım, buni men Siz ushın alıp qalǵanman. Teńiz jaǵasındasız, múridlerińizge balıq uwlatasız, bizdi de bos qaldırmaysız, álbette.

Iyshan solǵan geshirge taqabbil jińishke barmaqların jılımnıń kózlerine ótkerip, jiplerin sıypaladı.

— Meyli, alayın, eshektiń eti haram bolsa da, kúshi hadal. Qáne qaraqalpaq azamatları, sizler hadalın aytnılar. Ernazar alakózge qarsımısız?

— Iyshanım, — dedi Máwlen sarı — Bizler amıy adamlarmız, sizge keńes beriw qıyın, bolmasa siziń ara túsip Xiywaǵa kelgenińizge atı qaraqalpaq narazı ekenin de aytar edik.

Iyshan ishki quwanışın jasırıwǵa tırısıp, quyashlamadaǵı pıshıqtay kózlerin perdedi.

Bas wázir masayrańqırıp, karsı aldında esik ańlıǵan egiz kúshiktey awız ańlıp, kózleri mólerisken Máwlen menen SHOńqınıń shıǵıp keteberiwine urıqsat etti.

— Biraq, — dedi bas wázir, naylajlıq penen túrgelisip, artlarına qaray-qaray kútilmegen jaqsılıqtan úmitlenip baratırǵan ekewge. — Erkekti gózzal qılatuǵın nárse — shıdamlılıq boladı, bul jańalıqlarıńız ushın sarpaydı soń alasız?

— Qay kúni?— dedi Máwlen.

— Sayıpazar, Mamıttı baslap Fázıl biy kelgen kúni. Bákim olardıń ornına ekewińiz biy bolıp-ám qaytarsız.

— Oo, dana bas wázir, ustasız, — dedi iyshan Máwlen menen SHońqınıń quwjırılasıp esikti júdá abaylap japqanına ırzalıq penen — Endi ırasın aytırız, mınaw jılımdı óziniz iyemleniw maqsetinde edińiz ğoy-á? Jaman oyım joq, tek boljawlarımınıń durıs shıǵatuǵına quwanbaqshıman.

— Onda quwana berıńiz.

— Ullı bas wázir, olay bolsa má, sizge minásip bolsın.

Iyshan bas wázirge hesh waqıtta ullı demegen edi, ishi quwanışqa tolıp, heshqashan jibimes tamırları bosasıp salaberdi.

— Iyshanım, siz qáleseńiz onı erteń-aq óltiremen.

Ol awzın jıyǵansha bolmay-aq, saray dárwazamanlarınan biri úsh qaraqalpaq biyi datxanaǵa urıqsat sorap turǵanın xabarladı.

Bas wázir olardıń atı-jónin sorap bilip aldı da, qos jálladına Máwlen menen SHońqını qaytadan tawıp keliwdi buyırdı.

Iyshan shapanınıń jaǵasın, sállesin dúzetińkirep, oyaq-buyaǵına qaranıp, qaraqalpaq biyleri aldında hárqashanǵısınsha ári azada, ári jumbaq bolıw keypine kirdi. Esikten birinshi bolıp Fázıl biy kirdi, onıń márdana qádemleri otırǵanlardıń shekesine basılǵanday bolsada únsiz, izin ala kóringen Sayıpazar, Mamıt pısıldawı menen bosaqanı atlaǵan jerde tolı qorjınların iyinlerinen túsirdi de, mańlaylarınıń terin sıpırmay-aq bas wázirge qaray jarısa enbekledi.

Bas wázir iyshannıń sinshıllıǵın háwes etetuǵın edi, "aqmaqlıqlardı sezdińiz be? degendey mirjıyp, bir kózin qıstı. Iyshan abaylamaǵansıdı.

Fázıl bas wázirdiń aldına kelip qol qawsırdı;

— Sizge pútkil qaraqalpaq xalqınıń tilegin ákeldik bárshesi qorjında. — Onıń dawısı qaltırıp, jılawına sál qalıp tur. Esheyinde tıqıldap sóleytuǵın dilwar Fázıldıń ne ushın búytkenine Sayıpazar menen Mamıt ishinen tańlandı, biraq gáp qospadı.

Bas wázirdiń qabaǵı bulttay túnerdi:

— Jáne qanday tilek?

— Ullı bas wázir, ginaratlı isim bolsa, bir qasıq qanımnan keshiwińizdi ótinemen...

— Sozbaań!

— Pútkil el Ernazar alakózdi qaytıp kórgisi kelmeydi; sol ushın Ullı xanımızǵa, sizge alǵıs penen azın-awlaq bazarlıq jıynap, bizlerdi jiberdi.

Qaraqum iyshan óz qulaǵına ózi isenbey, murnın tartıp-tartıp;

— Ullı bas wázir, bular aljasqan bolmasın, — dedi.

Fázıl sarayda ne deytuǵının joldaslarına aldın-ala eskertpegen edi, kewilli Sayıpazardıń iri gewdesi kirpidey jıyırıldı, onıń kóleńkesindey qıymılsız Mamıt únsiz buǵınqıradı.

— Gápınızdi jáne tákirarlań!

Bas wázirdiń ashıwlı ótkir dawısı Fázıldı qorqıtıp, omırawın kóterdi;

— Biziń kelgenimiz— tútkil eldiń tilegi...

— Pútkil el qasqır ala kózden biyzar, — dedi Mamıt asıgıp, — Qasqırdı ayamańlar, sál rehim qılsańız, qoylardı qırasız.

Qaraqum iyshannıń dóńgelek qoy kózleri jumılınqırıp, qara jelpiwishke usas saqalın qamtıladı da, ishki quwanışın sırtqa shıǵarmawǵa háreket qıldı.

Esikten murnı menen kózin kórsetip sıǵalangán birewge bas wázir bas iyzegeńi máttal, bosaǵada Máwlen menen SHońqı payda boldı.

Sayıpnazar birden tirshelendi;

— Ha, tutılıpsız dá!

Bas wázir olardıń sóylewine púrsat bermey Sayıpnazarǵa,

— Ne ushın?— dedi.

— Bular asa jeńil tábiyatlı, júdá nápsiqaw jigitle. Bir orıstan nayatıy jaqsı jılım túsip edi, tek xanlıqqa ılayıq dep júrsék bular urlap ketipti. Onday jaqsı zattıń qaraqalpaqqa pitpeytuǵının bilip, bazardan tuttırǵan shıǵarsızlar-á?

Máwlen bas wázir aldında ózin márdana tutıp, sıqaqlı kúldi;

— Esittińler me, ózi el buziwshı jalatay hám jala xor! — Sayıpnazardıń kóz alarta húkimdarlıq penen qaraǵanına Máwlen shıdamadı. — Ha, ha, Sayıpnazar, saǵan buǵa qaras jaraspaydı, túlki qaras qıl, endigi jayıń zindan!

Onıń erkinsiwi Sayıpnazardı alıratı, Mamıt olardıń nendey bále tawıp kelgenine túsınbey ań-tań.

— Fázıl biy, bizge ne ushın pul ákelgenińdi qaytala, — dedi bas wázir.

— Dinnen aynıǵan, el buzır Alakózdi zindannan shıǵarmay gúm qılsın dep pútkil elimiz ótinish qıldı hám sol ótinishitiń inanımı ushın pul jıynap berdi, sonı ákeldik. Máwleniń qıyq kózleri alarıp, bir qaptalına awıp túse jazladı. SHońqınıń jayıq eziwi tartılıp-tartılıp, beti jıbrılastı.

— Qaraqalpaqtıń aǵla azamatları, — dedi iyshan olardıń ruxın kóteriw ushın, — Bizdi Asqarbiy aldaptı-dá!

— Kúshi ketken ǵarrılar tek qıyal etedi, xalas, — dedi biy endi ábden erkinsip. — Qıyalda diyanat bolmaydı. Bilesiz, qıyal misli samal. Házir arqadan esse, bir zamannan qublaǵa, ya batısqa awısadı.

Kókiregi qaytadan hallasday baslaǵan Máwleniń birotala tili baylandı.

— Fázıl biy, — dedi bas wázir júdá álpayımlyq penen— Mınaw eki joldasıń ózleriniń Alakózge naǵız dushpan ekenin ne menen dálilleydi?

Sayıpnazar belbewin sheshe sala bir iynin jalańashladı;

— Mine! Bul tırtıq ógiz Alakózdiń isi. Hár saparı sheshinip otırǵanda balalarım "bul ne?" dese, jeti nasırım búgiledi. Qalay urǵızdı deyjaqsız ba? Aǵa biy oyını

gezinde. Jańılmasam, burında bir aytqan bolarman.

— Túsinikli.

— Mınaw Mamıt Alakózge otaw tiktiriw kerek dedi ğoy, — dedi Máwlen eń bolmasa bir shınıqlıqtı uslaǵısı kelip.

— Ullı bas wázir, iyshanım, bul ıras gáp, — dedi Mamıttır sulıwshıq jumalaq júzli qızǵış dónip. — Alakózdin hayalı Rabiybini sallanǵan qız gezinde men almaqshı edim. Ol óziniń juwha anasın ortaǵa salıp, jas qızdıń basın aynaldırdı. Men Alakózge óshimdi jibermeymen. Azlap dúnyaǵa qızıqpaytuǵın insan bolmaydı ğoy. Alakóz usınnan óltirilse, jesiri maǵan taza otawı menen qalsın degen oyda bolǵanım shın.

Iyshan Mamıtqa jaqın barıp jawırnınan qaqtı:

— Dúnyadaǵı en baxıtlı insan kim? Sizdey haq kewil. Endi men de sizlikpen!

Máwleniń qızǵanıshı qozıp, qasındaǵı SHońqını shimshıp aldı. SHońqı sekirip tústi. Bas wázir Máwleniń sóylewine urıqsat berdi.

— Men bir danalıq aytayın, — dedi Máwlen, — Kim erte jilt etse, erte óshedi. Alakóz erte jilt etken edi.

— Óler aldında qumırsqaǵa qanat pitermish, Alakóz qumırsqaday qanatlanıp ketip edi, — dedi Sayıpazar qalısqsı kelmey.

— Badbax Alakóz baxıt tabıwdıń qıynlıǵına, joǵaltıwdıń arısatlıǵına oy jibermedi, — dedi Mamıt.

— Ullı bas wázir, bul móminlerdi quwantıp jiberińiz, — dedi Fázıl. — Ekkisine siz shapan japsańız, ekkisipe iyshanımız jaynamaz bersin.

— Sarpaylarıńızdı erteń tań namazına jıynalǵan jámáát aldında, saltanat penen alasız, — dep bas wázir olardı tarqattı.

— Oo, bereket tapqır Fázıl biy, — dedi Sayıpazar dalaǵa shıqqannan keyin, — Óziń joı tappaǵanda Alakóz ushın ólimge kelgen ekenbiz ğoy.

— Náletiy Máwlenler pánt jedi-á! — dedi Mamıt.

— Men emes, sizler dana ekensizler, — dedi Fázıl kishi peyillenip, — bas wázir aldında jaqsı dálil tabıwıńız, ulken is boldı!

— Jan talasıda! — dedi Mamıt.

...Tań namazına jıynalǵan jámáát tórt qaraqalpaqqa sarpay jabılatuǵın saltanattıń ornına hásiretli xabar taradı

— Tuni menen saraydı túrkmen atlıları qamaladı. Saqshı nókerlerden óltirilgenleri bar...

Sarayǵa matam kebi jabılǵanday xan máhremleriniń bári túnjirasıp qaldı. Birewdiń birewge isenimi joǵalıp, olardıń arasındaǵı gúman otı burınǵıdan da beter háwij benen lawladı. Kóshelerde júrisler, kúlkiler ózgerdi.

Bas wázirdiń basına awır kúsh-miytik tústi. "Ne qılıw kerek? Elde adawat

kóterilse, bas ásker basınıń isi rawaj, naymıt-ólgir, xanǵa álleqashan-aq kirip aqılın iyelep otırǵan shıǵar. Xanǵa ne dew kerek?...

Ol dárhal Qaraqum iyshandı taptırdı hám albirap turǵanın jasırmay, másłáhat soradı. Iyshan heshteńeden biyxabar sekilli edi, bul jaǵday bas wázirdi gá quwanttı, gá qorqıttı. Qáýtsede, usı saparı bos sóz benen kóp jorgalamay onı jım-jırt tırławǵa májbúr.

-aqshamǵı waqıya túrkmenlerdiń ádettegi narazılıq bildiriwi emes, — dedi iyshan uzaq oylanǵannan keyin. Bul Alakózge járdem atlanısı. Eger xan láshkeri túrkmenlerdin izinen quwsa, qala bosaydı, onnan son Alakózdi alıp qashadı. Bul tásil túrkmenlerden-ám, qaraqalpaqlardan-ám, saraydaǵı geypara satqınlardan-ám shıqqan emes, orıs tásili. Xanǵa usını jetkerińiz...

Bas wázir xannıń oń jaǵında bas ásker basını kórip urqanatı ushsa da, sır aldırmadı. Kúndegi júris-turısın ózgertpey, óz ornın iyeledi.

— Másłáhátińiz? — Xannıń dawısı ári ashıwlı, ári jek kórinishli shıqtı.

— Ullı xanımız, waqıyanıń rámáwzine qaraǵanda, túrkmenlerdiń izinen quwmay turıw kerek, — dep ol Qaraqum iyshannıń boljawların óz atınan bayanlap edi, bas ásker bası xanǵa qol qawsırıp tiqeydi.

— Ullı xanımız, jaqsınıń áweli sózi, sońınan ózi tozadı. Bas wázirdiń sózi de, ózi de tozıptı. Bolmasa, qalaǵa shabıwıl qılǵan sayaqlardı quwmaw kerek dermedi? Ullı xanımız, maǵan urıqsat berseńiz, shabıwılshılardı tawıp nıpqırt qılaman.

— Nıpqırtla!

Bas wázir qılt ete almadı.

28

Ízǵar zindannıń samalsız tımırıqlıǵına úyrenisken jaralı Ernazar Qaraqum iyshan menen suwıq qarawılxanada sóylesip otırǵanda ayazlap qalıptı. Ornına jatqannan keyin jóteli bası awırdı. Bunıń bárin jaranın qanı uyısıp qalǵanına kórip, Teńelge basınıń tańıwın jazdırtıp edi, jaranıń ústingi qatıwashı shúberekke jabısıp túsip, ornınan jáne qan shıqtı. Ernazar jáne azlap talıqsıdı. Teńel onıń awırsınǵanına qaramay azanǵı qalqasqa berilgen suwıq suwdan awıstırıp qoyǵanı menen, qaytadan juwıp, jańa tańıp bolǵanda, zindan qarawılınıń sıbırlaǵanı esitildi:

— Alakóz, tirimiseń?

— Tirimiz, — dep alakóz ushın Teńel juwap berdi-

— Alakóz qulaq sal! — dedi jáne ol áwelgisinen de ásteńirek. — Jarlılıq otlı kóylek eken, úrpe-shúrpe toǵız balam ushın otlı kóylek kiyiwge qayıl boldım.

— Nege? — dedi Ernazar.

— Alakóz, ástenirek, jer astındaǵı dawıs gúńgirlep ketedi. Endi sen azat bolasań?

— Qalayınsha?

— Hayalın bas qarawılǵa kóp pul ákelip beripti. Bas qarawıl maǵan enapat pul menen egew berdi. Má, egew. Kisenlerińizdi kesinler. Bolǵan soń aytıńlar. Biraq, shıńǵırlatpay kesinler.

Olar basqa sózdiń basına barmay egewdi iske saldı. Hálsiz Ernazardıń qolları egewdi uslap tek qıyqalaǵanı bolmasa, juwan polat kisenge batıra almadı. Teńel de óndirip jarımadı, biraq tınım tappadı.

— Alakóz, — dedi jáne bir gezde qarawıl— Qisenlerińiz birden túsip qalmasın. Birew tekserip kelse qorqa maa-a-a-an. Qaraqum iyshan jamaa-an.

Qisen ańsatlıqta qıyılmay, ekewi de ship-ship terge túsip, qarawılǵa qulaq aspadı.

Qarawıl azan menen jáne sıbırlandı;

— Alakóóóz, boldırılarmaaa? Búgin aqsham qalaǵa túrkmenler shabıwıl qıldı. Alasapıranda qashsańız, jaqsı bolar edi.

Kesheden beri ele jartısı kesilmegen kisendi sharshaǵan qollarıń jáne bir kúnsiz kesip bolıwı kúshmiytik kórinip, Ernazar ashıwlı gúbirlendi;

— Háy, áttegene, shabıwıl jaqsı emes, barlıq jerde karawıl kóbeyedi.

Bul gápi Teńeldiń keypin qashıratuǵınıń túsinipe, aspanǵa qaradı.

— Búgin kesip bolamız.

— Alakóóóz, — dedi jáne qarawıl. — SHıqsan meni jaqsılap baylap ket. Hár jerime urıp-urıp istir, kógert. Qolı kúshli báleseń, abayla. Ólip qalmayın... Úrpe-shúrpe toǵız balam bar.

Ernazar terge aralas qan sorǵalap turǵanın sezbeı, hátte keshte berilgen awqatqa qaramay, egew menen qumbıl bolıp atırǵanda sırt ala-tasırly bola qaldı. Ol albıraqlap egeuin dárriw astına tıqtı, Sırttaǵı álamat, ele basılar emes. Bir waqıtta tanıs dawıs esitildi:

— Ernazar, usındamısań?

Genjemuratıń sál qırıldańıraytuǵın dawısı Ernazarǵa qanat baǵıshlap, Teńeldiń qoltıǵınan kótere, uship túrteldi.

— Mindamız!.

Ol birden boyına engen kúsh penen qolların eki jaqqa ayırıp jibergende shańǵırr etip kisenler jerge tústi. Qarańǵıda Genjemuratıń qasındaǵınıń kim ekenligin bilmey, oǵan qolın berip sırtqa shıqqan soń tanıdı.

Haw, Mixaylov!

— Soń, soń— dedi Mixaylov, — Geijemuratqa er. Diywaldıń sırtında jigitler kútip turıptı.

— Qarawıldı...

Genjemurat juwap ornına Ernazardı korgannıń tórine haray jetelep biyik diywalǵa kelgende, qolların jerge tirep tekshe boldı.

— Arqama minińizler?

Onıń sestine qosıla diywal ústinen birew qol sozıp, áwele Ernazardı, sońınan Teńeldi tartıp aldı. Ekewi jalma-jan eki atqa mindirildi. Bul jerde Ernazar bala Ernazar menen Zarlıqtı tanıdı, olar atların qamshıladı.

— Mixaylov penen Genjemurat qaldı ǵoy.

— Olar bizlerdiń anıq alıslap ketkenimizge kózi jetken soń qashadı.

Qaladan shıǵıp baratırǵanda, Ernazar bir soraw berdi.

— Biziń hayal qayda?

Zarlıq juwap ornına Ernazardıń da, Teńeldiń de atların ústi-ústine qamshılap, ózi basqa jaqqa burılıp ketti.

— Ernazar aǵa, — dedi alda baslap baratırǵan bala Ernazar. — Berman aydayber. Mixaylovtıń keńesi boyınsha qaladan segiz jaqqa bólinip qashıwǵa keliskenbiz. Bárimiz "orısı diywalda" tabısamız,

Alakóz heshqashan esitpegen "orısı diywalǵa" hayran bolsa da, únsiz at qamshıladı...

* * *

Xanǵa másláháti unamaǵanı ushın bas wázirdiń jan-ıynine ot túsip, sol kúni keshke shekem júregine as batpay, aqsham óli tósekke kirgen soń da janın qoyarǵa jer tappay, kirpikleri ayqaspastan tań atırıp edi, ıǵbalına tań iamazına ayılǵan azan kibi saray boylap jáne jańa xabar tarqadı.

— Alakóz qashıptı!.

Ol kókiregin toltıra nepes aldı.

— Ha, quda!.

Sarayǵa kelse, xan barlıq máhremlerin jıynaptı, birewden birew gúmanlanıp, hámme gúyzeliske túsip, tur eken.

Heshkim tabılmaǵanba?

— Birewi tutılıptı.

Bas wázir bir demge gidirmey, máhremlerdi, Qara qum iyshandı baslap zindanxanaǵa keldi.

Ayaq-qolı qılshılbir menen baylanıp, kirpiklerin zorǵa qaǵıp jatırǵan qarawıldıń kókiregine bas wázir ayaǵın qoyıp turıp soradı;

— Kimler?

Qarawıl jılamsırap únsiz bas shayqadı.

Háy, pashshap, mınanı sırtqı dárwazaǵa as, bárshe halıq kórsin. Tutılǵan

bende qáyerde?

Pashshap juwırıp barıp, ziidannıń esigin ashtı.

Bendeniń bet-awız isip, shırayı adam tanıǵısız edi. Bas wázir onı diywalǵa súyep otırǵızıwdı buyırdı da, bendege jekirinip atın soradı.

— Bektóre! — dedi bende.

Jıynalǵanlar bendeniń atına kúlıseyin dese Bas wázirden aybınıp turıptı. Bas wázir oǵan atın qaytalawdı buyırdı.

— Bektóre! — dedi bende qattıraq.

— Ótirik sóyleme, sen eger shınnan Bektóre bolǵanıńda joldaslarıń taslap qashpaydı.

Bektóre úndemedi.

— Sizlerdi kim baslap keldi?

— ...

— Neshew edińiz?

— Bir ózim.

— Orıs bar ma, atı kim?

— Bir ózim.

— Abayladıńızba, Bas wázir, — dedi Qaraqum iyshan. — Qaraqalpaqlar usınday mańbastan kelip júdá bekkem xalıq, islesiw ońay emes!

— Xalqım bekkem bolmaǵanda sizler álleqashan joq qılar ediniz, — dedi Bektóre.

— Oy, biyshara, ólim halında da xalqım deydi— aw. Sen qaysı baydıń ya biydiń balasıań?— dedi máhremlerden biri.

— Ózi jetim, — dedi Qaraqum iyshan.

Bektóre isik qabaǵın qolları menen uwqalap kózlerin girtiytip ashtı;

— Sen kimseń? Bayaǵıda biziń awıllardı gezetuǵın bir diywana, soń kórinbey ketip edi, dawısıń soǵan usaydı. Bul dárejege qalay kóterilgenseń?

Qaraqum iyshan selk-selk kúldi de:

— Qózleri girewlenip, qulaǵı gúwildep tursa kerek, — dedi ásten. — Ele bas wázirimizdi óziniń bir jorasına usatsa da táájip emes.

— Háy bende! — dedi Bas wázir. — Janıń qádirli bolsa sóyle. Bir kún burın atlılar jiberip láshkerlerdiń diqqatın awdarıwdı, ekinshi kúni buytıwdı kim keńes etti?

— Men!

— Kórdińbe, márt kórinbekshi, — dedi jánebir máhrem. — Háy bende, aldındaǵı kim ekenin bileseńbe? Ullı .Bas wázirdiń ózi. Xalqıń súyetuǵın jigit kórinseń, sol ushın tiriligiń xalqıńa kerekǵoy, ırasınan keleber.

— Men xalqın jaqsı kóretuǵınlardı jaqsı kóremen.

— Oy, ójet sorlı!

— Háý, pashap, bunıda jañağı qarawıldıń qasına aparıp dargá ildir. Moynına arqan salarda jáne sorap kór, irasin aytса, ómiri ózine sawǵa!

Bas wázir asıǵıp qorǵannıń ishi, sırtın aynalıp shıqtı. Bijnaǵan at izleri. Hárqaysın quwalap kórdi, qaladan shıǵıp segiz tárepke bólinipti. Alakóz qaysı toparda qashqanın heshkim boljay almadı.

— Ladan ásker bası, qalada láshker qaldırmadı— á! — dep bas wázir xanǵa durıslı keńes penen kiriw ushın máhremlerden bólinip jayına keldi de jáne Qaraqum iyshandı shaqırttı.

Bas wázirge aytqan boljawlarınń durıs shıqqanına iyshannıń kókiregin qádik jaylap; . "YApırmay, xan sarayında ústińe gúman batpaǵı jaǵılsa, tamam. Bul waqıyaǵa ózińniń qatnasıń bar dep ayıplamasa bolar edi, degen qorqınış penen, bas wázirdiń ayanıshlı hám jalınıshlıraq kelbetin kórdi de, boyı jeńillesti.

— Meniń aljaspaǵanıma isengen bolarsız.

— Isendim. Házirgi jaǵday ushın másłáhát kerek...

— Ullı xanǵa keshegi buyırǵıńız qáte boldı dew, dar astına barıp óz moynıńa óziń arqan salıw. Túrgel, meniń ózimdi xanǵa basla.

— Ne ushın? Qaraqalpaqlardıń bul isinde de, xan dárejesinde aql kórdińiz be?

— Onnan-ám joqarı! Orıs aqlı!

Bas wázirde qorqınışlı titirkeniw payda bolǵanın iyshan sezbedi, sonsha waqıttan beri orıs aqlın páske taslap júrgeni de esinen shıǵıp, miyin jep turǵan eń sońǵı oyın ǵarrı xanǵa aytqansha asıqtı. Onıń dápinıńkiregenine sharshaǵan bas wázir tótepkı bere almay, albırańqırap tikeydi;

— Qoyǵa jolbarıs terisi jabılǵanı menen, jolbarıs bolalama?

— Bolalmaydı, ammo qorqıtadı. Balta kespeydi, usta kesedi. Tezirek xanǵa júrińiz.

29

"Orıs diywalı" degeni zindan qorshalǵan diywaldıń biyikliginde, qalırlılıǵında salınǵan uzınsha diywal, onıń usılay atalıwına sebep; "Suvorov usılın" úyretiw ushın orıs Mixaylovtıń qarlı ayazǵa qaramay saldırǵan diywalı.

"Orıs diywalǵa" jaqın toǵayǵa úlken qos soǵılǵan edi, ishi baylardıń anawmınaw otawınan jıllı. Qiyizler, turkmeni ǵalılar tóselipti. Alakózge "Orıs diywalı" degen atı da, mákanı da unadı.

— Ǵalılardı Annamuratlar ákeldi— dep túsındirdi bala Ernazar.

Alakózdin úlken kózleri perdelenip, uyqı basıp otırǵanın sezdi de, barlıq áńgimelerdi qıranlar jıynalıp kelgennen son sóylesiwdi eskertip, tóseкке jatiwdi

usındı.

Ol erteñine azanda ádewir-aq ózine kelip oyandı. Bala Ernazar çay demlepte úlgergen edi. Çaydan burın, basqalardıń ele kelmegenine Alakózdiń kewlinde azǵana hawlıǵıw payda boldı.

— Olar qáyerlerde irkiledi?

— Toǵaylarda. Quwǵınshılardıń jolın tosadı.

— Endigi jaǵında iske asıwı tiyis qanday oylar bar?

— Siz joqta basshımız Mixaylov aǵa boldı, — dedi bala Ernazar shaylı kesesin jerge qoyıp. — Orasan aqıllı, kóp bilgir adam eken. Xan láshkeri menen salıstırǵanda kúshimizdiń azlıǵın esapqa alıp, kóp aqıllı nárseler oylap taptı. Bizler Ernazardı shıǵarıwǵa barǵanda qalada kóp láshker bolmawı kerek dep, bir kún burın Annamuratlardıń onbeslegen atlısı menen qalaǵa topılıs qılıp, xandı óshiktiriwge jiberdi. Olar da ekewden segiz jaqqa bólinip qashtı. Bizlerdiń de segiz jaqqa qashıwımız kerekligin tapqan ózi. Keleshektegi oylarımız haqqında heshteñe pisirispedik, biraq onıń bir aytqanı, Ernazar zindanıan. shıqsqa qalǵan jaǵı ózlerińizdiń isińiz, dedi.

Alakóz alaqańındaǵı kesesin uslawı menen joqarı kótermesten oylanıp qaldı.

Álle qashan oyansa da túrgelmege erinip, barlıq áńgimeni maqul tırlap jatırǵan Teńel un qattı;

— Ernazar aǵa, zindannan shıqsaq orıs patshalıǵına ketemiz degen gápińiz bar ediǵoy?

— Umitqanım joq.

Qostıń sırtın tısıratıp kelip, ontórt— onbes jaslarǵaǵı bir bala esikten sálem berdi. Ústi alba-dalba bul balanıń keliwi hesh kútilmegen edi. Bala Ernazardıń kózleri apalaqlap, onı quwıw ushın Alakózdiń buyrıǵın kútip, betine jalt qaradı. Teńel eki Ernazardan aybınıńqırıp esikke ótti de;

— Haw, Qállibek! — dep onıń menen tap úlken adamlarǵay qol alıstı. Ernazar alakóz Qállibekti endi esledi; bir jola aldınan shıǵıp qol jayǵan, biraq onıń berer nársesi bolmaǵanı ushın sózden utqan jetim.

Bala Ernazar Qállibektiń Alakózge tanıslıǵın sezse de, onı jansız emespeken degen qáwip penen ele kewil alaǵadası basılmay soraw berdi?

— Sen bala bul jaqta ne qılıp júrsen?

Qállibektiń sargıshtan kelgen juqa júzi ózgermey, qıyıq qara kózleri bala Ernazarǵa tik qaradı;

— Awılda "Orıs diywal" haqqında kóp gápler taralǵan edi, óz kózim menen kóriw ushın izlep shıqtım.

— Joldasların qayda? Kim degennin ulısań?

Bunday sırly nárseni kóp bolıp izlemeydi, bir ózimmen. Ákem Bekjan isimli

jarlı diyxan bolğan.

— Uruwıń neli?

— Biz jetimler bir— birimizden urıw túwe millet soraspaymız.

Juwap Alakózge birden unap, mıyıq tarttı.

— Qállibek, men sağan soraw bersem sheshe alasańba?

Jas úlkenler, el ağaları. ózlerine unağan jaslardı sınav ushın sorawlar beretuǵını burınnan dástúr. Biraq jetimlerde soraw beriw júdá neken— sayaq, olardan danalıq shıǵadı dep dıqqat beretuǵınlar bolmaydı. Qállibek jaqsı payıtqa gez kelgeni ushın mardıyırqırıp, ushıwǵa házirlengen qustay jıynaqlastı. Alakóz onıń heshqanday qısınspaǵa túspegenin jáne de unatırqırıp, tiklenip otırdı;

— Káne, ayt, tilimizdegi eń jaman sóz qaysı sóz?

— Tilimizdegi eń jaman sóz, kisini maqtandıratuǵın sóz.

Bala Ernazar da ań-tań boldı. Alakóz juwapqa qánaát tapqanın tuydırmawǵa tırısıp jáne bir soraw berdi;

— Elde kimlerdi baxıtlı, kimlerdi baxıtsız dep oylaysań?

Qállibektiń juqa erinleri jıbırlasıp, jerge qarap az-maz oylanıp aldı da taǵı sóyledi;

— Bul sorawıńızǵa dál juwap beriw oǵada qıyın, Ernazar aǵa, Sebebi baxıttı, baxıtsızlıqtı hárkim hárqıylı túsinedi, birewlerge toq úy baxıtlı. Menińshe ómirde, basqalardı, kim kóp bilse sol baxıtlı. Al, ayırım úyler jóninde aıtsam, qaysı úydiń erkegi jaman bolsa, sol úy yarım baxıtsız, qaysı úydiń qayalı jaman bolsa tolıq baxıtsız.

Jas jetimniń ǵarrı taqıwalarǵa usap sóylewi ǵana emes, juwabı jasına qaraǵanda isenimsiz shıqsa da, Alakóz hayran boldı. Bala Ernazar shıdamadı.

— Bunı sen qaydan bileseń?

— Jetim bir úyden tamaq ishpeydi aǵa. Usı jasıma sheyin pútkil elimizde esigine men úńilmegen shańaraq joq desem, ótirikshi bolmayman. Qolıma bir tislem nan uslatqanlar da, uslatpaǵanlar da teńdey, kewil sandıǵıma bir nárse tıǵıp jiberetuǵın edi.

Ernazardıń oyı, orıs patshalıǵına qıranların baslap ketkende, Teńel menen Berdaqtı qosıp áketip, Orenburgta oqıwdı qaldırıw edi. Oǵan Qállibek birden unap qaldı.

— Eger seni bóten elge jibersem barasańba?

— Basqa elatlarda bolıp, bul jaqtı dúnyanıń bardı-keldisin hám adamlardı kóbirek túsiniп jasawdan artıq baxıt joq dep oylayman, Ernazar aǵa.

— Ernazar, — dedi Alakóz. — Orıs patshalıǵına ketiw niyetińe ózgeris kirmedi me?

— Meniki bayaǵı bir ǵáp.

Alakózdiń asıǵıp kútkeni Mixaylov penen basqa qıranlardıń tezirek keliwi boldı. Bayaǵı kelisken onbasılarda aynımaǵan bolsa, usı saparı olar menen ashıq sóylesip, obın buzbastan orıs patshalıǵına jol alıwı kerek.

Túnge qaray Mádireyim, Muxamedkárim qaytıp keldi.

— Sizler úshew emespedińler? — dedi Bala Ernazar haplıǵıńqırap.

— Bektóre tutılıp qaldı.

— Ne deydi? — Bala Ernazardıń keypi ushıp, shırayınan qan qashtı. — Qáyerde?

— Bizlerdi diywaldan shıǵarısıp, ózi kóterilejaq edi, zyaǵınan állekimler tartıp alıp qaldı, bizler qashtıq.

— Ol qurımsaq Xiywa láshkerin usı jerge baslap keledi desesh.

— Endigi jalǵız jol orındı ózgertiw kerek, — dedi Alakóz — Mixaylov penen Genjemuratlar nege keshigip atır eken?

— Olar Túye moyınnan, Zarlıqlar Xojeliden jol taslap qaytıwı kerek edi.

Jayda suwıqlıq payda boldı. Úlkenlerdiń sózlerine onsha qulaq qoymay, bir quwısta Qállibek penen Teńel ájik-gújik sóylesip otır edi.

— Qállibek, — dedi Alakóz. — Sen Bektóre degendi jaqsı biletuǵınba ediń?

— Bilemen. Biraq ol sońǵı gezde joǵalıp ketti.

— Qanday edi?

— Aqıllı. Sabırılı.

— Sır saqlaǵıshpedi?

— Ózine bekkem edi. Geyde biz, jetimler menen ushırasqanda, birewler toqlardıń miyrimsizligine shaǵınsa "ash bolıp kórmegen adam ashtır jaǵdayın túsınbeydi, shıda — pútkil xalqımızǵa shıdamlılıq tán ekenin hámmege kórset" deytuǵın edi.

— Dalada shamallap keleqoyıńlar.

Teńel menen Qállibek dizilisip qostan shıqtı.

— Jigitler, endi hámme jıynalıp bolǵansha uyqı mákiriw, — dedi Alakóz. — Sóylesip otırayıq. Mádireyim, ayt, keleshekte ne oyıń bar?

— El paraxatshılıq bolsa qayta shańaraq qurıw.

— Jasıń-ám ótip baratır, — dep qoydı Muxammedkárim.

— SHókelegenıń barma sirá?

Mádireyim jurttan ayrıqsha bir nárseni házir kórip qalǵanday birden quwanışlı sóyledi;

— Bilesiz, jigit jaqsı hayal alsa pútin qayǵısı yarım boladı, yarım quwanışı pútin boladı. Áne, men sonday jaqsı hayal bolatuǵınına isenbes edim, jaqında isendim.

Mádireyim yoshıp tańlayın qaqtı, basın shayqadı. — Esitseńiz, sol gózzaldıń

atı Gúlziyba, — dep tisiniń suwın sorıdı. — İrasın aytsam, bársheden qızǵanaman.

Muxammedkárim oıı shıǵanaǵı menen túrtti.

— Esińde tut, sorlı, erli— zayıplı arasındaǵı qızǵanış— qutırǵan iyt, iyesin qabadı. urını úyge kirgizedi.

Mádireyimniń quwanışlı júzinde birden ózgeris payda boldı, suwıstı. Muxammedkárimde oǵan ayanış sezimi oyandı.

— Ernazar aǵa, eskermeydi ekenbiz, Serjanbay aqıllı eken, az kún bolsa da jaqsı hayal menen dáwrán súrip ótti.

— Óldime?

— Óldi. Sizlerdi aydap áketken kúni ólipti. Barlıq qıranlar siziń úydiń aldına jıynalısqı másláhát qurıp atırsaq, aza kiyiminde Gúlziyba keldi. Aza kiyiminde sonsha gózzal hayaldı ómirim tuwıp kórmegenmen. Kirpikleri iynedeý shansılıp, ǵarrı bayınıń ólgenin aytıp, izinen sizlerdiń aydalıp ketkenińizdi xabarladı.

— Ha, ol aqıllı hayal, — dedi Alakóz suwıqlaw. — Mine Mádireyimniń oyları túsinikli. Muxammedkárim, seniń qıyallarıń?

— Átshektiń hár uyaǵa qonǵanı emes, ózine uya salıp alǵanı tańlandıradı degen eken. Men házir átshekti.

Bala Ernazar ózi haqqında sóylemey eldiń birligi jóninde áńgime baslap Ernazar alakózdi qutqarıw ushın hámme úles qosıwǵa tırısqańın, jıynalǵan pullardı Fázıl biydiń basshılıǵında Sayıpazar, Mamıtlardıń Xiywaǵa áketkenin, olar, tap házirde Xiywada ekenin ayttı.

— Bárińizge ırzaman— dedi de, Alakóz oyǵa shúmdi; "Solardıń ákelgenin qarawıllar aljastırıp, nege hayalıń keldi, hayalıńnıń kóp dúnyası ushın qutqaramız, desti. Fázıl aqıl tapqır edi, gápimizdi xan tıńlamas dep qorqıp, qarawıllardı hayalimniń atı menen satıp alǵan shıǵar. SHınında bári de hákmedey saq jigitler ǵoy, nabada qarawıllar aytıp qoysa, "tutilmayıq", dep, oylaǵan... Soǵan ılayıq mende ǵaybar, aqıllı hayal bolsa eken-aw..."

Tań aldında at dúrsili payda bolıp, olar albıráqlasıp atlarına juwırstı, biraq kelgenler Zarlıqlar bolıp shıqtı. Kún shıǵa basqalarda jup-juptan kele basladı. Jáne úsh kún ótken soń, endi bársheniń qıyalı "olar sózsiz tutilǵan" degen isenimge berile baslaǵanda, toǵay jiyeginde Mixaylov penen Genjemurat atlarınıń basların teńlep kiyatırǵanı kórindi. Bárshe kózler olardıń ter basqan atlarda otırısarınan qalay sharshaǵanlıqların ańǵarsa da, keypi túsiwshilik sezbedi, kerisinshe úlken úmit ákelatırǵanday túyildi.

— Jigitler, sizlerdi kóp táshwishke salsaq kerek— dedi Mixaylov birden. — Annamuratlardan oraldıq.

— Bári aman qutılıppa?

— Qutılıptı. Ústirtke qaray qashıptı. Al ózlerińiz túwelsizbe?

— Túwel.

Qosqa qayta ot jaǵıldı, tez qazan asıldı. Ash bolǵanlar dasturxanǵa qol urıp, ıssı suw menen nan jep nárlenip, ádewir dem alıspa bolǵansha Muxammedkárım shıdamadı;

— Bektóre tutılıp qaldı.

— Ne deydi?!... Ne deydi?!

Jıllı qostıń tutıwları birden jıǵılıp, gúwlegen suwıq samal qaplaǵanday keyip payda boldı da, bir neshe demlik tınıshlıq húkim súrdi. Oshaqtaǵı ot mazlap, gósh tolı qazannıń ústinen mayı sapırılıp qaynap atırǵanına qaramastan, qos ishi naǵız dozaqqa aynalǵan sekilli, kózge ilinbes ot jalını hárkimdi hár qıylı dárejede qarpıdı, hár qaysısı ózinshe kúydi. El topıraǵın basqanına ayaǵı jer ilmey, anaw-mınaw sózge eziwi jıylımay tasıp otırǵan Teńel, jas úlkenlerdiń oyshıl júzlerine qarap ishinen qorıqtı.

Barlıq kóz gá Mixaylovqa, gá Alakózge jawtańlastı.

— Mańlayı qara Bektóreni qospaw kerek edi, — dedi állekim.

— Ol sum edi...

— Joq, sum emes, aqıllı edi, — dedi úshinshi birew onı kóp sóyletpey.

— Aqıl menen sumnıń ne ayırması bar?

— Aqıl xalıq paydasın oylaydı, sum óz paydasın oylaydı.

— Onda aramızda sumlar kóp ekengoy.

Mixaylov sóylewge niyetlendi. Onıń aqıllı keńes aytatuǵınına isenip qalǵan qıranlar jim-jirtlandı.

— Kim atqa minse, onıń at astına túsetuǵın payıtları da bar. Soǵan qayıl bolıp óz elińizdiń atı menen qıran bolǵanıńız kútá aǵla is. Sizlerdiń Xiywa xanına qarsılıǵıńız sekilli, bizde de kóp adamlar aq patshaǵa qarsı talay-talay kóterilis qılǵan. Hátteki, ullı patsha Petr birinshiniń zamanında Kondratıy Bulavin degen diyxan patshanıń naádılligine qarsı urıs baslap, qaraqalpaqlardan-ám járdem sorǵan.

Bárshede álleqanday maqtanış sezimi oyanıp, Mixaylovtıń bir sózin túsirmew ushın hámme awzına suw toltırǵanday boldı da qaldı.

Mixaylov olardıń ne kútkenin uǵıp, Qondratıy Bulavin kóterilisi haqqında, onnan berregirektegi Dekabrshiler kóterilisi haqqında aytıp túsindirgen boldı.

— Siz, ózińiz, patshańızǵa qarsımsız?— dedi qıranlardan biri.

— Ózim orıs bolǵanımenen, barlıq orıstı maqtamayman. Patsha sarayındaǵı tórelerimiz arasında júdá jamanları joq emes. Az sandaǵı kishi xalıqlardı mensinbey murnıń pánkiytetuǵınlar-ám bar. Sol ushın da siziń

babalarıńızdıń orıs patshalıǵına qosılıwın niyet etken arızıwları usı waqıtqa shekem iske asırılmaı jú. Menińshe, xalıqlarda hesh ayırma joq. Birewi úlkenirek juldız, ekinshisi knshirek juldız, tamam. Hár juldızdıń ózine ılayıq jaqtısı boladı.

— Dinimizshe? — dedi keyinirekten jáne bir dawıs.

Qıranlar onıń kimligin biliwge qızıǵıp, artlarına jalt qarasqan menen bul soraw bárshesiniń kókeyindegisi edi, jáne Mixaylovtıń awzın baqtı.

— Menińshe, hár xalıqtıń dini — hár kimniń mingen atına hár qıylı er salıńanday bir gáp.

Hámme jim-jırtlanıp, kim túsingeni, kimniń ishi gúdiklerge tolı qalǵanı, kimniń túsınbegenin jasırǵısı kelgeni námálim qaldı. Biraq, oǵan súyispenshilik sezimleri bilinip turdı.

— Qıranlar, — dedi Ernazar Alakóz keskin háreketke kelip. — Bul qáwıpli jerde kóp irkile bermey Mixaylovqa ersek qáytedi? — Jigitleriniń birazında hayranlıq kórip, oyın ayqınlastırdı. — Ózlerińiz benen kelisim boyınsha Orenburg aynalasında mashqı qılamız.

Otırǵanlardıń basım kópshiliginiń júzindegi abırjıwdı sezip Zarlıq bárshege bir barlaw jasaǵısı keldi.

— Báلكim, úyinen xabar alıp keletuǵınlar tabılar.

— Jigitler, biziń orıslarda "dushpannıń bilmewi tiyis sırdı dostıńa da aytpa", — degen aqıllı keńes bar.

Alakóz zindanǵa deyingi ústemlik keypine kirip, ótkir ala kózleri menen hámmeni bir sholıp ótti de;

— Qıranlar! — dedi ayazdan qarlıǵınqıraǵan dawısına pát endirińkirep. — Wádeni shaymalamańlar! Usı basımızdı buzbastan Mixaylovqa eremiz.

— Úylerimiz qayda ketkenimizdi bilmey hawlıqpawı ushın Teńel qalsın, — dedi Madireyim.

— Joq, — dedi Alakóz keskin. — Heshkim qalmaydı. Bárimiz birden ketsek, shoǵımız benen joǵalmaytuǵınımızdı awıl-el túsinedi. Turıńlar!

Ashıq qarsılıq bolmay, hámme dalaǵa shıǵıp atların ertlewge kiristi.

Alakóz Genjemurattıń basshılıǵın da úsh-tórt qıranǵa qostaǵı bar azıq-awqattı atlarına bóktiriwdi hám qostıń awzın bekitiwdi tapsırıp, bársheniń atlanıwına buyırıp berdi.

Mixaylov tez atlandı da, qıraplardıń jawtańlaǵan kózlerinen dámediwar keyiplerin anlap, jolǵa tústi.

Ústilerindegi iyeleriniń keypin uqqan sekilli, atlar tar soqpaqqa talasa alǵa umtıldı.

Olar Aral teńizin aynalıp Qara tereńniń ústinen Bórshi tawına shıǵıp ketiw

ushın Qazaqdáryanıń oń jaǵın jaǵalap awillarǵa taqalıńqırıp ótiwi kerek edi. Kún shıǵa, Qazaqdáryaǵa jaqınlaǵanda, atları boldırıp, mamırlap kiyatırǵan Qaraqum iyshan hám Fázıl, Sayıpazar, Mamıt, Máwlen, SHOńqıǵa duslastı.

Qaraqum iyshan olardıń baǵıtınan seziklenip, sóylespesten ótip kete jaqlıǵın kóz ushınan bayqadı da, aldın keseledi;

— Ernazarjan, irkilińler! — Ol asıǵs kelip joldıń dál ortasında atınan áste tústi de, qırshılǵan piyazday aq sálleli basın iyip qolın qawsırdı;— Allaǵa mıń qátle shúkır, ózlerińiz aldımızdan shıqtıńız.

Alakóz onı qádimgisinshe jógilik etip tur degen oy menen buyırdı;

— Iyshan, joldı bosatıńız!

— Men ullı xannıń pármanına binaan sizlerdin aldınızda bas iyip, xannıń jańa pármanın jariya qılmaqshıman.

— Bársheni zindangá salıwǵama?

— YAq, bárińiz hamaldarsız, — dedi Fázıl barlıq isti ózi pitkergendey mardıyp, — Iyshanım, bularǵa bas iye bergenshe bazarlıǵıńızdı birden shıǵarmaysızba?

— Ernazardı sizler alıp qashqan menen bizler jıynap aparǵan ǵárezet xandı raydan qaytardı, — dedi Saypazar.

Qaraqum iyshan olarǵa "tınıshlanıń" degen belgi ushın qamshılı qolın artına sermedi de:—

— Ernazarjan, bárshe qaraqalpaq qıranları, — dep kókiregin kerdi — Ullı Xiywanıń xanı sizlerdi ókpelegenıńızdi túsiniپ ashıwdan qaytıwıńızdı ótindi. Kópshiligińizge biylik, ásker basılıq, júzbasılıq hamal berip parman shıǵardı.

Qıranlar jańalıqqa ıntıǵıp, záńgiliklerin qısıńqırıp-qısıńqırıp alǵa jılistı.

— Atma-at aytıńız, kimlerge?— dedi shıdamsız bir qıran.

Iyshan qoynınan sarǵıshlaw bir japıraq qaǵaz shıǵarıp, aldına jaydı, biraq oqımay yadtan ayttı.

— Biy ataǵı berilgenler; bessarı Jánibek, mańǵıt Seytnazar, balǵalı Artıq, baymaqlı, Raxmanberdi, qıtay Asan hám Mádireyim, qıpshaq Sırım, keneges Ernazar, múyten Genjemurat, qostmaǵalı Arzi, qarılı Ábdi, quyn Qádimuxamed... qullası bárińiz dese boladı, júzbası bolǵanlar ishinde Qutlimurat, Muxammedkárim hám basqalar bar.

— Ha, Máwlen, saǵan biylik pe, ya júzbasılıq pa?— dedi Muxammedkárim quwanishlı keyipte.

Ol atın alǵa aydap, qıranlar toparına qosıldı.

— Áy, aytarlıǵı joq. Zamanımız júdá góne jaman. Eger sumlıǵımdı paydalanǵanımda bar ǵoy, atı qaraqalpaqtaı bir ózim xan qasında otırar edim...

— Hamaldı juwirǵan almaydı buyırǵan aladı, Máwlen sarı, — dep nıqırttı

Mádireyim.

— Ha, eneñdi...

Qıranlar arasında álle qanday janlanıw, ekileniw keypin kórip, Alakóz, iyshannıń qolındaǵı qaǵazın tartıp alıp kóz juwırttı da, jırtıp-jırtıp samalǵa ushırdı.

— Nege?— dedi bala Ernazar. — Ótirik pe?

— Xannıń móri de bar, biraq xanǵa iseniw— suwǵa súyeniw. Párman menen aldap Xiywaǵa aldırıp, bársheni gelle qılmaqshı.

Nyshannıń awızı kemseñlep, jılawǵa sál qaldı da, qoynınan quran shıǵarıp mañlayına bastı.

— Eger ullı Xiywa xanı sizlerge zárre qıyanat qılsa meni quran ursın.

— Ernazar! — dedi Mamıt. — Seniń menen arǵı atamız, qanımız bir, urıwlasız. Ótirik sóylesem meni-ám quran ursın.

Φazılǵı juqa júzindegi asıqtay murnınıń ústi tership, Ernazarǵa jaqınladı;

— Aql iyesi tek ózim dewge uyalmaısańba? Kúydırme iyshandı. Bul qaraqalpaqlarǵa baxıt bolıp kelgen adam. Xan bizler aparǵan pulǵa qosımsha usı kisiniń sózine inandı. Gelle qılıw ornına abırayǵa eriskenińiz ushın quwanbay, nege dasturxanǵa siyeseń!

— Φazıl, qızǵanıńnıń mánisine túsiniw turman. Xan iyshan dı, sizlerdi de aldaǵan bolsa she? Jigitler joldan qalmayıq!

— Ernazar aǵa, sálsabır... — dedi bala Ernazar. — Báلكim, iras shıǵar.

Bársheniń kewline ğul-ğula túsip, ar-sarı shıǵıp turıptı.

— Inanbasańız Xiywaǵa ysenimli adam jiberip alıńlar, — dedi iyshan.

— Men barıp qaytaman, — dedi bala Ernazar, — Biraq, Ernazar aǵa men kelgenshe bul besewin hesh jaqqa jibermeńiz. Úyge qayrılıp jáne bir attı jetegime alaman. Eger bes kúnnen keshiksem, bulardıń bárin gelle qılıp, bet alǵan baǵıtıńızǵa kete berińler!

— Durıs, durıs, — dedi Mádireyim. — Biz qay jol menen bolsa da óz uruwımızǵa, óz awılımızǵa basshı bolıwımız kerek edi, eger bolǵan bolsaq, bizge Xiywa jaqsı!

— Júdá maqul! — dep jabırlastı qıranlar, Alakózdiń iyni túsinińkiredi.

— Ne deyseń, Genjemurat?

— Maǵan seniń pikiriń kerek.

— Zarlıq, seniń pikiriń?

Mixaylov ne dep sóz qosarın bilmey hayranlıqta tur edi. Alakóz oǵan da úmitiwar kózlerin qarattı.

Ekewin kóz astınan baqlap turǵan iyshan birden janlandı:

— Hesh oylaytuǵını joq. Usınnan ótirigim shıqsa, meniń betime túkiriwińiz

az, ayaǵımnan torańǵılǵa asıńlar. Bala Ernazar Xiywadan kelgenshe tamaq ishpey ayaq astıńızda jataman.

Mixaylov basın shayqadı;

— Áne, unıratıw.

— Burın pútkil elde usınshama sanda biylik hamal bolmaǵan ǵoy, — dedi Genjemurat.

— Xannıń tuwı burın az qolda bolsa, endi kóp qolda boladı, — dedi Mixaylov.

Ol qıymıladaǵan sayın jaqtırmay, awzınan shıǵatuǵın sózlerden qorqıp qaltırıp turǵan iyshan qurı qalmadı;

— Jup qol jup tuw kótermeydi. ammo, jup qol birewin uslawı shárt.

Alakóz jáne Mixaylovqa qaradı. Ol qıranlardıń keypi-keraktın kórip turǵanı ushın májbúrlewge tartıp iynin qıstı.

— Ernazar, káne kettik— dedi Alakóz.

Mixaylov, Genjemurat, Zarlıq jáne eki— úsh atlıdan basqa heshkim dárpenbedi. Alakóz toqtadı.

— Máyli, barıp qayt, biraq Genjemurat penen birge ketińler.

Bala Ernazar ózine isenim kemigenin túsınse de, usınısqa qarsı shıqpay, isti tezletiw ushın shetkeriledi.

Alakóz iyshandı joldaslarınan ayırmay "Oris diywal" daǵı qosqa alıp qayttı.

...Besinshi kúni keshte bala Ernazar menen Genjemurag jetip keldi;

— Bári ıras!

Iyshannıń júzindegi ózine isenimlilik, kewilxoshlıq basqalarǵa tolıǵı menen ótti. Alakózdıń júregine pıshaq qadalǵanday shıp-shıp terge tústi.

— Ernazar, baxıtla adamsań! — dedi Mádireyim. — Izińe erdik, bárimiz baxıtla boldıq. Endi ándamlı tarqasqan jón.

— Mádireyim durıs ayttı, Ernazar aǵa, — dedi bala Ernazar. — "Aǵa biydi" baslap biyliktiń jol-jobasın úyrettińiz, danalıq úyrettińiz, "qaraqalpaq qıranın" dúzip qıynlıqqa tóziwdi, atqa miniwdi úyrettińiz. Bizge oris patshalıǵı da usınnan artıq hamal bermes edi. Onıń ústine Bektóre degen jetim jamankenı aytpaysızba, tutılса da bizlerdi satpaptı.

— Qayda eken?

Sóylemegeni ushın sırtqı dárwazaǵa asıptı. Ele asıwlı tur.

Ernazar Alakóz júdá awır gúrsindi, jer solqıladaǵanday boldı.

Zarlıqtıń demi tıǵılıp dirildeńkirep sóyledi,

— Bala gezimde. "qawın-qawın" degen oyın bolatuǵın edi. Hámme jarıspaqqa topıraqtan qawın soǵatuǵın edidaǵı, ońlap soǵalmaǵan birew ózinikin buzıp, "oyındı kim buzdı, pálenshe degen jin buzdı" dewden hámme soqqanların jarıspaqqa buzatuǵın edi...

— Zarlıq, bul jerde jinli joq, — dedi Muxammedkárim..

— Ernazar áğa, endi elge, jigitlerge ókpelemeysiz, — dedi bala Ernazar. — Birlik, sıylasıq degen usınday boladı. Aman-esen báleqadadan qutıldıńız, endi balashaǵańızdıń aldına barıp, awılıńızdan xan salıǵın óndiriwdi tezletıńız.

— Qoldıń isine de bas ayıplı. Ońlı bas bola almadım — dedi Alakózdiń gúrsinińkiregen hawazı.

— Jigitler, kewlińizge kelse de xannıń ótinishin aytayın, — dep iyshan júrip ketiwge ıńǵaylastı. — Arańızda. orıs saqlawǵa xan narazılıq bildiredi. — Ol juwap kútpay aq alǵa jilıstı. Iyshannıń izin ala hámme qozǵalań taptı.

Qosta tek Mixaylov, Alakóz, Genjemurat, Zarlıq qaldı. Alakóz ózine naisenim kózlerin tikkenine Genjemurattıń ashıwı keldi?

— Ne ushın?

— Hesh, — dedi Alakóz toǵayǵa sıńıp baratırǵan en sońǵı atlınıń izine uzaq sıǵalanıp. — Bir danadan birew "qalay dana boldıń?" dep soraganda, "tawday-tawday qátelerden son dana boldım degen eken. — Ol birden Mixaylovqa burıldı. — Eger jol baslasań, bizler-aq eremiz.

Mixaylov uzaq oylanıp otırıp júdá awır gúrsindi, basın shayqadı.

— Áwelgi top buzılmay júrgende qanday jaqsı edi. Bul túsiniksiz dúnyada patshamızdıń bazı siyasatı da túsiniksiz. Óz eliniń arzı-awhalın aytıwǵa kelgen az sanlı adamlardı qashqınlar dep, túsimsiz hamaldarlarınıń qabıl etpeytuǵın waqıtları da boladı.

Zarlıq birotala tilden, qulaqtan ayrılǵan sekilli, kózleri oshaqtır suwıq kúline qadalıwı menen qaldı. Alakózde sonday keyipke tústı. Genjemurattıń juqa erinleri qımılıp, joldaslarınıń keypin baqtı.

Alakóz Mixaylovqa ayanishlı, jalınıshlı soraw názeri menen burıldı;

— Bul nelikten?

— Jigitlerińdi, xalqıńdı biriktiretuǵın bas maqsetin túsiniksiz bolǵanı ushın saǵan isenim kem. Baslı kúsh isenim! Xalıq isenbese, heshteńge qol urmaydı.

— Isenim, isenim! — dep sarsıldı Alakóz — Qudaydan basqa kimge isenedi bul yurt?

— Tabıw kerek. Áwele xalıqtıń xanǵa, iyshanǵa isenimin kemeytiw kerek. Orıs patshası Ivan Qalita haqqında esitkenbisiz.

— Esittik, — dedi Alakóz.

— Házirshe sonıń jolınan paydalanıwıńızǵa tuwra keler.

Meyli, asıqpayıq. Biraq bir ótinishimiz; izińizge eki aqıllı bala ertsek, orıs bilimin úyreniwine, eplep oqıwına járdem etealarsızba?

— Bul boladı.

Dalada atlarǵa qarawıllap atırǵan Teńel menen Qállibek ishke shaqırtıldı...

* * *

Dúnyada adamnan kúshlirek yamasa ázizirek, adamnan batırıraq yamasa qorqağıraq, adamnan aqıllıraq yamasa napámirek, túsiniwi qıyın qospalı, ózgermeli qaysı maqluqat bar? Ne haqqıda oylap, ne jóninde qıyal súr, bárshesiniń baslawshısı bolıp kóz aldırında adam turadı. Sol ushın shıǵar, adam ılaydan jaratılǵan deydi, sebebi ılaydan qay súrede, qanday nárse soǵa beretuǵınıń esapqa alınıp, sóydelingen bolsa taajıp emes.

Al, minezi me? Áne, eń qospalısı, túsiniksizi usı?

Ernazar alakóz Mixaylovtı, oǵan ergen Teńel menen Qállibekti uzatısıp, qaytısqı óz jodaslarınıń úyli-úyine tarqasıwına urıqsat berip, toǵaydaǵı jalǵız qasqırday bir ózi qaytıp kiyatırǵanda tap usı taqılette oylap, basqalardı túwe ózin-ózi túsınbey, geypara demlerinde óziniń adam yamasa áytewir maqluqat ekenin ayıra almay, miyi shır-shır. Gá, atınan túsip, ózin onnan artıq sanamay qatarlasıp piyada júrdi.

Ne degen aldaniw!

Adamlarǵa ne kerek?

Ózine ne kerek?

Endigi qıyalı: gá ayaǵınan jer bastırıp; gá erge mingizip kiyatırǵan shım-shıtırıq oyların, iske aspaǵan ármanın, barlıq sátsizliklerin anasına aytıp jarılıw. Onnan soń tezirek óle qoyıw. Sonda ǵana miyin jegen bárshe mashqaladan bas-ayaqsız túsiniksiz oylardan birotala qutiladı.

— Assalamuáleykum, Ernazar aǵa!

Ol basınıń ishindegi kóp elestiń biri shıǵar degen oy menen úndemedi. Dawıs jáne qaytaladı. Ernazar irkildi.

— Kimseń?

— Men Berdaqpan, Ǵargabaydıń balasıman.

— Sen Qaraqum iyshangá qatnap oqıp júrgeniń joqpedi?

— Jaqında quwıp jiberdi.

— Nege?

— SHayırlıǵımdı jaqtırmadı.

Ernazar onıń oynaqshıǵan kózlerinde sharshaǵanlıqtan kóre kóp narızalıqtıń izin ańlamay, qabaǵın úydi.

— Sorlı jetimniń qaltasına teńge salsań, túbi tesik shıǵadı eken— dá, inim. Ákeń jarlı, eliń jarlı, Orlıraq, diyanatlıraq bilim alıp, ákeńe, elińe payda tiygizseń bolmayma?

— Ernazar aǵa, sharshaǵansız.

Jalǵız ózi toǵay aralap tábiyattıń gózzallıǵına más bolıp júrgen jas shayır jáne

toǵayǵa sıńıp ketti.

Ernazar sol demde-aq, kim menen ushırasqanın umıttı.

"Orısı diywal" ǵa jáne aynalıp kelip, onıń gedir-budır ızǵar diywalın jabaday qolları menen bir maydan sıypaladı, sońınan ashıw menen túkiriپ jiberip bir tepti de qaytıp kórgisi kelmey ǵırra izine aynaldı.

— Ha, Ernazar, barlıq ashıwıń sol diywaldamedı?

Ol ózine tanıs Gúlziybanıń dawısını esitse de, kórgisi kelmey aqboz atı menen qatarlasıp piyada keteberdi.

Gúlziyba atınan túsip jetelep, oǵan teńlesti.

— Usılay etetuǵınıńdı bilip, ashıw menen toǵayda qalıp qoymasın dep keldim.

Alakóz adımların páseńletip, onı urıp jiberiw ushın qolın mushlap turdı da, ózin bastı.

— Nege urmadıń?

— Háy, sen, ne báleseń óziń?

— Adamman, hayalman!

Gúlziybanın sabırlılıǵı oǵan túyrelgen pıshaq bolıp, endi ǵana bas kóterdi.

Gúlziyba toyǵa baratırǵanday bolıp kiyingen edi. Alakóz bir shekeleńkirep qarap, jaqtırmay murnın jıyırdı.

— Mende ne jumısıń bar?

— Sen sharshaǵansań. Anaw qosqa júr, dem al.

Onda házir adam joq.

— Bilemen. Sol ushın keldim. Júr.

Ernazardan erik ketip izine qayttı.

"Orıs diywal" qasındaǵı qostıń kiyiz ǵalıların hárkim bólisiپ áketip, astına tóselgen saban tozańıtıp shashılıp jatır edi. Gúlziyba olardı jónlep tósestiriwge kiristi. Alakóz onıń qolınan uslap tartıp jıǵıwǵa niyetlenip edi, Gúlziyba qaǵıp jiberdi.

Ernazar tentireklep ketti.

— Ǵarrı baydıń kóp dúnyasınıń puwı kóterip etin qıshıp qelgeniń joq pa?

— Otır!

Ernazar onıń buyırǵına eriksiz baǵınıp, bosǵanıń aldında. únsiz ǵana maldasın qurındı.

— Seni awıl aǵası dep arızı aytıwǵa keldim.

— Sóyle.

Qızbala basqa úydiń shırası deydi, men bolsam janbadım.

Ernazar kek etip kúldi.

— Qızbala! Endi kimge tiymekshiseń? Mádireyim almadıma? Jiyeniń Máwlen

sarığa tiy.

— Sen ábden sharshağansań Sabannıń ústine shıǵıp jat men ayaq-qolıńdı qısayın.

— Mawıqqan pıshıq!

— Delbe bolayın dep tursań, káne, jat, — dep ol túrgelip, qolınan sabannıń ústine qaray tartıp edi, gezegine ol qaǵıp jiberdi, Gúlziyba jıǵılsa da, kózdi ashıp-jumǵansha túrgelip jáne asıldı. Endi Ernazar onı urmay eńbeklewi menen sabannıń ústine shıǵıp jattı da, jorta qurıldadı.

— Jógileńbe, men seniń aldında barlıq sinnan ótkenmen.

Ernazar úlken kózlerin ashıp, Gúlziybannıń qızǵış tartqan júzine qadaldı.

— Sen maǵan hásiyetke tolı otlı kózlerińdi qaratpa. Sezemen, seniń kewlińe jılan qorda salǵan.

— SHeshin, meni de sheshindir, — dedi Ernazar teris qarap jatıp.

Gúlziyba ğargıp túrgeldi de, sırtqa ketti.

Ernazar asıqpay, qáddin tiklep, izinen shıqtı da, onıń "Orısı diywal"ǵa súyenip jılap turǵanın kórip, qasına keldi de azmaz jibisti.

— Xuywaǵa barıp zindan qarawılına pul bergen senbe?

Gúlziyba úndemedi.

— Nege Ernazardıń hayalıman, dediń?

Gúlziyba jáne úndemedi.

— Uyalmadıńba?

Gúlziyba ele lal.

— Inimdi bosat deseńde bolmaytuǵınba edi?

— Ernazar, pútkil elde sennen kúshli, sennen aqıllı adam joq, biraq...

— Sonda ne?

— Tuwısqan-tuwǵan, qatar-qurbı eń jaqsı kúnde, otawdıń sırtqı tutıwı ǵana, al sen meniń otawımnıń, men seniń otawınıń shańıraǵımız. Qorıqpa, úyińe kirmeymen, men ózimniń ishıqı-muqabbetimdi otawǵa teńgerip atırman.

— Ol bayaǵı da suw boylarında edi.

— Men ele sol Gúlziybaman.

Ernazar kekesine mıyıq tarttı;

— Hayallar pıshıq taqabbil maqluq. Tamaq jese kózin jumadı da, toyǵannan keyin ayaǵı menen awzın sıpırıp; heshnárse kórmegendey mańqıyıp otıra beredi.

— Ernazar, qustanı qılsań da óziń bil, mei saǵan túsiniksiz qalmaw ushın seniń menen ashıqtan-ashıq sóylesiwge keldim. Men bayaǵı qızalaq Gúlziyba emespen, onnan beri kún talay-talay shıǵıp battı, Ámudárya Aralǵa qansha-qansha qoqımlı suw aparıp quydı. — Ol biraz únsiz turdı da, dawam etti. —

Baslağan jigitleriń aytqanıńa júrmegeni awıl arasında duw-duw gáp. Arshıl ediń, sol ushın, járdemge keldim. Eń áweli sen meni túsinip al. Sonnan soń kewlińniń qandaylıǵın, basqalardıń saǵan qanday isenim menen qaraǵanına oy jibereseń.

SHarshaǵan Alakóz diywalǵa arqasın tirep, mańlayın quyashlamaǵa berip júresine otırdı;

— Sóyleyber.

— ...Bileseń, men atqosshılar áwladıman. Biyler meniń babalarımdı "xalqım" degen. Anam bayǵus meniń nasharlıǵıma qaramay, eldiń ataqılı kisisine xızmet etiwimdi násiyatlaǵan edi. Bayǵustı tınısh tırılсам da ishimmen qarsı edim, soń bárin umıttım. Erjetkensoń táǵdiyir jáne esime salıp, bir gúreste seniń jeńisiniń gúwası bolıp, halımdı bilmey, tap usıǵan xızmet eteyin degen edim, bara-bara seni tap meniki bolsa eken degen qıyal júregime uyalap, saǵan ózimdi bildiriwge tırıstım. Kóp kúnlerge sheyin seniń awlaqta bolatuǵın gezlerińdi ańlıdım. Aqırı jalǵız óziń teńiz boyına shıqtıń. Men izińnen qalmaq erip, qamıs arasında jasırındım da muńlı qosıq aytım, shırǵobız sherttim. Eskermediń. Aqırı shıdamay jortaǵa ózimdi suwǵa attım. Sonda suwǵa ketip baratırǵan bir jetimge seniń janiń ashıp, izimnen suwǵa atıldıń. Jetimniń kórmegen awır miyneti bola ma? Men sondaǵıday suwıq suwǵa talay-talay súńgıp shınıqqan edim. Sonda da sen jetkenshe batıp-shúmip, anıq uslaǵanıńnan quwanıp biyhush boldım. Sen meni jaǵaǵa shıǵarıp suw kóylegimdi sheshtiń de, deneme qarap otırıp ishqi ettiń, aymaladıń, aymaladıń, izinen súydiń. Hátte ash qasqırday maǵan taslandıń. Men sonda balalıq penen seniń háreketlerińe qansha quwanganıma til jetkere almayman. — Onıń dawısı kem-kem dirildep, sóniń baratırǵan otqa megzedi. Ernazar júdá berilip tırılay basladı. Gúlziyba ásten sóyley berdi. — ...Sońınan sende erkeklerge tán qızıǵıwshılıqtan basqa heshteńe oyanbadı. Men sorlı qoya almadım. Eń bolmasa qarańdı, basqan izlerińdi kórip júriw ushın awılıńa kóship keldim. Balalıǵıma qara, sonda hár kúni azanda turıp Rabiybiniń ólgenin tileytuǵın edim. Meniń baxtıma, sen zindanǵa gripdar boldıń. Úkeme ya ózime ómir emes, seniń tezirek azat bolıwıńdı tiledim. Azat bolıp keldiń. Endi seniń menen ushırasıwǵa, sóylesiwge tayarlandım. Kókieregime túydeklegen ándiyshelerime juwap alıw ushın kóp-kóp sorawlar ústinde oylandım, sonnan saǵan úsh soraw berip-ám úlgerdim. Biraq, sol keshte suwatqa izimnen bardıń da, jáne balalıǵımnan paydalandıń. Oy, aytpay aq qoyayın, kózime jas keledi. Sen meni túsinbey, usınnan qutılayın degen maqset penen, júregime pıshaq urıp, Serjan bayǵa tiywime kelisip kettiń. Áwelinde sen kelisti degeni ushın qıymay ǵarrı bayǵa tiysem be dep oyladım. Oyıma júregim baǵınbadı. Sen bolsań jáne Xiywada ediń. Izlewge bel bayladım. Sóytıp táwekel dep baydıń úlken hayalına keńestim. Ol mennen tezirek qutılıwdı gózlep, esigindegi diyxanı

Ruzmattı qasıma qostı. Ol sonday adamgershilikli, kisige miyriman, uyatı basım jaqsı jigit edi. Mağan heshteñe degen emes. Biraq, onıń ózin tutıw qábiyletinen oğan baydıń úlken hayalı "Gúlziyba seni suyedi, seniń menen qashadı" dep aldağanın túsinssem de, ózine irasımdı aytqım kelmedi. Oğan ne ushın Xiywağa jol baslatqanımdı aqlaw niyetinde "Ernazar aǵadan urıqsat alayıq" dedim bolǵanı. Biyshara Ruzmat seni sırtıńnan júdá jaqsı kóredi eken, sózime inanıp, saǵan jetkenshe asıqtı, Xiywağa jaqınlap bir túp gújimniń astında dem alıp otırǵanda izimizden quwǵınshı Serjan bay menen Máwlen sarı jetti. Qorıqqanımnan dárriw Ruzmatqa tıǵıldım. Baydın júregi suwırmeken degen pám menen men Ruzmattıń betinen súydim, oğan da meni súy dep jalındım. Ol qushaqlap bawırına bastı da "qorıqpa, janım, ózim ólmey seni heshkimge bermeymen" dedi... Sol kárada kóp tartıs boldı. Ruzmat kúsh bermedi. Sonnan olar bizlerdi aydap, bir jálladqa kórsetti. Bay uyalmay "mına hayalımdı minaw jalańayaq alıp qashtı" dep ayta baslap edi, Ruzmat meniń basımdı kókiregine basıp turıp; "káramatlı xan adamı, járdem etińiz, bizler biri-birimizdi máńgige súyemiz,. ayırılmaymız" dedi. Jállad onıń bir ózine inanbas degen oy menen "aǵalar, bizlerdi ayırmańız", dep men de jılap jalındım... Qalǵan jaǵı ózine málim. Biyshara jigit men ushın ólip ketti. Men baxtı qara onıń ólimine sebepker boldım da, tiri qaldım. Bay úyine ákelgennen keyin erkek bolǵısı kelip, ot úrlewge, kóp talaplandı, baribir alıstıra almadı. Sóytip meni állekimnen qızǵanıp, qorqıtıw ushın kúnde kóz aldımda aybalta egeytuǵın ádetti shıǵardı. Hár saparı tula bedenem juwlaydı, biraq ilajım ne, seni kelip kutqarar degen dámem úzilmedi. Sóytip júrgende sen payda boldıń. Meniń iynewge súyenip turgıpımda, ne dep ketkenin ózine málim. Saǵan ǵázeblendim de, sennen ósh alıw ushın saǵan bolǵan ıshqıma qılap qılǵım keldi. Sóytip Rustemdi aynaldırdım. Ol heshteñe túsınbes edi. Aytqanlarıma inanıp, bay Xiywağa ketken aqshamında tósegime kırıptı. Oyatpaptı da. Baydıń úyine kelgeli onday qattı uyıqlaǵan aqshamım bolǵan emes edi, oyansam qasımda Rustem jatır, hawlıǵıp betine úńilsem qıp-qızıl qan. Bası moynınan bólinip atır. Mağan tanıs aybalta qanı menen bas ushımda. Baydan kelgen bále ekenin, meni tiri qaldırǵanınıń mánisi awıl adamlarınıń aldında gúnamdı moynıma qoyıp júdá awır azaplar menen tuwramlap óltirejaq bolǵanın túsindim. Saǵan ashıw etip, uwıtın tapsam óle qoyayın dep-ám júretuǵın edim. Jeme-jemege kelgende, jan tatlı eken. Onıń ústine, masqarashılıqta ólgim kelmedi. Boyıma álle qanday kúsh payda bolǵanın hám onday aqıl basıma qaydan kelgenin bilmeymen, túrgele sala Rustemniń denesin tólege súyrep aparıp, topıraqqa aralastırdım da, ılashıqta jatırǵan hayal esitsin degen oy menen, qorıqqan bolıp sıńsıp jıladım. Ol dawıs berip edi "apa, qasıma kelip jat, qorqıp atırman" dedim. Ol biyshara inanıp, uyqıdan

manawsırap kele sala meniń kórsetken jerime qulay ketti. Uyqısı pishıqtıń uyqısında edi, bası dastıqqa tiyiwden pırr etti. Dastıqtıń astına qolaylap qoyǵan baltanı aldım da, alqımına urdım. Qorqınqırıp ursam kerek, biyshara ekinshi urǵannan sońǵana qıymılsız qaldı. Jáne óz-ózime haplıǵıp, onıń da denesin jasırmaqshı edim, adamlardıń dawısın esittim de, baltanı bay qaldırǵan orıńǵa taslap, óli hayaldıń qaptalına kirdim de jattım. Bay sizler menen kelgende men jorta uyıqlaǵan bolıp atır edim...

Ángimege uyıp qalǵai Ernazar tiklendi.

— Dál ertek.

— Hárkimge óz táǵdıyri til jetpes dástan, ózgeniń táǵdıyri ertektey túyiledi.

— Bay aljasqanın bilmedi me?

— Bir jola tóleni tazalap júrip sezipti de heshkimge aytalмай ústine qalıńıraq qılıp topıraq salıptı. Biraq. sonnan ol ishqıstalıq keseline tap boldı. Bıjıq boldı. Sen Teńel menen aydalıp ketken kúni ashıw menen kelip onı da buwıp óltirdim.

Ernazardıń sátsiz isler jónindegi oyları birden umıtılıp, qaptalında otırǵan Gúlziybaniń táǵdirinen basqa nársege juwapker emestey túyilip jazıq mańlayı tershidi,

— Sizlerdi Mixaylovlar zindannan alıp qashıp, saray astan-kesten bolǵan kúni Xiywada edim. Sıqmar baydan qalǵan dúnyanı sen ushın jumsawǵa barıp edim. Biyshara qarawıl saǵan ırasın aytıptı, sol hayal men edim.

Gúlziyba onıń ele lal bolıp otırǵanına shıdamay, ásten jılısıp túrgeldi.

— Sen túsiniksizseń, Alakóz! Sen adamlardı, xalqıńdı da túsinbeyseń! Sen ushın tiltartpay darǵa asılǵan Bektóre xalqıńnıń biri emes pe edi? Solardı oylamay tek ózińdi oylaysań. Miyrimsiz!

Ol artına qaramay atınıń qasına barıp ǵargıp mindi de, bádar ketti.

— Gúlziyba!...

Toǵay, teńiz "Gúlziybaaa!" dep qosılıp jańǵırdı, biraq Gúlziyba qayırılmadı. Ernazar jıldam atına mindi de, izinen quwa jóneldi. Júyrik aqboz at há demey-aq jetti.

— Gúlziyba...

Eki betiniń almasın kóz jasları juwıp baratırǵan Gúlziyba burılıp ta qaramadı. Ernazar qaptallasıp barıp onıń atın jılawladı.

— Keshir, Gúlziyba. Kókireginde ózgege aytatuǵın arız bar kisi ózgelerdiń arızına dıqqat salmas eken. Men el taǵdiri dep júre berippen.

— Men el biri emespedim?

— Balań kimnen?

Gúlziyba basın shayqadı;

— Júreginde jılanı bar adamsań!

— Atı kim?

— Jurtqa kózaba ushın baydıń atına uyqas Nurjan desem de, kókiregimdegi atı saǵan uyqas Nurnazar.

Ernazar onıń atın izge burıp "Oris diywal" qasındaǵı qosqa qaray jeteledi.

— Ernazar, men aytarımdı aytım, boyım jeńillendi.

Ol Gúlziybanıń qızarǵan kózlerine bir qarap qoydı da, úndemedi.

Eki at qatarlasıp, ótken jıldıń mort urıqların omırawı menen japırıp, shabırawıt jıńǵıllardı sıqırlaǵan qar ústine qayırıp, pıshırlatıp sındırıp baratır.

— Baxtı ashılmaǵan adam basqanı baxıtlı qılalmaydı deydi, Ernazar. Men baxtı ashılmaǵan bolsam da, seniń baxtıń ushın barlıq nársege tayarman. Endi sen sóyle.

— Men házir seniń menen baxıtlı sıyaqlıman.

— Sen bárha baxıtlısań. Quda qálese, Teńel menei Qállibek oris elatınan sen árman etken bilimlerde úyrenip kelse, pútkil el baxıtlı boladı.

Ernazar gúrsindi;

— Olar qashan keledi?!

— Erkekler shıdamlılıqtı, kútiwdi hayallardan úyrense qanday jaqsı bolar edi.

* * *

...Azmaздan soń "Oris diywal" qasındaǵı qosta kúshli Alakózdiń ayırıqsha náziklik penen jumsaq ǵana emireńgeni esitildi:

— Gúlziyba, hayal qushaǵı usınshama lázzetli bolatuǵının sezbes edim. Sen maǵan kúsh berdiń. Sennen ótinishim heshqashan zeynime tiyme, anam aldımда sertim bar edi, sol ushın heshkimge sezdirme...

— Jalbarınba, ásigе ketsem bir quday keshirgey, sen meniń ushında, pútkil eliń ushında jalǵız qudaysań...

— Men-á?

— Tek sen! Biraq qudayǵa sabırlılıq jarasadı.

Ernazar mıyıq tarttı.

— Kisiniń ómirge qánaát etip jasay bergisi keliwi ushın ólámata kóp nárseniń keregi joq.

Ernazar usınнан soń, basqa biyler qatarında atqa minip, xan salıǵın jıynap, Xiywaǵa aparıp qaytatuǵın boldı.

Sóytse de kewilge bir sińip qalǵan gúptikeydiń tez shıǵıp ketiwi de ańsat emes. Hiywaǵa hár barganında endi qayıp betlemewge táwbe etip, tezirek óliwdi oylap turadı da, Gúlziybaǵa ushırasa, ómir qaytadan qızıq kórinedi...

EKINSHI BÓLIM

1

Ullı Petr Birinshiniń dáwirinen baslap dúnyanıń barlıq ellerine qatnas dárwazasın ashıwǵa kiriskeń Rossiyanıń Orta Aziya elleri arqalı SHıǵısqa ashılǵan bir dárwazası — Orenburgtıń darıqı qaraqalpaqlar ushın "Orıs patshalıǵı" bolıp, "Xiywa xanlıǵı" degen túsinikten ári kúshli, ári aybatlı, biraq erkinirek, bostanıraq esitiletuǵın edi.

Qaraqalpaq jeriniń uzın-shubay dalańlıqlarına, qamıslı toǵaylıqlarına, qumlıqlarına, taqırılıqlarına kónligip, ózleri jasaǵan jerden ózgeshe jer bolmaytuǵına kewilleri qawıp júretuǵın eki qaraqalpaq balası Mixaylovqa erip qazaq dalaları arqalı ótip baratırǵanda, jasında qalıplesken túsiniklerinen artıq nárselerdi kóretuǵına onsha isenbes edi. Birewleri ılaydan, ekinshileri tas gerbishten, úshinshileri aǵashtan hátte tastan salınǵan eki-úsh qabatlı biyik jaylardan ibarat Orenburg olardı ádewir janlandırıdı.

— Tırnaǵı, diywalı máńgige tozбайtuǵın qanday bekkem jaylar, — dedi Teńel.

— Diywalı bekkem jay tek mazar.

— Qállibek, — dedi Mixaylov kewilsizlew ashıw menen. — Nege óydeyseń? Erteńin oylaǵan kisi jaydı mazarǵa teńgermeydi.

Qállibek ózine pitken minezi boyınsha birden pásine qaytıp, sıyıqlı kúldi de qoydı.

Qóshelerdi toltırıp olay-bulay júrgen atlı soldatlardı kórgende olar bir-birine bas iyzesip, kóz qısısqı, Mixaylovqa esittirmey "áne, jeńilmes kóp kúsh!" desti.

Mixaylov áskeriy kazarmaǵa jaqın salınǵan gerbish jaylardıń birinde turatuǵın edi. Bet-awzınıń jıyırǵı qalta-qalta bolıp ketken bir kempir oǵan gilt ákelip berdi de, álle nárselerdi aytıp, tońqıldanıp ketti. Eki bala jáne imlasıp, bul kempir onıń anası emesligin sezdi.

— Men bul jesir grafinyanıń jayında kireyge turaman, — dedi Mixaylov. — Tar minezlilew, ash kóz kempir.

— Bizlerdi jaqtırmasa kerek.

— Itibar bermeńler.

Mixaylovtıń bólmesinde bir kát penen bir stol hám úsh gúrsi tur edi, ol balalardı gúrsilerge qustay qonaqlatıp otırǵızıp, kempir bergen gilt penen qońsı bólmenin esigin ashıp, bir maydannan keyin balalardı soǵan ertip apardı. Onda eki kát tósewli tur edi.

— Mine, sizlerdiń jataq orınlarıńız, — dedi Mixaylov júdá kewilli. — Kempirdiń bul jayı keńlew, kireyshiler ketip qalıptı. Men de sizlerge qosılaman.

Balalar bul jaǵdaylarǵa onsha túsınbese de, kátlerge salınǵan taza tóseklerge shıǵıp quwanısa-quwanısa otırıstı.

Mıxaylov óziniń bólmesinde qasıq-tabaqlar ákelip, ortadaǵı stoldıń ústine qoydı. Awıldan alıp shıqqan qattı nanlar, qaltalı sókler shıǵarıldı. Sonıń arasında Mıxaylov kempirdiń jayınan úlken bir çaynekke shay demlep ákeldi.

Bólmeniń edenine qaǵılǵan taxtalardıń arası jarıq-jarıq bolsa da, balalarǵa kútá ájayıp tósek yańlı, ekewinińde sharshaǵanlıǵı álleqashan basılǵan sekilli. Qalanı bastan aqırına aralawǵa asıǵısıp, shayların iship bolǵanshada taqat etise almay, áynekten sırtqa názer tasladı. Áynek aldında ósken siyrek aǵashlardıń arjaǵınan birewler ótip turıptı, bazda tım-tırıs bolıp heshteńe kórinbey qaladı da, azdan keyin jáne bir top soldat kishi ásker basısınıń állenárselerdi baqırıp aytqanı boyınsha teń ayaq qosısıp, dúrs-dúrs ótip ketedi.

SHaydan keyin olar Mıxaylovtıń kátin kóterisip ákeliw ushın onıń bólmesine qayta kirdi. Jaydıń ishki diywalı hárqıylı naǵıs penen boyalǵanın endi abaylap, bir múyeshtegi teksheli sandıqshada tolıp turǵan kitaplardı kórip, qasına dápinip barıp qaldı, biraq qol ura almadı.

Mıxaylov olardı ne qızıqtırıp, nege kewil awdarǵanın ańǵarsa da, heshnárse sezbege bolıp, áwele kátiniń ústindegi tósegin aparıp keldi.

— Grigoriy aǵa, — dedi Teńel Mıxaylovtı atı menen atap. Bizde, qaǵaz qudaydıń bir ismi, oǵan tek qudaydıń sózleri jazıladı deytuǵın edi...

Mıxaylov olardıń ortasına kelip ekewiniń basınan eki qolı menen teń sıypaladı da, kitaplardıń birewin aldı.

— Jarǵı gápler qaǵazǵa húrmet boldırıw ushın ayılǵan. Sebebi qaǵaz soǵıw siziń jaqta júdá qıyın. Haqıyqatında qaǵazǵa qudanıń atı ǵana emes, qudayǵa qarsı sózler-ám jazıladı.

Balalar ań-tań bolsa da hesh nárse despey, Mıxaylov teksheden alıp bergen kitaplardı kóterisip jayǵa aparıstı.

Barlıq nárse-qaraların tasıp, jaydı sazlap bolǵannan keyin Mıxaylov olarǵa qala haqqında, qalada jasaytuǵın, kelip ketetuǵın hárqanday millet adamları haqqında biraz áńgime qılıp, kelesi kúni azan menen jumıs ornına barıp keldi de, balalardıń házirshe áskeriy kazarmanıń qurılısına jumısqa paydalanıwǵa basshısı menen keliskenin ayttı. Erteńi jóninde túsiniǵı kem balalar Mıxaylov ne dese bárine kóndi.

Mıxaylov olar jóninde barlıq ǵamxorlıqtıń juwapkershiligin alıp, qaladaǵı tiyisli orınlarǵa sóylesip, qansha jalınsa da eki balanı álleqaysı oqıwǵa kirgiziwine múmkinshilik tappadı.

Sol ushın, olardı jumısqa ertip barıp tiyisli adamlarına tanıstırǵannan keyin qalanı piyada aralatıp, jayına qaytıp keldi de, stoldıń ústine aq qaǵaz jayıp,

ekewine eki qálem uslatti.

— Mine, inilerim, qıylanbasańızlar sizlerge ózim sawat ashtıraman, oqıtaman.

— YAqshı, aǵa— dedi ekewi teńnen quwanısıp. Olar ekewi jergilikli mektep basshılarınıń qabıl etiwden bas tartqanın bilmedi, Mixaylov aytpadı.

Qállibek kitaplardı uslap turıp soradı;

— Mınaw kitaplardı qashan oqıy alamız?

— Zeynińizden ǵárezli, inilerim. Sizlerde, men de wazıypalı jumısıımızdı pitkerip kelgennen keyin oqıwdı tınbay dawam etemiz.

— Káne, orıssha birinshi háripti kórset, aǵa, — dedi Teńel quwanışlı.

Mixaylov olardı qolına úriltip qoyıp, aq qaǵazǵa birneshe sıyıqlar sızdı. Eki balanıń bir-birinen qalıspay Mixaylovqa usata aq qaǵaz ústin shıjbaylaǵanın kórip kewilli bas kóterdi...

2

Jıl artınan jıllar zımıraydı...

Xiywanıń ǵarrı xanınan soń ómiri shıbınıń ómiri sekilli bolıp izli-izinen eki xan ótti.

Talay máwsim awmasıp, tábiyat kóp iret hárqıylı túrge dóndi. Báribir xalıqtıń kún keshiriwi bayaǵısınsha awırmanlıqta qalıp bara berdi...

1853-jıldıń báháriide, hár qıylı qubılǵan aspan tap Ernazardıń Xiywadan shıǵıwın kútip turǵanday, birden tamshıladı. Ol Xiywadan eki shaqırımday uzaqlasqan gezde, tamshılar mayda jawıńǵa aynalıp silpiledi. Aspan betine qara shatır tutılǵan yańlı aynalanıń túneriwine qaraǵanda, jawınıń búgin tıńanday túri joqlıǵına kózi jetse de, Ernazar artındaǵı jaqın qalaǵa qaytpadı, jol boylarına mákanlasqan shańıraw-shańıraw awıllarǵa da qayrılmadı, eline qaray taslanǵan bir adımı ǵániybet kórindi.

Hársaparǵısınsha miyi guw-guw.

"...Baslı kúsh isenim! Orıs xalqına babalarımız isengen, men de isenemen, basqardı qáytkende isendiremen? Teńel menen Qállibek qaytıp kelmey isendiriw qıyın..."

Ol usı saparı Xiywaǵa múddetinen keshlew kelgen edi. Óytkeni xan Merv túrkmenlerine qarsı urısqa tayarlıq ushın salıqtıń muǵdarın hár tútin basına on tillaǵa kóbeytip bunday salıqtı tólew qolastındaǵılardıń basım kópshiligi ushın túwe, bazı orta shańıraqar ushın da múmkin emes edi. Sol ushın óz waqtında óndire almadı, hátte keshigip te óndire almadı, aqırı qolına ilingenin alıp keldi. Onıń iǵbalına, ózleriniń basabas ǵalmaǵalına ózleri mantıǵıp atırǵan xan máhremleri Ernazarǵa, az ákelgeni ushın eskertiw qılmadı. Xannıń ózi bolsa álle

qashan Merv túrkmenlerine shabıwıldı baslap ketipti.

Salıqtı ári keshiktirgeni, ári az ákelgeni ushin jazanı xannıń ózi kelgen soń belgileytuǵın shıǵar, házirshe eń ǵanıybeti Xiywadan aman qaytıw. Ernazardı ayırıqsha quwantqan bir jaǵday, Merv túrkmenlerine shabıwıl ushin qosımsha jıynalıp atırǵan láshkerge qosılıwǵa mirát salıwdı hámme umıttı. Eger óytse, xan sarayınıń buyrıǵın orınlamaw qıyın, bolmasa moynıńa dar arqanı túsedi. Aldınıraq jetken biyler ákelgenlerin ǵáziynexanaǵa tapsırıptı da, tuwrı shabıwılǵa baratırǵan xan láshkerine eripti. Saraydaǵı basa-bas mantıqqa isler menen xan máhremleriniń miyi aynalıp atırǵanına quwanışlı Ernazar jawınıń sonsha sheleklep, ústiniń malpaq-salpaq bolǵanına qaramay Ámudáryadan ótkenshe asıqtı.

Ámudáryanıń arqasına jawın jawmaptı, hátte aspanda quyash jarqıraydı. Arǵı jaǵaǵa shıǵıp artına bir názer tasladı. Dáryanıń qublası ele túnerip tur. "Bulttıń. alalǵı adamlardıń bir-birewge múnásibetindey bolar eken-dá".

Ol oyın juwmaqlap úlgermey-aq, Xiywalı tórt atlı hám Jánibek biydiń aldında bir arqanǵa gúwenlenip, aydalıp baratırǵan onlaǵan diyxandı kórdi. Bunday kórinislerge kózi úyrengen bolıwına qaramastan Alakoz júreginiń ústin alaqańı menen basıp gúbirlendi.

— Sorlı xalqım-ay, halıń neshik bolıp baratır?

Onıń dawısın esitpese de, ózgergen túsinen jamanlıq sezip Xiywalılardan biri sóyledi;

— Alakóz, nókerlikke ketpedinbe? SHaması xanıımızdıń jaqsı kóretuǵınınan paydalanıp júrsen-á!

Ernazar oǵan itibar bermey, Jánibek biyge jek kóriw názerin salıp edi, onıń, tek erde otırǵanı bolmasa, eki qolı artına qayrılıp baylawlı eken.

Φazıl biyge qońsılas awıldıń biyi Jánibektiń búytip qolı baylanıw sebebi, xan salıǵın waqtında durıslap óndire almaǵanına ekenin túsindi de, arashalawǵa niyetlenip, qabaǵın úye baslap edi.

— Ernazar, — dedi Jánibek. — Ózińdi tut, táǵdirge tán beriw kerek.

— Bul jıynaǵanların Jangazı tórege berip jibergen, — dedi Xiywalı salıqshılardıń biri.

Ámudáryanın tómenindegi Qońırat qalasınıń aynalasın jaylaǵan qazaq urıwlarınıń basshısı Jangazı tóre isimli biy Xiywa xanına qarsı kóp háreketleri menen belgili edi. Óz kúshin arttırıw hám atlılarına napaqa tabıw maqsetinde ázzilew qońsı awıllarǵa da shabıwıl qılıp turatuǵın edi. Ernazar onıń Xiywa xanına qarsılıǵı boyınsha birigiwdi oylap tursa da, sarbazlar azıǵı ushin qońsılas awıllardı talaǵanın jaqtırmaytuǵın edi.

— Qúshli bolsańız, móminlerdi aydaǵansha Jangazı tóreni tıymaysız ba?—

dedi Alakóz.

— Oğan siz hám mınalar soqqı beriwı tiyis, — dep salıqshı aldırǵıladı nusqadı. — Aqırı bárińizde Xiywa xanına dáreksiz.

Jánibek Alakózdıń ğijirdanın qaynatıp, ashıwlanganın bildi de, tınıshlandırıwǵa talaplandı.

— Ernazar. Teńel, Qállibeklerden ele xabar joqpa?

Ernazar únsiz basın shayqadı.

Xiywalılardıń biri Jápibekke alara qarap, ústine qamshısın kótersede, onı urıwǵa batalmay, sıypalańqırıp atın urdı.

Baylawlı diyxanlardıń biri moynındaǵı arqandı qos qollap uslap, keńirek nepes aldı da:

— Alakóz, — dedi adımın sál tosańlatıp, — Orıs patshalıǵınan qashan járdem ákeleseń?

Xiywalılar diyxanǵa emes, Ernazarǵa oliyıstı. Ernazar sóylemey eki kózin atınıń aldırǵı eki ayaǵınıń astına qadaw menen qaldı.

Salıqshılardan biri júristi shaqqanlastırıw maqsetinde sóylegen diyxanǵa bir qamshı urıp, dúris-dúris júrip ketti.

Ernazardıń bası qaytadan meń-zeń bolıp, qas qarayǵanda Fázıl biydiń awılınıń ortasınan tım-tırıs ótip baratırıp, kóshede toy keypin bayqadı. Jaslar arman-berman juwırısıp, hárjerde qızlardıń uwdır-shuwdırlısı esitiledi.

Ol Xiywaǵa atlanıp baratırǵanda, jaydaq bir atlı aldınan shıǵıp, kelesi jumada Fázıl biydiń tórtinshi hayal alǵan toyı barlıǵın aytqan edi. "Búgin juma ekenaw... Awılına zobalań turǵızıp, Salıqtı hámmeden burın aparganı ushın xan ózi menen urısqa da áketpey toyına urıqsat bergen-á, nálettiń!" dep, qayrılajaq bolıp turdı da, jáne jaqtırmadı, alǵa ketti. Armanıraq barıp jáne oylandı; "SHAqırtılǵan toydıń ústinen ótip qayrılmaw baqıllıq bolar". Atınıń júwenin tarttı. Fázılardıń úyine jaqın ashıqlıqta lawlaǵan otqa názer awdardı. Aynalasında birewler arman-berman júripti, állekimler ottı aylana otır. Ortada bir baqsı, duwtarın kókiregine qoyıp, heshkimge dıqqat bermey, óz-ózinen qosıq aytıp turıptı. Ernazardıń dizeleri qaltırıp ketkendey boldı;

"Adamzat degenniń ózi qaday túsiniksiz-á? Birewdiń qayǵısı ekinshige qanpátir. Qońsı awılınıń biyi menen bir topar jarlı diyqanı Xiwaǵa aydalıp baratır, al bular biyiniń tórtinshi hayal alǵan toyında quwanışlı mázim qurıwda. Dúnyanı suw alsa úyrekke bir pul bolǵanı kibi, baqsılardı da tek toy bolsa már, shaǵlap ayta beredi..." Ol usı oyı menen ásten-ásten qurǵa jaqınladı. Állekim tanıy sala juwırıp kelip onıń atın jılawladı.

Ernazardıń payda bolıwı bárshege álleqanday qozǵalań salıp, oğan biyler toparınan húrmetli orınlardıń biri kórsetildi. Ernazar jaqın tanısları menen qol

alısıp, kópshiliktiń dıqqatın bólse de, baqsıǵa onsha itibar bermey, aldına jayılǵan tolı dasturxanǵa qol uzatıp, juqalaw bir pátirdi tórt búklep awzına tıqtı da gúysep otırıp sóylendi.

— Bul dúnya bárqama iynińnen basıp turǵan bir múshkil eken. Jarı ómiriń kisiniń kewlin baǵıw menen ótedi.

Ol awzında taǵam barda sóylemes edi, janındaǵılardan biri tańlandı;

— SHarshasanız kerek, Ernazar-á?

Ernazar qurdı aylanıp júrgen baqsıǵa anıqlap qarap, jas Berdaqtı tanıdı.

— Hooo!

Berdag bóz kóylektin sırtınan kógis sholaq beshpeptin kiyip, basına aq sharshı tartıptı. Bálent hawazası menen jurttı jım-jırt qılıp, gileń biylerdiń qarsı aldına toqtadı da, duwtarın qol ushına sozıńqırap, basın shayqap turıp, pútkilley taza nama shertip, hámmeniń dıqqatın ózine awdarıp aldı da, jańa qosıq basladı.

ÁÁÁÁy, bılırǵıdan bıyl jaman,
Qalay-qalay boldı zaman?
Ǵárip-qáser qalmaq aman,
On tilladan keldi salıq...

Biylerdin kózleri alarısıp, aspanı-zámiyinnen bir bálemat tup-tuwrı tóbelerinen túsip kiyatırǵanday qozǵalıstı basladı. Berdag onnan sayın hawazın kúsheytip, duwtarın barmaǵı menen tıqıldatıp turıp, elde xan hámeldarları kóbeygeni xalıqtıń táǵdirlerine musallat ekenin aybınbay qosıq qılıw menen, usı toydıń húrmetli ornın iyelegen bazı baylardıń, axunlardıń, mollalardıń atın termelep, olarǵa salıq salınbaǵanın aytqan gezinde tamashagóyler dawıs qosıp shuw etti:

— Haw, tilińnen shayır!

SHayır basın shayqaǵan sayın qur shayqatıldı, shayır duwtarın kókireginiń aldına bılǵarılatsa, qur bas bılǵarılattı. Kópshilikten ruh alǵan shayır alǵa jáne eki qádem tasladı da, usı toydıń iyesin táriyplewge ótip, búgingi toy birazlardıń sel-sel kóz jasınıń esabınan berilip atırǵanın qosıq qılǵanda, tamashagóyler jáne shuwladı.

— Mıń jasa, shayır!

Bir shette bir top tárepdarlarınıń aldında tik ayaqtan turǵan toy iyesi Fázıl biy qaltırıp óziniń tobına:

— Uslap baylańlar, gúdebuzardı! — dedi de, olardıń tosań qıymılına shıdamay, juwırıp barıp Berdaqtıń qolınan duwtarın julıp alıp, ortada lawlaǵan otqa qaray zırıldı. Tamashagóyler órre-órre tikeyip ketti. Fázıl biydiń toparınan

gileń jaslar hesh nársege qaramay, Berdaqtı uslap, qolın artına qayırdı.

Qur buzılıp, Berdaqtı hám onı uslağanlardı qamashaladı. Qózdi ashıp-jumǵansha ǵalawıtlar kóbeyip, hár jerden ekewara bılsha-bılsh tóbeles shıqtı.

Jaǵday Ernazardı jayına qoymay túrgeltti:

— Káne, toqtatılńar!

Onıń ashıwlı arısladay iri dawısı qulaǵına tiygenler, neliktende, turǵan-turǵan jerinde qatıp, álleqanday tórelik kútti, biraq orta ele basba-bas. Ernazar olardıń arasına kirip, kúshli qolları menen anawsın bir, mınawsın bir túyip, shayırdı ele uslap turǵanlarǵa ayırıqsha aybat penen hámir etti.

— Bosatılńar!

Ernazar bul shayırdı óz urıwlası bolǵanı ushın qorǵap atır degen pám menen Fázıl onıń iyek astına juwırıp-aq keldi:

— Ha, bir dáldir qoldawlınıń sebebinen toyım buzılama? Bosattırmayman!

Alamanǵa Ernazardıń shayırdı quwatlawı mádet bolıp, pátlenisip keliwi menen Fázıldıń jigitlerin orap aldı, tóbelestin qaytadan qızatuǵın túri kórindi.

Ernazar ashıw menen shayırdı uslap turǵanlardı jánjaqqa taratıp túyip, onıń bilekleri baylanǵan jiplerdi kesti.

— Káne, shayır, jańaǵı qosıǵıńdı qaytala.

Berdaq bir demge de eglenbey, alaqańı menen awzın jelpip ayta basladı:

— "Ááá...Bıltırǵıdan bıyl jaman..."

Ol duwtar menen qanday qılıp yadtan aytqan bolsa, házir de tap sonday qılıp qaytaladı da:

— Endi baǵana aytıp úlgermegenlerimdi tıńlańız. Ernazar aǵa, — dep, Ernazar alakózdiń atın bas qılıp qosıp, barlıq qaraqalpaq biyleriniń Xiywa xanına jaranıw ushın jarlı xalıqqa qay dárejede jamanlıq etetuǵını jóninde qosıq toqıp ayttı.

Alaman jáne shayırdıń atın aytıp shuwlasıp, oǵan uzaq ómir tiledi. SHayırga kim nahaq qol tiygizse, onı joq qılatuǵınıń eskertip dox urǵan dawıslar da esitildi.

— Káne, shayır, juwap ber, — dedi Ernazar. — Meni nege qosıǵıńa qostıń?

— Siz-ám, biysiz.

— Nege birinshi?

— Meniń jaslıqtaǵı baqlawım boyınsha, pútkil el sizdi xalqınıń ıǵbalı ushın dep gúreskende taw kóteretuǵın, Xiywa xanına jaranaman dep at aydaǵanda bir dana tarını kótere almaytuǵın aybatlı, dana biy timsalın kóretuǵın edi. Endi, men hám mınaw xalayıq sizde, "basqańı ózińe iyildiriw ushın, iyiliw kerek" dep júrip birotala boy kótere almaǵan biydiń timsalın kóremiz.

— Durıs— durıs, — desti esapsız dawıs.

Ernazar ala kóz qaptalındaǵı biyler toparına qarap, olardıń

jaqtırınqıramaytuǵınıń uqtı da, shayırga jáne soraw berdi.

— Juwap ber, shayır, elimizdin búgingi táǵdiri qalay?

— Elimiz ashıq teńizde samal qayda quwsa, solay ıqqan bir sal der edim, bárshe xalıqqa istanat boladı, sebebi ayıp xalıqta emes, basshılarda; Biraq búgingi xalqımızdın táǵdiri kóp diywaldın arasında qısılip esip turǵan bir gújimge megzeydi. Basshıları sol gújimniń gá shaqasına, tá tamırına balta urǵan jallanba otınshıǵa megzeydi.

— Raxmet, shayır, meniń qol astımda erkinseń.

— Joq, men narazıman, — dedi Fázıl, — Meniń toyımdı buzǵanı ushın onı jazalayman, bolmasa, qaytadan meni maqtap qosıq shıǵarsın.

Adamlardıń otqa túsirmey qaqshıp qalıp ákelip bergen duwtarın qayta qolına aldı da shayır tiklendi:

— Fázıl biy, nahaqlıqtı, gárremlikti tilim kesilse de maqtamayman.

Onıń bul sózi Ernazarǵa jaǵırqıramadı.

— Háy, bala, shayırdın el basqarıwshılar menen múnásibetinde jumsaq sózleri de bolıwı kerek.

— Ernazar, — dep shaǵındı qaptalındaǵı bir bir biy, — Bul shayırdın salıq qosıǵın birinshi aytıwı emes. Meniń puxaralarım shayırdın qosıǵın kóshede baqırıp aytıp, betimnen alıp júr, óytip bizlerdi jamanlaǵansha xandı jamanlasında.

— Ernazar, eger bul shayır tilin tıymasa, ya xan salıǵın azaytpasa, pútin el buzıladı, xan bárimizdi gelle qıladı, — dedi jáne bir biy.

Ernazar Berdaqqa dóh urdı:

— Káne, shayır, bul biylerge juwabın barma?

— Tútinsiz ot, otsız tútin bolmaydı, — dedi Berdaq, — Bular durıs aytadı.

— Xalayıq, ornı-ornıńızǵa otırıńlar! — dep dawısladı, Ernazar. — Házir basqa sazandeler menen shayırlarǵa náwbet beriledi.

Xalıq guw ete qaldı.

— Berdaq she?

— Ol sońınan aytadı.

Xalıq Ernazardın juwabıya inanıp, qaytadan orınların iyeledi.

Ortaǵa bir jıraw shıǵıp, terme basladı;

"Bir degende ne jaman?

Bilimsiz ósken qız jaman.

Eki degende ne jaman?

Elewsiz kelgen jaw jaman.

Úsh degende ne jaman?

Úshkilsiz pishken ton jaman.
Tórt degende ne jaman?
Tóreligin buzğan biy jaman..."

Ernazar tamashagóylerdiń jım-jırtlıǵınan paydalanıp, oyǵa shúmgen de, jolda, Xiywaǵa aydalıp baratırǵan ózindey biy menen diyxanları kóz aldına qayta kelip, qaptalına qolın tayandı da heshkimge elespesiz ornınan túrgeldi.

Xiywadan hár qaytısqında ol birinshi gezekte Gúlziybaǵa kelip, xan sarayında qansha sırtıqqanın aytıp, sırtasqannan soń janı jubanısh tawıp, úyine kewilli keletuǵın edi. Bul saparı ol tuwrı Genjemurattikine bet aldı. Íǵbalına sol jerden Zarlıq tabıldı. Doslar apaq-shapaq kóristi.

— Jigitler júdá jaqsı xabar, — dedi Ernazar Genjemurattıń kelinshegi tósegen tósekke otırıp úlgermeya. — Endi qalay is júrgizsekte, oǵan tuw payda bolıptı, tuw! — Joldaslarınıń ań-tańı shıqqanın kórip biylik shapanın keregege ildire sala kewlindegisin birotala jayrattı.

— Men shayırlardı aspanıy qıyaldıń adamları dep, túpsiz, qaqpasız bir nársedey kórer edim. Onıń tuw bolatuǵınıń endi bildim. Onıń shayırlıǵı ushın Qaraqum iyshan quwǵanın esitip sókkenmen-ám. Endi keshirim sorawım kerek bolıp qaldı. Átteń, biylik kókirek qarapayım, shayır aldında bas iydirdedi.

— Sen, Berdaq haqqında aytıp atırsańǵoy, — dedi Genjemurat.

— Ha, onı qaydan bileseń?

— Ol ash-arıqtıń sóyler tili bolǵanı qashshan edi...

— Ash-arıqtıń tili biziń tuwımız bolıwı kerek, — dedi Ernazar.

— Ondaý sazende, ondaý xosh hawaz hár dáwirde birew tuwıladı, — dedi Zarlıq. — Men onıń Qaraqum iyshañǵa shıǵarǵan jasırın qosıǵın esittim. Qútá baplaǵan. Biraq, shayırlıq túngi ottay jalt-jalt etip janar eken, tuw bolıwǵa jaslıq etpese.

— Ózi emes, sózi tuw boladı, — dedi Genjemurat.

Ernazar júdá kewillilik penen jaǵasınıń sádeplerin de jazdırıp shay iishiwe kiristi.

— Káne, jora alıs-juwıqtan axbarat berip otır.

Genjemurat ózine tán ádeti boyınsha juqa erinlerinen mıyık tartıp, kelinsheginen uyalıńqırıp, kóz astınan oǵan bir qarap qoyıp mardıydı da, eki qolınıń barmaqların tislestirip kókiregin kerneńkiredi.,

— Bizler Zarlıq ekewimiz búgin Araldı jaǵalap júrip bir káramat kórdik. Jelxomsız náhán keme jılısıp jú. Aydap júrgen orıslardan sorasaq, puwdın kúshi menen júredi, atı "paraxod"— deydi.

Oris iliminiń hárqıylı jańalıǵına tek tańlanıw menen ómirimiz ótip baratır.

— Ernazar, — dedi Zarlıq onıń túsiniksizlew keypin anıqlanqıraw niyetinde. — Sońǵı jılları júdámá iyniń túsip ketti. Duyım jurt bolıp seniń bas kóteriwińdi kútip júrippiz.

— Xannan shiytkigen biyler kóbeydi, — dedi Genjemurat. — Olardı jıynap bir sóylesip alǵan shep bolmas.

— Haqıyqattan-ám solay, — dedi Zarlıq. — Bala Ernazar, Sayıpazar hám basqalardı aytpay-aq, biylerdiń ishindegi eń miyirmsizi Fázıl biydiń búgingi toyın berer aldında, xan máhremlerine ıza menen sarsılǵanın esittim.

— Úyi jansın onıń! — dedi Ernazar. — Jıynaǵanın xanǵa apara berip, jas qız alıwǵa az qalıp baratırǵan soń jılay beredi.

— Endi bar ǵoy. — dedi Genjemurat. — Tabanı tayǵaq biylerdi taymastay etip shegelew ushın awız eki emes, jazba axidnama dúziw kerek.

Ernazar bárháma izlep, biraq ne ekenin bilmeytuǵın nársesin házir tapqanday quwanıp sala beredi:

— Mixaylovtıń keńesi usılay edi. Sol axidnamada erteǵımızge isenim bolıwı kerek.

— Axidnamaǵa hár biy qolın salıp, mórin bassa, aynıǵan kúni aldınaǵana tutilsa, — dedi Zarlıq shaqqanlasıp. — Júdá aǵla bolar edi. Kimde-kim aynısa ayamay jazalaytuǵın sózler-ám jazılsa.

— Xan menen Merv urısına ketken biyler-ám kelebersin, bárin jıynap bir másıláhátlesip kóriwimiz kerek, — dedi Ernazar.

— Másıláhátke biziń úy tayın, — dedi Genjemurat.

Usı saparı bala Ernazardikine jıynalayıq, sebebi aynalasında basqa awıllar jaqın.

— Kóp nárseni kórip awzımız pisip kiyatır, — dedi Zarlıq, — Endi qurı sóylespey, bir axidnamanıń sózlerin jazıp tayarlap, tap sonıń aynalasında gáp qılayıq.

Ernazardıń ala kózleri Zarlıqqa kúlimledi:

— Qeńesiń júdá orınlı.

3

Xan sarayı, sırttan qaraǵan kózge qansha kórkem hám aybatlı kóringeni menen, ishi bárqulla bas ayaqsız bılıq. SHaqaları qıysıq shól torańǵılı kibi bir-birine qarsı toparlar. Onda xızmet etiwshilerdiń, saray búgin erteńnen qalmaq astan-gesten bolatuǵın shıǵar, dep qorqınıshsız ótkergen kúni bolmaydı. Ótirik-óseksiz, kisini sırtınan saymaytuǵın, ekinshini qustanı qılıp sóylemeytuǵın adam bul dúnyada joq sekili, hárkim qasındaǵısın ańlıw menen kúneltedi. Nábada, ilahiy kemsózliler, kisiniń baxtına qarsı kelmeytuǵın ashıq kewilliler sarayǵa

jumisqa ótse, bársheniń kózine shúyel bolıwdan, jansız yamasa dushpan atanıwdan qorqıp-aq, qarama-qarsı toparlardıń birine qosılǵanın, óziniń ósek shilge qalay aynalǵanın bilmey-aq, góne toranǵılǵa janasa ósken túyesinir boladı da qaladı. Toranǵıl qalay qıysayıp, qalay qarata shaqa shıǵarsa, olda solay tawlanıp solay shıyratıladı. Óytpegen, aǵın suwǵa taslangan shópıtey ıqqa ıqpaǵan xızmetker tez kúnde saray menen xoshlasadı, eger ol basındaǵı malaqayı menen tik ayaǵınan ketse, baxıtlı bolıp ǵana qoyǵanı emes, bul dúnyaǵa ekinshi mártebe tuwılǵanı.

Sonnan kelgen xanniń atı xan, saraydıń atı saray sirá buzıla qoymaydı. Zulım xan taxttan tústi yamasa óldi degen xabardan soń, duymı jurt jaqsısınan, ádilinen dámetip, jeńil nápes alǵanınan payda joq, saray sál bılıǵıp, jáne shıyraqlasadı. YAǵnıy tazadan tiklengen xan salıqlardıń jana atların tawıp, ǵáziyneni toltıradı. Sóytip xalıq táǵdiri burınǵıdan awırlasınqıraydı da, saray qádimgisinshe ótirik-óseklerge, ǵıybatlarǵa, jalalarǵa súyenip, tip-tik tura beredi, xanlıq arbası eski súrdew menen jılisa beredi.

Házirgi xanniń burınǵılarınan ózge bir qásiyetn xanlıqtıń paydasına qanday jaqsı is islense, onı óz atına ótkermey, solay qılıwdı birinshi keńes etkendi shaqırıp, saray qaymaqlarınıń arasında marapatlaydı, bazılarına sarpay-ám jabadı. Sátsizlikler ushın da solay, ayıpkerdi kópshiliktiń aldında dúrreletedi, júdá ashıwıansa darǵazap qıladı. Sol ushın da xanniń másláhátgóyleri, burınǵı ádetlerin taslap, shala oyların ortaǵa salıwǵa júreksinbeytuǵın boldı.

Saray isi biraz rawaj taba basladı. Xan óz isine, ásirese Xiywaǵa qarsı kóterilis shıǵarıwǵa yamasa orıs patshalıǵına ótip ketiw ushın tayarlanıp atırǵan qaraqalpaq qıranların tarqatıwdıń ilajın islep tınısh taptırǵanına ábden ırızı. Saraydıń ǵáziynexanasın toltıratuǵınlar kóbinese solar. Salıqlar óz waqtında jıynalıp kelip turıptı. Hátte, Ernazar Alakózge shekem múddetinde salıǵın jetkeredi.

Xan Merv túrkmenlerine shabıwılında biraz sátsizlikke ushırıp keliwden, Qaraqum iyshandı shaqırttı. Hárqashanǵı ádetinshe máhremlerin jıynadı.

— Júweisiz qaraqalpaqlardı tınıshıtıwǵa ádis tawıp, bazılarına hamal beriw menen biziń paydamızǵa jumsawdı keńes etken sizdey aqıl iyesine taǵı bir tashakkur!

Ilyshan álleqashan-aq, bul xanniń minezin bilip, ózin de soǵan beyimlep úlgergen edi.

— Biz mómindı qoyıńız, — dep ol xanniń maqtawları ushın ózin kútá naqolay jaǵdayda qalǵanday kórsetip, qızarıp, jelpiwishtey qara saqalıń qayta-qayta sıypaladı. — Káramatlı Xorezmniń quyashı, atızda qawın sarǵaysa, baǵmannan burın iyti sezedi. Biz ǵarip hám ullı Xorezm baǵınıń sonday bir iytimiz-dá!

Merv shabıwılındağı bazı sátsızlıklar ushın kewli óshińkirep qaytqan xannıń qáhárli júzi sál jadıradı, jámaátke qatnasıwshılardıń bári jeńil nepes aldı.

— Qaraqum iyshan, nayatıy dilwar fayılasıfız, — dedi xan. — Sizdi Xorezmniń arqa shegarasına jiberip bizden aldınıǵı ar aljaspaǵan. Ózińiz aytqanday, orıslardıń atlanısı sol jaqtan baslanadı.

Iyshan xanǵa minnetdarlıq penen tikeydi;

— Káramatlı quyashımız, maǵan bas wázirdiń bazı háreketleri unańqıramaydı.

Bas wázir qolındağı nanın iyt qaqshıp áketken baladay boldı da, úskini quyılıp, beti talaqqa aynaldı. Xan sóylemey kózlerin qıpılıqlatıp, Qaraqum iyshannıń otırıwına isharat etti, hám dálil talap qıldı.

— Bunıń sebebi me? — Iyshan jáne bir túrgelip otırdı. — Orıs elshisi kelgende marhum xannıń miyın aynaldırıp, qalaǵa ayrıqsha jaǵday endirdi, bu adam. Orıs elshisi menen shártnamaǵa mór bastı, bu adam.

— Marhum xannıń ózi imza shekti, men mór bastım, xalos, — dedi bas wázir shıdamay. — Orıs elshisi ketkennen keyin, onıń ornına qaldırǵan wákilin sizdiń másláhátińizge binaon quwdırdım.

— Ladannıń júregi tilinde, aqıllınıń tili júreginde boladı, — dedi Iyshan salmaq penen, — qızbańız, bas wázir. Men sizdi dozaqqa taslatıw niyetinen awlaqpan ammo, sol shártnama Alakóz usaǵanlarǵa kózgir beredi. Ol tutılǵan gezde gelle qılalmadıńız.

— Alakózdi tiri qalldırıwdı ózińiz-ám soradıńız, — dep bas wázir iyshandı urıp jiberetuǵınday keyipke kirdi.

— Til jolbarıs yańlı, bekkem tutsańız, ózińizdi qorgaydı, erkine jiberseńiz ózińizdi talaydı, bas wázir. Hár gápime toytarıs bermeńiz, men aqtı-aq, qararı-qara demekshimen. Alakózdi tiri qalldırıwdı soranǵanı ıras, onnan ullı Xorezm uttırmadı. Pám jiberseńiz, Alakóz házir Xiywanıń jolında aqtaban.

— Sol ushında qaraqalpaqlar jóninde aqıllı keńesler siziki ekenin Ullı quyashımızǵa báhá ózim aytaman.

— Ullı quyashımız, — dep Iyshan xanǵa bet burdı. — Birligi joq xanlıq shirik bóz yańlı ıdıraytuǵının sizden úyrengeńbiz. Hámir etińiz, yaki men sóyleyin, yaki bas wázirińiz sóylesin.

— Siz!

Xan oń jaǵında turǵan bir jálladıım qaqtı. Jállad bas wázirdiń qolınan jetelep sırtqa áketti.

— O— o— o! Ullı quyashımız, en jaman apatshılıq saraydağı alawızlıq! — dep Iyshan dawısın dirildetip sóyledi. — Bunı dushpanlarıńız sezbegey. Ammo, Saraydağı alawızlıqqa bas sebep, erterekte orıs patshalıǵı menen dúzilgen

shátrnama!

— Qońsılas xanlıqlar hám patshalıqlar menen hámdamlıqta jasaw, ullı Xorezmniń baxtı ushın da jaqsı emes pe?

Tıńlawshı jámaát, xannıń bul sorawı iyshandı tasqamal qıldı degen qıyal menen, oǵan apalaqlasıp qarasıp, alırıaw túwe túsi ózgermegenin kórip, hayranlıqta juwabın kútti.

— Ullı quyashımız, — dedi iyshan sabır-parasatın buzbay, — Siziń nurlı aqılıńız káramatlı Xorezm xalqınıń ǵamına qaratılǵanına iymanım kámil. Ammo, sol shátrnama boyınsha orıslar ullı elat kórinip qaldı. Pútkil kún shıǵısta qudanıń aspandaǵı quyashınan keyingi quyash siz. Sizden taraǵan nur — islam nurı, ol pútkil álemge jetedi. Ushbu nur musulman túrk sultanınıń nurına qosılsa, ele-ám jarqın bolar edi, pútkil álem ısınar edi. Bilesiz, orıslar islamǵa qarsı. Házir álemdegi en kúshli elat, ilim — hikmettiń tilsimine erisken elat inglis elatı túrk sultanın qollap-quwatlamaqta. Kúshsizdiń qolı kúshlige berilse, álem iyegimiz astında boladı.

Xan oyǵa shúmdi. Onıń keypin baǵıp otırǵanlar tilden ayrılǵanday lám-miyimsiz. Xanada shıbın qanatınıń epkini sezilerlik jım-jırtlıq húkim súrdi.

Qaraqum iyshan Xiywaǵa atlanar aldında, jansız supıları arqalı Ernazar alakózdiń jáne bir is baslayjaq bolıp, biylerdi Bala Ernazardikine shaqırtıp atırǵanın, Fázıl biydiń toyında Berdaq shayır ózin ayqın kórsetip "Bıltırǵıdan bıyl jaman..." dep qosıq aytqanın esitken edi hám olar jóninde xanǵa bildirip másláhátlespekshi edi. Sol eki jańalıqtıń qaysısı áhmiyetlirek, áne sonı bilmey bası ǵuw-ǵuw bolıp otır.

Xannıń shaqırtqandaǵı maqseti Merv túrkmenlerin jeńiw ushın neler kerekligin astırtın másláhátlespekshi edi, onıń házirgi otırısınan gúmanlı, ne oyı barlıǵın biliw kerek.

— Iyshanı, Sizdi káramatlı desedi, birinshi gezlesken adamın tap burın kórgendey, minez-qulqın, úy-ishin jaqın-juwıǵın bile beredi desedi. Bunday payǵamberlikke qalay jetistińiz?

Iyshannıń ishi ǵım etip, "meniń sayıllıqta el aralaǵan sırlarımdı bayaǵı náletiy Bektóreden basqa eki ayaqlı bende tilge almas edi, ǵargıs urǵır bas wázir sonnan esitkenlerin xanǵa jetkerip, bul jorta sorap turǵan bolmasın", degen keyip penen, xannıń otqa taplangan bawırday qızıl júzine jalt burıldı hám onıń sumlıqlı qıyıq qara kózleri jorta kúlimlemey turǵanın kórip, júreǵın bastı.

— Meni asa kóterip bahalaǵanıńız ushın minnetdarman, ullı quyashımız, — Ol hesh dálil aytpasam inanbas depte oyladı. — Men kisi menen sóylessem, tikke kózine qarayman. Sonnan ótirik, ya ıras aytıp turǵanın bilemen, xalos.

— Bas wázirim qaraqalpaqta, Máwlen sarı degenge hamal kerek dep júripti.

— Oğan hamal bergennen, beremen dep jumsaw kóbirek paydalı, ullı quyashımız. Ayıpqa buyırmasańız, sizge bir másláhátim bar, ullı quyashımız. Merv túrkmenlerine qarsı urısqa Ernazar alakóz barsa, yaqshı bolar edi. Ol oğırı kúshli ógiz, tayağı jetip gursa alğa basa beredi.

Xan onı ne ushın shaqırғandağı maqsetine juwap alǵanına hayran qalıp, mıyıǵın tartıp, kózlerin perdeledi. Usınnan paydalanıp iyshan sózin dawam etti.

— Men tús kórdim, ullı quyashımız, siz túrk sultanına adam jiberip hámdamlasıńız...

— Sayaxatshılardıń aytıwına qaraǵanda Túrk sultanı menen orıs patshası arasında kelispewshilik kúsheygen.

— Musılman menen kápirdiń birikpewi quda buyırığı, ullı quyashımız. Túrk sultanın qollap-quwatlawshı ullı-ullı elatlar kóp. Eger solarǵa qol sozsanız, sizdey ullı islam quyashı pútkil Kúnshıǵısqa jáne kúshlirek jaqtı berip, aynaladağı xanlıqlar tek siziń nurıńızda jasaytuǵınına imyanım kámil.

Xanniń, tula bedeni balqıp, biraz oylanıp alıw ushın kózlerin perdeley baslaǵanı sol, esik tars etip ashılıp, bas wázirdi arjaǵınan birew tewip jibergendey pát penen atılıp bosaqadan ótti de dús tómenine jer tisledi:

— Ullı xanı, jáne kóterilis! Qalalılar!

— Pal bar jerge hárre úymeleydi, ullı quyashımız, — dedi iyshan asıqpay. — Bunda da orıslardıń tási, bolsa táájip emes!

— Áy, aqılsız wázirim, jamanlıq ákelgen haqıyqatlıǵıńnan quwanış ákelgen ótrigin abzalıra q edi, — dedi xan albıramastan hám kózleri alarıp lalı shıqqan, máhremlerine oliydi. — Ózimizdiń qalalardan-ám jaw bolar ma?

Máhremlerge jan enip jabırlastı:

— Álbette ullı quyashımız.

— Aldı alınbasa, orıs tási kúsheye beredi. Balanı qundaǵında gúm qılıw kerek, ullı quyashımız.

— Olay bolsa, biziń menen birge júresiz, — dep qozǵaldı xan.

Olar atlanıp shıqqanda xanniń atlı láshkeri kóterilisshilerdi Saray aldında qamshılap quwıp júr eken, xandı kórip láshker basılar hawıjlenip, nókerlerdiń nayzadan paydalanıwına hámir etti. Bir zamanda-aq kóterilisshilerdiń tobi buzılıp, serpile qashtı.

Xan menen birge bul kórinisti baqlap turǵan lyshai biraz biypárwa kisi qusap, xanǵa da burılmastan sóyledi.

— Ullı Xorezmniń nurlı quyashı, qarańǵı aspanda shaǵırayısqa juldızlar quyash shıǵıwdan ǵayıp bolǵanı kibi, ilǵal maydanında siz payda boldıńız da, ózlerin juldız sanaǵanlar battı, aynala jaqtılandı. Ullı quyashımız, bir ráwiyat bar, iyt tez-tez dáret jep turmasa, kózi qapıarmış. Iytlerdiń basshıları birotala

nıpqırt etilsin!

Eki kózi aldında qaratılğan xan mıyıq tartıwı menen alğa jılistı:

— Bulardı nıpqırt qılıp, qaytadan Merv túrkmenlerin shabaman!

Xan aldına Bas ásker bası keldi

— Ullı xanım qalalılardı tınıshıttım, ammo, Ábdıraxman isimli bir basshısı tuttırmadı.

— Qayda joǵaldı?

— Góne úrgenishlilerge ya qaraqalpaqlarǵa qashqan bolsa kerek.

— Jerge kirse aydarınan, aspanǵa ushsa ayaǵınan tartıp aldım keltireseń! — Xan bas wázirine burıldı. — Merv urısına atlanısqa Alakózdi aldırarsız. Otken saparı salıqtı kem ákelgenin bánelep, shaqırtasız. — Xan shep qaptalındaǵı iyshañǵa bet burdı. Siziń máslátıńızge binoan túrkiya sultanına elshi jiberiwdi oylap turıppan.

Iyshan atınan awdarılıp túse sala, kannır qarday aq atınıń aldırǵı eki ayaǵın qushaqlap, áwele zárǵısına mańlayın tiygizip, sońınan altın mıyıqlar menen jıltıraǵan gewishiniń ultanınan súydi hám murnın pırq-purq tartıp jıladı.

— Atlanıńız, siziń nayatıy lák niyetliligińızge isendim...

4

Gúzdiń basında qonaq kútiw dım ǵana qolaylı; birinshi jaǵınan barlıq palız eginleriniń, jemislerdiń pisikshiligi bolsa, ekinshi jaǵınan, qansha qonaq kútseń de úy tarlıq qılmaydı, ele hár aǵashtıń astı óz aldına úy. Eń baslısı, dasturxan jayǵanday hal bolsın, hal bolıwı da múmkin, peyil bolsın, ashıq kewil bolsın.

Bala Ernazar "aǵa biyge" qosılǵanda qırqlaǵan jigitke bir xızmet etkennen keyin, qayıp onday dasturxan jaymaǵan edi. Ernazar alakóz bir kórgeninde eskertip, úyine eldiń gileń basshı biyleri keletuǵın bolǵanı ushın kútá jaqsılap tayarlanadı. Qeń hawızlı úyiniń aynalasın qaytadan tazalatıp, suw septirip, payızlı sayamanlardıń bárine qıylı-qıylı gilem, palas, kiyiz, kórpeshelelrdi tósestirip tasladı. Atqosshısın Xiywaǵa jiberip ǵoza, júzimniń suwın aldırdı. Oǵanda qánáát etpey, awılınıń jas kelinsheklerin jıynatıp, bes batpan geshirdi túydirip suwın sıqtırdı.

Qonaqlardıń keliwine qarap ekew-ara bir qoy soyıwdı xızmetkerlerine tapsırdı da, olardıń ald kóriniwden dalada turıp barlıǵın ózi kútip aldı. Ernazar alakózge ayırıqsha húrmet kórsetip, iynine asıldırap atınan túsirdi.

Ótken saparı xan menen Merv urısına qatnasqan biylerdiń de birazı keldi.

Hárkimdi hárnárse qızıqtırǵanına qaramastan, ózara sáwbetlesiwler kútá biyhazar baslandı. Merv urısı jóninde gáp bolıp, bir biy xannan Alakózdi soraǵanii ayttı. Ol bul gápti juwapsız qaldırǵanı ushın árgimeniń baǵıtı ózgerip,

biyler salıq jıynawda júdá qıynalıp júrgenin talasa gáp qılastı.

Állekim jas Berdaq shayırdıń "Salıq" degen qosıgın kóshedegi balalardan esitkenin aytıp edi. Ángime óziniń bolashaq arnasına ap-ańsat tústi.

Ernazar alakóz hár qashangısına awırlasıp, júdá kem sóylep otır edi. Gáptiń ireti kelgende irkilip qalмай, ángimege aralastı.

— Qádirdanlarım! — dedi ol usı sózge ayırıqsha máni berip. Alakózdiń awzınan bunday jumsaq sóz onsha shıqpaytuǵın edi, hámme oǵan ayırıqsha dıqqat awdardı. — SHayırlarǵa itibar bermes ekenbiz, Berdaq qosıǵında aytqanınday-aq, zaman jıldan jılǵa jaman bolıp baratır. Ózi az sanlı elde alpıstan aslam biy barmız, jáne qansha onlıq, eliw bası, júzbası júr. SHınında, bárimiz xalıqtıń moynındamız. Xan birdi aytsa, xalıqtan eki-úsh qılıp óndiremiz.

— Áne, sol ushın da biziń, bala gezimizge qaraǵanda házir ash-arıq penen diywana kóbeydi, — dedi biylerden biri.

— Atqa minerler de, baylar da kóbeydi, — dedi ekinshi biy.

— Elde ash penen toqtıń jigi ayrılıp baratırǵanı bir eldi eki bóliwdiń jáne bir túri, — dedi Ernazar alakóz. — Kerisinshe, biriktiriwimiz tiyis.

Xámmeden jas kishi hám mezban bala Ernazar ireti kelgen jerinde de ózin tutup otır edi, Alakózdiń gápine sóz qospay tura almadı.

— Ernazar aǵa, usılay bas qossaǵ ǵana ǵawqıldasıp, el súyetuǵın adamlarmız. SHeshiwshi bir ilaj tabalmaymız, ne maqset penen birigetúǵınıımızdı, kimge qarsı jaraq kóteretuǵıımızdı bilmeymiz, sirá.

— Aqlǵóy kóp, biraq aql joq, hásiret kóp, biraq nege hásiret shegiwdi heshkim anıq bilmeydi, — dedi Raxmanberdi biy.

Alakóz qaltasınan bir buwın qamıstay shıyratılǵan qaǵaz shıǵardı.

— Qádirdanlarım, biz Zarlıq, Genjemurat úshewimiz keńesip, bir axidnama jazıp shıqtıq. Maqul deseńiz oqıyman.

Hámme siltidey tındı.

— Elimizde alpıstan aslam biy bar, sol ushın "alpıs biydin axidnaması" dep at qoydıq.

— Oqınız, — dedi kópshilik.

Ernazar alakóz alaqsınıǵa abınıńqırıp, qaǵazın ottıń saǵımına tutup dawısqa salıp oqıdı:

ALPIS BIYDIN AHIDNAMASI

"Házir pútkil álem shaypatılıp, adamızat qozǵalań tawıp turıptı. Eller arasında, xanlar hám patshalar arasında qarım-qatnastıń jolları shiyelenesip, kúshliler ázzilerdi jep, azdı múnjiwge ótti. Bunday alasapırań zamanda qaysı eldiń birligi báhargi muzǵa aylansa, bárshe eli qul bolıp, ústilerine hásiret

nóseri jawadı, insan táǵdiri qıl ústinde qaladı. Biz, bárshe qaraqalpaq biyleri, ústimizge dónejaq misiwbettiń aldın alıw ushın mınalargá axid etip, ushbu axidnamaǵa qol basamız, mór salamız.

Bizler ushın eńbaslı shárt — birlik.

"Birlik" — "qaraqalpaq xanlığı" degen sóz. Qaraqalpaq xanlığın dúzemiz.

Qaraqalpaq xanlığı, Xiywa xanının óz aldına bólinip, ózi jasaǵan jerdiń, suwdıń iyesi ózi boladı. Xan bárshe biydiń másláháti menen qoyıladı. Xan eń áwele Ámudáryadan tikkeley saǵa alatuǵın úlken arnanıń qazıwın baslatadı.

Kimde kim elge, xanlıqqa sadıq bolsa, oǵan keń jaylaw, waqım jer, suw beriwdi xannıń basshlığında biylerdiń másláháti sheshedi.

Jersiz, suwsız bir shańaraq qalmawı tiyis.

Oris patshalıǵınıń Xiywa xanına qoyǵan talabına sáykes qol astında qul, shorı satıw, satıp alıwdı qadaǵan etedi.

Pútkil qorısı elatlar menen aǵayın-tuwsıqanlarsha jasap, sawda-satıq qıladı. Óz dinińe qılap qılmaydı, basqa dindegiler menen-ám jaw bolmaydı.

Qaraqalpaq xanlığı ótmishtegi aqıllı babalardıń, atı ápsana Mamanbiy hám Aydosbiy babalardıń óz xalhınıń baxtı ushın oylaǵan eń jaqsı niyetleriniń dauam ettiriwshileri boladı. Balaların ilim-hikmetke úyretiw ushın mınaw oristiki, mınaw ózbektiki ya qazaqtiki mınaw turktiki ya inglistiki dep tańlap otırmaı, imkanıyatı bolǵan bárshe ellerden ilim-hikmetli adamlardı shaqırtadı, eń aqıllı, intizamlı, zeyinli balalardı basqa ellerge oqıwǵa jiberedi. Hárбір perzent ata-babası ekken nálsheden jemis óndiretuǵın bolıp tárbiyalanadı. Hárбір biy, hárбір basshı qolastındaǵı jas návshelerdiń táǵdiyrine juwap beredi. Xan bunı eń baslı isim dep sanaydı.

Xanlıqtı saqlap turatuǵın onıń láshkeri bolıwı tiyis. Sol ushın hárбір biy, hárбір urıw bası — ózin qaraqalpaq xanınıń áskerbasısman, dep eldiń hárбір jigiti ózin qaraqalpaq qıranı dep biledi. Eldegi hárбір at qırandiki bolıp esaplanadı. İlǵal kúni tuwsa, hámme qol ulasıp jawǵa qarsı sawashqa shıǵadı. Eger kúsh azlıq qılıp, el basına awır qáwip dónse, ata-babalarımızdıń jolı menen birinshi járdemdi oris patshalıǵınan soraymız. Alistaǵı patshalıqtan járdem kelip úlgermeytuǵını málim bolsa, kimlerden járdem sorawdı biylerniń másláháti sheshedi.

Qaraqalpaq xanlığının ishki dushpanı — wrılıqshılar dep sanalsın. Jumıssızlar, paraxorlar hám ótirikshiler urılıqshılar menen teń delinsin. Kisiden zat alǵan adam iyesine qayıp bergenshe óz atı menen emes "qarızdar" dep atalsın.

Xanlıqtıń ishki hám sırtqı dushpanları teńdey qaralanıp heshqanday ayanısh bolmasın.

Kimde kim ushbu axidnamanı buzsa, ózi ólimdar bolıp, mal-múlki qaraqalpaq xanlığınıń. ǵáziynexanasına. túsirilsin.

Awmiyin!

"Ahidnama" Qazaqdárya boyında Xidjri 1269 yılında, radjap ayında pitildi".

Sam-sazlıqta birewge birew qarastı.

— Ernazar aǵa, júdá tereńnen oylapsız, — dedi mezban, sam-sazlıqtı birinshi buzıp. — Bul xanlıq erktegi xanlıqlarǵa usaydı, eger iske asıra bilsek, izimizge óz elimiz ǵana erip qalmay, pútkil álem bizden úlgi alıwǵa keler edi.

— Heshqashan óz atı menen xanlıqqa birikpegen xalıq xanlıq dúzip, sonısı menen birge álemge ayǵaq bolsa, onnan artıq baxıt barma dúnyada?— dep Genjemurat, juqa erinlerin bir sıypalap qoyıp, aytqan pikirine kimniń qarsı shıǵatuǵının kútti.

— Ooo, pańqıldaq biyler! — dep aq shashlı, tandır bas Jánibek biy sál kek etiw túrin kórsetip, mıyığın tarttı: — Biziń qaraqalpaqlar ushın taxt— jer, taj— aspan, onnan basqa heshteńe bolıwı múmkin emes.

— Eger múmkin bolsa she?— dedi jas biylerden biri.

— Quwanaman, ahidnamaǵa qol basıp, mór salaman, sebebi urıwımızdaǵı ashlardan salıq jıynawǵa ayap, Xiywada hámmeńizden kóp aqiretlenip júrgen men. Xiywadan qutılmaq hátte basımdı sadaqa qılar edim, — dedi Jánibek biy.

— Mende bir qáwip bar, — dedi gileń súyekti ayqastırıp, buwıp qoyǵanday arıq Sırım biy. Onıń pikiri ǵana emes, mınaw túri-túsi, kelbeti menen qalay el basqarıp júrgeni tap házir eslerine kelgendey, hámme oǵan mıyıq tarta qarastı. Arıq biy kóp kózlerdiń atqılawınan aybınbadı. — Meniń qáwipim, — dep dawam etti ol, — hár biy ásker bası depsiz, bul durıs, hár bir jigıt qıran depsiz, bul da durıs, al hár bir at qırandıki depsiz, áne bunı iske asırıw qıyın.

— Qıyın emes, — dedi Ernazar alakóz. — Hár awıl, hár urıw bir biydiń qolastında. Sol awıldaǵı bay da biydiń qol astında...

— Zorlaysız, májbúrleysiz, — dedi Zarlıq.

— Zorlasaq, mejbúrlesek, teńligimiz qáne?— dedi Sırım biy.

Gáp kópshilik biylerdiń kewlinen shıqsada, oǵan qosılıwǵa hesh qaysısı batına almay, jáne birewdiń sóylewin kútip hal sinastı.

— Berdaq shayır qaraqalpaq xanlığında bas shayır bolsın, — dep qosılmaq qayter eken?— dedi Zarlıq. Bul olardıń Ernazar menen burında da aytısқан pikiri edi, kópshilikten quwatlaw sóz shıqpaǵanı ushın, — Meyli házirshe qoya turayıq, — dedi.

Bası tolı qaptıń awzına qoǵan shımshıqtay ǵana, domalaq semiz Qádirmuxamed biy tamaǵın qırınıp, ósik qasların uıyńkirep oshaqqa túkirindi de,

irsildap ornınan sál jilisti;

— Páp-pákize elge awırmanlıqtıń ne keregi bar? Bunday xanlıq bolıwı múmkin emes. Sebebi, heshkim artıq-aspay at bermeydi. Ańsatı, Xiywa xanına on eki úyden bir nóker berip, on eki múshemizdi on eki jerden qısıp, júre bergenheimiz abzal.

— Eger usı otırǵan biylerdiń kópshiligi qosılsa, qosılasańba?

— Oylanıp kóremen.

— Ernazar aǵa, — dedi bala Ernazar olardı esitpegensip...

— Men bul axidnamańızǵa baslap qol basaman, mór salaman..

Biylerde tańlanıw, ishten gúrsiniwler payda boldı.

— Sıya-sawıt! — dedi Ernazar alakóz.

Sıya-sawıt, qaǵaz anaw-mınaw shańaraqtan tabıla bermeytuǵın edi. Úy iyesinde bári saz eken. Ortaǵa astaqtı ákeldirip, onıń ústine bir neshe bet aq qaǵaz benen qamıs saplı eki qálem qoydırdı. Ernazar alakóz astaxtaǵa eńkeyip otırıp, aldı menen ózi qol basıp mórin saldı da, bala Ernazarǵa usındı.

Ol wádesin shaymalamadı.

Onnan soń Genjemurat biy qaltasınan mórin shıǵardı. Tandırbas Jánibek biy mórin búrmeli qaltadan shıǵaraman degenshe kóp waqıt ótti. Onı birden ójetlenip qalmaspeken dep, ishten tınıp otırǵanlar barmaǵın sıyaǵı malǵanın kórip kózleri apalaqlap, qolları qaltıray basladı.

— Bir-eki kún oylanıwǵa púrsat joqpa?— dedi shımshıq bas Qádirmuxamed ózine náwbet jetkende.

— Arjaǵıńa ótker— dedi Ernazar alakóz ashıwlıraq.

Arıq Sırım biy mórin álle qashan tayarlap tili menen jalap otır edi, axidnamanı ózinde kóp tutpay kelesi biyge ótkerdi.

Esigirektegi jas biy axidnamanı qolına aldı;

— Jas úlkenler, babalarımızdıń aqlı jetpegen is islenip atır.

— Óydeme, qádirlim, — dedi Ernazar alakóz. — Bizlerdiń de kelesi áwladqa qaldıratuǵın islerimiz kóp.

— Máselen, atı ápsana Maman biy, Aydos baba nendey jaqsı is islep ketti?— dedi kópshilikten bólingenine ishi ashıy baslaǵap shımshıq bas Qádirmuxamed.

— Ótmishti durıs bahalaw ushın sizge úlkenirek bas kerek.

— Satqın Aydos babanıń isin qalay dawam ettiremiz. — dep tonqıldadı esigirekten bir dawıs.

— Aydos babanın eki balasın el qorǵaw ushın wrısqa jiberiwiniń ózi de úlgi, — dedi Alakóz sál qızırqırıp.

Qádirmuxammed sóylemesten ǵorbańlap, sońınan túrgele sala shıǵıp ketti. Onıń izinen biylerdiń yarımınan kóbisi ókshe kóterdi. Olarǵa mirát salǵan adam

bolmadı;

Mamıt biy dúmpiw menen shıǵıp ketip edi nelikten de qaytıp kirip axidnamanı soradı. Qolına alıp oyaq-buyaǵına únilip kórip, qaltasınan mórın alıp bastı da jáne úniz shıǵıp ketti.

Heshkim oǵan tańlanbadı, izinen gáp qılmadı da.

— Bul axidnamaǵa qol jıynaw dawam etsiniw, lekin orıs patshalıǵına xabarlawǵa adam ketsin, — dedi, qalǵan biylerden biri.

— Men baraman, — dedi Zarlıq shulǵıp.

— Men de baraman, — dedi Genjemurat.

— Qádirdanlarım, — dedi Ernazar alakóz— Búgingi isimiz házirshe sır.

— Jańaǵı ketkenler?

— Bársheniń kewlinde tuwǵan eline degen muhabbet ushqını boladı, — dedi Alakóz. Sonlıqtan heshqaysı házirshe heshteńe dey almas.

— Olardıń kópshiligi qırman atıw ushın samal kútetuǵınlar. Sol ushın házirshe bári de úndemey júredi, — dedi bala Ernazar.

Al endi bul axidnamaǵa jańa ketkenlerge de qol bastırıp mór saldırw jaǵı qalay boladı?

— Bunı Ernazar aǵanıń moynına júkleymiz, — dedi bala Ernazar.

— Xanımız kim?— dedi jáne shıdamsız biy.

— Alpıs biy axidnamaǵa túwel qol basıp, mór salıp bolǵannan keyin másláhátlesemiz.

— Onda xannıń mákan jayı qáyer boladı?— dedi jáne sol shıdamsız biy.

— Házirshe hámmemizdiń mákanımız atımızdıń eri bolıwı tiyis.

Biyler Ernazar alakózdiń juwabına qanaatlanıp, shıdamsız biydi kóz qarasları menen atqıladı.

— Ólimnen basqa istin ertesi jaqsı. — dedi Ernazar alakóz hámmenin dıqqatı bir tárepte turǵan gezde ysti tezletiw ushın. — Endi, bárshemiz aqıl qosıp orıs patshalıǵına xat jazıwdı baslayıq.

— Baslayıq.

Ernazar alakóz tap házirgidey dim ańsat, tez birigiw boladı dep oylamaǵan edi, quwǵanınan isti tezletip qaǵaz benen sıya-sawıt turǵan astaxtanı aldına tartıńqıradı. Biyler isenim menen mollam dógereklesti...

* * *

Eń jaqsı tilek, — ómirińniń qısı bolmasın. Eń jaman tilek— ómirin mudamı qıs bolıp ótsin.

Tábıyattıń qısı hesh gáp, qalıńıraq kiyineser, ot jaqsan, jılıysar. Qaraqalpaq eliniń ómiri mudamı qıs edi, ala awızlıqtıń qısı edi.

Áne, sol qıs búgin bir topar qaraqalpaq biyleriniń axidnama astına qol basıp, mór salıwı menen, bir náwiye bosasqan yańlıdı. 1743-jılı atı ápsana Maman biy Peterburgqa aparǵan xattan son sarras bir júz on jıl ótkerip alsa da, gúzdiń jańǵa jaǵımlı bir keshesinde, qaraqalpaq biyleriniń bir toparı Ernazar alakózdiń bassılıǵında qaytadan bas qosısıp orıs patshalıǵınan járdem sorap túni menen xat jazdı...

Kóp keshikpey-aq, sol xattı orıs patshasınıń Orenburgtaǵı wákilxanasına jetkeriw ushın Zarlıq penen Genjemurt ta jolǵa ráwana boldı.

Aqibeti qayırılı bolsın, ilayım!

5

Jaslar bir nársenge shın iqlası menen asılsa, onıń qolın jazdıǵanday kúsh bolmaydı, jaslar bir nárseni úyreniwge jan-táni menen berilse, úyrenbeytuǵın sır qalmaydı, eger gejirlense, bárin kerisinshe qıladı, sol ushın, baslısı, jaslar jaqsılıqtı maqset etsin, soǵan jetiwge tolıǵı menen iqlası berilsin.

Orıs tálim-bilimnen úyreniwdi maqset etip Orenburgqa kelgen eki jas azannan keshke sheyin tinbay jumıs islewlerine, sharshaǵanlıqlarına qaramastan alǵa qoyǵan maqsetlerinen sheginbedi... Orıs tilinde erkin sóylesetuǵın boldı. General-gubernatordıń jayında tańnıń atıwınan kúnnin batıwına isleytuǵın Mixaylov penen keshte kóriskenshe asıǵıp, háriplerdi úyrendi, kem-kem jazatuǵın, oqıytuǵın, al Qállibek hátte Mixaylovtıń ózindey bolmaǵan menen azlap sızatuǵın, súwret salatuǵın dárejege jetisti.

Mixaylov balalardıń iqlasına, zeyinlerine ırza. Jumıstan ábden sharshap, ya basshılarınan keyisnama esitip, keypi túsip kelse de, balalardı kórse bárin umıtadı da, ájik-gújik islesiwdi baslaydı. Geyde hárbir sabaqtı ejelep tań atıratuǵın payıtları da boladı.

Úshewi arasında doslıq-tuwısqanlıq artqanı sonshelli, qanday qıyınshılıqqa tap bolsa da, birin-biri ayıplamay, suwıq suwǵa bet-qolların juwıp jumıslarına tarqasadı.

Teńel menen Qállibek soǵı gezleri qol ushı talaplarǵa ótip, bardamlı baylar menen sawdagerlerdiń bir-birin jasırıp, gá aǵashtan, gá gerbishten kórkemlep salatuǵın jaylarında isleytuǵın boldı. Bul jaǵday olarǵa hámme jaǵınan qolaylı shıqtı. Sebebi, Ernazar aytqanday, puw menen júretuǵın arbanın sırım úyreniwge sahrayı qaraqalpaq balaları túwe anaw-mınaw páslew shańraqtan shıqqan orıs balalarıda jolatılmaytuǵın edi. Bunu Mixaylov eskertpey-aq, túsini;

— Grigoriy aǵa, bizde "ustalı el dúzeler" degen danalıq bar, usta bolıp qaytsaq ta úlken is, — dep táǵdirge qayılshılıq bildirdi. Biraq heshqaysı állekimnen keyisnama esitpewge tırısıp, kimniń jayına jumısqa barsada, bar

ıqlasların saldı, jırımsız, tınımsız isleydi,

Mıńsan ǵalma-ǵallı waqıt zımırıp óte berdi...

Mixaylov bir kúni qos shákirtine quwanışlı xabar tawıp keldi;

— General-gubernator aqırı kelisti. Qaraqalpaq eline járdemge úlken bir otrıyad tayarlaymız, hátte ózim baslap baraman dedi. Maǵan shákirtlerińe iqtıyat bol, bálkim áskerbasıǵa dilmash qılıp áketemiz, dedi.

Balalardıń hárqaysısınıń etegine ay kelip túskendey quwanıp úshewi de uyıqlamay túni menen áńgimelesip, hárqıylı oylar menen jattı. Azanda, uyqsızlıqtan basları meń-zeń bolǵanına qaramastan, hárqaysısı óz jumısına kúndegisinen kewilli tarqastı.

Mixaylovtıń tanısarı, alıs-juwıqtan xabar aytısıp otıratuǵın dos-yaranları da kóp edi. Bazda solardıń qıdırıp kelip, hárqıylı ellerden xabar aytıwları, elege sheyin súrginde júrgen Dekabrshilerdiń táǵdiyrleri haqqında pikir júritiwleri eki qaraqalpaq balasında el táǵdiyrin jaqsılawda ne kerek degen oylar payda etti, uzın shubay qiyallarǵa jeteledi.

— Grigoriy aǵa, — dedi bir jola Teńel. — Sizge kelip sóylesetuǵın, bazda alıstan xat jazatuǵın doslarıńızdıń xabarlarınıń rámáwizine qaraǵanda, ullı Rossiyanıń táǵdiyrine tiyisli kóp jańalıqlardı tap dushpanlarınan esitip aytatuǵın sıyaqlı.

— Durıs, sezgenseń, — dedi Mixaylov oǵan ırzalıq penen. -aqıllılar dushpanlarınıń ótirigin-ám tıńlap júredi. Mine, máselen, mınaw xat Tobalsk guberniyasındaǵı dekabrshi dostımnan, — dep ol qaltasınan xat shıǵarıp aldına jaydı da oqıdı; — Mixaylov dostım, okean jaǵalarında kit (jayın) awlawshı Amerika korabllerinde kóp áskeriy qural-jaraq kórdim. Qáwiplenemen... — Mixaylov qalǵan jaǵın oqımay balalarǵa qaradı.

Teńeldin shırayı ózgerińkirep:

— Bunnan urıs iyisi ańqımay ma?— dedi.

— Solayırmaq. Bul xatta Amerikalılardıń inglis hám franqızlar menen bir ekenligi aytıltı.

— Patshalarǵa ne jetispeydi eken?— dedi Qállibek.

— Dúnyaǵa toyımlıq bolmasa kerek, inim. Tariyxqa oy jibersek, patshalar tek qol astınıń keńeyiwi ushın urıs qıladı, kishi-girim xanlıqlardı, ázzilew patshalıqlardı ózine baǵındırıp qoyıwdı bárháma gózleydi.

— Grigoriy aǵa, — dedi jáne Qállibek— Siziń ayıtıwınız boyınsha Dekabrshiler patshaǵa qarsı bolıp súrgin qılınǵan. Soǵan qaramastan bazılarınıń sizge jazıwına qaraǵanda, orıs patshalıǵınıń dańqı dese hárberi jan beriwge tayar.

— Patsha basqa, patshalıq basqa, inim, — dedi Mixaylov soraw ushın da, juwabı ushında qánáátleniw sezimi menen. — Dekabrshiler áne usıǵan túsinip

háreket etedi. Sebebi olar elin súyedi. Óz elin súygenler ózge eldi de qorlamaydı. Eger patshalıq dekabrshiler oylaǵanday bolsa, men sizlerdi Peterburgqa álle qashan ertip áketken bolar edim.

Usılayınsha, olar hárqıylı xalıqlar, mámleketler arasındǵı qarım-qatnaslar jóninde de kóp sırlasıp, orıs patshalıǵınıń sırtqı siyasatın geyde unatıp, geyde dım jaqtırmay gáp qılısatuǵın boldı. Áńgimeni áwele Mixaylov baslaydı. Sońǵı sóylesiwde Mixaylov general-gubernator qaraqalpaqlarǵa járdem etiw wádesin shıntlaǵanın xabarlap bolıp, jáne pútkil orıs patshalıǵı jónindegi janashırarlıq áńgimesin dawam qıldı. Áweliinde ol Nikolay patshanıń inglisler menen hamdamlasıwǵa umtıǵan siyasatı jóninde gáp qılıp, bul isi ushın maqtaıp edi, biraq patshanıń tiykarǵı niyeti eki mámleket arasındǵı paraxat qarım-qatnastı, kúsheytip ilim-bilim almasıw siyasatı emes, jaqın shıǵıs elleri ústinen húkimdarlıq etiwge birlesiw eken. Usınısın jaqtırmadı.

Jáne birde, jumıstan kútá táshwıshlı kelip sarsıldı:

— Nikolay patsha eldiń basına qattı awırmanlıq salatuǵın túri bar. — Eki shákirtiniń kózlerinde de abırjıw hám biliwge qumarlıq kórip, áńgimesin dawamladı. — Bilesizlerme, inilerim, Turkiyada biziń dinimizdegi enapat elatlar bar edi, solardıń bári bizge, orıs patshalıǵına baǵınıwı kerek dep Nikolay patsha qatań talap penen elshi arqalı xat jiberipti.

— Sebebi bar shıǵar? — dedi Teńel.

— Sebebi, sol Palestina degen eldegi "káramatlı orınlar" ushın katolikler menen biziń dindegi pravoslavniylar arasında jánjel kóterilgen. Nikolay patsha sol jánjelden paydalanıp pravoslavniylardı ózine tartıwǵa niyetlengen dá!

— Ástawpıralla! — dep Qállibek tańlanıp, úzilejaq gápti jalǵastırıwǵa asıqtı. — Sonnan Nikolay patshanıń xatına Turkiya sultanı juwap qaytarıppa?

— Qaytama ol óshegisip, inglis hám ffrançıya basshılarına ótinish qılıp, birigip, olardıń teńiz eskadrasın shegaramızdaǵı Dardanel buǵazına kirgizipti, bul demek Qara teńizden berman ótedi degen sóz.

— Nikolay patshanıń da bilgeni bar shıǵar, ilaj qollanar.

— Ol Turkiya sultanına óshesip, onıń tásirindegi Moldaviya hám Balakiya knyazliklerine orıs láshkerlerine basıp kirgizip otır.

— Ótken rette, Tabolskten kelgen xatta Amerika korablleriniń jasırın maketleri jóninde shamalaw aytqan edińiz. Olar sol Dardenel buǵazına teńiz eskadrası kirgiziliwi menen sabaqlas emespeken?

— Teńel, júdá hayran qalarlıq, oylanarlıq pikir ayttıń, — dedi Mixaylrv oǵan tańlanıp. — SHınıńda olar sabaqlas bolsa itimal.

— Al, endi Grigoriy aǵa biziń elge jollanatuǵın otryadtıń tayarlıǵı qalay, qashan júredi?

— Tayarlıq jaqsı. General-gubernatordıń aytıwına qaraǵanda, bul sırlı is. Ketetuǵın kúnde ózim aytaman, "shákirtleriń de biyǵam júrmesin" dedi.

— Tún yariında uyqıdan oyatıp áketse de tayınbız, — dedi Teńel.

— Grigoriy aǵa, — dedi Qállibek. — Usınnan turkiya sultanı menen Nikolay patsha urıssa, qaysısınıń isin haq der edińiz?

— Ekewinde de haqlıq joq.

— Eger urıs bolın qalsa qaysı tárep jeńer edi?— dedi jáne Qállibek.

— Álbette, biz orıslar, jeńemiz. — dedi Mixaylov oylanbastan.

Olardıń sóylegenin tıńlap turǵanday állekim asıǵıslıq penen áynekti tıqıldatıp urdı hám Mixaylovtı sırtqa shaqırdı.

— General-gubernatordıń shabarmanınıń dawısı, — dedi Mixaylov biraz táshwishli kiyinip atırıp.

— YAsha, elge ketemiz. — dep alaqaýladı Qállibek.

Mixaylov sırtqa shıǵıp, shaqırtıwshı menen únsiz ketkeninen tún yarımında, ele uyqsız kútip otırǵan eki jigitke kelip gúrsindi;

— Urıs! Turkiya menen urıs baslanıptı!

Jayǵa hásiret samalı kirip birneshe demlik únsizlik húkim súrdi.

Tań atpay pútkil Orenburg gúyzeliske tusıp, kóshelerde atlılar kóbeydi, áskeriy kazarmadaǵı soldatlardıń áskerbasılarınıń buyırıqları astında urısqa atlanıp baratırǵanı kórindi.

Mixaylov kútá úlken sarsıq penen sál dúńkilew mańlayınıń terin bir barmaǵı menen sıyırdı:

— Inilerim, endi sizler elińizge qayıtıp, Ernazarǵa, usı músiwbet sebepli járdem bolmaǵanın aytıńlar.

— Haw, Grigoriy aǵa, — dedi. Teńel áynek aldınan ótip baratırǵan soldatlardan kóz almay. — Bul urıstan biz qashıp kete almaymız!

— Írastanda ketpeymiz;— dedi Qállibek tirishelenip.

— Birinshiden, bizlerdiń ketiwimiz ólimnen qorqıw, ekinshiden, bizler ám úlken urıs kóriwimiz tiyis.

— Bilemen, tek ǵarrılar ólimnen qorqadı, olar ómir jolınıń azayıp qalǵanı ushın qorqadı.

— Ótken dáwirden qalıp júrgen adam joqlıǵın oylasa kerek.

— Aytpaqshı, Qállibek, — dedi Mixaylov awır oyǵa shúmgen qáddin buzbastan. — Sen júrgen jollarındı sıızıp qaǵazǵa túsiriwdi, azlap súwret salıwdı úyrenген ediń ǵoy, sońǵı gezde heshteńeńdi kórmeymen.

— Usı waqıtqa deyingimniń bári mázi shınıǵıw eken ǵoy, aǵa. Saw-sálamat elge quwissam, bárin tazadan, Ernazar aǵaǵa kórsetip baslayman.

— Qelgendegi jollardı yaddan bilesen be?

— Bilemen.

— Sonda da qaytısın barlıq jollarıńdı qaǵazǵa sızıp, jazıp ket.

— Grigoriy aǵa, — dedi Teńel birden ashıwlı. — Bizler orıs patshalıǵınıń jawına qarsı urısqa úles qospay qaytpaymız.

— Bilesiz, babalarımız orıs jerin jawdan qorǵaw jolındaǵı ólim, — beyishiy dep esaplaǵan, — dedi Qállibek.

Mıxaylov túrgelip, olardı eki qoltıǵına alıp baslarınan sıypaladı.

— Az sanlı xanlıqtıń balaları bolǵanıńız ushın urıstan awlaq bolǵanıńız jaqsı edi. Endi ne bolsa da tileǵıńızdı úlken áskerbasımızǵa aytıp kóreyin.

Onıń wádesiniń haqıyqattan iske asatuǵınıń isenimsizligi dawısınan sezilip tursa da, eki jigit qaytıp qıstamadı.

Bul 1853-jıldıń gúzi edi.

6

— Óz esiginen qulıp ayırmaıtuǵın kisi, ózgelerdiń esigi ashıq qalǵanın tileydi, ózi súrnikken kisi basqalardıń jıǵılǵanın kórgisi keledi.

Máwlen sarı óz úyinde uzaq oyǵa shúmip otırıp usılay gubirlendi de, buni birewlerden esitti me yamasa házir ǵana oylap taptı ma, esine keltire almadı, biraq eti túrshikti: "Quday-áy, bunday ǵápti men jóninde heshkim aytpaǵay, hesh kimnin esine túspegey".

Állekim úyine kele sala, jaǵasınan uslap "tap sen usı oılaǵanıńday adamsań" deytuǵınday kórinip, umbar-jumbar kiyindi de, dalaǵa shıqtı. At azanda ildirilgen dorbanı túsire almay basın aldıńǵı eki ayaǵınıń arasına qısıp búlinip atır eken. Esine inisi Rústem tústi. "Eń bolmasa, usı múshkilime jaraytuǵın edi".

Dorbanı alıp qoranın qıspasına ildirdi de, Gúlziybanıń úyine qaray júrdi. Ol elege shekem balasın kóp kózlerden qıpsalańqırıp, Ernazarǵa usaslıǵın bildirmew ushın kóz tiyedi degen báne menen betine bárhama ǵojalaq kúye jaǵıp qoyatuǵın edi.

Máwlen sarı jaqınlawdan qádemin tosańlatıp, kádimgi úyrenshikli ádetine salıp tıń-tıńladı. Ishte Gulziybanın zarlańanı esitildi. "Áy, alla, bunsha ne jazıǵım bar edi, saǵan? Biyshara ulım mine altıǵa qaradı, ele shın ákesin bilmeydi, óz qatarları menen bala qusap oynay almaydı, oynatıp jiberiwge tili ashshılardıń "haramısań" dewinen qorqaman. Áy, alla, eń bolmasa, onıń anasınıń kewline rehim nurın quy. Endi barǵanımda awı sóz benen túyrep quwmasın... Xárkimge óz perzenti qádirli, ne qılsın biyshara, órlep baratırǵan ulın men baxtı qaranıń baxıtsız qılıwınan qorqadı. Súygen adamımdı baxıtsız qılıwǵa urınamanba sirá. Atına daq túspegey. Ázelden talayıma jazılǵanı usı shıǵar, ne bolsam ózim bola bereyin..."

Onıń dawısı semiwden Máwlen sarı ayaqların dúrsildetip, jótelip ózinen belgi berip kirdi.

Gúlziyba aynağa qarap shashların tarap sóylenip otır edi, basına jawlıgın búrkendi de, kózlerin jeńi menen sıpırıp jiberip túrgeldi.

— Kel, Jiyen.

Máwlen sarı ján-jaǵına qaranıp, sandıqdıń aldında uyıqlap atırǵan balağa názer tasladı. Onıń beti tórge qarap jatqarılgan eken, únilip kóriwge batına almadı. Gúlziyba onnan qáwiplenip daladan otın ákeliwge de shıqpay, dasturxan jaydı da, gúzeden tas zerenge qatıq quyıp aldına qoydı. Máwlendi sulıw kelinshektiń susı bastı ma, albıraqladı:

— Awillas bolıp otırıp-ám kele almaymız...

— Bul zamanda adamlardıń. ǵalma-ǵalı, basınan asıp ketti. Óytpeseń kúneltiw qıyın.

— İras, ǵalma-ǵalsız bir dem joq. Adamlar-ám túlkige aynalıp baratır. Anawsın túsiñeyin, mınawsın bileyin dep-aq sharshaydı kisi. Qalay, dayımnan qalǵan jalǵız saw-salamat ósip atır ma?

— Qudağa shúkir.

— Káne, bir betin ash, dayımdı kórgendey bolayın.

— Jańa uyıqlap edi.

Máwlen sarı tirishelenip basın shayqadı:

— Áy, Gúlziyba. Eń bolmasa, dayınnan qalǵan jesirge iyelik et dep qulaq qaǵıs qılsań, seni ózim ǵana alıp, búytip jesirlikte qor qılıp qoymas edim-dá.

— Hayaldıń eri bolıwı shárt, dep oylaysızba?— dedi Gúlziyba ashıwlanıńqırıp. — Haslan onday emes. Barlıq nárse ishqi-muhabbette. Hayal súygen erkeginiń kóleńkesinen-ám, dawsınan-ám lázzet aladı.

— YAqshı Gúzliyba, bárin qoyayıq, aytshı, Rustem jóninde ne bileseń?

— Jalǵız tuwısqanıń altı jıldan beri jańa esińe túskenime?

Máwlen juwap tappay tıǵıldı.

— Rústem sol jılı-aq óltirildi. Ǵarrı dayıń meni qızǵanıp óltirdi.

Máwlen birden selk etti, jılawǵa sál qaldı-da, birazǵa shekem oyılı tunjıradı. Aldındaǵı zerendi keyin ısırdı.

— Olay bolsa bir nársege keliseyik.

Gúlziyba oǵan soraw názeri menen tigildi. Hásiretli ulken kózlerge Máwlenniń urı kózleri tótepkı bere almay jerge qaradı.

— Men jańa sırtta seniń allatalaǵa nalısıńdı esittim. Sen Rustemniń qalay ólgenin tisińnen shıǵarmasań men de tilime bekkem bolaman.

Dalada at tuyaǵı dúrsildedı. Ol artı quwıs kisidey birdei túrgelmey, kútti. Júzbası Muhammedkárim eken. Aqqubadan kelgen, qobaǵa murınlı, kelbeti gúl-

gúl janıp, qıyıqshalaw qara kózleri kúlimlep, júdá quwanışlı sálem berip kirdi.

Gúlziyba ushıp túrgelip onıń qolınan qamshısın, basınan degeleyin alıp, keregeniń basına ildirdi de ot jaǵıw ushın dalaǵa otınǵa shıqtı.

Máwlen, Muxamedkarimnen Gúlziybanıń xızmetin qızǵanǵanın bildirmewge tırısıp, astıńǵı ernin tislep bir kózin qıstı:

— SHaqqanlasıwına qaraǵanda qatırǵan bolsań kerek.

Sırtqı kórinisi kórikli bolǵan menen jeńil tábiyatlılaw Muxammedkárim shaqalaqlap kúldi.

— Íras-á? — dedi Máwlen emirenip. — Tisimnen shıǵarsam iyt bolayın.

— Sizge isenemen, biraq bul kútá qattı qol hayal eken. Mádireyim biy sózin ótkere almay qoyıp ketti. Meniń birinshi kelisim.

— Ha, aldama. Maǵan nege sendey húrmet kórsetpedi?

— Meniń menen sırlas emes tá.

Gúlziyba kirdi.

Muxammedkárim ken kókiregin kóterip, tamaǵın, qırınıp alıp maqtanıwǵa ótti.

Máwlen sarı, siz tawıqtay kóshe tintiw menen bánt bolıp, elimizde nendey jaqsılıq júzbergenin bilmeysiz. Alakóz kútá jaqsı is basladı.

Máwlennin awız ashılıp qalǵanı ushın Muhammedkárim hawazın jáne de kóterdi.

— Qudá qálese Alakóz benen teń ásker bası bolaman.

— Newe ózi, newe? — dedi Máwlen.

— Házirshe Xiywaǵa sır. Lekin, sizge mınaw Gulziybaǵa aytıwǵa boladı. "Alpıs biydiń axidnaması" degen axidnama jazıldı. Alakóz "Axidnamanıń" izine biylerdiń qolın bastırıp, mórin saldırıp júripti.

— Bul jańalıǵıńız hayal xabarı bolmasın, — dedi Gúlziyba.

— Biz hayaldıń gápin aytpaymız, — dep ójetlendi Muhammedkárim. — Onnan tisqari orıs patshalıǵına xat jazılıp, onı Orenburgqa aparıw ushın Zarlıq tóre, Geńjemurat ketti. Írasında bul da sır. Mine, men bárin bilemen be, joq pa, qáne sonı aytıńlar?

Gúlziyba oshaqqa quman qoyıp atırıp qobaǵa murnın jıyırđı.

— Maqtanshaq kórnesiz, júzbası.

Máwlen Muhammedkárimniń Gúlziybadan baplanganına ház etip kúlip onıń iyninen tarttı.

— Túrgel keteyik.

Ol uymaǵa batqanday zorǵa dárpendi. Dalaǵa shıqqannan soń Máwlen úyine asıqtı, jáne basınıń ishi gúwildedı. "Áne, áne, Máke! — dedi ózin-ózi tinshitiwǵa tırısıp.

— Xiywa ushın eń jaqsı jańalıq. Usını jetkersem, pútkil xan sarayı mağan raxmet aytadı. Háy, mańbas qaraqalpaqlar, Máwlendi qádirlemey júreberinler, tap usı saparı Xiywadan "Máwlen biy-Máwlen biy" bolıp kelmesem bargoy..." úyine jetip qayda ketetuǵının hayalına da eskertpesten, jolda jew ushın dasturxannan jup zaǵara alıp qoynına tıqtı da, atlandı. Awıldan shıǵa bergende jáne oy keldi: "Maqtanshaq júz bası meni aldaǵan bolmasın, sózi-awzı dıyanatlıraq Sayıpnazardan anıǵın shuqılaraqrap bileyin".

Sayıpnazardıń qorasına. baylawlı SHońqınıń atın tanı da, ishke kirmedi.

— Sayıpnazar biy, xabarlas!

Sayıpnazar sırttan shaqırǵańa shıǵıp xabarlasıwdı ar kóretuǵın edi. Máwlen sarınıń dawısın tanıp "Túye qansha arıq bolsa da, terisi bir eshekke júk. Bul nálitıydiń qolınai heshnárse kelmegen menen, Xiywaǵa jamanlay berse bir zıyanın tiygizer" dep, biylik shapanın jelbegey salıp shıqtı. Bul shapandı ol ayırıqsha jaǵdaylarda, Xiywadan adamlar kelgende ǵana, xan isine sadıqlıǵın eske salıw ushın kiyetuǵın edi.

— Ha, Máwlei qándecli, ne gáp?

— "Alpıs biydiń axidnamasında" sen-ám qol basıpsań ǵoy?

Alakóz ele oǵan qol bastırıp mór saldıruǵa kelip úlgermegen edi. Máwlen sarınıń jaman niyetin sezip, birden kewlin qaytarǵısı keldi.

— Há, naǵız aq baytalsań dá!

Máwlen sarı ashıwǵa buwlıǵıp, awzına sóz kelmey, betindegi tırtıǵı jıbırlasıp atınan qulay jazladı.

Sayıpnazar ashıw menen qıyalın tiline basqanına ókinip juwasıdı.

— Káne, attan tús, shay ish.

— Úyine eshek kirgizgen úyge kirmeymen.

Sayıpnazar onı qoranıń tasasına aparıp sıbırlandı:

— Ne aytpaqshı ediń?

— "Alpıs biydiń ahidnaması" dúzilgen. Zarlıq, Genjemuratlar Orenburgqa ketken. Orıs patshasına dá.

— YAırmay-á?— dedi Sayıpnazarda jorta.

— Ernazar alakózdiń bası úlken bolǵan menen, ishi quwıs, biraq onıń anası yaman, anası...

— YAırmay-á?

— Bala Ernazardı áwelgi jılları sen ertetuǵın ediń. "Aǵa biyge" baslap kelgen sen ediń, — Máwlenniń úpik sarı júzindegi tırtıǵı jáne jıbırlastı, — Ǵarǵanı qansha sabasań da ǵaz bolmas ekendá.

— SHırapul qımbatlaǵan menen soqırǵa birpul deydi, Máwlen, men olardan qorıqpayman.

— İlas jerge tas atsań ústińdi oyranlaydı. Úyińdegi SHońqıdan saqlan. Ol Alakózdiń jansız. Abırayıńdı tógedi.

— Bilemen. Ernazar alakóz atı ápsana Maman biyge usap "Qaraqalpaqta. barlıq hayal tuwıwı kerek" dep ahidnama jazıp, bárshege qol bastıradı ele.

— Ha, solay...

SHońqıń esikten shıǵıp kiyatırǵan tóbesin kórip Máwlen atıńrń jılawın tarttı.

— Jatar aldında qalay túrgeltetuǵıńrńdı da oyla, — dep qaldı Sayıpazar.

Máwlen sarı Sayıpazarǵa ne ushın kelgenine, onıń menen sóylesikten ne túsingenine pámi alıspay-aq, sońǵı ǵápi ushın óz-ózinen mıyq tartıp, gúbirlenip, sóginip kiyatır. "Uáy, quyańqı-áy, jatar aldında qalay turatuǵıńrńdı bilmegende usılay etip júremenbe, seni de qatırmam bolmas eken..."

Ol "ahidnama" ǵa qol qoyǵan birewdiń ózi menen tillespey Xiywaǵa barsa, nege shala xabar ákeldiń dep Bas wázir keyiw tuwe, bos qaytaratuǵıńrń bilip, jáne bir biydi kórgisi keldi. "Mamıt biyge jolıǵıw kerekpe? Jooq onıń minezi bultlı kúndey, túsiniksiz... Bárshe adam túsiniksiz. Ha, Mádireyim qolay. Minezi de maǵan jaqın..." Ol kóp gidirmey Mádireyimniń awılına burıldı. Úlken ǵawasattır ustine keldi. SHańlaqta kóp adam tóbelesip atır. Aralaspaǵa júreksinbey, azǵana eglendi de, bul qurlım jaqınlap qalǵansoń, qorqaqlıǵın bildirip izine básiwge namısladı. Abaylasa, Mádireyim biy attan awdarılıp jatır, — dógeresine onlaǵan jigit qora bolıp antalasıp, umtılsqan adamlardı jibermey tur. Máwlen alıstan sálem berip, ózine dıqqat awdarttı.

Qaysı urıw ózli-ózli alawızlıqta jasasada, ózge urıwdıń biliwinen, olardıń keleshekte urıwdı kemsitetuǵın ósek tarqatıwınan qorqatuǵın edi. Tili wadıwasıl Máwlen sarını tanıp, bári bir adamday boldı da ketti, birewleri alǵa ótip Mádireymdi kóterip atına mingizdi.

Mádireyim, hesh nárse bolmaǵanday, uzın sarı tislerin kórsete ırjıyıp, Máwlen menen at ústinen qol alıstı hám úyine mirát qıldı.

— Máwlen jańa barlıq oyqandı kórip qoydıń, abırayımdı saqlap qalagór, jora, — dedi ol úyine kelgennen keyin, — Azanda Alakóz kelip, "alpis biydin ahidnaması" degen bir báleni aldım jaııp, "mór sal, qol bas" dedi. Men kónbedim. Sebebi, onda hár bir jigit qıran, hár bir at qıranıń atı degen sózler bar. Barmaq bassam, onı Xiywa xanı esitse, halımız hárep. Óziń bileseń, bizge biylikti bergen Xiywa xanı. Alakóz meni zorlap qol bastırmaqshı bolıp edi, kónbedim. Qush jumsawǵa awıldıń jigitlerinen qorıqsa kerek, ilaj ete almay "Uzatıp sal" dep edi, barmadım. Óziń bileseń, ol kúshli ógiz. Bilayırq shıǵarıp urıwı da múmkin. Aqırı nan pispesin bilip "jigitlerińe oylas, men qayıp kiyatırǵanda bir juwabı tayın bolsın, álbeste qol basasań" dep ketti. Ol ketken

soń táwekel dep xalıqtı oylasıqqa shaqırdım da, ahidnaması menen qosıp Alakózdi jamanladım. Máwbas xalıq, meniń ózlerin súyetuǵınımdı, kúni-túni olardıń, ǵamın oylatuǵınımdı bilmey, ǵawlap topılıp, atımnan awdardı. Ele hám jaqsı arasında óz adamlarım bar, bolmasa, janımdı kelige qamay-jaq. Sonda da jabırlasıp "Ernazar alakózdi jamanlama, onıń isi durıs, ol bárimizdiń maqtanışımız, ullı Xorezmniń maqtanışı, "ahidnamaǵa" qol bas dese qol bas, bárimiz qıran bolamız..." desip atır edi, sen keldiń.

— Ástawpıralla, — dep Máwlen sarı úpildirik saqalı bar iyegin sıypaladı, suwǵa batqan qoy terysindey jatıp júnli qara degeleyin alıp basın qasıdı. — Alakóz qaytıp kelse, ne qılasań?

— Xalıqtıń bundaylıǵın bilgenimde "ahidnama"ǵa qol qoyıp, orıs patshalıǵına xat áketkenlerdiń birewi bolatuǵın edim.

Máwlen sarınıń astınan jılan bas kótergendey uship túrgeldi:

— Háy, óziń-ám naǵız quyańqısań-dá!

Mádireyim "haw-haw" dewi menen qala berdi. Ol keregin esitken son irkile beriwege basqa birewlerdiń shaqqanlıq etiwinen qorqıp, tez atlandı. Xiywaǵa baǵdar alǵanın sezdimew maqsetinde awıdan shıqqansha arqaǵa qaray ketti de, toǵaylıqqa kirgennen keyin qalıń-qalıń qamıslıq penen jıńǵılıqtıń arasınan atın ash qasqırday jeldirip, naǵız urı yańlı qublaǵa burıldı. Ózinen-ózi gúbirlenip baratır. "Oy, kelte pám Mádireyim-áy, shımshıqtıń miyi shelli miy joq sende. Tap usı saparı bas wázir gápimdi xanǵa jetkerip, meni sizlerge Máwlen aǵa degizetuǵın hamal ápermese, Máwlen atım qurısın, ilayım qurısın, usınnan ústińizden kúlmesem, Máwlen, betińe túpáy, dep aldı menen ózime-ózim túkiremen..."

Ol usı pátinen qaytpay túngi salqın samal menen satırıp túsip atırǵan torańǵıllardıń japıraqların, jıńǵıllardıń búrshiklerin atınıń ayaǵına jenishtirip tınbay segbir tartıw menen kelesi kúni túste Xiywanıń minaratın kórip júrisin tosańlattı. Endi attı pátli aydap qalaǵa kiriwe bolmaydı. Saray xızmetkerleriniń birewi kórse yamasa awzınan shirigen birew xan jasawıllarına ayaq bassa, dadıńdı alla bersin, eń keminde attan ayrılıp qaytasań...

Ol aldına kóz taslap túri-túsi tanıs birewdiń eshegin qınalap baratırǵanın ańlap tislendi. "Sonsha asıǵıs kim eken-á? Kim bolsa da niyeti dúziw adam emes". Kókiregin sumlıq jaylap atına bir qamshı tarttı da, esheklige jaqınladı.

SHárip molla asqabaqtıń gúlindey sállesin kózine túsiripti. Artqa qaraytuǵın ıqpalı joq.

"Baxıtsızdı túye ústinen iyt qabadı. Kórdiń be, bul báleniń de dus keliwin?" — dep jol taslap ótkisi keldi de, ańlap qalsa jaman, degen oy menen táwekel sorasıwǵa meyillesti.

— Áy, molla!

Molla burıldı da, hawlıqqaninan qashıwǵa ma, birjaqqa tasalanıwǵa ma, háreket etti. Áp-áydik kisiniń bala qılıǵın qılǵanı Máwlenniń ishek-silesin qatırdı. Molla onıń kúlkisine máni bermegensip jónine kete bermekshi. edi, Mewlen badabad saldı.

— He, mollamız, tisińiz awırıwma, ya ishińiz awırıwma? Xiywada eń jamanı ishiń awırmaǵay. Toqta, molla, Xiywada birew saǵan suwıtıp otırma? Bilesizbe bir saparında Aydos baba "óz elimizde búrkitpiz, Xiywaǵa kelsek shımshıqpız" degen. Awılımızda ataqlı molla bolsań da, Xiywada bir táleba shelli joqsań. — Ol sóylenip jurip mollanıń aldın keselep toqtattı. Siz molla adamsız, shınıń aytırız. Xiywaǵa ne quwıp kiyatır?

Elge Qaraqum iyshan aralasıwdan SHárip molla birinshiler qatarında qol berip súwpı bolıp, urıwlar menen biyler arasında qanday jańalıqlar bar, kim-kim menen dos yamasa dushpan kózli ekenin aytıp turatuǵın jasırın jansızına aynalǵan edi. "Alpıs biydiń "ahidnaması" jóninde qulaǵı shalıwdan Qaraqum iyshańǵa oylaspaqshı edi, ol Xiywaǵa ketipti. Jańalıqtı tez jetkeriw ushın izinen kiyatırǵanı edi.

Kewli urı, gáwmis deneli molla Máwlenniń sorawlarına albırap, kózleriniń álle-pállesi shıqtı da qalsha qaradı.

— Mádireyimdi awılı tutıp sabaǵanın Xiywaǵa jetkermekshimisiz?

— Máwlen, sen nege qaydaǵı joq gápti tawıp, ókpeme pıshaq túyrep sóyleyseń? Bazarǵa kiyatırman.

— Eshegińizde júk joq, ya qaltańızda pul kóppe? SHınınan keliń, awıldan qashan shıqtıńız? Mádireyim tayaq jegen son shıqsań, bul qurlım jol asıwıń qıyın. YAmasa esheginizdiń qanatı barma?

SHárip molla máńgi jasawraytuǵın kózlerin kók esheginin jatıq jalınan almay, tesikleri keń táńki murnın lırq ettirip mıyıp tarttı.

— Eger bilseń, Máwlen, eshek attan jaqsı boladı. Qıynalmaysań zańǵar jorta beredi, at oǵan shıdamaydı.

— Adamlardıń qanday jaqsı?

— Hehehehe, Máwlen, ózińnen artıq dana barma? Adamlardıń meniń eshegime taqabbili jaqsı.

"Bunıń názerde tutıp turǵanı mei emespen be?" degen qáwip penen oyın pisirińkirep alıw ushın mollaǵa pázne bastı.

— Qatırdıńız. Qara eshegińniń quysqanı úzilip ketipti, qaytadan ertlep minbeseńiz halıńız qıyın.

Molla esheginen tústi.

"Aytqanımdı qılıp turǵan ǵárip molla menen sırlasayın ba, joqpa? Usınnan

sırlassem, oylarımız, kiyatırğan maqsetlerimiz bir shıgatuǵını taqıyıq. Xiywa kóp nárseni qaydan bilede desem, barlıq xabardı tasıp júrgen usı eken. Bunıń menen birge barsam, jáne maǵan abıray joq. Sum molla baslap kelgen boladı. Óytpegende de bir abıraydı ekige bóliw ne degen hásiiretli". Ol usı oyǵa keldi de, birden qáhárlendi:

— Káne, molla, quıysqandı tartıp bolsań, tez eshekke min, izge qaytasań.

— Nege?

— Solay. El birligin buzıw sendey mollaǵa jaraspaydı.

SHárip molla Máwlendi sirá búytedi dep oylamaǵan edi. Hayranı shıqtı. Oǵan qaltasınan bir nárseni shıǵarıp beriwge kózi qıymadı. Tınlamay ketiwge, erteń elge qaytıwı bar. Oǵan shekem Máwlen ol haqqında jaman ósek taratıp jiberse, taajip emes, mollanıń abıroyı push.

— Bir adamǵa jetken eki adamǵa da bolmay ma?

Máwlenniń ábden jıǵırdanı qaynadı; kórdiń be jalǵız ózime tiyisli zattan pay alǵısı kelip turǵanın. Bir zattı júzge bólip, toqsan toǵız bólegin berseń de, qalǵan bir bólimnen pay soraydı, bul mollalar. Oy, biyqásiyet biyqánaát áy.

Arttan shańǵıt kórinip, ekewi de únsiz, shań astınan jolǵa sıǵalandı.

— SHońqınıń atı emes pe? — dedi Máwlen.

— Kózim ilmey tur, — dep molla góne jońqaday bilekleri menen eki kózin alma-gezek sıpirip, jerden altın tapqanday quwanışlı xabarladı. — Awa, sol, Máwlen. Sadaǵań keteyii, kózleriń ilgir eken.

Áne, endi úshke bóleyik, oǵanda qánaát etpeysiz ele.

— Neni?

— Jim...

At tebiretip kókiregi yoshıp kiyatırğan SHońqı Máwlen menen mollanı kórip atınan awdarılıp túse jazladı.

— Ha. SHońqı, jol bolsın?

— Ha, Máwlen, senbiseń yamasa birewdin kebimiseń?— dep SHońqı sorawına soraw menen juwap qaytardı.

Onı kóriwden aytar gápın házirlep turǵan Máwlen qalıspadı.

— Kemsitiwińe qara. Birewdiń kebi ózińseń? Bileseńbe, birinshi aq baytal Sayıpazar, ekinshi aq baytal sen, aytıp bar. Jolińdı tosıp turıppan. Házir qayt keyin, el birligin buzba, zańǵar.

SHońqı bunday boladı dep oylamaǵan edi, juwap tappadı.

— Úshewimizde qaytamız, — dep Máwlen jin kózlendi. Bilesizbe, tawıǵıńdı basqa jaqtıń iyti jep ketse de óz iytiń ayıplı boladı. Usınnan qaysıńız izge qaytpasańız, sonı el birligin buzdı dep jar salaman. Káne, molla, alǵa tús.

— Atlı menen eshekli joldas bolalmaydı, sizler júre berińler.

— Aldaytuǵın balań endi tuwıladı, — dep Máwlen at ustinen eńkeyip mollanıń qolınan esheginiń jibin aldı. — SHońqı, ur eshekti.

Sayıpnazardıń tapsırması boyınsha jańalıqlardı Xiywaǵa jetkeriwge shıqqan SHońqı qayda baratırǵanın eki ayaqlıǵa tuydırmaw ushın, Máwlen sarınıń jolı menen áweli arqadaǵı awıllarǵa bet alǵan bolıp, toǵaydıń ishi menen qayta Xiywanıń jolına túsken edi.

Sonsha eńbegi esh bolıp tur. Qasarısıwǵa, Máulen sarıdan jaslaw bolǵan menen áljuwaz, ári qorqaq. Sol ushın Máwlenniń buyırıp sóylegenine kózleri apalaqlap, SHárip mollanıń esheginiń sawırısına qamshını tartıp jiberdi.

Sóytip, úshewi de bas wázirden alatuǵın sarpaydıń bólshekleniwinen qorqıp, tirteklesiwi menen keyin qayttı...

Awılǵa jetkenshe jelke tamırları tartpay, bir-birin aldap ketiwge de dálil tappay hár jerde bir turıp tiresiw menen tórt kún jol júriwge tuwra keldi, sonda da Xiywaǵa nege baratırǵanı jóninde sır shertispedi.

Awılǵa bir mezgillik jol qalǵanda izlerinen Qaraqum iyshan jetti. Onı kóriwden mollanıń eziwi jayılǵanı bolmasa joldaslarınan bóline almadı. Qaraqum iyshan onıń kózlerinen aytajaq sırları barlıǵın uqsada, qasındaǵı joldaslarınıń тураqsızlıǵı esine túsip, mollanı ózine jantastırmastan ótip ketip baratır edi, bir alańlıqta áskeriy mashqı qılǵan atlını tamasha qılıp otırǵan hayallardı kórip gidirdi.

— Anaw kimler?

At ústinen eki jaqlap qılış sermep, tikke shansılǵap qadalardıń múltigin túsirmey shawıp, jıǵıp baratırǵan jas atlınıń shaqqan háreketine úshewi de bet burdı.

— At oynatıp júrgen Alakózdin úlken ulı Xojanazar, — dedi SHárip molla. — Qarap otırǵanlardıń aq jawlıqlısı Alakózdin anası, — Balasın oynatuǵa Alakózdıń qolı tiymese, aqlıǵına bárha ózi mashqı qıldıradı. Qasındaǵılar qızları menen kelini bolsa itimal.

— Kelini kelmeydi, — dedi SHońqı shıdamay.

— Ho-ho-ho-ho. Bul bádbaq kelinin-ám, kishkene aqlıqların-ám qıranlıqqa úyretejaqpa?— dep iyshan solarǵa qaray atın burdı.

Qelini dep shamalaǵanı Gúlziyba edi. Ol jalǵızlıqta, bársheden jasırın sır menen jasay beriwge shıdamay, ana nede bolsa Nurnazarımdı kórsin, tanısa bir nárse aytar, bolmasa, balam jaslayınan atqa mingenlerdi kórip batırılıq úyrener, Ernazardıń súygiliginen tuwılǵan bala óz balasınan kem tárbiya almawı kerek ǵoy, degen oy menen azanda ulın mashqıǵa aparatırǵan Kumar analıqtıń aldınan shıǵıp, "meni áket, ana" dep ótingen edi. Basınan jesirliktiń barlıq qıyınshılıǵın ótkergen ana az eglenip oylandı da, qarsılıq qılmadı...

— Bul jaqta sen ne qılıp júrseń?— dedi Máwlen Qumir analıq penen qatara iyshanǵa qol qawsırıp turǵan Gúlziybani jaqtırınqıramay. — Iyshanım, mınaw jas kelinshek bayaǵı marqum Serjan baydıń eltisi.

— Qolındaǵı balası kimdiki? — dedi molla quyańqılanıp.

— Serjanbaydan qalǵan jalǵız tırnaq, — dedi Máwlen.

SHońqı birnárse degisi keldi de, birden ernin qımdı.

Iyshan únsiz kelip Ananıń aldında toqtadı.

— Toray pırqıldawdı anasınan úyrenedi degen usı eken-dá!

Qumar analıqtıń sóylewge meyillengenin kórip iyshan onı alırıatıwǵa tırıstı:

— Hayalǵa qazan-tabaq, erkekke qılısh...

— Iyshanımız, bárshe adamzattıń aqır túbi aynalıp minetuǵın bir atı bar, ol tabıt. Onnan qutılıw joq. Bul zamanda bársheniń basına túsetuǵın bir záwlim bar, ol urıs. Onnan qutılıw ushın, eń bolmasa, qorǵanıwdı úyreniw kerek.

Iyshan utılǵanın sezdirgisi kelmedi.

— Alakózdi zindannan azat etiwge ara túserde búrkitti qutqarıwǵa keldim dep oylaǵanman. Kórip turman, búrkittiń ornına shimshıq ushıp, pil ornına maymıllar tamashaǵa kelipti.

— Ana kewli misli dárya, iyshan, biraq dárya tilsiz boladı dep ılas shóp-shar taslay bermeńiz, dárya tasısa bárińizdi mantıqtıradı.

-aqmaq qatıńa sulıwsań deseń nazın baslaydı, — dedi de iyshan atınıń sawrısına qamshı tiygizdi. Joldasları eńkildesip kúlisiwi menen oǵan ilese at aydadı.

— Sirtıń sarayǵa, ishiń tawıqtıń ketegine usaydı, iyshan...

Qumar analıqtıń sońǵı sózlerin SHárip molla shalalaw esitip, iyshannıń qulaǵı da shalmadı meken degen oy menen oǵan jaramsaqlandı.

— Iyshanımız, sıyr semirse súti molayadı, jılan semirse záhári molayadı. Qumar ázelden jılanday qayal.

— Hesh gáp, iytsiz awıl bolmaydı.

Iyshannıń parasatlılıǵına basqalar ishinen tańlangai menen SHárip mollapıń kewli jubanış tappadı:

— Bul hayal balasınıń dańqına semiredi. Hayranman, Alakózge heshkim ilaj ete almaydı.

Aldına názer taslap únsiz oyılı kiyatırǵan iyshan, oǵan tek ǵaz moynın emes, er ústinen barlıq denesin burdı.

— Tıshqanǵa pıshıq-ám arıslan, bileseńbe buni? Oy jiber, kim tıshqan, kim pıshıq?

SHárip molla kempirlerge usap, ketik tisli awızın basıp shińk-shińk kúldi. Máwlen sarı qáteliklerin endi túsingendey, astıńǵı ernin ata saqalı meneń qosıp

tisledi. Iyshan qaytıp sóylemey, áwelgisinshe oyılı júre berdi. Máwlenniń ishi dúbirlesip:

— Iyshanım, — dedi oǵan sál jaqınlańqırıp. — Sizge joldas bolǵanıma ábden baxıtlıman. Kópten beri men sheshe almaǵan bir túyin bar edi, aysambeken?

— Márhámat.

— Qaraqalpaqta qaysı biydi eń aqıllı, el súyer dep esaplaysız?

— Qızıq jigitseń, — dep iyshan mıyǵınan kúldi. — Fázıl biy menen jaqınlıǵıń barma?

— Azmaz.

— Kóbirek bolǵanda, álbette soramas ediń.

— Ernazar alakózshe?

— Ol aqılın pisirmey jumsaydı. Pispegen aqıl, báhárdegi muz.

— Iyshanım, siz shayırlarǵa qalay qaraysız?— dedi SHońqı Máwlennen qalısqısı kelmey.

— Islamdı kim jırlasa, sol shayır. Nege soradıń?

— Qatınıńnıń qalıń malına qawın shopaq bergen Ğarǵabay degen uruulas aǵayınımız bar edi, balası Berdaq shayır bolıptı.

— Ol kútá dengeser, hawayı bala edi, mektepten quwıp jiberгенmen, Ol endi ne qılıptı?

— Salıq degen qosıq shıǵarıptı. Adamlar aytısıp júr, — dedi molla shápiklik etip.

Iyshan óz atına baylanıslı jaman qosıq shıǵıwınan qorqatuǵın edi, basqasha bolǵanı ushın árgimeni házirshe tereńletkisi kelmedi, úndemedi. Jáne soraw beriwge endi heshqaysısı batınbadı.

Úshewi iyshandı awıllardan ótkenshe uzatıp, úyli-úyine tarqastı. Máwlen bayaǵı saparı SHońqı menen bas wázirge jılım aparıp baxıtqa erisemen degeninde barlıq ármanın púsh etken Fázıldı kútá jek kóretuǵın edi. Iyshannıń Fázılǵa bahası oǵan jaqpay, Xiywaǵa bostan-bosqa barıp qaytqanı ishegine qoz saldı. Er ústinde buratıldı, buratıldı: "Uaiyy, jalǵanshı dúnya! Nendey aldamsısań? Ózimde ashshı tillimen— dá! Bul zamanda usı da kerek. Mıń shıbınnan bir hárre abzal deydi jurt.

Men— hárre bostan— bosqa qayda bardım, qaydan keldim? Kimgе saya salıp, kimniń sayasında júrmen? Tabanǵa tiken kirse, iyne menen alınadı, al iyne tiken bolıp kirse she? Men de bir iyne edim ğoy. Birligi joq dep minleymen bul eldi, qáytkende birlik boladı? Kim birlik qıladı? Egerde eki ğarǵıs urǵandı Xiywadan qaytarıp, aydap kelmegenimde ne bolar edi? Jáne birlik buzılar edi... Ózim de naǵız, ğarǵıs atqanman. Rustemge as bermedim-á men náletiy"...

Onıń jelke tamırları ústi-ústine shanship shertilip, geyde, kózlerine jas

quyılıwı menen úyine jetti de, atın baylawǵa dińkesi jetpey, qoraǵa aydap jibere sala, shıptanıń ústile tóselgen kiyizge súre jıǵıldı...

* * *

Qaraqum iyshangá ele jıǵırdanı qaynap turǵan ana er ústinen eńterilip, barmaqları menen atınıń jalın tarap turǵan Xojanazarǵa, házirshe eshteńe sezdimewge tırısıp, júdá jumsaq názer tasladı.

— Mashqını dawam qıl, balam. Endi anaw shoq qamıs penen dárya aralıǵında arman shawıp baratırıp, erden úsh sekirip túsip, min, berman kiyatırıpta sóyt.

Xojanazar shawıp ketti.

Ana búgingi sátsiz jolıǵıwdır sebepterki Gúlziyba dep oyladıma, oǵan qatal názer menen tigildi. Gúlziyba Xojanazardıń at shabıwın baqlap, aldındaǵı balasınıń betin anaǵa burǵan edi. Ana balaǵa uzaq tigilip basın shayqadı da, zilli gúrsindi:

— Áy, bádbaq, hayaldı ne ushın aqılsız deydi? Bar aqılın qara basınıń sın jasırıwǵa jumsaǵanı ushın sóydeydi. Dúnyada jek kóretuǵınım ishi sırǵa tolı hayal edi...

Gúlziyba oǵan qarsı sóz aytpastan záńgilerin ástenirek tepsipip, attı armanıraq aydadı...

7

Hár qanday isti tezletken jaqsı— yu, asıǵıslıq jaman.

Gúlziyba, bazı keshelerde, jesirlik qısqısına tótepkı bere almay ábden sırnıqsa, erkin ishı — muhabetti ańsasa, ózin-ózi usı gáp penen aldarqatıp, aldında júdá jarqın keleshek kútip turǵan sıyaqlanatuǵın edi.

Gúz ayaqlangalı jan túrshigerlik suwıq bolmasada, Gúlziyba Qumar analıqqa ulın kórsetkeli kóp tońatuǵın sıyaqlı, ózinen-ózi uyalıp, qıpsırınadı da júredi. Ernazar hár kelgeninde sol ókinishin aytpaqshı boladı da jáne úndemeydi.

Tań aldında mamıq qalıń qar jawıp sáskege taman quyash jarqırıp eriy baslaǵanına qaramastan, basqalardan keshigip kelip qoyan quwıwǵa baratırǵan Ernazar Gúlziybaniń esiginiń aldınan ótip baratırıp atına "shuw!" — dep ketti. Bul onıń Gúlziybaǵa "Orısı diywal" da ushırasayıq degen belgisi.

Ol quwanıp, ulın qońsısına qaldırdı da, "Oris diywalda", Ernazardı kún batqansha kútti, ol kelmedi.

Qarańǵılatıp kiyatırıp awıldıń qublasındaǵı jas qamıslıqqa jaqın joldın túyilspesinde, Ernazardıń álle kimge sóylegen iri dawısı esitildi:

— ... Júzegóyliktiń belgisi ózinen joqarınıń ayaqlarına asılıp, barmaqların

súyedi, ókshesin tisleydi.

— Olay bolsa nege Xiywaǵa salıq aparasız? Xan xızmetkeriniń qolı qara bolǵan menen xızmeti aq bolıwı dárkar. Abaylańız, xan qáhári misli teńiz tolqını, qáhárlense, jalǵız ózińdi emes, pútkil eliń ǵarq boladı. Jáne bilip qoy, Ullı xan maǵan Alakózge jetkerip barıńız, "aqılsızǵa kelgen baxıt tesik qap ekenin esinde tutsın" dedi. Meniń sizge eń sońǵı doslıq keńesim, juwas baspaq eki sıyırdı emedi, siz nege hám elińizdi, hám Xiywa xanın embesiz?

— Iyshan, gáptiń posgellesi Merv urısına bara almayman.

— Meniń sonsha ıqlasımdı bir pul ettińiz-á? Marxum xan sizdi zindannan azat etpeyjaq bolǵanda, bir ayıpsızdı zindanda tutqannan on ayıplını azat qılǵan abzalıraq dep utqan edim. Biraq zindannan óziń qashtır. Sonda da xanǵa gápimdi tırnatıp, ózińe hám kóp joldaslarıńa biylik, júzbasılıq hamal-ám ápergen edim.

— Eger siz aralaspaǵanıńızda bunnan jaqsıraq bolatuǵın edi.

— Gápine qara. Meshit kórmegenge minara zamarrıq kórinedi.

— Men sonda sizden azatlıq soranbaǵan edim.

— Eliń sorandı. Esińizde bolsın, kim ózin jaqsı kórse, onı el jek kóredi, siz tek ózińizdi jaqsı kóresiz. Jáne esinizde bolsın, kisi óz kóleńkesinen qashıp qutıla almaydı.

Iyshanniń atına shırp ettirip qamshı siltegeni esitildi. Ernazar jáne birew menen qaldı. Ol állekim menen sóz alıssa, eldiń táǵdiri haqqında oylaǵanları iske aspay sırnıqsa, jabıqsa, qaydan bolsa da, túnniń qay waqtı bolsada Gúlziybaǵa keledi, sırnıǵadı, sırlasadı.

Gúlziyba onı kóp sarsańlıqta qoyǵısı kelmey, olarǵa qaptallasıp joldı jaǵalap júrdi de, awılǵa jaqınlaǵai jerde Ernazardıń joldasınan ayrılısqanı ańǵarıp, ózinen belgi berdi.

SHarshaǵan, kewli qamıqqan Ernazarǵa birden kúsh kirip, quwanışlı irkildi:

— Ho oo, Gúlziybam, ne degen aqıllısań, alıbasam bárha bir jaǵımda barsań.

— Ernazar, jańa Qaraqum iyshanniń saǵan aytqanların tırnatıp turıp, dawısın, erterek jılları awıllardı aralaǵan bir sayıl diywananıń dawısına megzettim.

— Ernazar kúldi:

— Adam birewdi jek kórse, onıń dawısın diywana tuwe iytke de megzetedi. Káne, meniń aldımá ót, úyińe shekem aldımá alıp barayın.

— Nurnazar ele jatpay atırǵan shıǵar, erterek barıp uyıqlatayın, sen sál keshigińkire.

Ernazar at ústinen onıń moynınan qushaqlap, mańlayın juldızlarǵa tutıp turıp kózlerinen súyip-súyip jiberdi.

Gúlziyba ushın qanday jaǵdayda da Ernazar menen birge ótkergen yarım

kesheleri, eger, bayram dese, teńi joq bayram, ómir dese, pútin bir ómir bolıp kórinetuǵın edi, úyine keldi de, azanda soydırıp julıp ketken tawıǵın quwırıp, ulına qanatların jegizdi de, tezirek uyıqlatıwǵa tırıstı.

Qasaqana bala uyıqlamadı.

Ol ulın jaman kózlerden jasırıp saqlaǵanı menen kútá tınımsız, aynalada ne kórse bárin biliwge qızıǵatuǵın bala bolıp ósti. Tili shıqqalı júdá biymaza. Qózi uyqıǵa ketkenshe anasına tınım taptırmaydı, ananı-mınanı soray beredi, soray beredi. Gúlziyba sirá jalıqpas. Kerisinshe, ol umıtqan nárselerdi-ám esine salıl, ájik— gújik sóylesedi. Bazı aqshamlarda onıń barlıq sırnıǵıwların umıttırıp, júdá kewilli nárselerdi sorap, erkelep jatadı. Búgin jatarda ol birden ákesi qayaqталıǵın, kimligin, qayda ketkenligin sorap qaldı. Gúlziyba biraz naqolay jaǵdayǵa tússede albıramadı.

— Ákeń óldi, balam.

Anasın aljastırmaqshı bolǵan sekilli bala kerilip, esnep, ákesiniń túri-túsi qandaylıǵın soradı.

Gúlziyba ulınıń qay waqıtta da ákesi jóninde shınılıqtı biletuǵına isenedi, hátte ol erjetip, ómirdiń bardı-kelisine túsinetuǵın bolǵan gezde, sır búkpey, shının aytıw óziniń de tiykarǵı maqseti. Soǵan deyin barlıq nárseni sır tutıwı zárúr, bolmasa, jas náreste tiri ákeni kórip, onnan bólek jasaǵanınıń sebebine jetik túsınbey, kókireginde ya anaǵa, ya ákege qarsı máńgilik túyin qalıwı múmkin, teńlesleri menen oynaǵanda da qáwipli.

— Ulim, sen naǵız ǵana ákeńe usaysań, — dep balasınıń sorawına kóp gidirmesten Ernazarı táriypledi. — Ákeń júdá-júdá aqıllı edi, sende aqıllı bolıp kiyatırsań. Ákeń keń jawırınlı hám kúshli edi, seniń de jawırınıń keńeyip ósip, kúshli bolajaqsań, onıń kózleri úlken hám ala edi, uzın murtları bar edi, bir qaraǵanda aybatlı názerinde adam shıdap tura almas edi, úlkeye kele, murt shıqqan soń, tap sende sonday aybatlı bolasań.

— Murtları dim-dım uzınbedi?

Gúlziyba murt ornına eki barmaǵın shıyırıp qulaǵınan asırıp kórsetti:

— Bılay etip eki murtın eki qulaǵına ildirip qoyatuǵın edi.

Bala quwanıp kishkene barmaqların qarıslap, murnı menen qulaǵınıń arasın qayta-qayta ólshedi.

Tóseǵine kirip atırıp, neliktende, úlken adamlarǵa usap jáne soradı.

— Apa, sonda meniń ákem Xojekenıń aǵasına usayma?

— Xojekenıń ákesi jas, seniń ákeń ǵarrılaw edi.

Ernazar hár kórgeninde Nurnazar menen oynap, basındaǵı toppısınıń erteginen basıp, kózine túsirip ketetuǵın edi. Bala sonı jáne kúsedime yamasa basqa nárseler jóninde sorayjaq boldı ma, namálim, lekin anasınıń sál keskinireq

juwabınan keyin tıp-tınısh jattı da, kúni menen sharshağan jas denesi buyıǵıp shıyrın uyqıǵa ketti.

Tap usı demdi ańlıp turǵanday, úydiń shiyi tırnaldı.

Qattı uyqıdaǵı náreste anasınıń, kórpeden jılanday sıptırılıp shıǵıp, ergenektı sıqırlatpay ashıp, Ernazardı kirgizip alǵanın sezbey, marhum ákesin túsinde kórip atır edi:

...Ákesi dál anası táriyplegennen aynımaydı. Tek bir ózgesheligi— appaq quwǵa megzes, kiyimleri de, qulaǵına asılǵan murtı da, astına mingen atı da appaq. Hátte, appaq. qanatları bar. Ol qáne, "ulım, seni aspanǵa alıp ushayın" dedi. Bala quwanıp, ákesiniń atına mingesti de, birden aspanǵa ushtı. Awıl adamları, barlıq joraları tańlanıp, kimi malaqayın, kimi oramalın, kimi qurı qolın bılǵap, páste qala berdi. Ol erdiń basına bekkem asılıp, basqa balalardıń kóz otların alıp kúlip baratır. Ákesi onıń kúlkisin jáne kúsheytkisi kelgendey, bir barmaǵı menen búyirinen qıtıqlaydı. Ol shaqalaq atıp Kúliwi menen oyandı.

— Apa! — dedi quwanışın tez ortaqlasqısı kelip. Anası ses bermedi,

Tas tóbege kóterilgen ay úydiń shańıraǵınan nur tógip tur edi. Bala, esheyinde, sergek anasınıń nege oyanbaǵanına hayran bolıp basın kóterip edi, túsiniń dawamı sıyaqlı hádiyseǵe kózi tústi: Anasınıń qaptalında túsindegi ákesine usas murtlas birew uyıqlap jatır. Ekewi de kórpeni belbuwarlıqqa shekem serpip taslaptı. Jańa ǵana appaq kiyimde júrgen ákesi demniń arasında qalayınsha attan túsip, sheshinip úlgergen? Men uyqıdaman ba, ya oyawmanba? degen oy menen basın silkip-silkip serleńkiredi. Anasınıń qasındaǵı ákesi emes, Xojekeniń ákesi Ernazar alakóz. Onıń oń qolı alasınıń moynında dastıq bolıp, anasınıń shep qolı Alakózdiń kókirek júnine batıp jatır.

Ákesi ólgen geypara balalardıń anaları ózge erge tiyip, ógey ákeden azap shegip jılap júrgenlerin azlap biletuǵın edi. Sol ushın óz anasın basqa analardan ári aqıllı, ári mehirli kóretuǵın edi. Bazda óz teńlesleri menen shańlaqta oynap, ertek aytısqanda, onıń bas maqtanışı ógey ákeli qılmaǵan anası bolatuǵın edi. Mınaw kóriniske tula bedeni titirkenip, namalim qızǵanış sezimleri oyandı... Kórpesinen ásten túrgeldi de, ergenekke súyewli góne baltanı alıp, oylanıp-ám turmastan kúshiniń barınsha kerilip Ernazardıń basına qoyıp saldı.

Jaw qolına túsiwden júrek shaydı bolǵan Alakóz qápelimde jaw kelip qalǵan eken degen oy menen, kórpeni serpip jiberdi de, qarańǵıda, bas ushında otırǵan sekilli birewdi uyqılı kózleri ańǵarmay, kúshli qolları menen tóbesinen bir urdı. Náresteniń jılawǵa da shaması. kelmey, awdarılıp túsip, bası ergenektir jaqlawına dúkti. Ergenek saltıldawı menen quladı. Gúlziyba seskenip kóz ashtı da, Ernazardıń háreketinen qáwipli bir is bolǵanın túsiniп, kelgen báleqadadan jalǵız ulın qorǵaw niyetinde, jalma-jan onı izledi, ornınan tappay ashshı dawıs

penen shırǵırdı.

— Oy, sorım, Nurnazar joq ǵoy, jaw urlap ketipti.

Ernazar qattı siltegen mushınıń awırǵanınan birotala uyqısın ashqan edi, ergenektıń astında jatırǵan balanı tanıdı da, ushıp túrgelip onı qolına kóterdi, awzına úpledi, Bala dıbıssız, álle qashshan-aq jan táslim etipti. Hayal Ernazardıń qolındaǵı balanı kórip, óz bawırına almaqshı bolıp edi, jaǵdayǵa túsınıp, "Uay, sor mańlayım" dedi de shóǵıp otırdı. Ernazar asıǵıslıq penen kiyindi hám Gúlziybaniń qolınan balasın alıp jatqara sala, onı da tez-tez kiyindirdi. Gúlziybaniń demi tarayıp, bar huwshınan ayrılса da, Ernazar dı esikke qaray iyteriwge zorǵa shaması keldi:

— Qet, Ernazar, birew bilip qoyar, ket... Biyshara balanıń demi túwesilgen shıǵar, yamasa anan ǵarǵaǵan shıǵar, ket. Men bádbaqtıń qarası juqpastan burın ket, janım ... keeee... t... t...

Álleqapday qorqınış pa yamasa ózin saqlawdıń kúshi me, essizlik pe yamasa asa aqlı zıyatlıq pa, óytewir bir nárse Alakózdi enteletip, tentirekletip úyden shıǵardı.

Basındaǵı tırtıǵı ústine jáne balta tiyip qanaǵanın endi sezdi de, onı alaqańı menen sıpıra sala úyine qaray juwırdı.

Ele shirt uyqıda jatırǵan Rabiybiniń kórpesin áste kóterip, qaptalına áste ǵana kirip sozılıp jattı, biraq, Gúlziybaniń ózin-ózi julıp, toqpaqtay qos burımı jayılıp jılap atırǵan dawısı qulaǵına tal-tal kelip turdı:

— Jalǵızım... súyenishim... kóz qarashıǵım!...

Adamnıń ómirinde neshe túrli quwanışlı, neshe túrli qayǵı hásiretli payıtlar bolıp ótpeydi. Ernazarǵa eń quwanışlı kesheler Gúlziyba menen ótkergen kesheler bolatuǵın edi. Búgingi hásiret bariń joqqa shıǵardı. Zindanda azap shegip jatqan payıtları búgingi hásiret penen salıstırǵanda, qustıń bir ǵana iret qanat qaǵıp ketkeni shelli kórinbey, júregi ashıdı, sızladı. esitpeyin dep basın dastıqtın astına tıqtı...

Sergek Qumar analıq awıl shetinde jılap atırǵan Gúlziybaniń dawısın tanıp, túrgele sala kelini Rabiybige sırttan dawıslap oyattıda, biyshara jesirge ne boldı eken dep onı sol úyge ertip ketti.

Ernazar túrgelip Gúlziybaniń úyine qayıp barǵısı keldi, biraq jılap qalǵan jalǵız baslı anaǵa nendey dáliyl tawıp jubatarın bilmeydi. Tula boyın mańgilik hásiret shınjırı qursap, qulıplanıp qalǵan sekili, qozǵala almaydı, ayaqları da zil. Gúlziybanı jılatıp qaldırıp, namártlik etip qashqanı ushın namıs qısıp birden óle qalǵısı keldi. Túrgelip keregede iliwli qılıshına qol sozıp alıp, qınabınan suwırıp, óz moynını ózi salıp jiberiwge meyillene bergeni, esikten sıp etip anası kirdi hám qolın tutıp qılıshın aldı.

— Áy, ladan! Ishqığa berilgen pishiq balasin óltiredi. Bil endi, ġar erkektiń ishi sırxanaǵa aynalıwı kerek.

Ernazardıń uzın kirpikleri arasınan izli-izine jup tamshı sıtılıp, betiniń almasınan sızatlayıp, murtın juwıp, awzına quyıldı. Bul onıń ómirinde ekinshi iret kóz jas kórsetiwi edi.

— Áy, jılayman! — dedi ana qatallıǵınan qaytpay. — Ğarlıqtıń túbi qorlıq degen, áne usı jaqında ġana balanı kórip anıǵına kózim jetken edi... Xalıqta ya eriniń ya kelinshegińniń kózine shóp salma degen ġáp bar. Bul ġáptiń payda bolıw mánisi burınǵı zamanda, erli zayıptıń qaysısı juptısına qılap qılıp ġarlıq islese, kózi shóp penen tesip aǵızladı eken, eger ol ekinshi iret tákirarlansa ekinshi saw kózi aǵızladı eken. Házir saǵan sóytse bolar edi, átteń sorlı anañ bir saparǵa keshiredi, usınnan xalıq bilse she? Sonsha at salǵan axidnamań pátiwaǵa asama? Áy, ġar Alakóz, oshaqqa kóz tasla, ne jatır? Kúl jatır. Ol kwl bolmasta burın lawlaǵan ot bolǵan, adamǵa qızǵın bergen, endi shıǵarıp taslanadı. Senshe? Ele janbaY atırıp kúlge ayıalajaqsañ. Kewilińdegi ándiyshele, elim-xalqım, dep sonsha jıllar zındanda shıdaǵan mártlikleriń qayda? Sen dep izińe ergen adamlarǵa kim juwap beredi? Endi bárinen ózińdi óziń óltirip qutılǵıń keldi me qorqaq? Oy juwırt; qasqır torǵa tússe, qoyanlar ústine sekirip oynaydı, jáne pámle; Ayıw kúshli kúshli bolsa da, pishıqtı jolbarıstıń dushpanı dep pámlep, oǵan bas iyermish. Má, endi qılıshıńdı usla!

Qumar analıq otawdan shıqtı.

Ernazar qansha mıqlı, aqıllı, parasatlı bolmasın, anasınıń aldında hámme jaǵınan ózin ázzi tutadı. SHıǵıp ketiwden júregi alǵaw-dalǵaw qubılıp, "Áy, sorlı basım, ne qılıp qoydım?" dedi de narday shóǵıp basın eki alaqańına qıstı, astırıǵı ernin tisley-tisley oyǵa shúmdi...

Állenemirde Qumar analıq qayta kirdi.

— Túrgel, basınıń qanın juw. Balanıń denesin aq shimıldıqqa ózim jaylastırdımda, qalay ólgenin túsindim. Biyshara Gúlziybanıń ishi lawlaǵan ot bolıp shashıp julsada balasınıń ólgen sebebin aytpay atır. Jaqsı adam iytiniń isi ushın da qısınadı. Eń bolmasa, awıl aǵası bolıp óli jayǵastırıwǵa bar!

Ernazar keregege asılıp tikeydi...

8

Álleqaydan qaytqan SHońqı Qazaxdáryanıń boyındaǵı jal qamıslıqtıń arasınan ótip baratırıp jerde tóselip atırǵan qamıs japıraqların ayaǵı menen tintip — otlawǵa kirisken atın aydap ketiwge qıymay irkildi de, Máwlen sarınıń badabatına qorqıp Xiywaǵa kirgen jerde keyin qaytqanın jáne eslep, qos mushı menen óz mańlayına bir urda:

— Ooo, dáwleti qaytqan-aw, neqılıp qoydıń?

Mushına mańlayın tirep sóylendi: "endigiden bılay onıd menen joldas bolsam kezim shıqqay, ayaqlarım láy bolǵay, tilim tutılǵay... Joq, SHońqı, oylan... Ol álleqashan Ernazar alakózge barıp, men pálen qıldım, tólen qıldım, jádigóy molla menen ósekshil SHońqını Xiywaǵa kirgen jerinde keyin quwıp qayttım dep, maqtanǵan-ám shıǵar. Náletiydiń ózin qaralawım kerek. Ne menen? Ol zańǵar kisige quyırq uslatpaydı-aw. Qáyerinen uslaysań, islegey isi bolmasa, ya hamalı bolmasa... Bas wázirge jılım aparǵanın ayt sambeken? Oo, sorlı SHońqı, — dep mańlayına jáne dúrs ettirdi. — Jılımnıń bir jaǵın tutqan óziń ğoy, onı qalay dálilleyseń?..."

Tastóbesinde Máwlen sarı ǵarqıldap kúlgendey bolıp, SHońqınıń shorshınǵanı sonshelli, atı birden úrkip jigılwına sál qaldı. Qarasa, heshkim joq, qıysıq kúyik torańǵılda jalǵız ǵarǵa ǵaqıldap otır.

— Oy, náletiy, Máwlen sarıǵa usatıp meni qorqıtqansha, maǵan usatıp Máwlen sarını qorqıt:

— Ha, SHońqı kim menen sóylesip tursań?

SHońqı selk etip jalt burıldı. Qaq mańlay aldında jas shayır Berdaq kúlip tur.

— Ánebir náletiy ǵarǵa atımdı úrkitip jiberdi, — dedi SHońqı murnın jeńi menen sıırıp.

— Dayılı-jiyenler bir-birine sóytip dálkek qıladı-dá!

Ol Berdaq penen jiyi-jiyi gezlesse de, búytip sóylespegen edi, gápine onsha túsinbegen túr kórsetti.

— Qaydan kiyatırsań, inim?

— "Bozataw" boyınan, toydan.

— Búgin túnde Gúlziybanın balası ólip shıqtı.

— Ne dediń, ne dediń?

— Aqsham kelgen bir oynası urıp óltirse kerek, suwına engenler solay boljasıptı.

— Júdá reyymsiz adamsań-dá.

SHońqı atınıń súyretip baratırǵan arqanın ayaǵı menen basıp:

— SHınlıqtı aytqan-ám rehimsizlikpe, shayır! — dedi.

— Awılǵa óli bolsa, urıday qamıslıqtıń arasında ne qılıp júrseń?

— Berdaq, dım qızıqsań. Ólgen bala Serjan baydıń atına ótken menen, kimniń balası ekenin iyt bileme? Xiywaǵa alıp qashqan Ruzmattan yamasa uyine dayı-dayı dep emiziklenip júrgen sarıdan ba.

— Qıysıq torańǵılǵa qonǵan ǵarǵa menen sırlasqanıńsha bar eken.

Berdag óz jónine keteberdi.

SHońqı atın uslap mindi de, quwıp jetti.

— Berdaq nege ashıwlanasań? Usı awılda bala ólmegen kún barma? Qaysısın azalap ushına shıǵamız?

— Aza tut demeymen, adam balası haqqında adam balasınıń ǵápın aytıw kerek-tá!

— Ernazar alakóz benen Berdaq shayır qoldawlınıń eki qolı, eki ayaǵı, eki kózi bolıp shıqtı ǵoy, ábden.

— Seniń nege mıtájligiń bar? Mine astıńda atırń, men bolsam eshekte kiyatırman.

— Ǵáp onda emes.

— Hamal kerek pe? Olay bolsa xanǵa bar.

— Sen nege barmaysań?

— Maǵan mine hamal! — dep Berdaq duwtarın kórsetti. SHońqı mırs etip kúldi.

— Bári jıynalıp bir qısım otın.

— Kúlme, SHońqı, duwtar otın emes, biraq atıp jıǵadı, qosıp aytatuǵın sózlerim nayza emes, biraq túyrep óltiredi.

SHońqınır kózleri qıpıqlap, ushı istey qońqı murnın qayta-qayta uslay berdi. Bul onırń ábden albaraǵanı edi.

— Hamal kerek bolsa xanǵa barmay-aq alasań.

SHońqı uyqıdan oyatılǵanday janlandı.

— Qalayınsha?

— Eger kewlińde iske aspay júrgen ándiyshelerin bolsa Ernazar aǵaǵa bar. Ol bárshege teń ahidnama dúzip, eldiń pútkil biylerine mór saldırıp, qol bastırıp júripti. Soǵan járdem et. Maqsetleri iske assa, saǵan da bir hamal awısar.

— Sonısı iske asatuǵın nárseme?

— Sen sıyaqlılar buzbası.

— Men buzbayman. Berdaq, saǵan bir sorawım bar, aytshı, meni óziń biletuǵınlar ishinde kimge megzeteseń?

Berdag esheginıń basın tartıp, at ústinde áwkiyip otırǵan SHońqıǵa mısquılı nózér tasladı:

— Piligi az shıraǵa, shaqası janıp bolǵan aǵashqa megzeyseń.

Awılǵa kirgennen keyin Berdaq Gúlziybanıń úyine qaray burıldı. SHońqı tup-tuwrı Ernazardıkiñe bet aldı.

Onı óz úyinen emes, Gúlziybanıń balasına kelgen pátıyashılarlar arasınan taptı. Ushırasıwdan-aq uruwlası shayır Berdaq penen sóyleskenin maqtanış etip, basında payda bolǵan oyların ortaqlaspaqshı edi. Ernazardıń qáhárli kslbetinen ishi pısqıǵan ot ekenin uǵıp, heshteńe aytalmadı. Sol sezgen otı neden payda bolǵanın túsiniwge qansha talaplanbasın, diydine de jete almadı.

Biraq ózin kútá sabırlı, dıyanatlı tutıp, keshke shekem qaytqan Ernazargá kúshiktey erip qaytıp, bir payıtında tilge keldi:

— Ótinishim bar edi, aǵa.

Ernazarda sóylesiw ishteyi bolmasa da, "qulaǵım sende" degendey jıllı názer tasladı da, jónine júre berdi.

— Ózińiz bilesiz, kimniń isi jaman bolsa, ol dushpanına járdem bergeni. Atqosshıńız Teńel kútá aqıllı bala, ol Orenburgtan kelgenshe ornına talasıw niyetinen awlaqpan, biraq maǵan isenip, anda-munda qamshı qılıp jumsap tur. Ernazar aǵa.

— Esiń engen sıyaqlı.

— Meniń heshkim menen aqıl jarıstırǵım da kelmeydi, eger birewdiń aqlı artıq shıǵıp, mennen paydalansa, ayanbaw niyetindemen. Birlik— tap sonda.

— Máwlen sarı aqılım kóp dep maqtanadı.

— Onı sol ushın da heshkim unatpaydı, dos tutpaydı.

Ernazar adımın tosańlatıp, SHońqınıń ushı istey qońqı murnına, shúńireklew kózlerine tereńirek tigilip:

— Meyli, xabarlasıp tur, — dedi.

— Meniń tap usı búginge shekemgi aljasıqlarımdı esime salmaysız ǵoy?

— Atıń endigi jaǵında súrinbese bás!

— Tapsırmańız bar ma?

— Uwıtın tapsań, Xiywadan xabar bilip qayt.

— Ájep.

9

Qıs hárqashanǵısınan qatal suwıq bolsa da, baxár erte belgi berdi. Aral teńiziniń jaǵalarında hawa rayı qılıqlı kelinsheklerdiń minezine taqabbıl birde túneredi, birde jadıraydı, birde nóser jawın tamshılaydı, gey kúnleri aynala tazarıp, nápas alıw keńeyedi, gey kúnleri Qaraqum jaqtan shańǵıt kóterilip kóz ashtırmaydı.

Hárqaysısı bir xanlıqtıń tutımın tutıp, bir-birinen biyǵárez húkim súriw ushın shashaw-shashaw qonıslasqan awıllardıń taltań biyleri menen sóylesiw, olardı bir nársege qóndiriw, teńiz jaǵalarınıń qılıqlı tábiyatı yańlı. Bazıları jadırap, Ernazar alakóz aldına jayǵan "ahidnamaǵa" ap-ańsat qol basıp, mór saladı, jáne birazları qabaǵın qarsı jawıp ábden qıynaydı.

"Alpıs biydiń ahidnamasına" biylerdiń qol basıp mór salıwın Ernazar tez arada pitkeriwge qıstansa da payda bolmadı. Gúlziybanıń balası menen baylanıslı hásiwet háreketine uyańlıq kirgizip qoymadı, irikti.

Orenburgqa ketken Zarlıq jenen Genjemurattıń qaytıp keliwi Ernazar

alakózdi quwandırmadı: Aldı qıs bolǵanı ushın, Qazax dalalarında bir qansha kúnlik qar boranına tap kelip, atları mayrılıp, qaytıp jol óndire almaptı. Sonda da izge qaytpay, bir sharwa qazaxtıń úyinde hawa rayınıń jajsılanıwın kútip jatıp, piyada jáne jolǵa túsip Orenburgqa jaqınlaǵanda Orıs patshalıǵınıń Sırdárya liniyası boyınsha ásker basshılarının biri kazax Ilekey Sultan Qasimovqa tap bolıp, onnan orıs patshalıǵı menen turkiya arasında urıs baslanǵanın esitipti.

Alakózdiń Ilekey Sultan haqqında burın azlap esitkeni bar edi, sol ushın ol jóninde qazbarlap soray bermesede olarǵa narazılıǵı jasırınbadı.

— Ilekey sultan bizlerdiń Orenburgqa barıwımızdıń házirshe biypaydalılıǵın eskertti— dedi Genjemurat. — Sebebi biz benen sóylesetuǵın basshıları da urısqa ketipti.

— Eń bolmasa Mixaylovtı, ózimizdiń eki balanı sorap tabar edińızdá? — dedi kewilsiz Alakóz.

— Ilekey sultan olardı da jaqsı bileği eken. Mixaylov ekewinde ózi menen urısqa áketipti. — dedi Zarlıq.

— Ózimizdin jigitleardıń ótinishi boyınsha áketipti, — dep tolıqtırdı Genjemurat.

Ernazar alakózdin júzinde biraz maqtanış sezimi kórinip, urısqa ketken jigitlerine ırızılıq bildirdi:

— Elimizdiń keleshegi sol jetimler ekenine endi kózim jetti. Júdá jaqsı islegen. Izimizge ergendey qıranlardı baslap bizler-ám orıslardıń jawına qarsı urısqa ketsek edi.

— Ilekey sultan menen bul jóninde sóylestik, — dedi Zarlıq endi ózin biraz erkin sezip. Genjemuratta jeńil nepes aldı. — Biraq Ilekey sultan biziń óz elimizdegi isimizdi maqulladı. "ara alıs, táwekel, qılmańlar" dedi. Orenburgta biziń elge járdem ushın tayarlanǵan otryadıń urısqa ketkenin aytıp, olar jeńisli qaytıdı, oǵan deyin óz elińizdi tayarlay berinler", dedi.

Ernazar doslarına isensede, suyenish hasası túpsiz teńizge túsip ketkendeý arsar boldı.

— Qáytken menende samalıımız shebine ese berdi.

— Gúrsiniwden payda joq, dostım, — dedi Zarlıq. — Bileseń, jawırinsız qollar háreketke kelmeydi. Axidnamaǵa biylerdiń qol basıwın tezletip, jawırındı bekkemlew kerek.

— Ilekey sultannıń násiyatı usılay, — dedi Genjemurat.

Ernazar alakóz ózin basıp qansha asıqpasın, biyler hárqıylı siltaw menen, ayrımları "Alakóz kiyatır" degennen úyinen qashıp, istiń juwmaǵın jáne sozdı, tap qaragúzge sozıldı.

Búgin tańnan baslap aspan ashıq bolıp, quyashtıń jarqırıp shıǵıwı onıń

kewlinde de jaqsılıqlardı molaytıp, teńiz boyındaǵı awıllarǵa bet alıp baratır edi, duwtarın mıltıqtay etip iynine asınǵan eshekli Berdaq qaptaldan qosıldı.

Axidnamaǵa qol qoyıw ele sozıla bergenine kewli biraz irenjip, endigi qalǵan teris niyetli biylerge qanday shara qollanıw jolın oylanıp kiyatırǵan Ernazar bul ushırasıwǵa kewillendi.

— Berdaq shayır, káne juwap ber, oy jaqsı ma, dóń jaqsı ma, jáne biy jaqsı ma, xan jaqsı ma?

Berdag endi ashılajaq aq gúldiń ğumshasında appaq tislerin jarqıratıp, mıyığınan kúldi de, oylanbastan, xalıq arasında keń taralǵan jıraw termelerin tákirarladi:

"Otlaqlı bolsa, oy jaqsı,
Hawalı bolsa, dóń jaqsı,
Tórelı bolsa, biy jaqsı,
Ádil bolsa, xan jaqsı..."

— Endi sen sora.

— Tas tańlamaytuǵın qanday tárezini bilesiz, Ernazar aǵa?

— Qansha salsań da, ne salsań da, tas tańlamaytuǵın tárezi adamnıń tili. Endi ózińe soraw. — Adam baxıtınıń gilti qayda boladı dep oylaysań?

— Adam bahıtınıń gilti tek haqıyqatlıqta.

Berdag Ernazardıń ishi pisip kiyatırǵanın túsiniپ qızıǵıraq bir áńgime aytıwdı oyladı.

— Ernazar aǵa, Siz Fázıl biydiń marxum ákesiń bir gápin esitkensizbe?

— Qanday?

— Bir toyda kóknarǵa toyıp otırıp, onlaǵan adamǵa "úyge keliń?" dep mirát etken eken. Olar erteńin-aq kelipti. Balası Fázıl, qonaqlardı kórip atları ushın tazadan qazıq qaǵıp atır eken, ákesi oǵan "háy bala, qazıq qaqpа, qonaqlar atların meniń tilime baylasın" depti.

Ernazardıń iri dawısı gúrsildep kúldi de, kewlin gúdikke toltırǵan hásiretin esten shıǵardı.

— Fázıl házir ákesine usap kiyatır, — dedi Ernazar. — YAqshı onı qoyayıq, saǵan bir soraw: Ashılmas sandıq bolarmış, ol ne?

Berdag oylanıp, jıraw-baqsidan esitken termelerin esledi, xalıqtıń hár qıylı danalıqlarına qıyal juwırttı.

— Ashılmas sandıq, — dedi álle nemirde — Adamnıń kewli bolsa kerek, Ernazar aǵa.

— Adam qanday jaǵdayda kóp ókinedi?

— Kim ózgege qansha jamanlıq qılsa, sonsha ókinedi.

— Adamnıń kewli qanday jaǵdayda qarańǵı tartadı?

— Haqıyqatlıq joq jerde, Ernazar aǵa. Endi sizden sbrayın. Haqıyqatlıqtıń-ám ayılmas gezleri bola ma?

Aydos babanıń ólimi jóninde haqıyqatlıqtı soraǵanda onıń atqosıshı Dospannıń "Bul zamanda ayılatuǵın da, ayılmaytuǵın da haqıyqatlıq bar" degenin esledi.

— Eger haqıyqatlıq ótirikke usasa, aytpaǵan jón, qádirlim. Endi ózińe soraw. Sen nendey zattı, nendey isti ázzi deysen?

— Qaysı iske sumlıq aralassa, sol ázzi boladı, Ernazar aǵa. Aytpaqshı, jaqında "Bozataw" awılındaǵı toyda Ájiniyaz shayır menen kórisip, azǵana sóz talastırdıq. Sonda qaysısımız haq ekenimizdi sizge oylasıw niyetim-ám bar edi.

— Qáne tırılayın?

— Til jóninde tarıstıq. Gáp nendey balalaǵanın ańǵarmay qaldım. Bir gezde. Ájiniyaz aǵa; "Berdaq, — dedi hámmeniń dıqqatın ózine awdarıp. — Seniń qosıqlarındı esitip júrippe, sózleriń onsha sıńǵırlamaydı, namaǵa kelmeydi. Tildi Nawayıdan, Fızulıdan, Maqtumqulıdan úyreniw kerek, — dedi. Ne degen menen, ol Xiywa medresesinde oqıǵan, sol ushın keshirim soradım da, óz qosıǵınan birewin aytıwdı ótindim. Ol barlıq qosıqların yadqa biler eken, qıssa dawısına saldırıp jiberdi. Minekey, siz-ám tırıláp kórińiz;

Áy áliǵkum, aq yuzıńdur áyne álem ánwarı,
Be belıń qıpsha dilbar kózleriń shaxla wáliy...
Te tisińdur dana — dana, láblerińniń palları,
Se sorıp shiyrin lábińnen, janadurman, áyperi!...

Áne, Ernazar aǵa, usılay áliǵpten baslanatuǵın qosıq Fızulıda barı ıras. Biraq, Ájiniyaz aǵa qosıqlarınıń hár qatarında eki-úsh sózdi qaraqalpaqsha keltirgeni bolmasa, basqasın kim túsinedi? "Aq yuzıńdur áyne álem ánwarı...", "kózleriń shaxlı wáliy..." dep júrtten ashıqlar barma házir? Nizamide "Adam misli shıra, ómiriniń aqırına shekem basqalar ushın janadı" degen ráwiyat bar. Durıs, shayır da adam. Ol xalqı ushın shıra bolıp janıp, xalqınıń táǵdiyrine maslap, túsiniikli qosıq jazıwı tiyis emespe?

Berdaqtıń pikirleri Ernazardıń shayırlar tartısına aralaspayjaq oyına toytarı berdi.

— Ájiniyazdı men bir iret kórip, biraz qosıǵına eskertiw qılǵanman.

— Men jas kişiligim ushın iybe tutıwım kerek edi, biraq óyte almadım. Sebebi ol maǵan "shayır túsiniksizirek bolǵan sayın xalıq jaqsı kóretuǵınıń

bilmeseń kerek" dedi. Menii ashıwım kelip, "Xiywa medresesinde alǵan bilimińdi xalıqtıń ústinen qoyma dep eskerttim". Ol jáne óz jolın durıslap, "Tildi Nawayıdan, Fızulıdan, Maqtumqulıdan úyreniw kerek" dep órshelesti. Men oǵan, "Nawayını, Fızulını, Maqtumqulını úyreniw olardıń tilin sál buzırqırıp qabıl etiw-ám emes, óz tilimizge tusiniksiz sózler qosıw-ám emes. Qosıqtı qalay jazıwdı, haqqında jazıwdı úyreniw tildiń baylıǵın qalay paydalanıwdı úyreniw, hár sózge wazıypa júklewdi úyreniw bolsa kerek" dedim.

Olar áńgimege qunıǵıp, teńiz jaǵasındaǵı awılǵa kedip qalıptı. Balıqshılar jaǵaǵa ot jaǵıp balıq islep túslenip otır eken. Berdaqtı tanıp, shadlanısa balıq jewge shańırdı,

— Baraǵoy inim, — dep Ernazar atınıń júwenin tarttı da, oń jaǵındaǵı kóp úylerdi, ılashıqlardı kózden ótkerip bir zaman turıp, bir qaraǵan kózge ayǵaq aq úzikli otawdı shókeledi. Bul usı urıwdıń biyi Sayıpıazardıń otawı edi. Ernazar oǵan úsh ret kelip ketkeninde de tabılmaǵan edi, dalada atın kórip únsiz attan túse berdi.

Mezben Alakózdiń kelisine onsha ırza bolmasa da, sırttan júzin jıltıratıp kútip aldı.

Çaydan aldın Ernazar oǵan "alpıs biydiń axidnaması" jóninde gáp qozǵap edi. Ol tisiniń suwın sorıdı, burın heshteńe bilmeytuǵıday tańlanıp, tarlaw mańlayın jıyırıp, deńgelek kózleri tútegen sıyaqlandı:

— Eldiń hár bir jigiti qıran, eldegi hár bir at qırandıki?

Ernazar onı házir úgitlegennen nan pispeytuǵına túsiniپ:

— Japayma?, — dedi de, keregeniń basınan qamshısın, qurashın aldı. — Meni Artıq biydiń awılına uzatıs!

— Qonaqtıń ótinishin orınlamaw, álbette biyádeplik!

Qalıń jıńǵıllıq penen mayda torańǵıllıqtıń arasınan jiptey sozılıp jatqan ayaq soqpaqta kiyatırıp, Ernazar záńgisine ayaqların tirep aldına hám artına bir qarap aldı da, Sayıpıazarǵa qaptallasıp kelip jelkesine pánje urdı.

Búrkittiń tırnaǵınday qattı barmaqlar Sayıpıazardıń moynın úzip jiberiwge sál-aq qalıp, jalındı:

— Gúnam ne, Ernazar?

— Janıń barda ayt, "axidnama" unayma?

— Unaydı.

— Qol basasańba?

— Moynımdı úzip jibermeseń basayın-

— Atıńnıń jılawın maǵan ber, óziń jerge tús.

Ol erden áste jılısıp tústi.

Ernazar tóbesine qamshı kóterdi.

— Usı isińdi heshkimge tis jarmayman dep ówele úsh iret qaytala!

— Usı isińdi heshkimge tis jarmayman... tis jarmayman... tis jarmayman!...

Ernazar qorjınıń sheship ishinen siya-sawıt alıp Sayıpnazardıń aldına "ahidnamanı" jaydı da, aytqanın isletip, qorjınıń qayta gúrjiledi hám jalǵız shawıp ketti.

Artıq biy kem sózliden kelgen, otırıpaldarda zorlardıń tárepin alıp sóylewge ádetlengen adam edi. Ernazar alakóz "alpis biy axidnaması" tuwralı gáp qozǵaǵanda azǵada oylanıp aldı da:

— Táwekel shıǵar, — dep barmaǵın sıyaǵa maldı.

— "Tówekeliń" ne?

Artıq qarsılaspadı.

Ol usılayınsha kóp kún el gezip, kimdi qorqıtıp, kimdi úgitlep, kimdi isendirip eń sońǵı biylerge de qol qoydırıp shıqtı.

Jalǵız ǵana Fázıl biy qaldı. Ernazardıń onı sońǵa qaldırıw sebebi, ol eń tabanlı ójet, óz aqlına bekkem isenip alatuǵın biylerden. Hámmeniń qol qoyǵanın kórse ǵana kelisiui múmkin.

Ol Fázıldıń awılına burılatuǵın jerde kúnniń qızarıp batqanın tamashalap biraz turdı.

...Tap usı payıtta, Fázılbiy, ótken aqsham Qaraqum iyshandı qondırıp, ayanbay izzet kórsetiw maqsetinde tańǵa uyıqlamay, azanda onıń atın ózi jetelep awılınıń shetine shekem uzatıp kele sala, úlken otawına tósekti qalıń saldırıp jatqanınan túrgeliwge erinip, eki ortanshı hayalına ayaqların qıstırıp, kishi hayalınıń súyriktey sulıw barmaqların, óziniń kópten beri pardbzlanbaǵan uypa-juypa sheńgeldey saqallı alqımına basıp, erkelenip sóylenip jatır edi.

— Qaraqalpaq eline aralasqalı ózliginen hesh bir baydıń, biydiń, esigin ashpaǵan Qaraqum iyshannıń úyime arnawlı qutlı bolsınǵa keliwi ne degen baxıt! Bári sen ushın! — Ol kishkene hayalınıń kiyizge tóselip atırǵan burımın qamtıláp óz kókiregine tasladı. — Háy, sulıwlar, sizlerdiń kewlińizge kelmesin, haqıńızdı jemeymen, — dep eki ayaǵın almagezek kóterip hayalınıń moynına saldı. — Sizler, hayallarım, Xiywadaǵı xan sarayın kórmedińizler. Kórmegenińiz jaqsı. Xannıń ózi bolǵannan xan isengen, biy bolıwǵa hesh mártebe teń kelmeydi. Ayıbıń bolsa tek xan ǵarǵaydı al xandı bolsa hár kúni pútkil xalıq ǵarǵaydı. Maǵan tek sizler tatiw bolsańız tamam, qarawımdaǵılar menen ózim til tabısamın... Bir quwanışlısı, Qaraqum iyshan bir uwıtın tawıp xan menen tillesiwge, sóytip úyime qonaq qılıp ákeliwge uáde berip ketti. Onnan soń kóriń pirińiz Fázıldı. Júdá-júdá baxıtlı hayallar ekensiz, ata-analarıńız da, tuwısqanlarıńız da asa baxıtlı adamlar eken. Men bárińizdi qanday jaqsı kóremen. Qáne, aytıńlar, tórkinlerińizdiń zeynine tiygen waqtım boldıma?

Hayallar juwap berip úlgermey-aq, dalada malqoranı tazalap júrgen úlken hayalına xabarlasıp atırğan tanıs da wıstı esitip, Fázıl erinińkirep óńmenin kóterdi.

— Úshewidizde jaylı-jayınızǵa barıp dem alıdılar, xızmetti úlken báybishe etedi, — dep ol sırtqa xawaz berdi. — Ernazar, men úydemen, atırındı baylap kireber!

Ernazar onsha boy bánelemey, atınan túsip, juwendi Fázıldıń otın maydalap atırğan xızmetkerine usınıp atır edi, Fázıldıń ózi shıǵıp, birinshi sálem berdi de, júwendi ózi alıp, attı ózi bayladı. Qúılmegen jaǵday Ernazarǵa ábden unap jibisti.

— Biziń iǵbalımızǵa orıs-türk urısı baslanganın aytpaysañ ba, Fázıl. Ele berin tamam bolatuǵın túri joq qusaydı, bolmasa álleqashan kúsheyer edik.

— Bári bir orıslar jeńedi, Ernazar.

— Jeńbese?

— Orıslarsız ám kúshimiz jetkilikli. Biraq hámmeden soń maǵan kelgenińe kewlim irenjińkiregendey Ernazar. Ne qılayın, Fázıl qay waqtada tayın degen shıǵarsañ. Káne "Aqidnamanı" shıǵar, qol basıp, mór salmasam, aqsham tinish uyıqlay almasañ.

Oshaqta mazlaǵan bir dáste qızıl jırǵıldıń shańaraqqa jaqınlap qaytıp turǵan sarı jalınıńa Ernazardıń beti qızarıp:

— "Aǵabiyde" men seni biykargá qazı qılmaǵanman, — dedi masayrap hám asıqpay qorjınıńan sıya-sawıt penen "axidnamanı" shıǵardı.

Fázıl "axidnamanı" ottıń jaqtısına tutıp, oyaq-buyaǵına únilip kórdi de, birden jalıńa taslap jiberdi.

Oǵan isenip ańsız otırǵan Ernazar shap berip uslaǵansha bolmadı, lawlaǵan jalın qaǵazdı shańıraqqa kóterip ketip, gewdiregen qap— qara kúl qılıp jerge túsirdi.

Ernazar óziniń ne bolǵanın bilmey mushı menen Fázıldıń mańlayına qoyıp salǵanı, ol túbi shirik gellektey ushıp, bası keregege saq etip quladı, úydiń ot jaqqıshı qorıqqaninan shıǵa qashtı.

Fázıl ses shıǵarmay eplep ǵana túrgelip keregeniń basına asıwlı mılıtıqtı alayın dep atır edi. Ernazar onı jáne urıp jıǵıp, birotala atıp-ám taslawǵa qolaylasqanında, Fázılardıń úlken hayalı kirip qolın tuttı:

— Sabırlılıq saqla, Alakóz!

Ernazar jıldamlıq penen mılıtıǵın iynine asınıp, esik bette keregege ildiriwli arqandı aldı da, Fázılardıń ayaq-qolın shandıp buwdı hám baladay qushaqlap dalaǵa alıp shıqtı.

SHashlarınıń, arasınan qan tamshılap atırǵan Fázılardıń bar kúshi tiline awıstı:

— Alakóz, meni házir taslap ketpesen, ókinesen.

Φazıldıń basqa hayalları, balalar jıynalıp uw-shuw bolıstı,. Ernazar heshqaysısına qulaq aspay, Φazıldı bóktergisine kese tasladı da, erge sekirip minip, ash qasqırday, tún qarańǵısın qaq ayırıp, atınıń júwenin qaqtı.

— Alakóz ladansań! — dedi Φazıl ıńqıldap kiyatırsada pikirinen qaytpay. — Meniń ayaq- qolımdı baylamastan burın, ózińniń ayaq-qolıń jóninde oylawıń kerek edi.

Ernazar jónekey Genjemurattıń úyine qayrılıp, ózin dalaǵa shaqırıp, bolǵan hádiyseni qısqasha sıbırlay sala:

— Sebebin aytpay, barlıq biylerdi "Orısı diywalǵa" shaqır, — dedi de ketti. Bılayıraq shıǵıp Φazıldı jolda ólip kalar degen qáwip penen ayaq-qolın bosatıp, qaytaday aldına óńgerdi.

— Elin súygen adamǵa ólim qáwipli emes, — dedi Φazıl endi ádewir-aq ózine kelip. — Sen artı hám gúmilji, hám qarańǵı erteńdi oylaysań. Xalıqqa búgini kerek. Men búginginiń tárepdarlarıman.

Ernazar onıń menen tillespey, ishqıstalıqta qoyıwdı maqset etken edi, shıdamadı.

— Naǵız el súyer márt bolsań, ayt, saǵan usılay etiwdi kim tapsırdı?

— Way ladan, meniń aqlım ózime jetedi. "Aǵa biyde" qazı sen emes edińgoy.

Ernazar qaytıp sóylemedi. Ishi tutikken Φazıl lámli kózlerinen ot shatnatıwǵa urınıp, jáne gúbirlendi:

— Meni emes ózińdi aya, Alakóz. Erteń eskertpediń deme.

Ernazar ún qatpastan "Oris diywal"dıń ústine Φazıldı otırǵızdı da hár shekesine jandıra-jandıra jup shappat urıp túsirip, qaptalındaǵı qalıń sheńgellik arasında ósken juwan quw torańǵılǵa qosıp baylap tasladı...

10

Ústiien el ketse, jer sánin joǵaltadı, jerinen ayırılsa el sánin joǵaltadı.

Ernazar alakozdıń ne ushın "Oris diywal" daǵı taslandı qosqa shaqırtıp atırǵanı biylerge ándiysheli jumbaq bolıp, onı sheshiwge bári asıǵıstı.

Qosqa qaytadan sán qirdi. Gúzdıń suwıǵına shıdamlı maysa ajırıq, misli jerdiń ózinen toqılǵan palas sıyaqlanıp, kelgenler ushın tesek boldı, eplileri, pańları at jabıwların alıp jayıp, óz hámdamları menen bólek-bólek otırıstı.

Diydilegenleri jıynalǵannan keyin Ernazar Genjemuratqa dasturxan jaydırıp, aytajańın basladı.

— Qádirdan biyler, bárińizde "Axidnamǵa" qol bastıńız, mór saldıńız. Bárshe is elden jıraǵıraқта bolsın, dep usı káraǵa shaqırtqanıma úzir. Endi xan saylawımız kerek!

Kimi erikli, kimi zorlıq penen "Axidnamağa" mór salıp qol basqan biyler sonsha talaptır izi nege ákelgenine hayran qalısıp, awızları añıraydı. Hátte, qıbrılaspadı.

Bazı bas qospalarda kimge qansha payda-zıyanı námálim, biraq sheshiliwi qıyın túyinler ortağa túskende, tap házirgidey bolatuğın edidağı, shalt minezli birewdiń sóz tabıwınan soń bári tirishelener edi. Bul saparı shalt minezli adam shıǵıw bilay tursın, pútkil álemde xáreket toqtap qalğan tárizlendi.

Hárkim óz jaqınıńa kóz qıyığın taslap "páleshe xan bolsın" dep óziniń atı aytılwın shıdamsızlıq penen kútti.

Ernazar alakóz de únsiz.

Qeshigip kelgenlikten atlarınıń júwenin erleriniń basına qańtara sala kópshilikke qosılǵan biyler atlarınıń pısqırısıp, tuyaqları menen jer qazıp turǵanına da dıqqat awdaratuğın emes.

Tas tóbeden zuwıdasıp, talay dizbek quslar qublaǵa ushıp ótti, sirá heshkim serlemeydi. Toǵay qusları tinbay hár muqamǵa dóndirip sayrawda, oǵan náshe etetuǵınlardıń qulaǵı pitken. Gúńshilik Biylerdiń ortasına jayılǵan Dasturxanǵa gúzgi gúbelekler tobtı menen kelip qonıp, aralarında guwildep usha basladı, heshqaysı qıbrılamaydı, betlerine qonǵan súyir shıbınlardı da sezbeydi, hárkim dize búkken ornında aǵash bolıp qatıp qalǵan sıyaqlı.

Qaraqalpaq biyeleriniń heshbir otırıpası, jaslardıń eń, qatal tártipli meylisi "aǵabiy" kórmegen edi bunday jım-jırtlıqtı, álle-qaysısınıń júzinen ya oyshılıqtı, ya uzaq sábbe qıyalǵa berilgenlikti ańǵarıw qıyın. Bárshesi xoshirey, bárshesi mehirli, kóz qaralarında doslıq-hamdamlıq. Biraq hárbirinde jalǵız ǵana tilek:

"Xanlıqqa men qolayman!"

Eń bolmasa ózine júdá jaqın birewdiń de atın aytıwǵa tilleri gúrmelmedi. Lámimsizlik qansha kóp sozılǵan sayın, hár biriniń ishine qızǵanış qozı túsip, lawlap alısıp, bet-álpetleri ózgeriwge qaradı.

Ernazar alakózdiń únsizligi — biyelerdiń ishki talasların tamashalap, keyninen kúliw emes. Xalqınıń ózine málim berregirektegi tariyxında birinshi bolajaq xanlıqqa múnásip adamdı usı biyelerdiń arasınan tabıwǵa niyetlenip bárshesin qıyal eleginen alma gezek ótkerip otır.

"Asqar biy... Sayıpazar... Bala Ernazar... Genjemurat... Mamıt... Raxmanberdi... Artıq... Hárqaysısına hár qıylı kemshilikler tán: biri qartayıp miyi ortalanǵan, ekinshisi awmaqaylaw, úshinshisi aqıllı bslǵanı menen oysız, ójetligi bar, tórtinshisi omırawlı, biraq ele pisiwi jetpegen islerdi "pisti-pisti" qılıwǵa asıǵadı, besinshisi tımırıq, atlinshisi ańqaw, jetinshisi erme... Ǵargıs urıp kóp uruwǵa bólingen elde, bulardıń heshqaysısın xan kóteriwe bolmaydı. Házirden-aq hárkim óz kómeshine kúl tartıp otırıslarına qara. Xan hámmege

ortaq, bárshege bir kóz benen qaraytuǵın bolıwı shárt. Ózim qolayman, átteń, ózińdi aytıw qıyın, aytqan menen edteńgi kúni bárshege ádil kóz benen qaraytuǵınıma da isendiriwim qıyın. Endi, kim bar?" Ol qarsı aldında otırǵanlardan basqa qáyerde ataqlı, uruwına hám basqalarǵa abıraylı adam bolsa, birim-birim kóz aldına keltirdi... Hesh birin unatpadı.

Haa, Berdaq qolaylı, — dedi bir qıyalı. — SHayır. Burıńǵı patshalardıń kóbisi shayır bolǵan... Jaq, onı bular unatpaydı. Meniń uruwımnan bolǵanı ushın kópshiligi qarsı shıǵadı... Teńel qanday bolar edi? SHınjırma shınjır kiyatırǵan atqoshınıń áwladı. Ol xan bolsa hámmeniń kewlin tabadı. Jarlı jetim xan boldı dep pútkil xalıq quwatlawı múmkin, átteń házir ózi bolsa edi. Sırtınan quwatlamaydı."

Onıń kózleri Zarlıqqa tústi. Aytpaqshı, usı Zarlıq tóre she? Júdá ándamlı. Kóp oyları meniń oylarıma sáykes, gáplerimdi izge teppes oq qıladı, kereginde lawlaǵan ot qıladı... Hawwww, nege Zarlıq xan boladı? Ol mendey oylaǵanı ushın ba?... Joq, nege óydeymen? Bálkim, Zarlıq bolıwı kerek shıǵar. Eger adamlar onıń milletin ortaǵa salsa she? Áne, bul jaǵı qıyın. Sebebi, xalıqtıń táǵdirinde tuńǵış iret qaraqalpaq xanı basqa milletten bolsa birigiwge niyeti barlar-ám pıt-shit bolıp ketpeyme?— Ernazar basın qasıp uzaq-uzaq oylandı. Joooq! — dep jáne erinlerin jıbırlattı. — Zarlıqqa heshkim qarsı shıqpaydı, xaslan qarsı shıqpaydı. Sebebi onıń qeshbir qaraqalpaq urıwına qatnası joq, sol ushın bárshege bir kóz benen qarawı múmkin. Oǵan qosımsha, bul otırǵanlar biletuǵın dáwirde xalqımız óz aldına xalıq bolmaǵan, ózinen xan-ám bolmaǵan. Burınnan sońǵı dástúr boyınsha xan — SHıńǵıs áwladı-tóre tuxımı bolıwı shárt. Zarlıq tóre tuxımı, usı jaǵın eskertsem, heshkim dirriqshılıq qılmaıdı"...

Ernazar usı oyına toqtap ásten bas kóterdi:

— Xalqımızdıń qaymaqları, qádirdanlarım, meniń biliwimshe házir bársheńiz ótmishimizge, búgingimizge erteńgimizge oy juwırtıp birinshi xanımız kim bolıwı kerekligi jóninde, haqıyqay el súygen aǵla insanlıq, gózzal adamgershilik penen júdá hám ájayıp, ádil xandı árman etip, tek atın tabalmay otırsız. Men taptım.

Birazlardıń qáwpi állekimniń: "Ernazar alakóz xan bolsın" dep salıwı edi. Endi onıń ózi xanlıqqa usına almaytuǵınına quwanıshtan moyınlarınan awır júkti serpip taslaǵanday bolsa da, usı otırǵanlardan tek bir ǵana adamnıń atı atalatuǵınına ári qızǵanış, ári "meni aytarmeken?" degen ham dáme menen bári Ernazar alakózdıń awzın baqtı.

Ol asıqpay ornınan tikeydi. Qolların kóksine qawsırdı:

— Menińshe, birlikli alpis biy baslaǵan qaraqalpaq eliniń ullı xanınıń ismi sháriypi Zarlıq tóre!

Sam-sazlıq qaytadan baslandı.

— Áp-áydik adamlarmız, ne ushın balanıń oyınıń qılamız?— dedi bir gezde bala Ernazardıń ústińgi erini túrilińkirep.

— Oyin sharshattı, — dedi Sayıpnazar.

— Ózińiz nege bolmaysız, — dedi Mádireyim.

Sóylew ishteyi basqalarda da oyanıp, qozǵalan tiye baslawdan Ernazar alakóz qayta shıyıraqlastı:

— Sabır qılıńlar, el aǵaları. Xanlıq maǵan da, sizlerge de miyasar emes. Xan

— xan tuxımlarınan awıssa, tórelerden qoyılıw zárúrligin, sizlerdey oyı júyriklerge túsindirip otırıw balalıq boladı.

Hám sam-sazlıq, hám jım-jırtlıq jáne húkim súrdi.

Aqıllı el aǵaları, — dedi Ernazar alakóz jáne murajat hawazı menen. — Qarańlar, men Zarlıq tóreni qaraqalpaq eliniń ullı xanı dep, aldına bas iyemen. — Ol eki qolın kóksine qoyıwı menen barıp maldas qurınıp otırǵan Zarlıqtıń aldında oqjayday iyilip, onıń uzın qara shekpeniniń shalǵayın mańlayına súykep súydi.

Ol keyin básiwden Genjemurat túrgelip, Ernazar alakóz ne qılsa sonı tákirarladı.

Aradan úzilis bolıwınan qorqıp Ernazar alakóz tez háreketke kóshti.

— Ótinemen, inim! — dedi bala Ernazarǵa. Ol erinińkirep qozǵaldı hám qayıl emeslik háreketler menen Zarlıq tóreniń aldına barıp qayttı.

— Káne, Mádireyim, — dedi jáne Ernazar alakóz. Mádireyim awırlaw qozǵalǵan menen, Zarlıq tóreniń aldına barganda haqıyqat iyildi, qaytısnı onı ermeklegendeı tilin shıǵarıp kúlip qayttı.

Ernazar alakóz endi heshkimdi parasatına qoymay, atın atap túrgelte basladı.

— Káne, Raxmanberdi biy...

— Káne, Artıq jora...

— Káne Mamıt...

Hámmeniń sońınan qozǵalǵan Sayıpnazar túrgelerde, kek etip murnın jıyırǵanın, xanǵa tájim berip, qayta ornına otırǵanda da ózgeretpedi.

Kimniń ishinde qanday záhárli jılan búklenip jatsa da, házirshe Zarlıq tóreni xan dep únsiz moyınlawı Ernazar alakózdiń kewlin ósirip, háreketin jáne de shaqqanlatıńqıradı.

— Maqul is isledińiz, qádirdanlar, babalarımız shashqan tuxımnıń zúraátin jıynawǵa endi náwbet tuwdı.

Kórpe astına bastırnıqqanday demleri qısılıp otırǵan biyler ushın sońǵı gáp artıq kórinde me, bir topar ash adamǵa tek birewi toyarlıq tamaq kórsetilgendeı, kózleri jawtańlasıp, oǵan antalastı.

— Elde qoraz kóp bolıp tańımız bir waqıtta atpay júr edi, — dedi Genjemurat

biylerdegi ózgeristi uǵıp, — Júdá ǵana aǵla is boldı. Babalarımız birlikli áwladı barlıǵına quwanıp, jatqan jerinen bir-bir bas kóterisetuǵın boldı.

— Meh-he-he, — dep bala Ernazar murnınan kúldi, — Genjeke, endigi jaǵında da biylerdiń sanı azaymaydı.

— Sayadaǵı sarı shópten miywe túwe, ońlı shaqa shıqpaytuǵını usı qara kózlerge ayan shıǵar, — dedi shımshıq bas Qádirmuxammed.

Xan aldında biylerdiń erkinsip, birin-biri quwalap, biyparıq sóylewleri Alakózge unamay dasturxannan bir shórek aldı:

— Mine, qádiranlarım, qaraqalpaq eliniń ullı xanı Zarlıq tóreniń hámirlerine qarsı kelsem, meni nan ursın, nan ursın! — Ol nandı qos qollap mańlayına bastı.

— Nan menen ant etiw sál awırlaw, — dedi Mádireyim.

— Aytpaqshı, bir nárseni umıtıppan, — dep Alakóz qolındaǵı nandı Zarlıq tórege usındı. — Biz taza xanlıqpız, bálkim, bóten elatlarda basqasha shıǵar, biraq bizge áwele ullı xanımız, siz ant berińiz. Mine, nandı uslańız. Sizge ne dep ant etiwdi úyretiwge ájizlik qılamız.

Zarlıq bir nepeske-ám gidirmey nandı aldı da:

— Tuwısqanlarım, húrmetli biyler! — dep dawısın bálent kóterdi hám xanlıq salmaq tutıp ornınan tikeymedi. — Eki kisi seni jinliseń dese, inanda jata qal, eki kisi sen xanımızsań dese, ornıńdı bilip xanlıq qıl deydi, xalıq danalıǵı. Sizler ne deseńiz, men inanaman. Qus ushsa qanatı mádet, qonsa quyırǵı mádet. Meni aspańǵa kóteretuǵın da, jerge biyhazar qondıratuǵın da sizler bolasız. Onıń ústine, men úlken sınıq aǵashtıń shaqası ekenimdi jasırmayman, sınıq shaqalıǵımdı bildirmey jerge shanship tamır urǵızıp shaqalatatuǵın baǵmanda sizler bolasız. Eger men óz ornımda sizlerge, bárshe xalıqqa biyorın jaza qollansam, keńessiz párman bersem, xalıqtıń atın daǵlaytuǵın bir is qılsam, ıǵbalına irkinish jasasam, meni nan ursın! Nan ursın! — Ol nandı mańlayına úsh iret tiygizip, shetinen bir tislemin awzına saldı da, dasturxanǵa qaytıp qoydı.

Birden jańǵa jaǵımlı samal eskendey, biyler omırawların kóterip keńirek nápes aldı.

Alakóz jáne túrgelip xanǵa qol qawsırdı.

— Ullıxanımız, basıńızǵa altın jıǵalı taj qiydire almaǵanımız ushın ápiw etińiz, lekin qaraqalpaq eli Siziń altın basıńızdıń polat qalqanı boladı.

— Sizlerdiń húrmetińiz men ushın hárqanday altın tajdan aǵla, xalqım, — dep xan salmaq penen bas iyeer minnetdarlıq bildirdi.

Ernazar alakoz nandı qaytadan qolına alıp:

— Qaraqalpaq eliniń ullı xanı Zarlıq tóreniń hámirlerine qarsı kelsem, meni nan ursın, — dedi de, nandı bala Ernazarǵa ótkerdi.

Ol kóp oylanbadı.

— Qaraqalpaq eliniń ullı xanı Zarlıq tóreniń hámirlerine qarsı kelsem, meni nan ursın!

— Aynalayın Ernazar, endi Raxmanberdite ber. Káne, Raxmanberdi?!

Ol albırańqırıp kózlerin perdelew menen artına shalqayınqıradı da, bala Ernazar menen Sayıpazarǵa názer tasladı. Olardıń ornına ashıwlı tigilip turǵan Ernazardıń ótkir ala kózlerine názeri túsip, qorıqqanına aldı menen nannıń bir tislemine awzına saldı da:

— Qaraqalpaq eliniń xanı Zarlıq tóreniń— dep áwelgilerdiń antın múltiksiz tákirarladı.

— Káne, Mamıt biy, náwbet eizge!

Usılayınsha bir shórek jáne qoldan qolǵa ótti...

Biyler nan uslaǵan gezde nannıń húrmetinen be, ya anttı jutıwdıń awırılıǵın eslep pe, sál ekilengenı sezilmese, qarsılaw aytqanı bolmadı.

— Ullı xanımız, — dep bala Ernazar qol qawsırıp ornınan túrgeldi. — Bizdi elimiz ári alawız, ári mómin, ári hawayı, ójet, ári japakesh. Sonnan kelip bir kún dúz ishken jerine qırıq kún sálem beredi, kisiden iyneniń ushınday ziynet kórse, oǵan ózin ómirinshe minnetdar tutadı. Sizge málel kelmese., birinshi qádemizdi mınaw qarakóz puxaralarıńızǵa bayan qılsańız.

Zarlıq tóre xaqıyqıy taxt iyesine usap eki iynine alma-gezek burılıp qarap aldı. Oń jaǵında Alakóz, shep jaǵında bala Ernazar otır edi. Bala Ernazardıń xanǵa qoyǵan talabı Alakózge kútá unap, jas bolsa da ózine teńles kórip aljaspaǵanına kewli boldı hám xannıń ózine qaraǵanınıń mánisin túsini, tikeye sala oǵan qol qawsırıp bas idı:

— Ullı xanımız, axidnama jazarda "Xaqıyqıy perzent ata-babası ekken nálsheden jemis óndiretuǵın bolıp tárbiyalanadı" degen danalıqtı siz aytqan edini. Ózińizge málim, biziń ata-babamızdıń ekken nálsheci ullı orıs elatı menen doslıq-hámdamlıq daraǵınıń shúlligi.

Mádireyim biy gáp qostı:

— Men esimdi bilgeli mınaday dástúr bar. Xiywada xan ózgerse, "dáwir kimniń dáwiri, pálenshe xannıń dáwiri" dep duyım jurtqa jar saldıradı. Bizler-ám tórt tárepke jarshılar jiberip "Dáwir kimniń dáwiri, Zarlıq xannıń dáwiri..." dep jar saldırıwımız kerek emes pe?

Zarlıq tóre endi eki iynine qaramadı, oylanıp ta otırmadı. sóyledi:

— Húrmetli biyler, asıqqan qız bayǵa jarımas, deydi xalıq danalıǵı. Dańq quwǵan bar abırayınan ayrıladı, deydi jáne de xalıq danalıǵı. Házirshe qaraqalpaq xanı jóninde jar saldırıwdıń keregi joq. Xan áweli ózin bildirsın, sonnan keyip jurttıń ózi jar saladı. Al endi, meniń birinshi qódemim neden baslanbaqshı? "Alpıs biydiń Axidnamasında" "xan eń áwele Amudaryadan

tikkeley saǵa alatuǵın úlken arnanıń qazıwın baslatadı" delingen edi, álbette solay isleymiz. Lekin, ózlerińizge málim, bir qıńǵa eki pıshaq sıymaydı. Xorezmge ekinshi xannıń sıyıwı da sol taqılettegi gáp. Sol ushın, birinshi náwbette, axidnamaǵa mór salıp, qol basqan hár biy búginnen baslap wádesin bárjay qılsın, yaǵnıy hár biy óziniń qol astındaǵı bárshe jigitin atqa mindirip, tap usı káraǵa ákelsin.

— Zarlıq xan, xan sarayın qáyerge salıw niyetiniń bar? — dedi Sayıpazar.

— Házirshe xan sarayı atlarımızdıń eri, — dedi xan. Biyler illá dep awız asha almadı.

— Ullı xanımız, bir qasıq qanımnan keshseńiz, aytar gápim bar, — dedi Alakóz ayırıqsha hásiretli hawaz benen. — "Alpis biydin axidnamasına" qol bastırıp, mór saldırw wazıypası maǵan júklengen edi. Tapsırılǵan isti tola bárjay qılıp, usı otırǵan qádirdanlarǵa tolıǵı menen mór. saldırdım, qol bastırdım. Durıspa, xalayıq?

— Durıs, — dedi hámme bir awızdan.

— Átteń, bir liykini bar. Hámmeniń sońında Φazıl qalıp edi. Oǵan kelgenimde, jaqsı qabıl etip, qol basaman dep aldap, "axidnamanı" otqa tasladı.

— Axidnamanı otqa tasladı?!

— Axidnamanı otqa tasladı?!

Xanǵa, biylerge qosıla pútkil janlı maqluqat, toǵay dárya, alistaǵı teńiz "Axidnamanı otqa tasladı?!" dep gúwleskendey boldı.

— Ózi qayda?— dedi Zarlıq qáhárlenińkirep.

— Ákelip anawkáraǵa baylap qoyıppan. — Alakóz túrgelip Φazıl baylanǵan sheńgellikke qaray júrdi. Xan, biyler to bı menen oǵan erdi. Φazıl torańǵıldıń ózegine usap qıymılsız, ólim halına jaqınlaptı.

Toǵay ishinde jalǵız at tuyaǵınıń dursili esitilip, biylerde álleqanday hawlıǵıspa sezilgen sıyaqlandı. Azdan soń Φazılǵa jan enińkirep, ayaqların jerge tireńkirep boyın tikledi.

SHawıp kelgen atlı Máwlen sarı edi, onıń bir jańalıq aytıwın kútip hámme jalt burıldı. Pútkil qaraqalpaq biyleriniń názeri awǵanǵa Máwlen qorqıp, atınan tústi de, shettegi bir biyge sıbır lap, esheyin ózi júrgenin, durısıraǵı, bir sıyıwı joǵalıp, sonı izlep shıqqanın ayttı. Oǵan heshkim máni bermey, Φazılǵa burıldı. Φazıl biyler arasında óziniń tárepdarların kórip, sır aldırmau ushın qáddin tikleńkiredi hám soylaq sarı tislerin kórsetip, mıırjıyıp kúlgen boldı. Bul keyip biylerde abırjıw payda etti. Sayıpazar, qalay bolmasın, onıń kózine túspew maqsetinde izge básip tasalandı.

— Káne, Φazıl, — dedi Zarlıq húkim dawısı menen, — Ayt ırasın, "alpis biydiń ahidnaması" qayda?

— Seniń, onda ne jumısıń bar?— dedi Fázıl artında kúshi barlıgın uqtırıw ushın.

— Ullı qaraqalpaq xanına "sen" dep sóyleme! — dep jekirindi Alakóz.

Fázıl ayaqların jerge tireńkirep, arqası menen torańgıldı qasıp, boyına kúsh toplaп, tisin qayradı:

— Tǵıw, satqın Alakóz! Anań seni satqın Aydos penen oynas qılıp tuwǵan degen gáp bar edi, ıraslıgına endi isendim. Áy biyler, sizler eldiń erkin mınaw birewge bergenińiz ıras pa? Inim Ernazar keneges, pútkil xalqımız sende túwesilmes aqıl bulaǵın kórer edi ǵoy?

— Ayt ırasın, "alpıs biydiń axidnaması qayda?— dep bala Ernazar Zarlıqtıń sorawın qaytaladı.

— Otqa tasladım, — dep Fázıl eziwindegi mısqıllı kúlki izin jıyıp qatal keyipke kirdi. — Xalıqtı aldaytuǵın onday "axidnama" zárúr emes. Xorezmde tek bir xan bolıwı shárt. Az sanlı xalqımızǵa pál-pál berip, apatqa aparmańlar!

Hámmeniń izinde turǵan Máwlen bul jerde ne bolǵanına endi túsinip, aldındaǵı biylerdi eki qolı menen ayırıp, Fázıldıń qasına bardı da, kópshilikke bet burdı.

— Xalayıq, bul oǵırı jaman adam. Bayaǵıda Ernazardı qutqarıw ushın pul jıynap aparǵan da, Bas wázirge "bul puldı xalıq jıynap, Ernazar alakózdi óltiriwdi sorandı" dedi.

Hámme lámım.

Mamıt penen Sayıpazar hesh kózge túspew maqsetinde boyların jasırıwǵa urındı.

— Náletiy Máwlen, — dedi Fázıl tislenip. — Men seniń boqtan top qılatuǵın qońız ekenińdi biletuǵın edim, átteń, bunday ádet bárshe qaraqalpaq biylerine tán bolǵanı menen, seni ayırıp qaramaǵanman!

— Pútkil elbasshılarına jala jappa! — dedi Zarlıq qáhárlenip.

Mamıt Sayıpazardıń jeńinen tartıp, ásten sıbırladı:

— Máwlendi quwatlayıq. Bayaǵıda Fázıl bizlerge heshteńe eskertpey qıra jazladıǵoy.

— Úndeme. Fázıldıń minezi sonday, seni ózi jıqsada, astırna mamıq tósewdi umıtpaydı.

— Mamıt, Sayıpazar, nege buǵıp qaldıńlar, sóyleńler! — dep baqırdı Fázıl.

— Máwlen durıs ayttı, — dep saldı Mamıt.

Zarlıq Sayıpazardı kútip turmay dógeregindegilerge aynala kóz taslap, olardıń júzlerine Fázıl jóninde eki oyılıqtı kórdi de, júzin túnertip sóyledi;

— Húrmetli biyler, birinshi hámirimniń hásiretli hámir bolatuǵınına júdá qıynalıp turman. Biraq ilajım joq. Biziń xalqımızdıń ullı maqset penen bir

xanlıqqa birigiwine, óz atı menen xanlıq dúziwine dushpanlıq etken Fazıl biyge ólim jazasın buyıraman. Usı torańǵıldıń anaw qıysıq shaqasına asılsın. Hámirimdi eki Ernazar hám Genjemurat biy bárjay qılsın!

Heshkim úndemedi.

Fazıldıń ólim aldında, "Qasımǵa jetker" dep tapsırmalar aytıp sır ashıwınan qorqıp Sayıpazar adamlardıń tasası menen Ernazar alakózdıń artınan kelip sıbırlandı:

— Bul naymittı kóp sóyletpey gúm qılıw kerek!

Alakóz bala Ernazarǵa qarap júzinen maqullaw belgisin sezip, ğurıǵa mindi.

— Xan hámiri — quda hámiri! — Ol bara sala Fazıldı torańǵılǵa qursap baylaǵan arqandı sheship, bir ushın gúrmeklep onıń moynına ildirdi, ekinshi ushın Zarlıq iyegi menen nusqaǵan mıqlı shaqaǵa asırıp taslap, tartıwǵa keltende, artındaǵı biylerge qaradı hám olardıń kópshiliginde qorqınısh belgilerin ańladı da, Fazılǵa burıldı:

— Ayt, sońǵı sózińdi?

— Birinshiden, mendey el súyer, xalqınıń paraxatshılıǵın, baxtın oylǵan insandı ólim menen qorqıtıw úyrekke suwdı aytıp qorqıtıw menen bara-bar, Alakóz! Ekinshiden, meniń moynıma arqan salmastań burın óz moynıńdı oyla, Alakóz! Biyler, bu náádidlikke qarsı shıǵıńlar. Qaraqalpaqta biy ólimi ullı Xiywa xanının biyhujim bolmaydı. Dálkek qılmaı bosatıńlar meni!

Bala Ernazar menen Genjemurat alǵa ótip, torańǵıldıń qıysıq shaqasınan asırılıp taslanǵan arqannıń ushın tarttı.

Fazıl bar kúshi menen moynındaǵı arqańǵa qos qollap asılıp, sógindi:

— Aqmaqlar! Men ushın Xiywa xanı bársheńizdi darǵa shek-she...she...

Onıń ayaqları jerden kóterilgenshe ólimine isenbewi menen dawısı semdi.

Eki Ernazar menen Genjemurat Fazıldı asqan arqannıń ekinshi ushın torańǵıldın túbine tarttırıp bayladı da, Zarlıq xannıń aldına bardı.

— Hámirińiz bárjay, xanımız!

Biylerdiń kózleri alaqlasıp, torańǵılǵa salbırıp turǵan ólige betley almay, xannıń endigi hámirine ne bolatuǵınıń kútti.

— Ullı xanımız, "alpis biydiń axidnamasın" qaytadan jazıwımız kerek bolarmeken? — dedi Alakóz.

Xan biraz oylanıp, gúllán biylerdi bir qatara kóz benen sholıdı da:

— Men bul húrmetli biylerge isenemen, — dedi haqıyqıy xanlarǵa tán saldamlılıq hám birden ğaybar túrge endi. — Tuwısqanlar, húrmetli biyler, jáne bir hámirime qulaq salıńlar!

Biylerdiń birazlarında ele qaraqalpaq xanı payda bolǵanına isenim tolıq qalıplespe de, biri ekinshisin baǵıp, únsizlik penen Zarlıqtıń awzınan

shıǵatúǵın buyırıqqa qulaq túrdı.

— Húrmetli biyler, bársheńizge málim, elde bárshe jigit qıran, elde bárshe at qırannıń atı dep axidnamaǵa qol basqansız, mór salgansız. Áne, usı sózlerdi úsh mártebe qaytalaymız.

Biylerdiń dawısı teń qosılmaǵan menen Ernazar alakózdiń wadırlarńıraǵan iri dawısına erise úsh iret gúńirenisti:

— Elde bárshe jigit qıran! Elde bárshe at qırannıń atı! Elde bárshe jigit qıran!!!...

— Húrmetli biyler! — dep Zarlıq xan jáne sóyledi. — Ózlerińizge málim, Xiywa xanı óziniń ǵáziynexanasın toltıratuǵın múláyim hám japakesh qaraqalpaq xalqınan ap-ansat ayrılıp qalmaydı. Sol ushın, bir ay máwlet ishinde qol astırızdaǵı bárshe jigitlerdi atlandırıp, usıkáraǵa ertip kelesiz. Bas ásker basımız Ernazar alakóz, maǵan bas keńesgóy bala Ernazar, qalǵanlarıńız alpıs biydiń axidnamasına muwapıq óz uruwırızdan, óz awılırızdan ertip shıqqan qıranlarıńızǵa ásker basısız. Xanlıqqa miyasar basqa hamallardı soń bólistiremiz.

— Elge sizdi xan dep járiyalay bersek bolama? — dedi bir dawıs.

— Házirshe shıdańlar, — dedi Zarlıq.

— Neden qorqamız?

— Eń áwele eldi toydırıwdıń jolın islep shıǵıwımız kerek.

Bul hámmege maqul túsken sıyaqlı.

— Qaraqalpaq xanlıǵınıń basqa xanlıqlardaǵı ayırıw belgisi bolama?— dedi jáne bir biy tınıshlıqtı buzıp.

— Álbette, — dep Alakóz juwap berdi. — Bul belgi jóninde xanlıq tolıq jariyalangansoń másláhátlesemiz, — dedi de Alakóz, dasturxanǵa kóz qıyǵın taslap, óziniń judırǵınday úlken bir qızıl almanı qolına aldı. — Ullı xanımız, mınaw almaday bir pútin birliğimizdiń belgisi ushın, bunı alpıs biydiń teppe-teń bólip jewine urıqsat etesiz.

— Ózińiz úlestirińiz.

Alaqóz ustalıq penen almanı maydalap alpısqa bólip bolǵansha Zarlıq torańǵılǵa asıwlı óli tamanǵa qarap turıp:

— Húrmetli alpıs biy, — dedi dawısın kóterińkirep. — Barlıq qıran jám bolǵansha onı túsirmeymiz, jerlemeymiz!

— Durıs, — dedi bala Ernazar. — Dushpandı jeńbesten áwel ózimizdi ózimiz jeńiwimiz tiyis.

Olar bir almanı bólisip jep, tarqasıwǵa qaraǵanda, toǵay ishinen shawıp kiyatırǵan jalǵız at dúrsili esitilip, bári jáne seskenise toplandı. Ol SHOńqı edi.

SHOńqı bulardı kóre sala alıstan dawısladı:

— Álewmetler, álewmetler, jańalıq, jańalıq. Xiywada xan ólipti. Merv

urısında ólipti. — Ol Ernazar alakózdiń aldına kelip, qaraterge shomılǵan atınan ġargıp túsip, halıqladı — Tapsırmańız boyınsha Xiywaǵa barıp qayttım, Ernazar aǵa... Xan... ólipti. Merv urısında ólipdi. Pútkil Xiywa gúyzeliske túsip atır.

Xabar hámmeni quwantıp, kewillendirdi.

— Maǵan emes, elimizdiń birinshi xanı Zarlıq xanǵa bas iy! — dedi Alakóz oǵan.

SHońqı inanın yamasa jurt onıń qorqaqlıǵı ústinen kúlki tuwdırıw ushın jorta aytıp atırǵanın bilmey, áwele Zarlıq tórege soń biylerge qarap-qarap alıp:

— Ernazar aǵa, oynamasa, — dedi, erkelenkirep. — Eger axidnama boyınsha xan tiklenetuǵın bolsa, birinshi xanımız ózińiz ġoy!

— Áwele bas iy, soń sóylesemiz.

SHońqı biylerdiń keypi boyınsha bul jerde álleqanday úlken is sheshilgenin sezip turıptı, biraq ele anıǵına kózi jetpeydi.

Bir biy onıń búyirinen túrtti.

— Anaǵan qara!

SHońqı torańǵılǵa asıwlı Fázıldı kiyiminen tanıp, janı shıǵıp kete jazladı da, halı barınsha jildamlılıq penen Zarlıq xannıń aldına barıp bas iydi.

— Húrmetli alıp biy, — dedi Zarlıq. — Eger SHońqınır xabarı shin bolsa, taza xan biz benen mámlege keliwdin bir jolın izlewi de múmkin. Sol ushın jigitlerińiz jaw-jaraqqa qosıp bel, balta alıp shıqsın. Ámiwdáryadan saǵa alıp, usı átiraptı suwlandıratuǵın arna, qazıwdı baslaymız. Bul ómir arnası boladı.

— Júdá hám jaqsı oy, — dedi Alakóz quwanışlı. — Taza arnanır eki boyınan biylerdiń baǵı-sharbaǵı ushın jer bólistiremez.

— Hár biydiń qazıwǵa qosqan úlesi boyınsha jer bólinedi, — dedi xan.

Biyler quwırılasp sala berdi.

* * *

Ashlıq áke emes — kisige qol jaydıradı, ant ana emes — jazalasa jer tarttıradı.

Eldiń toyınıwı ushın arna qazıp jer ashıw jónindegi shaqırıqqa ma yamasa alıp biydiń axidnamasınıń kúshi me, bir aydıń ishinde barlıq qaraqalpaq awıllarına qozǵalań tiyip, ómir arnasın qazıwǵa qarsılıqlar kemeydi.

Zarlıq bassılıǵında eki Ernazar qazılıwǵa tiyisli arnanır saǵasın qáyerden alıw kerekligin oylasıp kóp kún dárya boylap júrip, Xojeliniń tusınan sál órlewdegi Taslaqtır tusınai saǵa salınıp Nókis awılınıń ústinen ótken, sońınan "Qızketken" atanǵan kishkene salmanı keńeytip qazıp, ayaǵın Qazaq dáryaǵa quydırıwǵa kelisti. Bul aralıqtı bir jıldı qazıp jetkeriw qıyın, eger qazılsa, pútkil qaraqalpaq awılların biriktiriwshi oraylıq julın tamırı boladı. Sonlıqtan, hámme Zarlıq xannır el kelesheğine uzaqtan kóz jibergenine quwanısıp, kúnniń kem-

kem ayaz tartıp, qıs tolıq kire baslağanına qaramastan, óz jigitlerin baslağan atlı biyler, wádelesken mákanğa jıyıla basladı.

Xan olardı júdá múláyimlik penen qabil etip, ashılısıp sóylesip, asıqpay hal sorasıp, qaysısın qanday jumıstırn túri kútip turğanın biliw ushın eki Ernazarğa jiberedi.

Eki Ernazar misli ağa úke tuwısqan. Biriniń aytqanın ekinshisi jónlew menen, toparlasıp kelgenlerge keleshekтеgi qonıs hám egislik mákanların qáyerden qáleytuǵının sorap, arna qazatuǵınlarğa shek bólistiredi.

Misli biy tutımın tutıp izine bes jigit ertken, Máwlen sarı payda bolıp, kózleri mólerińkirep barıp, eki Ernazarğa sálem berip, ásten muńın ayttı:

— Dúnyağa shıǵıp kóz ashqalı birewdiń quwanışına ekinshi birewdiń shın ıqlas penen quwanǵanın kórmegen edim, endi kórdim, endi isendim.

Uriwına jaqsı egis jer hám qazıwdıń shegin belgilewdi soranıp Mádireyim biy kelip tur edi. Alakózge ótinish qıldı:

— Kúshimiz azlaw edi, Máwlen bizge qosılsın.

— Joq, Mádireyim, ele kóp teris ayaqlar shıǵadı. Solardı jazalawshılar kerek. Máwlen, qazıwda bas dúrreshiseń.

— Ernazar, sen ne buyırsań qullıq deymen, — dedi Máwlen quwanışlı.

— Áwele, óimizdi óimiz qattıraq tutpasaq, birlik bolama?

— Durıs, Ernazar.

Toǵaydı ayırıp bel ornına duwtarın qushaqlap kiyatırǵan Berdaq shayır kóringende Alakóz júdá kewillendi.

— Áne, xalıqqa yosh, xalıqqa tuw kiyatır.

Berdaq seldirlew ǵana qara jipek murtların sıypalap qoyıp, hámmege sálem berdi hám eki Ernazardıń aldına toqtap, el birligi ushın hárqanday buyırıqtı orınlawǵa tayar bolıp kelgenin ayttı. Alakóz onıń jawırınıńan qaqtı:

— Aynalayın. Kerek deseń qosıǵıńa baǵdar-ám bereyik.

— SHayır óz xalqına ne keregin ózi túsiniwi kerek, ağa, — dedi Berdaq.

Qápelimde, heshkim kútpegen kórinis júz berip, hámme bir jaqqa burılıp, sıbır-sıbır bola qaldı.

— Uayy, oyy, bunday sulıw demegen edim ǵoy!

— Quday sonshama-ám gózzal qılıp jaratarma?...

Bir attı minip, eki attı jetegine alıp kiyatırǵan Gúlsiyba heshkimnen tartınbay, tuwrı Alakózdiń aldına toqtap, appaq marjanday tislerin kórsetti de:

— Biyler, — dedi kókiregin kóterip. — Aramızda hayal payda boldı dep úrpeymeńler. Bir qáteligińizdi esińizge salıwǵa keldim. Alpıs biydiń ahidnaması boyınsha eldegi hár bir at qırandiki bolıwı kerek. Sonda nege mennen heshkim at soramadı? Ǵarrı baydıń jesiri jılamasın dedińlerme? Alıń mına atlardı. Erkegi

joq hayal erkek bolıp xızmet etiwi tiyis dep qazıw-ám qazıwǵa keldim. Eger oǵan halım kelmese, qazıwshılarǵa tamaq pisiriwshi bolıwǵa keldim. İlǵal kún tuwsa, attan jıǵılǵanıńızdı súyewge, kirlegen kiyimińızdı juwıwǵa keldim.

Ótkir tilli, batıl júrekli kelinshekke bir nársede duwtarın qoltıqlap kelip turǵan Berdaq shayırdıń da tili tıǵıldı.

— Áy, piyada shayır, — dedi Gúlbaba dawısına buringısına da epkin endirip.

— Jaqınla maǵan! Mınaw eki attıń aǵlasın tańlap min.

— Bereket tap, Gúlbaba, — dedi álle kim.

Ernazar alakóz jelkesin qasıp oylanıwı menen Gúlbabaa kóz astınan sıǵalanıp, onıń gúl-gúl jańǵan aq júziniń solıy baslaǵanın sezdi.

— Biyshara jesirdiń jalǵız balası da ólip edi, soǵan ish qıstalıqta úyine sıymay kelgen shıǵar, — dedi ásten ǵana qasındaǵılardı. Berdaqtıń qosıq qatarların izlep, erinlerin jıbırlatıp turǵanın kórip jedellendi. — SHayır, tartınba, jeńgeń ákelgen attıń birewin tańla.

Berdag duwtarın qolına aldı da:

— "Raxmet, Gúlbabael abat bolsın!
Barlıq kewillerge jaqsılıq tolsın..."

dep Gúlbaba ákelgen atlardıń aq tuyaqlı yawmıtısın jılawladı.

— Ekinshi at xan hámiri menen beriledi, — dedi Ernazar alakóz.

Azdan soń, heshkim kútpegen Qońırat qalası tárepten kiyatırǵan bir top atlı kórinde. Qarasıp turǵanlar shorshına gúbirlesti:

— Jańǵazı tóre, Jańǵazı tóre!

Alakóz benen Zarlıqtıń seskenbewi bárinen parasat payda etti.

Jańǵazı tóre qara torıdan kelgen, buwrıl saqallı, sulıwshıq, basına sarbaz soppasın kiygen adam edi. Eliw qádemdey aralıqta atınan túsip, alǵa júris qıldı.

Onıń bul hárketi hámmeni tańlandırdı. Alakóz óz xanına birnársede imladı-da, atınan tústi hám Jańǵazı tóreniń aldınan shıqtı.

Jańǵazı tóre qos qolın kóksine qawsırıp, sóylendi:

— Ullı Bahadır Zarlıq xan, asa aqıllı dana wázir Alakóz, qaraqalpaqlarda bizge, qazaqlarǵa, usap birliǵi az, kóp urıwlı el edi. Uriwları biriktirgenińızdi esitip, qutlı bolsıńǵa kiyatırman. Endi kúsheyipsiz, sol kúshińızge mende bir kúsh bolıp qosılıwǵa, doslıq kewilimdi ashıp kiyatırman.

Kútilgende jamanlıqtıń jaqsılıqqa dóniwi hámmeni masayrattı.

Zarlıq xannıń keypin baǵıp turǵan Bala Ernazar jigitlerine imlap, qonaqlardıń atların jılawlasıp, baylaw ushın jetelep áketti. Zarlıq penen Alakóz qonaqlardı baslap, qosqa kirdi.

— Bárshe jaqsı islerińiz qutlı bolsın, — dedi Jangazı tóre tósekke shıǵıwdan pátiya etip. — Bizler bir gezde siziń awıllarınızǵa da zálel keltirgen edik, endi keshirersiz dep oylayman.

— Iyligen bastı qılısh kespeydi, — dedi Aldkóz.

— Olay bolsa meni óz birińiz dep esaplańız, ullı Bahadır Zarlıq xan, aqıllı batır wázir Ernazar alakóz.

— Ashılǵan kókirekti ashıq kókirek penen qabıl etemiz, — dedi Zarlıq. — Mine, biz, birinshi isti Xiywa xanına ashıq qarsılıqtan emes, eldiń ǵamı dep arna qazıwdan baslap atırmız.

— Qúta jaqsı etkensiz, ullı bahadır xan, — dep Jangazı tóre úlken kózlerin perdelenkirep, soppaslı basın sál iydi. — Meniń jigitlerim sizge hám beldar, hám nóker bolıwǵa keldi. Meniń jáne bir másláhátim bar edi, sonı ortaǵa salsam ayıp kórermisiz?

— Qeń kiyim tozbas, másláhátli xan azbas deydi xalıq.

— Xorezm olayatında ózińshe is baslaw, xiywa xanınıń kózge kórinbeytuǵın qılıshına moyın tutıw menen teń. Sol ushın bárshe istiń aldın alıp, Orıs patshasınıń Sırdáryanıń tómeni boyınsha basshılarınıń biri llekey sultangá xat jazıw kerek dep oylayman.

— Jaqsı másláhát jerde qalmaydı. Jangazı tóre, — dedi Zarlıq.

— Ullı xanımız durıs ayttı, — dedi Alakóz.

— Olay bolsa meniń jigitlerime arnanıń qazıwınan shek belgilep berińler.

Olar dalaǵa shıqtı.

Awıllar tárepten biyleriniń basshılıǵında kiyatırǵan jáne bir shoq qıran— beldarlar kózge taslandı.

Jáne...

11

Qaraqalpaq biyleriniń kóp ǵawqıldısına qulaǵı da, kózi de úyrengen lyshan olardıń "orısı diywal" qasında Φazıldı torańǵılǵa asıp, Zarlıq tóreni xan saylanganın esitkende, kózleri uyasınan shıǵıp kete jazladı.

— Múmkin emes!!!

Xabarshı suwıpaları aldında natuwrı ójetlengenine qısınıp jáne ózin bastı:

— Hesh gáp, shıbınıń palǵa murtın basqanı— ólgeni?

Onıń hár iske ilaylıq teńew tabatuǵınıńa úyrenisken suwıpaları jabırlastı:

"Zarlıq tórede shıbın".

"Ernazar alakóz de shıbın".

lyshan ushın eń qáwiplisi Xorezmde eki xanlıqtıń payda bolıwı emes ("Meyli mıńǵa bólinsin"), qaraqalpaqlardıń orıs patshalıǵına baspúkil ótip ketetuǵını.

Onday jaǵdayda pútkil Xorezm orislardiki degen sóz. "Turkiyaǵa ketken xan elshisi-ám kelmey kózlerdi sarǵayttı-á. Orıslar menen urıs qatallasqanı ushın Sultan qabıl ete almay atırǵan shıǵar... Házirgi jaǵdayda bizden, járdem kútkenshe, nege járdem etpeydi dep meni gúnalawı da táájip emes"... — dedi ózinshe hám atasaqalıń tısledi.

Esigi aldında uzaqtan halıqlap shawıp kelgen attır dem alısın esitip, jáne hawlıǵıp, ózine kelip úlgermey shabarman otawdıń jez esigin kótere sala Xiywa xanıń Merv urısında qaytı bolǵanın xabarladı. Iyshan apalaqlap xanıń ólimine emes, orıs patshalıǵına ótip ketetuǵın qaraqalpaq xanlıǵı dúzilgen waqıtta, oǵan qarsı lášker jiberetuǵın xanıń ólimi sáykes kelgenine buwınıńa qurt túskendey, shalqasına quladı. Ol bul átirapta payda bolǵalı birinshi mártebe usınday keyipke túsiwi edi, suwpılarınıń zárresi qalmay betin jelpip, ústine suwıq suw búrkıp tikeytti. Iyshan óziniń júdá naqolay jaǵdayda ázzilik kórsetkenin jáne búrkewge urındı:

— Sadaǵań keteyin xan, kútá aqıllı insan edi.

Ol xanıń ólimine qansha jan ashıtqan túr kórsetpesin, namazına bargısı kelmey, óziniń kesellenip otırǵanın aytıp qaldı. Sebebi marhumǵa qıynalıw taza bolatuǵın xanǵa unaytuǵını ya unamaytuǵını oǵan biymálim.

Qeshke taman eki suwpısın eki Ernazardıń awılınan xabar alıwǵa bólip jiberip, jalǵızlıqta qalıp, qaraqalpaq biyleriniń alawızlıq oshaǵına qáytkende ańsat ǵana may quyılatuǵınıń hár qıylı jollarına qıyal juwırtıp otır edi, pútkilley jabayılanıp, betawzın, taslandı atızǵa shıqqan shóptey ǵawlap saqal basqan urı Qasım kirdi. Iyshan basın kóterip sál qızarǵan kózlerin alarttı:

— Párleriń naǵız búrkittiki, ammo, ushıwıń ǵarǵanı elesletedi.

— Nege, iyshanım?

— Dúnyada seniń kúnińe jete almaǵanlar neshe mıń. Sen bolsań bir kárwan joldıń iyesiseń, bılayınsha, bir joldıń liykinin alǵan patshasań? Ne gúna rılsań, áfiw etiw, áwele qudanıń, qala berse meniń qolımda. Ammo, Zarlıq Genjemuratlardıń aman-esen Orenburg saparınai qaytıwı seni "patshalıǵıńnan" túwe, ómirińnen juda qılayın dep tur.

— Men orıslarǵa qarsı pikirdegi qazax biyleri menen júrgende júz beripti. Azbergen biy, Eset Kótibar ulı degenler orıs tórelerine qarsı isimizdi kútá qollap-quwatlaydı, — dep iyshan túsinsin degen oy menen anıqlańqıradı. — Kenesarı xan táreptarlarınan. Al endi, eń soǵı jańalıq, orıs patshalıǵı menen Túrkiya arasında urıs ele júrip atır.

— Orıs Mixaylov ertip ketken Teńel, Qállibek jetimlerden xabar ayt.

Qasımniń ushı tópir murnınıń ústi terledi.

— YAqshı, qapalanba. Ǵarǵa dúnyanı tórt aylanıp ushsada ǵarǵa. Qáne, ne

ákeldiń?

— Eki sawda kárwanınan bir qorjın altın túsirdik!

— Dem al!

— Aytpaqshı, toǵayda bir otınshını tutup, kózlerin baylap qoyıp, elde ne jańalıq barın sorap edim, óńsheń biyler jıynalıp Zarlıq tóreni xan kótergenbish?

— Kóp soqır jıynalsa arasınan bir qıysıqtı xan dep esaplaydı dá!

Qasımın iyinleri selkildep ún shıǵarmastan kúldi.

— Ketkenim maqul bolar, iyshanım.

— Quda qálese, endigi kelisińe shekem Zarlıq, Alakózler bul dúnyada bolmaydı.

— Ózim-aq bir aqshamda óltirip ketsembeken?

— Olar ele ózlerin ózleri óltiredi, sen tek óz "patshalıǵına" beqkem bol!

— Kóriskenshe, xosh!

Iyshan Qasım qaldırǵan qorjınnıń gúrjisin sheship altındı sıypalap, boyın qustay jeńil sezindi.

Kelesi kúni eki suwpısın kútip otırmastan Xiywaǵa jol aldı.

Marxum xannıń inisi taxtqa kóterilse de ishki alawızlıqtıń oǵırı kúsheygeniniń ústine keldi. Buringı Bas wázir sırlas iyshanın kórip, shaǵınıp qoya berdi.

— Ózegi ashshı aǵashtıń-ám jemisi mazalı bolar edi, taza xanımızdıń hám ózegi ashshı hám miywesi joq.

— Onda aǵashtı kesiw qıyınba?

— Kúshim jetpey atır.

— Meni tanıstır.

Xan iyshandı burınnan-ám jaqsı biletuǵın edi, ushırasıwdan-aq, onıń az hám saz sóylewi kerekligin eskertti. Báribir, iyshan kóp kún oylanıp, pisirip kelgen pikirlerinen aljaspadı.

— Qádirlı xanımız, — dedi ol taza xandı onsha mensinbegen keyip penen. — Ózińizge málim, bir mańlayǵa eki kóz jarasadı, ammo olar mańǵige bir-birin kóre almay jasaydı. Xorezmde payda bolǵan ekinshi xan jarasadı dep oylaǵanıńız benen sizdi kóre almaydı. Ózińiz bilesiz, kim kimdi toydırsa, ol sonıń iyti, sonı qorǵaydı. Qaraqalpaq xanı elin toydırw ushın taza arna qazıwdı basladı.

— Bárin esitkenmen, qısqa aytıńız.

— Ózińizge málim, qusqa pár awırılıq qılmaydı. Siz Xorezmniń súymurıq qusısız, qaraqalpaqlar-ám párińiz, eger olar julınıp orıs patshasınıń qol astına ótse, juqarıp ǵana qoymaysız, Ámudáryanıń arqasına ushıp óte almaysız, bara-bara gúlsheday Xiywa qalasınıń-ám aspanına kóterile almaysız.

Taxtqa mingeli saraydıń ishki alawızlıǵınan miyi aylanǵan xan tar mańlayın jıyırdı.

— Jumbaqsız, jumbaqsız.

— Qádirli xanımız, qaraqalpaq elinde járiyalanğan ótirik xanlıqtı saplastırıńız!

— dedi iyshan tuwılap. — Olar orıs patshalığına adam jiberip aldı. Eger, Qırım urısı tamam bolsa, orıslar kúshli láshkerin berman — qaraqalpaq jerine awıstıradı. Sonnan soń sizdi jenship Iran, Aǵgan, Indostanǵa ótedi. Esińizde tutıńız, aldı menen tek sizdi gelle qıladı. Esitkensiz, orıslar Túrkiya menen urısıp atır, siz bolsa túrkiy tildegi elatsız, sol ushın da sizdi gelle qıladı. Orıslar islam dinindegiler menen urısıp atır, siz bolsa islamnıń kúnshıǵıstaǵı eń ullı oshaǵınıń iyesisiz áne, sol ushın da sizdi gelle qıladı. Sarayınız ornında tek góne diywal hám kúl qaladı. Kelesi-áwlad tek sizdi ayıplap, górińizge mıń-mıń tas jawdıradı.

— lyshanım, bir bırıqtan mıń meshkey jaqsıraq maǵan.

Qaraqum iyshan sekirip tuırıp, túsimsiz xandı báláátley jazlap zorǵa ózin tuttı.

— Siz kútá alırıap turǵan payıtta Zarlıq xan Alakózdi basqılıp ústińizge qıranların aydamaydı dep oılaysız ba? Esittińiz be, ol Zarlıq tóreni xan kóteriwden sizge sadıq Fázılbiydi torańǵılǵa astı.

— lyshan, bilesiz be, — dedi xan. — Túye sonsha úlken gewmis maqluq. Biraq, onı tırnaqtay adam minedi. Biz saray láshkerin sırtqa jibergenshe, tásil menen gewmis Alakózdi nege túye qılmaymız?

— Ol gewmis túye emes, qaqpangá túsip shıqqan túlki. Endi jemtikke aynalmaydı.

— Merv urısında ǵáziynexana ortalanıp, barlıq awırmanlıq meniń moynıma qalǵanın bilmeysiz.

lyshan urı Qasım ákelgen altındı, ayrıqsha zárúrlik tuwmasa, heshkimge kórsetpew ushın, qátte sadıq suwpılarına da bildirmey, kómip ketken edi, kúshi ázzilep alırıap turǵan xanǵa sol altındı ákelip tapsırıwdan artıq nársе bolmas degen oy menen, altınnan járdem etetuǵınıń ayttı.

Xan iyshannıń aldında ayǵabar boldı.

— Endi ǵáp basqa.

lyshan jeńil nepes aldı.

12

Patshanıń maqseti menen xalıqtıń alǵa qoyǵan maqseti mudamı ot penen suwday bolıwına qaramastan, urıstıń olardı bir maqsetke biriktiretuǵın payıtları boladı. Patshaǵa taxtı qádirli, xalıqqa tuwılıp ósken mákanı, watanı qádirli. Áne, bul nárseler orıs patshalığı menen xalqın biriktirip, Túrkiyaǵa tek Túrkiyaǵa emes, bul urısqa tayarlıqlı Túrkiya-Angliya-Françıya birlespesiniń kúshine qarsı sawash ǵajja-ǵaj júrgizilip atır.

Uris hár tárepleme en jayıp, Dunaydaǵı general Goryakovtıń 84 mıńlıq

láshkerine qarsı Túrkiyanıń Omar patsha bassılıǵındaǵı 150 mıńlıq láshkeri topıldı.

Bul waqıtta daǵıstanlı SHamil bassılıǵındaǵı kóteriliske qarsı Qavkazda qızǵın sawash bar edi. Túrkiyanıń Ábdi patsha bassılıǵında 100 mıńlıq láshkeri Kavkazǵa shabıwıl qılıp, Akalııha hám Aleksandropoldaǵı az sanlı orıs láshkerine hújim qıldı. Bul jerde orıs patshalıǵınıń láshkeri ázzilik etip, Qırımnan 16 mıń láshker teńiz arqalı Qavkazǵa ákelindi. Usı waqıtta Zakavkazede arıman-gruzin opolcheniesi dúzilip, olardıń sanı on mıńǵa jetken edi. Sóytip Túrkiyanıń júz mıńlıq láshkerine qarsı general Bebutovtıń bassılıǵında sawash qurıldı.

Orenburgtan kelgen kazak atlı láshkeriniń bir bólegi usı general Bebutovtıń qolastında edi. Olar Bashkırlarda jerinde, onnan soń Tińliske basıp kirmekshi bolǵan Túrkiya láshkerine soqqı beriwge qatnastı.

Orıs láshkeri barlıq jerde ústem kúshke iye bola bermedi, Óytkeni, orıs láshkeriń birazı batıs shegarada bánt edi— bul jaqtan Avstriya, Prussiya, SHveıyanıń shabıwıl qılıw qáwpi hárkúni kútilip turdı.

Solay bolsada, orıs láshkeriniń barlıq orınlarda kúta birlik penen júrgizgen urısı dushpanǵa kóp ǵana sátsizlikler áeldi. Viçe admiral Naximovtıń eskadrası Turkiyanıń Qara teńiz flotıyasın apatqa ushıratdı. Bul jaǵdaylar Angliya-Franıya teńiz flotın urısqa aralastırdı. Dushpanıń kúshi molaydı.

Qúshi hár jaqqa bólingen orıs láshkeri albıraqay basladı. Zakavkazedegi 120 mıńlıq Túrkiya láshkeri san jaǵınan úsh ese kem orıs láshkerine qarsı qattı hújim basladı. Bul jaǵday bazı áskerbasılar, soldatlar arasında alaawızlıqlar tuwdırıwına qaramastan, tiykarǵı kúsh túrklerge qarsı qatań sawash júrgizdi.

Mixaylov Orenburg gubernatorınıń járdemi menen júz basılıqqa erisip, Teńel menen Qállibekti óz qarawına, atqosshılıqqa (denıık) alıp shıqqan edi. Mixaylovtıń bassılıǵındaǵı soldatlardıń dushpanǵa qarsı mártlikleri eki qaraqalpaq jigitinde de ruxlandırıwshılıq payda etip, olar bazda-bazda tikkeley urısqa aralastı...

Mine, házir Mixaylovtıń júz atlısı Zakavkaze tawlarınıń bir qısnaǵında bekinis qurıp, jawdı kútip jatır.

Bul tar qısnaqqa jaw júreksine almay tursa kerek, topılıstı toqtatqanına bir neshe kún boldı.

Jergilikli xalıqlardıń hám uzaqtaǵı kavkaz xalıqlarınan erki menen kelgen xalıq opolcheniesiniń bir toparı olarǵa kelip qosılıp, pırsattan paydalanıp tanısıwlar baslandı.

Soldatlar tınıǵıwǵa jatqan gezde atlarǵa qarawılaytuǵın Teńel menen Qállibek alma-gezek soldatlar arasına barıp ez-ara tanısadı. Sońǵı kúnlerdiń tınıshlıǵınan paydalanıp olarda biyigirekke kóterilip, tómendegi atlardan kóz

ayırmay sóylesip otırdı.

— Teńel, men bir qalmaq jigiti menen tanısıp edim, oǵan "biziń dástanlarda bas jawımız qalmaqlar bolıp keledi, sizlerdiń dástanlarıńda qalay?" desem "biziń dástanlarımızda dúnyada qaraqalpaq xalqınıń barı-joǵı haqqında bir sóz tabalmaysań", — dedi. Arım keledi, sonda bizler ne qılıp júrmiz?

— Xalqınıń atın batırları, danaları shıǵaradı. Bul demek, bizde danalar, batırlar kem bolǵanı. Meni hayran qaldırǵanı, Balkarlar menen Qarachaylar. Olar bizler taqılette sóleydi. Sanları bizlerden-ám az eken.

— Qalmaqları-ám bizlerden kóp emes. Al endi bir osetin jigiti menen sólestim. Olar áwele musulman eken. Atı ápsana Maman biy Peterburgqa barǵan jılları olardıń da elshileri Peterburgqa járdem sorap barıp, orıslardıń dinin-ám qabıl etip qaytıptı. Házir jarı osetin xristian dininde.

— Biziń Maman biy xristian dinin qabıl etpegeni ushın aq patsha bos wáde bergen eken-dá!

Tómende ot jaǵılıp, aynalasına soldatlar, opolchenieliler jıynalıp, kewilli saz shertti. SHıdamay bular da páske tústi. Bir neshe kúnlik tınıshlıqtan ishi pisken jigitler alma-gezek qosıq aytıp, oyın basladı. Sonıń arasında ásker basılardan (oфицерах) biri jigitlerge qarap hár xalıqtıń wákili óz sheberligin kórsetiwdi ótindi. Bul hámmeniń arqasın qozdırdı. Ayaq oyınları gezinde eki qaraqalpaq tek tamashagóy bolıp, ózlerin sál keyinirek alıp tura berdidaǵı, qosıq náwbetin bosqa jibermedi. Teńel kegirdegin shertti. Qállibek qosıq ayttı, sońınan Qállibek kegirdegin shertti, Teńel qosıq ayttı.

Qállibektin dawısında ómirge nalınıw, Teńeldiń da dawısında ómirden qánaát tabıw izlerin sezip, soldatlar olarǵa da kóp qol shappatladı.

Jaw bazda keshke qaray, kútilmegende shabıwıl qılatuǵın edi. Kún bata oyın-zawıq toqtatılıp hámme ornı-ornına tarqatıldı.

Qállibek penen Teńel jáne atlardıń basına bardı. Olardıń jaraqları da bar edi, ekewi de aldılarına gózlep jawdı kútti.

Mixaylov soldatlarǵa dawıslap, saq bolıwların, uyıqlamay alǵa kóz tigip jatıwların eskertip, ózi biyik tóbedegi ornına bardı.

Názerin alǵa qaratıp tım-tırıs otırǵan Teńeldiń iyni ústinen aldına tigilip turǵan Qállibek ana tilinde sıbırladı.

— Teńel, sen usı urısta ne sezdiń?

— Watan degende orıslardıń jan ayamas birligin sezdim. Ózińshe?

— Men kóp ádilsizliklerdi sezdim. Esittiń be, Qırımıń kóp jerin túrkler basıp alıptı.

— Ne demekshiseń?

— Dushpannıń ústemligine sebep, olardıń mılıǵı alıstan atıladı, teńiz floti

da kúshli. Bizler bolsaq az sanlı, ázzi eldiń jigitlerimiz. Eger alısqa atatuǵın mılıtımız bolǵanda, anaw-mınaw kóp sanlı ellerge kúsh bermeymiz. Ernazar aǵa bizlerdi Mixaylova ertip jibergende, áne usını názerde tutqanı málim. Esińde me, uzatıp kiyatırıp "dúnyadaǵı eń aǵla ilimnen úyrenip kelińler" dedi. Men endi kúshli túrklerden úyreniw kerek degen oyda otırmın.

— Uzaqqa atatuǵın mılıtq, puw menen júretuǵın korabller olardiki emes, inglisler menen ffranquzlardiki.

— Báribir, házir túrklerge xızmet etip atırǵan ǵoy.

— Urisıp atırǵan elden qalay úyreniw múmkin?.

— Meniń túrkler tárepinen ótkim kelip júripti.

— Esawma bolǵannan amanbısań?

— Ańǵarasań ba, Teńel, bizler el ayırıp kelip ne bildik, ne úyrendik?

— Mixaylovtıń Lomonosov degen alım jóninde aytqanı esińdeme? Miyiń bolsa sen-ám sonday bol. Mine, orıslardıń urısıw ádisin kórip otırmız. Az kúsh penen kóp kúshke qalay soqqı berip atırǵanın kóriw, bizlerge ábden kerekli ádis.

— Men ketsem, sen jalǵız qalıwdan qorıqpa, eń bolmasa, birewimiz táwir ilim úyrensek, xalıqqa sol payda, xalıqtıń dańqın sol shıǵaradı.

— Sen dushpan tárepke ketseń "qaraqalpaqlar turaqsız, satqın boladı eken" dep dańq shıǵaramız.

— Ash iyt urlıq etedi, Teńel. Seniń menen biz ash iytlermiz, elimiz-ám ash.

— İras, ashpız, jalańayaqpız. Biraq, jalańayaqqa úyrengen sorlıǵa etik kiygizseń de jerge túsken izi jalańayaqtiki bolıp qalmawı kerek ǵoy. Ayaǵımızǵa etik kiye baslaǵanımızdı umıtpay, qádirin bileyik, Jat elde, eń bolmasa, ekewimiz birlik saqlayıq ketpe.

— Kúshsiz, ilimsiz birlik bolmaydı. Men sol birlikti boldırıw ushın, keleshegimiz ushın ketemen. Giltiń altınnan bolsa barlıq esik ashıladı. Ilim haqıyqat altın gilt. Men sonı izlep ketemen.

— Ernazar aǵa qaytadan qıranların jıynay alsa, izimizden keledi. Sen ketseń, ol Ullı patshaǵa júziqara boladı, satqınlardıń basshısı atanadı. Este tut, anıq, ketermen bolsań, izińnen ataman.

— Óytip aqmaq bolma. Esińdeme, eldegi Qaraqum iyshandı túrk desetuǵın edi. Ol pútkil eldi, Xiywa xanın aytqanına turǵızadı. Sonda túrk iliminde bir káramat barlıǵı emespe?

— Oylan, Qállibek. Qıysıq jolǵa túsken kisi uzaqtı kóre almaydı, seniń kózleriń qamasıp turıptı.

Qállibek qaytıp úndemedi.

Jaw tamannan tún yarımına shekem dıbıs shıqpadı. Tań aldında bársheni uyqı qıstı. Teńel Qállibekten gúmanlanıp, belbewin sheshti de, onıń bilegin óz

bilegine qosıp baylap jattı. Bunnan payda tappadı, onıń uyıqlawın kútip, ózi jorta pırıldap jatqan Qállibek kózin ashtı da, ásten ǵana qaltasınan pıshaq alıp, qolları baylanǵan belbewdi kesti hám túrgelip qaptalındaǵı jaypawıtlaw jıraǵa túsip, buqqı taslaw menen dushpan tamañǵa juwırıp ketti.

* * *

Teńel, tań qulan iyek bolıp kiyadıǵanda kózin ashıp, nendey waqıya júzbergenin pámlep, óz mańlayına qos qollap bir urdı da, onısın heshkimge bildirmey, belbewdiń bileginde qalǵan jartı gúrmegin sheship tastıń astına jasırdı.

Kiyimleri túngi shıq penen malpaq-salpaq bolǵan Mixaylov óziniń sharshaǵanına qaramay, júzin azanǵı quyashtay jadırata kelip, Teńeldiń qasına irkildi:

— Teńel, quwanışlı xabar: Qonstantin Petroviç Qauƣmandı tawıp jolǵıp, sizler haqqında aytıp kettim. Urıs toqtasa, sizlerge járdem etedi, bálkim, Peterburgqa ózi baslap alıp keter.

— Qauƣman degen kim?

— Úlken áskerbasılardan biri, poxodniy shtab naçalnigi. Esitpeppediń, Kars qalasın alıwdıń shártleri jóninde inglis generalı Ulyams penen sóylesik júrgizgen adam.

Teńel, haqıyqattanda Kars qalasına baylanıslı waqıyalardı esitken edi: Qars qalası ústinde túrkler jeńiske erisip, sońınan orıs láshkeri bes ay qamal qılǵan soń baǵınǵan qala. Onıń áyyemgi tariyxı jóninde de, yaǵnıy bunnan 8— 9 júz jıl burın Armeniyanıń Qars xanlıǵınıń orayı bolǵanı tuwralı da bir ápsana tarap, Kars qalası hámmege yad bolıp qalǵan edi, biraq, bul jańalıq Teńeldi quwantpay, sazırayıwı menen otırdı, buǵan Mixaylovtıń hayranı shıqtı.

— Deniń sawma? Qállibek qayda?

— Qállibek túrkler tamañǵa ketti, — dedi Teńel murnınıń astınan.

Mixaylovtıń júzi birden órteń shalǵanday bolıp, qáhárli sógindi:

— Anturǵan iyt! Bilemen, aǵashtıń túbi zaqımlansa, bársha shaqasına ótedi!

Teńeldiń tas tóbesine jasıl túskendey, hauwıshsızlanıp ya ózin, ya elin aqlaytuǵın dálil tappadı.

Mixaylov soldatlarına bul jerden orın ózgertiwdi buyırdı.

Bul qozǵalań payda bermedi. Jaqın jerden ǵana ańlıp jatırǵan jawdıń kóp láshkeri, olardıń asıǵıs orın awmastırajaq bolıp boy kótergeninen paydalanıp, qamashawǵa aldı. Bir maydanlıq atıspadan keyin, Mixaylovqa oq tiyip bir jırada attan quladı. Basqalar básip, áwelgi bekinisine qayta tıǵıldı. Teńel jılamsırawı menen Mixaylovtıń basında otırıp qaldı...

Qeleshek ómir, ırısqa-nesiybe tap usı arnada ekenine kewli qapqan diyqanlar hesh qanday qıyınshılıqqa moy berer emes, tańnın atıwınan kúnniń batıwına deyin tınıp joq. Qıstıń eń qatal suwıǵında, jer tońlap qalǵanı ushın az ǵana kún bárshege urıqsat berildi de, kún jadırawdan qaytadan jıynaldı. Biylardıń de, baylardıń da taza arna jóninde jaman pikirleri joq.

Báhár tolıq kirip, kún ısıwǵa qaradı, qazıw ele dawam etip atır, Egis mapazı jaqınlaǵan sayın basshılar júta rehimsiz bolıp baratır.

Zarlıq xan eki Ernazardı qaptalına alıp arnanı ǵa órge, ǵa ıqqa qaray biyparasat, jaǵalaǵanı jaǵalaǵan.

Janǵazı tóre kóbinese olardıń, qasında bolatuǵın edi, jaqınnan beri sırqaslanıp, qostan onsha shıǵa bermeytuǵın boldı.

Basshılardıq tınımsız aralawı awır miynetten boldırıp azǵan-tozǵan beldarlarǵa hám demew, hám kúshmiytik. Birazları olarda búgingi qıyın misiwbettiń dóretiushilerin kórse, qalǵanları olarda álleqanday jaqsılıq iyelerin kórip, jıllı kóz-qarasları menen uzatıp saladı.

ırash baslarına qaǵılǵan qazıqlarday hár jerde zefireyip, qol astındaǵı qazıwshılardıq zobalań salıp turǵan biyler, urıw basshıları Zarlıq penen eki Ernazarǵa jaǵınıp pa yamasa iske haqıyqat berilgenlikten be, awızları tınbay baqırǵanı baqırǵan.

— Áy, qarabas, nege yarım bel atasań?... Áy,. jalańash belge súyenbe?... Dáwletbay, tez túrgelmeseń, torańǵılǵa baylataman...

Zarlıq xan eki Ernazardı ertip kúndegisinshe ırash basında júr. Qara terge shomılıp, bel tewip atırǵan diyxanlarǵa ırza. Tuslarınan ótip baratırıp marapatlaydı,

— Hay bárekella, azamatlar!

Mádireyim menen qatar turǵan Máwlen sarıǵa Zarlıq burıldı:

— Qeyipler qalay?

— Júda jaqsı, xanımız, — dedi Mádireyim. — Mende beldarlar az edi. Máwlenniń jaqsı járdemi tiyip atır.

— Neshe adım qazdı?

— Xanımız, bilesiz, dushshı etke ashshı qamshı tiymese, az qıbırılaydı. Máwlen adam urıwǵa sheber eken!

Xan, eki Ernazar shaqalaqlasıp kúlisti. Máwlen sarı marapatlanıp, olardıń aldın orańqırıp, kelesi biydiń shegine qaray basladı:

— Házir beldarlar sharshaǵan. Kúnine hár biydiń qarawınan eki-úshewin qamshılawǵa tuwra keledi, bazda biylardıń ózlerine erk beremen.

Murnı at basqan baqaday jalpayǵaninan bet álpeti tep-tegis bolıp, júdá ápshiy kóringen pushıq kisi, basına jegde búrkengen hayaldıń qolınan jetelep, irashtan kóterildi de, úshewine qol qawsırıp sálem berdi.

— Ha, amanlıq pa?— dedi Zarlıq irkilip.

— Arzım bar, — dedi pushıq murnın ğorq ettirip bir tartıp. — Mınaw hayalım edi. Ortashadan tómén halım bar. Biraq bul meni qálemey júr.

— Qashan aldın?

— Bıltır. Jetim edi, endi toyındı, kórkeydi.

— Káne betin ash! — dedi Alakóz.

Ay júzli, qobaǵa murın, sál jayıq awızlaw demeseń, botakózden kelgen, hár kirpigi tebeney, qalıń qaslı sulıw kelinshek sál mıyıq tartıp bas iydi.

— Sóyle, kelinshek! — dedi bala Ernazar.

— Aytar ǵápım joq.

Zarlıq onıń erine bir, ózine bir qarap, ne qıların bilmey, eki Ernazarǵa alma-gezek burıldı.

— İras pa?— dedi Alakóz kelinshekke jaqınlap.

Juwap ornına kelinshektiń kirpikleri arasınan eki tamshı jas atılıp shıqtı.

— Mennen ketkiń keletuǵının moyınla! — dedi eri oǵan dápinip.

Kelinshek maqullaw belgisin kórsetip basın iyzedi.

Zarlıq bala Ernazardıń iynine qol salıp turıp, kelinshekti sál shetke alıp, shının aytqızıwdı eskertti. Bala Ernazar shaqqanlıq penen kelinshekti erinen ayırıp azmaz sóylesti de xanǵa jaǵdaydı bayanladı:

— İras,qálemeydi. Aytıwına qaraǵanda, eri murnınıń pushıqlıǵına qaramay ózin patas tutarmış. Tamaq ústinde kózim tússe qusqım keledi deydi.

— Mınaday murınıń aldında tamaq ishiw ózlerimizge de ańsat emes, — dep Zarlıq mıyıq tartıp, Alakózge burıldı. — Qalay bolsa da shańaraq buzılmawınıń jolın tabıwımız kerek.

— Jalgız jol— hayaldı erine teńew kerek.

— Máwlen! — dep shaqırdı Zarlıq. Alısıraqta ırash basında qaltasına qol suǵıp turǵan Máwlen topıraqtı etigi menen súrgitip juwırısı menen jetip keldi.

— Anaw kelinshektiń murnın eriniń murnına teńgerip jiber.

— Oy, sonday sulıw kelinshekti-á! — dep Máwlenniń tula-bedeni juwıldap, qolları qaltırasa da, xanǵa qarsılaspadı.

Zarlıq eki Ernazardı ertip órge qaray júrip ketti.

Azdan keyin izlerinen entigip jetken Máwlen xan xámirii bárjay qılǵanın bayanladı.

— Eriniń keypi qalay boldı?

— Kúte narazılıq penen tońqıldanıp ketti, — dedi Máwlen.

Alakózdiń shırayı birden qara tútinge dónip, bir nárse dewge oqtala bergeni, júzlegen atlını baslap jaqınlap qalğan Annamurat penen Ábdıraxmandı kórip gılt toqtadı.

Zarlıq jáne óziniń xan ekenin umıtıp, ırashtan túsip olardıń aldınan shıqtı, eki Ernazar dárriw pástegi qazıwshılardı barmaqları menen shaqırıp, qonaqlardıń atların jılawlattı.

Ernazar alakózdiń Ábdıraxmandı kórmegenine kóp waqıt bolğan edi, jáne Grushin esine tústi, biraq gápler ol haqqında bolmadı. Qonaqlar Zarlıqtı xan bolğanı menen qutlıqladı, eki Ernazargá qutlı bolsın ayttı.

— Járdemge keldik, doslar! — dedi Annamurat hal sorasıp bolğannan keyin.

— Harmańlar! — dedi Ábdıraxman ózine tán ádeti boyınsha kózleri menen kúlip. — Doslarımız ullı is baslağanın esitip shıdamadıq, biziń jigitlerge de shek bólip beresiz.

Olar menen birim-birim tanısip úlgermey-aq, arqadan otızlağan qazax sarbazları kelip sálemlesti.

— Ernazar alakóz kim boladı? — dedi olardıń úlken tumaqlı basshısı. — Men Azbergen biy bolaman. Bizdi sizge Ilekey sultan jiberdi, járdem etkeli keldik.

Qostan jańa shıǵıp kiyatırğan Jangazı tóre bul waqıyaǵa ábden quwanışlı masayradı.

— Mine, Alakóz, xatımızdıń áwelgi nátiyjesi.

Apaq-shapaq kórisip, tanıswıdan soń, Alakóz qonaqlardı hámmege kórsetiw maqsetinde ırashtıń basına ertip shıqtı.

— Xalayıq, — dedi tazadan kelgen qazax atlılarınıń biri. — Biziń aramızda ataqlı qazax biyi Azbergen bar. Soǵan sálem berińler.

Genjemurat biy ultanda óz jigitleri arasında bel tewip qazıw qazıp tur edi, jańalıqqa quwanıp dawısladı:

— Assalamualeykum, Azbergen biy, xosh kelipsiz!

Onıń bul isi xanǵa, eki Ernazargá júdá unadı. Onıń ústine, Genjemuratlar ózlerine belgilengen shekti hámmeden burın qazıp bolıp, eń sońǵı tarashların berip atır eken.

— Jigitler, bizge oǵırı kóp járdem keldi! — dedi Alakóz shadlı. — Genjemurat, seniń jigitlerińniń úlgili isin pútkil qazıwshılarga dańǵara qılamız!

Zarlıq Alakózdiń shaltlıq etip, oylaspay, xalıqqa tek ózi jaǵınatuǵın pikir aytqanın jaqtırınqıramay, sál túnerińkirep, oǵan jalt burılsa da, buzǵanday dálil tappadı. Bala Ernazar biyparwa keyip penen hárqaysısına almagezek qarap, qonaqlardıń kózinshe alawızlıq kórsetpey, birewiniń sóylewin kútti.

Ernazar alakóz arna ultanındaǵı qumırsqaday alamanǵa kóz juwırtıp, Máwlenge bir nárse deyaq boldı da, ózii irikti.

— Xanımız, Genjemuratlardıń dańqın basqalarǵa ónege qılıp kóteriw jáinde ne deysiz?

— Káne, Genjemurat biydiń ózi aytsın!

Ultanda mańlayınıń terin sıırıp turǵan Genjemurat biy mıyǵınan kúlip baqırdı:

— Xanımız, bizlerdiń atımızdan, bárshe beldar yarım kún dem alsın!

— Meyli, dem alsın!

— Xanımız, — dedi, Alakóz. — Házir emes jáne bir shekten keyin, bulardıń hám qádirlı doslarımızdıń húrmetine Berdaq shayır baqsılıq qılsın.

Zarlıq sál kewilsizlew túrde kelisip, bas iyzedi.

Eki Ernazar kelgen járdemshilerdi qazıwdıń aldına baslap ketip tırnan shek belgilep berdi. Genjemuratlarǵa hám basqa biylerdiń beldarları ushın shek belgilewdi dawam etti.

Egisti jaqınlatqan hár bir kún olardı asıqtırıp, jumıs kúnnen-kúнге qızǵın pát aldı. Qazıwshılarǵa qatallıq, rehimsizlik kúsheygen ústine kúsheydi. Sondada xannıń wádesi dalada qalmaq, aspanda quyash shıǵırǵan kúnlerdiń birinde, túste, bárshege yarım mezzgillik dem alıs jariyalanıp arnanıń órine, ıǵına jarshılar jiberildi.

Qazıw baslangalı kóp waqtı xoshlıqlar artqa súrılıp, bazı keshelerge ǵana jaslar ushın kishi-girim tamashalar ótkeriletuǵın edi. Búgingi tamashanın túske belgileniwi hámmede quwanış tuwdırdı, eń kerbaz biyler menen uruw basılıqları da kóp kúttirmey óz tósekleri menen keldi. Eń shabanlar jetip orın basıwdan-aq, Berdaq duwtarın qolǵa aldı. Ol tap usınday merekeni saǵınıp júr eken, tas tóbede kún shıǵırwına qaramastan tınımsız yoshtı, keypi heshqashanǵısına sirá usamadı. Áwelinde termeler, násiyat hikmetler aytıp qazıwshılar tolıq jıynalǵanın bilip, namanı birden ózgeretti de, taza qosıq basladı.

"Dizeńdi awırtıp belin sızlatıp.

Jegen bir zaǵaran paldan jaqsıraq..."

Qazıwshılar tolıq ırzalıq penen bas shayqasıp, qurı at minip júretuǵın biylerine unamsız keyipte qarasıp, siltidey tındı.

Biylerdiń qorshawında otırǵan Zarlıqtıń bul qosıqqa egitiłgeni sonshelli, óziniń saldamanlı xan ekenin umıtıp, hár saparı "Ha tilińnen!" dep xoshametlewge ótti. Annamurat penen Ábdiraxmanlar áwelgi gezde tınısh edi, xalıq tolıqını olarǵa da urıp, shayırǵa qosıla bas iyzesiw menen hár muqamǵa dóngenin ózleri de sezbedi. Jangazı tóreler tap óz baqsısında kórip xoshametlep otırdı.

Berdaq qara terge túsip "jaqsıraq" qosıǵın. tamamlaǵan gezde, Gúlziyba ortaǵa kirip barıp, basındaǵı aq jipek jawlıǵın shayırdıń beline buwdı.

Hayaldıń ortaǵa shıqqan batılıǵı emes, jalańbaslıǵı birazlardı hayran etip, hárkim hárjerden jaman sóz ayta baslap edi, jas úlken diyqan ornınan ǵarǵıp túrgelip:

— Xalayıq! Gúlziybani qustanı qılmańlar! SHayırdıń bul qosıǵı ushın hárqanday húrmet az. Áy, Gúlziyba, — dedi onıń izinen. — Bereket tap! Jigitke hayaldıń ózi de belbew, sózi de belbew, oramalı da belbew!

Diyqannıń óreskil iri dawısı Gúlzibani qustanı qılmaqshı bolǵan ólpeń dawıslardı jım-jırt qıldı.

Berdaq yoshıp Gúlziybaǵa arnap, onı qızlarǵa teńgerip "Gúlziybani qız gúl yańlıdı..." degen nama ayttı.

Usı waqıtta, Ernazardıń ulı Xojanazar basına tórtkúlli aq sharshı tartıp júretuǵın edi, sheshti de aparıp Gúlziybaniń basına japtı.

SHayırdıń Gúlziybaǵa shıǵarǵan qosıǵına eligip tırılǵan qazıwshılar Xojanazardıń háreketine heshteńe demese de, Ernazar alakózdiń ishi gúmanlı ǵım etip, gá ulına, gá Gúlziybaǵa qaradı, biraq ekewiniń júzinen de óziniń kewlindegidey sezikleniw izin ańǵarmadı.

— Pah, Ájiniyaz shayır-ám kelgende me! — dep ókindi bir dawıs.

Oǵan jalt burılǵan kózler qubla tamannan qamıslıqtı ayırıp taba tutup jılısıp kiyatırǵan jaraqılı atlılardı kórip shuw ete qaldı.

— Nókerler!!

— Jaw!!

Qazıwshılar orınlarınan órre-órre turıp ketti. Birazlar albırasıp atlarına juwırdı. Zarlıq sasqalaqlap Ernazar alakózge asıldı. Bala Ernazardıń kózleri alaqlap, óziń nıq tutup, biysáwbet atlılardan kózin almay turǵan Ernazar alakózge qatarlastı. Ábdıraqman Ernazar alakózge jaqın kelip sıbırladı.

— Bular Xiywa láshkeri!

— Biyler, — dedi Alakóz jaw tamannan kóz almay. — İlǵal kúni tuwdı. Biymezgil shaqırǵan qorazdıń gellesi julınıwı kerek! Eń jaqsı isimiz buzılmasın, ana-jerimizdi endi jaw baspasın. Bólinip-bólinip jigitlerińiz benen atlanıńlar!

Alakózdiń oylaspay, geyde ózimshillik buyırıq beriwlerin jaqtırmaytuǵın qásiyet payda bolıp kiyatırǵan Zarlıqtıń ishi ǵımlasa da, tap usı demde onıń buyırǵına kóniw kerekligin túsiniپ, xanlıq iyek kóterdi:

— Ayt, Ernazar, doslarımızdıń jigitleri ne qılsın?

Alakóz shápik buyırıqqa ótti:

— Annamurat, seniń jigitleriń de jaqsı hóner bar hám atları júyrik, oń qanattı alıńlar. Janǵazı tóre, siz jigitlerińiz benen Annamuratlarǵa qosılıp háreket etesiz.

Abdiraxman, sen Geijemuratlar menen qosıl, menin balam Xojanazar da sizler menen boladı, jawdıń sırt jaǵına aylanıp ótiwge ilaj kóresizler. Azbergen biydiń sarbazları biz benen boladı. Bala Ernazar, bileseń, xan joǵalsa — bas joǵalǵanı, máttapıllıqta xanımızdı urlap ketpesin! Bas wazıypań — eliw jigit penen xan shatırın qorgaw bolsın! — shetirekte turǵan biylerine qol shoshayttı. — Mádireyim, Artıq, Raxmanberdi, Asan shep qanatqa bekkem bolıńlar.

Qarsıdaw ayılmadı, qosımsha tilek bildirilmedi. Demde hár biy áskerbasıǵa, hár qazıwshı qırangá aynaldı. Ózbek, túrkmen, qazaq jigitleri Ernazar alakózdiń buyırǵın tárk etpey orınların iyeledi.

Ernazar alakózdiń aldına Máwlen sarı juwırıp keldi;

— Men Genjemuratlarǵa qosılayın.

— Olar kútá qıyın iske baratır.

— Qıyınlıqtan qorıqqan jigit jigit pe?

— Raxmet, Máwlen, ilayım sendey elsúyerler kóp bolǵay!

— Ernazar, — dedi Máwlen sál gidirip, — Sen nege mennen Φazıl jóninde heshteńe soramaysań?

— Qeregi joq, Máwlen, seniń el súyer aqkónıl ekenińe burınnan isenemen!

Alakóz atına ğargıp mindi de, shawıp baratırǵan ulın bir barmagı menen qasına keltirdi.

— Jigitim, sen Ernazar alakózdiń ulısań. Dushpannan qaymıǵıw ólim. Ğapıllıqta qolǵa túsip qalsań, jan sawǵalama. Káne, mańlayıńdı tut, bir súyeyin... Endi bar balam, aldındı alla ashshın!

Xojanazar atın oynaqlatıp shabıwı menen Genjemurat biydiń izinen jetti.

Áskerbasınıń aldın Berdaq shayır keseledi:

— Ernazar aǵa, men miltıq uslap kórmegenmen?

— Senin duwtarıń, qosıǵın mıń miltıqqa barabar, inim. Qıranlardıń aldına shıqta "Xalıq ushın" ıńdı ayt.

SHayır bas ásker basını irke bermey alǵa jónelip, qıranlarǵa aralastı da, duwtarın qolǵa alıp qosıǵın jańlattı:

"...Jigit bolsań arısladay tuwılǵan".

"Xızmet etkil udayına xalıq ushın..."

Alakóz alǵa baratırıp, torı atınıń ayılın qattıraq tartıp atırǵan Gúlziybaǵa dawısladı.

— Ne qılmaqshısan?

— Hayal qıran bolalmay ma?

— Ha" ha, ha... "Qırq qızdıń" Gúlayımı bolmaqshımsań? Bol, bol!

Iri dawıslı Alakózdiń shaqalaqlap kúlisin esitip te, yamasa taba tutıp ústilerine basıp kiyatırǵan mıńlaǵan qazıwshı-qıranlar hawlıqtırdı ma, jaw nókerleri hár jerden taq-taq mıltıq attı da, báder keyinlerine qashtı.

Ór kókirekli jas qıranlar olardı quwıwǵa meyillenip, atlarına qamshı kótergeni sol, Alakóz qıyqıwladı:

— Toqtańlar!

Aldıńǵılar esitpey, esitkenleri atlarınıń, júwenin tartıp úlgermey-aq, birazları attan quladı.

Ernazar alakóz endi shıdamay qaptalındaǵı byylerge, ásker basılardı dawısınıń barınsha súrenledi.

— Jigitler, gúw alǵa!

Hámme gúw alǵa bastı.

Muxammedkárim júzbası, Asan, Artıq, Raxmanberdi biylerdiń ólimdi oylamay jaw ústine qaray misli qoyanǵa umılǵan qara qustay shabıwı, Alakózge oylamaǵan jańalıq boldı.

Bárshege elespesiz júretuǵın Bekjan júzbası aldında ólim barın pisent etpey, qılıshın oń qolında jaltıldatıp kóterip alǵa qaray shaptı. Jawǵa hawlıǵıspa tiydi.

— Qádirdanlarım! — dedi Alakóz. — Bul barıstan sózsiz jeńemiz!

Bekjan júzbasınıń qıyqıwın esitip pe, xan nókerleri gezelerinen apır-topır shıǵıp, bir-birine qaramay keynine qaray zıp berdi.

Jawdın birinshi tásilinen sabaq alǵan qıranlar endi asıqpadı.

Oqqa ushqanlardı jıynawǵa adamlar qaldırıp, qalǵanları jalpılamay alǵa basıp bara berdi.

Attan qulaǵanlardıń basın súyep, jarasın tańıp atırǵan Gúlziybanı kórgenler, hátteki, burın onı jaqtırmaǵanları da, "háy bárekella, Gúlziyba" desip ótti.

Jaw láchkeriniń tuw sırtınan hújim qılıwǵa ketkenlerden eki atlı birewdi aydap Alakózdiń aldınan shıqtı.

— Bende, Ernazar aǵa, — dedi biri quwanışlı. — Genjemurat aǵanıń tánhá ózi tutıp sizge jiberdi.

— Genjemuratqa alǵıs aytıńlar, — dedi de, Alakóz olardı qaytarıp, bendeni sorawǵa tuttı:

— Kimsiz?

Bende, kúnniń ıssılıǵına qaramastan, basına qundız tıslı malaqay kiygen, úst kiyimleri de hasıl, qoyıw qaslı sulıwshıq adam eken. Qızıl etiginiń baslarına qarap turıp, murnın tartıp jılamsıradı.

— Bir-birewge qorǵasın oq atıp turǵan payıtta kóz jas járdem etpeydi, sóyle, kimseń? Men Ernazar alakóz bolaman!

Bende sóylewge meyillense de, moynın tikley almay ayaq ushına úríliwi

menen mińgirledi:

— Jazańız qanday?

— Xanımız izirekte kiyatır, jazanı sol buyıradı. — Meni xanınızğa jibermey, janımdı saqlap qalsańız, sóyleymen.

— Sóyle!

— Xanımız óltirilip, ornına taxtqa mingen xan eń birinshi náwbette, qaraqalpaq xanlığın nıpqırt etiwge buyırq berdi. Siziń gelleńizdi eki mır tillağa kesti.

— Ha-a, ha, ha, meniń gelleme-á? Xan Merv urısında óltirilgen joq pa?

— Onıń inisi xan bolıp edi ğoy, saray ishi alasapırangá tolıp jaqında ol-ám óltirildi.

Zarlıqtı xan kóterip, taza arna qazıwın baslaǵanda da Xiywa nege tım-tırıs bolǵanına Ernazar endi túsindi.

— Neshshe jıldan beri nókerseń?

— Men Xiywaǵa jaqın awıldıń biyi edim. Birinshi iret nóker jaraǵın asıńǵanım.

— Eger saǵan meniń gellemdi alıw imkanıyatı tuwsa, qáyter ediń?

— Qızıq soraw beresiz, Alakóz, — dep bende basın joqarı kóterip, uzın qara murtların sıypalap kúldi.

— SHın kewlińdi aytaber.

Bende jaǵaların dúzestirip oǵan tiklendi.

— SHının aytsam, gelleńizdi nayzaǵa ildirip, xannıń eki mır tillasın girdanıma urar edim, hamal záńgisiniń-ám ushqırırarǵına kóteriler edim.

Ol bendeniń nursızlaw kózlerine úńilińkirep qaradı.

— Haqıyqatlıqtı aytqanıń ushın azatsań.

— Xanınızǵa kórsetpeysiz be?

— Xanǵa ózim juwap beremen.

Alakóz eki jigitti irkip, bendeni Ámudáryadan tiri ótkerip qayıwdı tapsırdı da, Beraqqa jetti.

— Berdaq, juwap ber, qádirlim, senińshe, qanday qıran jaqsı?

— Aqılsız qıranнан aqıllı dushpan jaqsı, "ólemen" degennen "óltiremen" degen qıran jaqsı, Ernazar aǵa..

— Raxmet, — dedi de Alakóz shawıp ketti. Ol qıranlardıń aldına ótip, xan láchkerleriniń súrdewin kórgennen keyin de háreketti shaqqanlatpay, bir júristi dawam etip, Ámudáryaǵa jetkennen keyin ókindi. Xan láchkeri dáryadan da túwel ótip úlgeripti.

Zarlıq xandı qorǵawshı bala Ernazardıń toparı jetti. Alakóz xanǵa xiywalı bende jóninde esap berdi. Zarlıq jaqtırırqıramay basın shayqadı:

— Nege?— dedi bala Ernazar onıń qanday keyipke ótkenin bilgisi kelip.

Zarlıq eki Ernazardıń da shuńqır aqıllıǵın túsinetuǵın edi, sol ushın jasırmaǵandı maqul kórdi.

— Xannan biyhújim is bolmawı kerek, jigitle.

— Joq, xanımız! — dedi Alakóz. — Házir urıs payıtı. Ásker bası xan pármanın kútse, eń áhmiyetli waqıtın uttırıwı múmkin.

— Sen azat etken bendeni azat qılıwdıń pármanın men bergenimde, uttırılatsuǵın heshteńe joq edi.

— Qaraqalpaq qıranları jawız emesligin, mártlikti, aqıllı gápti túsinetuǵının Xiywaǵa aytıp barsın dedim.

Bala Ernazar xanǵa da, Alakózge de ishinen narazı boldı, biraq sóz qospay, oylanǵanın ishinde qaldırdı. Zarlıqta ózimshilik payda bolǵanın Ernazar Alakóz házir ańǵardı, biraq "basshılıq, buyırıq, bir awızdan shıqsa birlik boladı dep, atırǵanı ǵoy" degen oy menen onsha máni bermedi.

Zarlıq olardıń kewillerinde tuyılǵan gúptikeydi tez tarqatıwdıń jolın izledi.

— Endi arjaqqa ótiw jóni qalay bolar eken?

— Ámiwdárya tóppeleme bolıp aǵıp turganda jaw tamánǵa ótiw haqıyqatında da qıyın.

— Ilajın tabamız, — dep Alakóz awzın jıyǵansha bolmadı, SHońqı shawıp keldi. Onıń túri-túsinen kútá jamanlıq xabar ákiyatırǵanı málim bolıp turıptı. Sonda da Ernazar Alakóz párwayı-pánseri keyip penen oǵan tek soraw názerin tasladı. Xan tezpeyllik etti:

— Sóyle!

SHońqınıń dawısı qaltırıp xabar ayttı:

— Genjemurat biyler qolǵa túsipiti. Arasında Xojekeńniń barın aytpaysızba?

Xannıń úskini quyıldı. Bala Ernazardıń júregine de álle qanday ǵul-ǵula tústi, sóytse de, balası bende bolǵan ákeniń házirgi keypi-kárxatıń úyreniwge qızıǵıp, urlana qaradı. Alakózdıń ótkir kózlerine demde-aq muń móri basılǵan sıyaqlandı.

— Ábdiraxman qayda?

Alakóz ózin qansha berik tutsa da, jaqınlap kelip qalǵan Ábdiraxmandı ańǵarmaǵan edi, onıń ózi hawaz berdi:

— Men mindaman.

— Genjemuratlar bende qılınıptı.

— Esittim, Olardı qutqarıwǵa men táwekel eteyin.

— Baxtıń bolsın.

Ábdiraxman gidirmesten jigitle menen artına burılıp ketti.

Alakóz qıranlarǵa buyırıq berdi.

— Endigi wazıypa, túni menen dáryadan ótip bolıw! Ernazar, xanımızdı

qorǵap Jangǵazı tórelerge qosılıp órregirekten ótesiz. Biz Annamuratlar menen Mádireyim, Raxmanberdilerdiń jigitlerin baslap, usı káradan, jawdıń ókpe tusınan ótemiz, qalǵanlar ıǵıraqtan ótedi. Tań namazına ayılǵan azan dawısın esitip jaw ústine topılıs baslaǵaylı!

Ámudáryadan ótiw ánsat bolmadı. Qúshli-kúshli atlardıń quyrıǵına onsha júze almaytuǵınlardı asıldırıp, ázzilew atlar menen kúshli jigitler daraw-ara suwǵa túsirildi.

Basqalardıń dáryaǵa túwel túsip bolǵanın kórip Alakóz endi at aydawǵa meyillengenı, artta kiyatırǵan jekke atlı — Gúlziybani kózi shalıp gidirdi.

— Jáne nege kiyatırsań?

— Ha, sizler endigi jaǵında toyǵa baratırsız ba?

— Onda atırıldı óz baydalına jiberip, meniń atımnıń quyrıǵına asılıp ót.

— Óziń she?

— Júzemen.

— Men de júzemen.

Ernazar Gúlziybani aytqanına kóndiriw ushın ári-beri zorlap edi, ol ójetlenip sheshine berdi. Ernazar eki attı qosaqladı da, biriniń quyrıǵınan ózi tutıp, ekinshisiniń quyrıǵın Gúlziybaǵa da uslattı.

Atlar júzip baratır. Ózinen qalıspay iytmantıw menen kiyatırǵan márt kelinshekke Ernazar ara-tura bir qarap, qattı aǵıs ıqqa ala baslaǵanın bánelep tósinen kóterip qoyadı.

Dáryanıń dál ortasında kútá sayız jer bar eken, Ernazar solkárada atlardı irkip, sharshaǵan Gúlziybani júnlı keń kókiregine basıp qushaqlap dem aldırdı,

— Qanday márt nasharsań, Gúlziyba.

— Meni tek suw boyında, ya suw ishinde maqtaw pesheń.

Ernazar uyalǵanının mıyıq tartıp, onıń suw sorǵalaǵan mayda burımınların sıypalap turıp tas tóbesinen súydi.

— Qoyshı, Ernazar, — dep Gúlziyba alǵa boy taslap qulash jaya júzip ketti.

— Gúlziyba, men seni haqıyqattan da súyemen, — dedi Ernazar onıń menen qaptallasıp.

— Haqıyqıy ıshqı-muhabbet haqıyqıy adamlarda boladı.

— Men haqıyqıy adam emespen be?

— Paydası joq. Men baxtı qara bolıp tuwılǵanman. Ózimdey hayaldıń nekesine qılap qılǵanıw ushın quday meni jazaladı.

Ernazar Gúlziybani hálsiretip almaw ushın qaytıp sóylemey, bir alaqańın onıń tósine qoyıp kóterip, qırınlay júzdi.

Jaǵa olardıń ıǵbalına jaypawıtlaw eken.

— Gúlziyba, shınımdı aytsam, Xojekem birinshi quwanışım, sen ekinshi

quwanışım sıyaqlı ediń. Házir sen birinshi, Xojekem ekinshi sıyaqlı. Sen Xojekeni óz balańday kóreseń ğoy-á?

— Men házir Xojekeni jek kóriwge qaradım, sebebi ol jigit boldı, anası ushın makan barlıq waqıtta dushpanlıq qılıwı múmkin. Házir ózimdi de jek kóremen. Hayalı bar adamdı suyıp, ishqınıń eki tamanı barlıǵın sezip júrippen, Ernazar. Bir tamanı kóz ashıp jumǵanday waqıtı xoshlıq, ekinshi tamanı bas-ayaqsız qayǵı-hásiret.

— Ah, Gúlziyba!..

Gúlziyba úndemedi.

Xan láshkeri bulardıń tap tünde dáryadan ótip keliwin esapqa almasa kerek, mollasınıń tań namazına azanı esitildi.

Ernazar Alakóz tez-tez kiyinip, dáryadan ótiwde hálsiregenler menen Gúlziybanı qaldırdı da, atlardıń bárin oypawıtlaw jerge baylatıp, xan láshkeriniń gezelerine qaray buqqı taslaw menen jılıslawǵa buyırq berdi.

Biyǵam xan láshkeri birden basqı tawıp, kim jaraǵına asıldı, kim dáret alǵan qumanı menen qarsılasıwǵa shıqtı.

Kúnniń shıǵıwı menen, eki jaq aralasıp, qushaqlasıp ayqasıw, nayzalasıw, mushlasıw baslandı. Kimde quman bar, kimde bel bar, kimde tayaq bar, bári-bári jaraqqa aynalıp, sawash ullı sáskege shekem sozıldı.

Qorqaq dep esaplaǵanlar da qorqıwdı umıtıp, ózin qorǵaw ushın-aq batır bolıp ketti.

Azbergenbiy, Janǵazı tórelerde bar iqlası menen dushpan ústine dónip, qılısh sermep júr.

Alakóz bir qaptaldan dóneske kóterilip, óz qıranlarına bayqas qıldı, birazları qasındaǵı joldasınıń jıǵılǵanın kórse, oǵan járdem etemen dep eńkeygen gezde, bir dushpan nókeriniń nayzasına ilinip atır. Birazları kóbirek artına qaraydı. Áne, qara atlı Muhamedkárim júzbası. Ol ala atlınıń izinen quwıp jetip shanıştı, sirá toqtar emes, nayzasın suwırıp ala jáne birewin quwıp ketti. Xannıń kóp nókerleri ortasında Mádireyim menen Raxmanberdi ayrıqsha batırлық penen jawǵa qarsı qılısh siltep, hárqaysı birewin attan qulattı, biraq jaw láshkeri ortadan shıǵarmay atır. Ha, áne, tandırbas Jánibek biy birewdi aldına óńgerip baratır... Mádireyim qorshawdan shıqtı. Raxmanberdi de qutıldı... "Azamatlar, azamatlar" deydi Alakóz quwanıp.

Ol bir gezde Mádireyim menen Raxmanberdiniń jáne jaw qorshawına túskenin kórip, jedellene ózin jáne ortaǵa urdı. Uris qaytadan qızdı.

Ernazar alakóz jawlar arasında Ábdiraxmandı, Máwlendi kózi shalıp solay shaptı. Máwlen oǵan jetkermey jaw atlısınan birewin quwıp jetip, eńsesinen shansıp attan qulattı. Ábdiraxman kútá shaqqan edi, úsh nókerge jeńislik

bermey, eki qollap qılısh sermep júripti. Ernazar oğan járdemge barıp, bir dushpandı arqasınan qılıshladı. Qalğanları tım-tıraqay qashtı.

— Genjemuratlardı taptırızba?— dedi Alakóz marılayınıń terin sıpırıp.

— Taptıq. Iynin qılısh kesipti. Anawkárğa jatqardıq, Ernazar óz ulı jóninde soramadı. Ábdıraxman onı qapa qılmayın dedime, úndemey bir qaptalda qılıshlasıp atırğanlarğa qaray burılıp ketti.

Alakóz jaǵdayǵa túsindi de, qolındaǵı qılıshınıń sabın qattıraq qısıp "ha, ha, alǵa! Qıranlar!" dep súrenlep shaptı.

Órge ketkenler de, ıqtan ótkenler de kelip jetti. Qıranlardıń jaraǵı kem bolıwına qaramastan, sanı jaǵınan kóbeyiwi, Xiywa láshkerin albirattı, úsh jaǵınan qawsırılıp kiyatırǵan qıranlarǵa tótepki bere almay, túske taman ásten-ásten básiwge májbúr boldı.

Bul jaǵday Alakózdi shad etse de, qashqın jawdıń izinen shulǵıǵanlarına irew berdi.

— SHegaradan bir adım ótpeńler!

Ólim kórip qanı qaynap ketkenler birden shawqımlastı;

— "Maylı sheńgelge" ele kóp jer bar!

Aqırınlap baramız, jigitler, — dedi Alakóz parasatlılıq penen hám jaqınlap qalǵan Mádireyim tamanǵa iyek kóterdi. — Qalaysızlar?

— Júdá jaqsımız. Quda qálese, jeńemiz, Ernazar. Xalqımızdıń dańqın pútkil Xorezmge kóteremiz.

— Áy, óziń-ám shıqqansań-dá, — dedi Máwlen Mádireyimniń shalt juwap berip bas áskerbasıǵa jaǵınan jaqtırmay. — Xalıqtıń danqın kóteremiz, dewge qalay tiliń baradı? Qamshınıń sabınday arıq nókerdiń aldında zıtqıp júrgenin baǵana emespe?

— Máke, óziń dastıqlı boldın ba?— dedi bala Ernazar.

— Meni dastıq alalmaydı dep oylaysız ba? Men ózime dastıq emes, tóseklik jaw qıyrattım.

— Kórdim, Máwlen, naǵız el súygen azamat ekensen, — dedi kewilli Alakóz hám jurttan keyin de álle nársege kúlip awzın basıp turǵan SHońqıǵa dawısladı.

— Ha, uyqıshı?

— Uyqıshı emespen, Ernazar aǵa.

Olar usılay turǵanda atlı jawdın bir bólegi arttan kelip qaldı. Endi urıs burınıǵında keskinlesti.

Máwlenge bala Ernazardıń sońǵı sorawı unamaǵan edi.

— Bala Ernazar, berman! — dep dawıslap shawıp ketti. Bala Ernazar birden qızıp onıń izinen at aydadı.

Endi xan Zarlıqta qızıp, qamshısın kóterip qıranlardı aralap shaptı:

— Bárekelle, azamatlar! Elin súygendi álem súyedi!

Jaw atlıları bir maydan qarsılasqannan keyin birden kún shıǵısqa qaray serpile qashtı.

— Qıranlar, járdemge kelgen doslar, batır ásker basshılar! — dep dawısladı Zarlıq. — Jaw birotala qashtı. Bárinizge úsh kún dem alıs!

— Uah! — dedi Alakóz. — Mınawlar sumlıq etip, áwelgi qashqınlardıń Xojelige bekinisine múmkinshilik tuwdırdı.

— Hesh gáp! — dedi xan. — Qıranlar sharshadı. Endi Xojelini qalay alıwdıń, jolın másłáhátleseyik.

Ásker basıǵa xan hámiri nadurıs túyilsede ashıq aytalmay, biylerdin tez jıynalıwına buyırq berildi. Toraǵıllıq arasındaǵı bir quwıslıqqa hámme jám boldı.

Bir tún uyqısız warra-warralıqta ótken oylasıqtıń nátiyjesi— eń aqıllı, tájiriybeli, isenimli ásker basılar menen qıranlar, qarapayım talapker diyqanlar túrinde kiyyindirili, jup-juptan, dárwazalardan qalaǵa kirgiziledi. Sırttan topılıs baslanǵansha olar jaw bekinislerin bilip, qala xalqı menen til biriktirip úlgeriwi tiyis.

Bul tásil hámmege unap, qalaǵa jiberiletuǵınlar belgilene basladı.

Bir iynin qılısh kesken Genjemurat biy sózge aralaspay, bir shette jatır edi, Alakóz bir názer taslawınan balasın soraǵısı kelgenin túsini ol tikeydi.

— Xojanazar kútá batır bala eken, Ernazar, heshteńeden qorıqpay, atı júyrik birewdi quwıp ketip edi, jaw qorshawda alıp qaldı.

— Tirime?

— Qutqara almadım, Ábdiraxmanlar jetpegende bárimiz qorshawda qalǵan ekenbiz.

— Bizge qarsı turǵanlar arasınan onı kóre almadım, — dedi Ábdiraxman.

— Onda jawǵa qashıp qosılǵan bolmasın, — dedi állekim.

Hámme bir túrli boldı.

— Ol onday bala emes, — dedi xan.

— Káne, onı umıtayıq, — dedi Alakóz — Xojelige kiretuǵınlardı kim baslap baradı?

— Men, — dedi Bala Ernazar.

— Men, — dedi Ábdiraxman.

— Meyli ekewiniz baslaysız, — dedi Alakóz. — Bizler kelesi aysız túnde shabıwıl qılamız. soǵan tayarlanıńlar.

Olar usıǵan kelisip, aysız bir aqshamda qalaǵa topılıs qıldı. Qıranlardıń bası buzılmay qısıp barǵan gezde, aldın ala oylanılǵan tásiller iske astı. Ishke kirgizilgen bala Eriazar menen Ábdiraxman basshılıǵındaǵı qıranlar Xiywa

láškerine qarsı "qala xalqı" bolıp topıldı.

Jaw jáne qalanı taslap qashtı. Alakózdiń endi kewli ósip, qashqan jawdı "maylı shengelge" shekem quwıp qaytıwdı eń alǵır, kúshli, shaqqan qıranlarınan bir toparına tapsırdı da, qaraqalpaq jerinde urıs tamam bolǵanı jóninde qalaǵa jar saldırdı.

Quwanışlı jarshılardıń hárqıylı shawqımı astında Alakóz tınbay arman-berman shawıp, qaladaǵı eń ataqlı ustalardı jıynatıp qalanıń arqa shetindegi bir alańlıqqa xan ushın waqıtsha kók shatır tikletti, eki tárepine shardáre qurdırdı. Bári tayın bolǵan soń, ustalardı Zarlıqxannıń aldına ertip ákeldi.

— Ullı xanımız, mınaw ustalarǵa buyırınız, qanday taxtta otırıwdı qáleysiz?

— Qaraqalpaq xanınıń taxtı basqa xanlardıń taxtına usamawı tiyis, — dedi xan kóp oylanıp turmastań. — Eger taxt aterge usasa, kútá jaqsı, bul birinshiden, qaraqalpaq xanı ǵana emes, pútkil qaraqalpaq xalqı tınbawı tiyisligin ańlatsa, ekinshiden, xannıń kózlerine et óstirmeydi, keshegi jılqımannan xan tiklengenin umıttırmaydı.

Xannıń kishipeyilligi kópshilikke unasa da, birewleri, onıń xan saltanatın ayaqqa basajaqlıǵına, óshik kewilligine narazılıq penen murınların jıyırıp óz-ara gúńkildesti.

Alakóz olarǵa qaramay ustalarǵa xan hámirin tezlik penen bárjay qılıwdı tapsırdı da, qalanıń hákimin izlep ketti. Onnan xan shatırı hám shardáresi ushın birneshe ǵalı, gilem tawıp beriwin ótiniwi tiyis.

14

Bir paralarǵa óz qayǵısı ózine tiygen oq bolıp, kisiniń qayǵısı suwǵa taslangan kesek yańlı kórinbeydi, jáne birewler ózgelerdiń baxtı tayıwınan baxıt izleydi.

Usı hikmetler Xiywanıń xan sarayındaǵı bárhama qaynawıtlaǵan ótirik-ósek-sıpsınlardıń saǵasına aynalǵanı qashan edi.

1827-jılı Aydos baba basshılıǵındaǵı qanlı kóterilisten soń, bas kótermestey halǵa gúsken qaraqalpaqlardıń jańa áwladı payda bolıp, qaytadan bas kótergeli Sarayda alawızlıq ábden kúsheydi. Buǵan baslı sebeplerdi biri bir jılǵa jetpey eki xan awmasqanı ǵana emes, sońǵı úshinshi xannıń da kútá házqumar bolıp shıqqanı edi. Ol ózi shatnap turǵan xan ǵáziynesin qarabasınıń házligine jumpsaw menen, xanlıqtıń táǵdiyri túwe, hárqaysısı ózin "men saray sütünimen"— dep sezinetuǵın saray xızmetkerleriniń de táǵdiyri menen qızıqpadı. Hárkim ózinshe isledi, hárkim ózinshe buyırıp qıldı. Nátiyjede sońǵı xan taxtta eki ay begenlespey-aq, xanlıqtıń barlıq "sütünleri" tolıq shiriwge qarap, xanlıq shańraǵı ortaǵa qulap, túsiwge az qaldı. Kóp urıslarda sınaǵan, atlı oq-jaraqlı láškerlerdiń, tájiriybesiz, oq-jaraǵı kem kóterilisshi qaraqalpaqlardan jeńiliwi

de usinan edi.

Qaraqum iyshandı ózi jasağan qaraqalpaq eliniń jańa háreketleri, birligi, erteńgi táǵdiyri emes, hámme tárepinen bosasıp ıdırawǵa jaqınlaǵan Xiywa xanlığının táǵdiyri kóbirek tınıshsızlandırıp, Xiywaǵa jáne keldi. Maqseti — qıysayǵan "sútin" lerdı súyep, jıǵılıwǵa qaraǵanların tikeytiw menen xannıń ján-jáǵın qomlawına, bekkemleniwine járdem etiw edi. Onısınan payda shıqpaslıǵına kózi jetti, sebebi ózbasınıń házligi menen bánt xan onı qabil etip, jaǵdaylardı sóylesiwge waqıt awıstırmadı. Endi jalǵız jol bar, bul aqmaq xandı, taxttan awdarıw kerek. Qalayınsha? kim júreksinedi? Buǵan da jol taptı; Buringi marhum xanlardan biri Muxammed Áminniń Seytmuxammed atlı qatal minezli, biraq kórikli, aqlı xanlıqqa miyasar ulı házir otız úsh, otız tórt jasqa keldi. Ákesi ógeli xan taxtin qalay árman etsede, jolın tapay júripti. Endi ol sol Seytmuxammedke kelip, ashıqtan-ashıq gáp boladı

— Atam zamannan beri Xiywa xanlığının saqtı sınbaǵan edi, házir qanday halǵa túsip baratırǵanın sezip júrseńiz kerek.

Tásillikke kelgende Seytmuxammedte onnan qalıspaytuǵın dárejede edi, lyshannıń kózlerine tesile tigilip, onıń shının aytıp otırǵanın sezdi de, mıyǵınan kúldi:

— Siziń nendey járdemińiz bar?

— Járdem sol kóterilishshilerdiń arasındada bar. Azbergen biy ele Ernazar alakózdiń maqsetin kúl talqan qıladı.

— Qısqaraq.

— Xiywa xanlığın tiklew ushın men janımdı ayamayman, sebebi bul ullı islamnıń Kún SHıǵıstaǵı eń kúshli tuwshısı. Men islam kúshigimen.

— Olay bolsa, meniń tárepdarlarım bar, solar qalay háreket etiwine keńes berińiz.

Seytmuxammedtiń tárepdarları Saraydaǵı baslı xızmetlerde isleytuǵınlardan edi. lyshan olarǵa ózin kórsetiwge tırısıp, eki kún oylanıwǵa máwlet sorap edi, onıń baxtına birinshi kúni-aq Xiywa láchkeri Xojeli ústinde qaraqalpaqlardıń qısqsınan qashıp keldi. Buǵan qáhárlengen oysız xan áskerbasılardı tuttırıp shetinen jazalatıwdı buyırdı, bul láchker arasındaqı alawızlıq otın jánede lawlatıp, saraydıń ishinde de, sırtında da bereket qashtı. Qaraqum iyshan asıǵıslıq penen Seytmuxammedti tawıp aldı.

— Bir adamıńızǵa xámir etinińiz, xandı uyıqlap atırǵan jerinde shalsın. Búginnen keshiktirmeńiz.

Qaraqum iyshan juwap kútpesten ketip qaldı.

Erteńine tań namazına ayılǵan azanǵa xabatlasa, Xiywanın iyesi bolıp Muxammed Áminnin ulı Seytmuxammed xanlıq taxtına mingeni daǵazalandı.

Hár kelgende xan medresesinde qonanuǵın Qara qum iyshan, sáskede, Seytmuxammed xannıń haqıyqat is baslap, óńsheń áskerbasılar menen xanlıqqa tásiyri kúshli jas úlkenlerdi sarayǵa shaqırtıp atırǵanın esitti, ózi de solardıń biri sıpatında miráátnama aldı.

15

Xiywada xan sarayı astan-kesten bolıp, hámme "sútinler" qorqınısh penen dem alıp atırǵan kúnlerde qaraqalpaq elinde urıs tamam bolǵanı jóninde quwanışlı xabar tarap, Xojelidegi bárshe biyler, ásker basılar Ernazar alakózdin basshılıǵında Zarlıq tóreni arnawlı túrde xanlıq taxtına kóterip otırǵızıw saltanatına jıynalıp atır edi.

Ernazar alakóz xan shatırın usı saltanatqa tayarlap, qıranlar arasınan miynette shınıqqan, qorǵasınnan quylǵanday tulǵaları qaynap piske ekewin shatırdıń aldına baxtaşhı qılıp turǵızıp, birewiniń qolına nayza menen qılısh uslattı, ekinshisiniń qos alaqańına atı ápsana Mamanbiy zamanınan qalǵan qara qalpaq kótertip, ústine jup shórek qoydırdı. Jıynalǵanlardı nayza menen qılısh tutqan qıran emes, ekinshisi hayran qaldırdı, hátte Zarlıq xanda túsınbey, Alakózge soraw-názerin tasladı.

— Ullı xanımız, qádirdan biyler, batır áskerbasılar, — dedi Alakóz kópshilikke júzin qaratıp — Bárshe xanlardıń esigin nayzalı qıranlar qorǵaydı, sol ushın mınalardıń nayza uslaǵanı emes, góne qara qalpaq ústine jup shórek qoyıp kótergeni sizlerge jumbaq bolıp tursa kerek.

— Hárqanday jumbaq sheshiwdi talap etedi, — dedi Muxammedkárim.

— Ullı xanımız, qádirdan biyler, batır áskerbasılar, "Orısı diywalda" birinshi xan belgilerde, aramızda birew "qaraqalpaq xanlığını basqa xanlıqlardan ayırıw belgisi bolama?" dep sorǵan edi. Sonnan beri oylanıp tapqanım usı boldı.

— Bul, demek, qaraqalpaq xanlığınır xalqı sırttan kelgen mehmandı nan menen kútip alıp, dasturxan ornına bas kiyimin aldına qoyadı, degendi ańlatsa kerek.

— Durıs túsindińiz, ullı xanımız, — dedi Alakóz oǵan jáne bas iyip. — Eger sizge maqul bolsa, keleshektegi qalamızdıń tórt dárwazasında da, áne usılayınsha, bas kiyimin miynetkesh qos alaqańına dasturxan qılıp qoyıp, ústine nan salıp kótergen qıran tursa shep bolmas edi. Bárshe xalıqlar-ám ózinshe miymandos, lekin, biziń, ózgesheligimiz usılay kórinıwı tiyis dep oylayman. Xannıń isin óz awılında qaytalaw qol astındaǵılar ushın da parız, sol ushın qádirdan biylerimiz óz awıllarına kirer jolǵa, kúnde birewdi tap usı taqlette shıǵarıp qoysa, aǵla is bolar edi.

— Hár awılда — azannan keshke tap usılay turatuǵın jigit tabılama?— dedi

biyderden biri.

— Awılǵa kelgen qonaq tap usılayınsha kútip alınsada jetkilikli.

— Ullı xanımız, — dedi Genjemurat shekpenin jaradar iynine tartıñqırıp. — Esiñizdeme, bizler orıslardıń hár qalasın bir-birinen ayırıw belgisi barlıǵı jóninde esitkenimiz. Eger siz elimizdin qalendar din iyesi Qaraqum iyshangá sóylesip, adamnıń ózi bolmaǵanı menen qolın qorǵasınnan quyıwǵa sharayat taptırsańız jaqsı bolar edi. Sonda sol qorǵasın qos alaqańǵa qalpaq kótertip, ústine hár kúni jul shórekgi awmastırıp qoyıp turıwǵa bolar edi.

— Qaraqum iyshan bizge qolaylı sharayat taba qoymas, — dedi állekim.

Hámme sam-saz bolıp, gá birine-biri, gá bári xangá qarastı.

— Bazı xanlıqlarda, patshalıqlarda búrkıt yamasa basqa túrli aybatlı quslar belgi boladı dep esitetuǵın edik, — dedi Muxammedkárim júzbası. — Bizler elimizdiń móminligin bildiriw ushın qırǵawıldı nege belgi etip almaymız?

— Muxammedkárim durıs ayttı, — dedi Mamıt biy. — Anaw qaraqalpaqtıń keregi joq, ol hásiret belgisi, al bizler bolsa, quwanısıp atırmız, onıń ústine, qırǵawıl tek móminligimizdi ańlatıp qoymaydı, usını soyıp pisirip mınaw nan menen jegizemiz degendi de bildiredi.

Biyler hám Áskerbasılarga qosılıp Máwlen sarıda kelgen edi, sóylemewge shıdamadı;

— Olay bolsa anaw qıran qırǵawıl ornına qoy uslap tursın.

Jámáát duw kúlisti.

— Qoysańa onday degishpeni. — dep baqırdı arttan birew.

Xan biraz oylanıp, Ernazar alakózdi qaptalına tartıp keń iynine óziniń kishkenelew alaqańın qoyıp, jıynalǵanlarǵa tiklendi.

— El aǵaları, bul jerde kóp tarısatuǵın heshteńe joq, aǵa Ernazar tańlaǵan bul belgi júdáma maqul. Abaylap tereńirek oylansańız, miynetkesh qos alaqań, kisiniń eń qádirli bas kiyiminiń ústine jupshórek qoyıp kóterip qonaq kútip turıptı. Qabil eteyik.

— Maqul, — desti dawıslar.

— Ullı xanımız, — dedi kewili ósken Alakóz. — Qaraqalpaq xanlığında heshbir biyge urıwınıń atı qosıp ayılmaytuǵın bolsın. Qeleshekte hár biy, sol awıldıń jas úlkenleriniń másláháti boyınsha xannıń pármanı menen qoyılsın.

Endi hárkimniń aytar gápi ishinde qalıp, heshkim ashıq pikir aytpadı. Alakóz shaqqanlıq penen alǵa ótip, bala Ernazar kóterip turǵan náhán gilemniń shetinen uslasıp, jerge jayıstı da, ekewi teńnen Zarlıqqa qol qawsırıp kelip, gilemge shıǵıwǵa isharat bildirdi. Zarlıq bir demge gidirmesten, omırawın qayqaytıñqırıp, ayırıqsha saltanat tutıp gilemge otırdı. Eki Ernazar gilemdi Zarlıq penen kóteriwge meyillenip edi, jıynalǵanlar jabıla gilemge qol sozısıp japa-

tarmaqay kóteristi. Xan arnawlı soǵılǵan taxtına mindirildi. Bunnan soń heshkimnin eskertiwisiz-aq xanǵa náwbetpe-náwbet tájım etiw baslandı...

Alakóz endi asıǵıs túrde shep jaqtaǵı shárdárege kóterilip, dawısınıń barınsha qıyqıw saldı:

— Ha, a, a... jańshılar, jarshılar! Berman jaqınlańlar!... Jańshılar, jań urıp, dabil qaǵıńlar! Ullı Xorezm olayatına jańa xanlıq— qaraqalpaq xanlıǵı payda boldı... Qattı-qattı jań urıńlar, álem esitsin. Xorezm olayatında birinshi qaraqalpaq xanlıǵı payda boldı. Jarshılar, at qamshılap jar salıńlar, pútkil qaraqalpaq jerin aynalıp bılay jar salıńlar, "Dáwir kimniń dáwiri, Zarlıq xanniń dáwiri, dáwir kimniń dáwiri, Zarlıq xanniń dáwiri..."

Hárbir qalalı menen hár bir qıran túwe qubla-kúnbatıstan esken ıssı samal gúwlep Ernazardıń dawısın alıs-alıslarǵa áketti. Álleqayaqlardan "Yasha, qaraqalpaq", "Yasha Zarlıq xan", "Yasha Ernazar alakóz" degen dawıslar úzliksiz esitilip turdı.

— Qádirdan biyler, — dedi quwanışlı Alakóz. — Hábirińiz awılıńızǵa bir-birden qıran atlandırıńlar! Bul jańalıq tez arada bárshege jetkerilsin. Awillarǵa atlanıwshılar, elge bılay dawırq salıńlar. "Endi jersiz, suwsız, shańıraq qalmaydı, bárshe qullarǵa darxanlıq beriledi, qaraqalpaq xanlıǵı álemge úlgi xanlıq boladı, qoy ústine torǵay jumalaydı..."

Biylerin kútip turmay birneshe qıran toptan bólinip, ján-jaqqa taray shabısıp tetti. Bári de quwanışlı jar salıp baratır.

— Dıqqat, dıqqat... Qaraqalpaq xanlıǵı payda boladı... álemge úlgi... qoy ústine torǵay jumalaǵan xanlıq payda boladı...

Házir júz berip atırǵan barlıq islerdiń nátiyjesine ırzalıq penen kewli yoshlı Ernazar alakóz járdemge kelgen bárshe mexmanlardı bólek-bólek shatırǵa otırǵızıp, olarǵa xızmet etiwshi jigitler belgiledi de, óz eliniń biylerin baslap, qaytadan xan shatırınıń aldına ózi qoyǵan qos qıranǵa iybelik penen jaqınlap, xanniń ústine kiriw ushın, biyler toplanıp kelip turǵanın ullı xanǵa xabar etiwın eskertti. Ishte bulardıń ğawırlısın esitip otırǵan Zarlıq xanniń ózi esikke keldi;

— Qirińler, ádiwli el aǵaları.

Biyler, áskerbasılar ózleriniń jasına, iretine qarap jaylasqannan keyin Alakóz qaytadan tikeyip, Zarlıqqa qol qawsırdı:

— Ullı xanımız, mınaw qádirdan biylerińiz benen batır ásker basılarıńız endigi jaǵında siziń ne másłáhátińiz barlıǵın biliwge toplandı.

Zarlıq bul saparı haqıyqat xanlarǵa tán salmaq penen, asıqpay ónmenin kóterip, jıyalǵanlardı birim-birim kózden ótkerdi de, júdá múlayımlilik penen ún qattı:

— Ádiwli el aǵaları, bunday birlikke jetiwde bársheńizde úles qostırıńlar,

sizlerge alla raxmeti jawsın, elimiz abadan bolsın, awmiyin,

— Awmiyin! — desti hámme.

— Ádiwli el aǵaları, men sizlerge "Alpis biydiń axidnamasın" buzbay háreket qılıwdı mǵáláhát etemen, bolǵanı. Jańalıqlar bolsa, ózlerińiz aytırılar, meniń sóyler tilim de, sozar qolım da, súyener hasam da sizlersiz.

Keshe ǵana aytar sózin tabalmaydı dep júrgen jıqımannıń kem-kem aqlı, parasatı asıp baratırǵanı bǵrsheni tańlandırıp, bir birine qarastı da, heshkimde sóylew batılıǵı kórine qoymadı. Tınıshlıq baslandı.

— Aǵa Ernazar, Siz sóyleńiz, — dedi xan tınıshlıqtı sozıp otıra bermey.

— Qullıq, ullı xanımız, — dep Alakóz ushıp túrgeldi. — "Alpis biydin axidnamasında" atı ápsana Maman biydiń hám Aydos babalardıń óz xalqınıń baxtı ushın oylaǵan en jaqsı niyetlerin dawam ettiriwge ant etilgen edi. Esitkensiz, atı ápsana Mamanbiy jawgershilikten azayıp baratırǵan elin qalay kóbeyterdiń esabın tappay, elde bǵrshe hayal tuwıwı zárúrli is dep buyırıq bergen. Ullı xanımız, siz sol buyırıqqa sál ózgeris kirgiziw menen dawam ettirserńiz, yaǵnıy elimizde otız jastan asqan erkektiń, 20 jastan asqan nashardıń shańıraq bolmay, boydaq júriwin qadaǵan etetuǵın buyırıq berseńiz. Bul ushın, hár biyge óz qol astındaǵı boydaqlardıń erkegin, nasharın sanap, olardıń baylıǵına, bardamlılıǵına, jarlılıǵına qarap ayırıp, sulıwlıqların da dıqqatta tutup, sizge aytıp keliwi ushın tapsırma beriniz.

— Ádiwli el aǵaları, sizler ne aytasız?

Jáne sam-sazlıq baslandı.

— Ullı xanımız, bálkim, áwelinde bul qıyın is kóriner, — dep Alakóz dawam etti. — Tek usı is penen, yaǵnıy boydaqlardı shańıraq qılıw menen shuǵıllanatuǵın aqıllı, obal-sawapqa qaraytuǵın bir wázir kórsetińiz.

Bul jańalıqlardı jaqtırmay ishi tıǵılıp otırǵan biylerdiń biri shıdamadı;

— Aydos babanıń nendey jaqsı isi bolǵan?

Aydos babanıń atı birazlardı jatqan tóseginen turǵızıp, ashıw oyatatuǵınına burınnan qanıq Alakóz qızbastan, soraw bergen biydiń kimliginede dıqqat awdarmastan, áwelgisinshe hár sózin salmaqlap, kútá jayparaxatlıqta sóyledi.

— Ullı xanımız, bǵrshege málim, Aydos baba "Miriwbet kúni" degen kún belgilemekshi bolǵan. Sol "Miriwbet kúnin" qayta tikleńiz. Sol kúni heshbir biy atqa minbey, piyada awılın aralap, kesellerge, ǵarrılarǵa, mayıplarǵa sálemge kiriwi kerekligin, jetim-jesirlerdiń baslarınan sıypalawı zárúrligine buyırıq berińiz. Jáne sol "Miriwbet kúnde" bǵrshe qarızdarlar qarızın tólewı kerekligin, xan ǵáziynesine salıq beriwshiler heshkimge aytqızbastan salıǵın biyine ákelip tapsırıwı kerekligin eskertińiz.

Ań-tańı shıqqan biyler soń-soń qıymıldasıp unatqanlıq túr kórsete basladı.

— Hár aydıń bası "Miriwbet kúni" bolıp belgilense shep emes, — dep qostı bala Ernazar.

Zarlıq jáne bársheni názerden ótkerdide qozǵalıńqıradı.

— Ádiwli el aǵaları, aǵa Ernazardıń pikirleri durıs kórinedi.

— Sizge maqul tússe bizgede maqul, — dedi kóp dawıs.

Xan jıynalǵanlardıń teńnen gúwlep juwap beriwin kútip otırmadı.

— Olay bolsa, eldegi barlıq boydaqlardı kelistirip, shańıraq qılıp jiberiw isin aqıllı, parasatlı bala Ernazargá tapsıraman.

— Qullıq, — dep bala Ernazar túrgelip otırdı.

— Eger bárshege unasa, hár aydıń bası "Miriwbet kúni" bolsın. Aǵa Ernazar bul jańalıqlardı pútkil qolastımızǵa járiyalawǵa jarshı jiberińiz.

Alakóz xan hámirin tárk etpey shıǵıp ketti.

— Ullı xanımız, — dedi bala Ernazar tikeyip. — Elimizde, elimizden tısta oqıw ushın on-on bes jas arasındaqı balalardı sınınan ótkeriw isi de keshiktirilmewi kerek.

— Maqul gáp, — dedi xan. — Lekin sinaqtı hár biy óz awılında ótkerip, eń aǵla balalardı bizge ákelsin, sonnan keyin olardıń táǵdiyri jóninde bársheńiz benen bas qosıp másláhátlesemiz.

— Ullı xanımız, — dedi tili joqtay únsiz otırǵan Sayıpazar biy qıbırlap. — Xalıq "miriwbet kúnine" úyrenbegen. Sol ushın sol kúnniń ótiwin qadaǵalawshı wázir kerek xangá.

— Ádiwli, el aǵaları, dedi xan. — Oǵan arnawlı wázir qoymay tánhá ózim qadaǵalasamda boladı. Awa, sol jaqsı. Sebebi bárshe elatta "Miriwbet kúni" bolıp atırǵanda men taxtta otırmayman, el aralayman, jetim-jesirlerdiń basınan sıypalawǵa, elge kóp xızmet kórsetip, qartayǵanlarǵa ózim arnawlı sálemge baraman.

— Ullı xanımız, — dedi Muxammedkárim, — Kópshilik xalıqtın bazarlawı ushın Xojeli, Qonırat uzaqlıq qıladı, endi xan qalası qayerden bolar eken?

— Házirshe SHaxaman hám SHımbay ústin bazar orınları dep jar saldıramız, al qala ornı, qandayda suw jolına jaqın bolǵanı shep emes. Xan sarayı bolatuǵın qalanı salıw, qazıp atırǵan arnamızdı ayaǵına jetkergennen keyin qolǵa alınadı.

— Ele sheshiliwi tiyis qansha-qansha gúmilji isler jatır, — dedi Muxammedkárim sarsılıp.

— Xanımızdıń ázzilerge járdem etetuǵın ǵaznasında ele kók tiyini joq, — dep xoshladı ekinshi birew.

Alakóz esikten sóylene kirdi.

— Qádirdanlar, bostan-bosqa hawlıqpanlar. Eń qıyını xan tiklew edi, kórip otırsız, tikledik. Xiywa xanınıń láshkerin jerimizden quwıp shıqtıq. Xan

ǵáziynesin toltırıw qıyınǵa túspeydi, sebebi kópshiligińizde Xiywaǵa áketiw ushın jıynawlı ǵárejet bar, sonı ákelesiz.

Xan Ernazar Alakózdiń sırttan kire sala, urıqsatsız sóyley baslaǵanına jáne narazı bolsa da, ǵápleriniń juwmaǵına ırzalıq penen júzi jadıray basladı.

— Xiywaǵa aparatuǵın salıqtı bunda ákelsek, ne utqanıımız?— dedi, arttan állekim.

— Qádirdanlar, — dedi Alakóz gidirmey. — Eń baslısı, atımızdı uttıq, yaǵnıy qaraqalpaq degen sózdi uttıq. Bul utıstı bekkemlew ushın bir is qalıp tur, ullı xanıımız.

— Aytıńız, — dedi xan.

— Ullı xanıımız, sizge hám mınaw otırǵan bárshe aqıl iyelerine málim náirse, biz jańa tiklengen otawmız. Jańa otawǵa sin kózi menen qarawshılar kóp boladı. Sol ushın hám "alpıs biydiń axidnaması" boyınsha orıs patshalıǵına, dógerek-dashtaǵı xanlıqlarǵa elshiler menen maqtubnamalar jollap, álemde jańa bir xanlıq — qaraqalpaq xanlıǵı payda bolǵanın xabarlayıq, olardan, bizge doslıq qolların sozıwin, xalqımızdan kóz-qulaq bolıp, qorǵanlıq qılıwların soranayıq.

— Bizge eń qáwipli hám jaqın jerdegi jaw Xiywa xanlıǵı, — dedi Bala Ernazar.

— Oǵırı durıs, — dedi xan. — Sonlıqtan birinshi elshi Xiywaǵa jiberilsin. Buǵan Bala Ernazar barıp qaytsın. Onnan sońǵı qáwip qorısılás Buxara ámirinen kelse kerek, — dep ol biylerdi bir qaytara kóz benen sholıp, júdá erkinlikte otırǵan Sayıpazarǵa toqtadı. — Buxaraǵa elshilikti Sayıpazar biy kelistiredi.

— Ullı xanıımız, — dedi Alakóz birden tikeyip. — Oǵırı durıslı adam taptıńız. Biraq onıń qasına Genjemurat biy qosılsın.

— Genjemurat biy sizdi jolǵa jaramas dep oylap edim, qalaysız?

— Eplep baraman, ullı xanıımız.

— Endi qazaq xanına elshilikti— dep xan sál oylandı. — Biziń batır ásker basılarımızdan Muxammedkárim júzbası kelistiredi.

— Xan buyırǵı — áke buyırǵı. Biziń aramızdan Muxammedkárim shelli xan buyırǵın izge qaytpas oq qılatuǵın adamdı tabıw qıyın, — dedi Alakóz.

Muxammedkárim marapatlanıńqırıp túrgelip otırdı.

— Ádiwli el aǵaları, — dep xan másláhátin dawam etti, — Jangázı tóre lleke sultandı jaqsı bileği. Muxammedkárim menen birge ketsin. Al, tikkeley orıs patshalıǵına barıp qaytatuǵın elshilerdi hámme másláhát penen shesheyik. Sebebi ara uzaq, oǵan mıqlı jigitler kerek. Bul saparı elshiler Orenburgtan qaytpay, atı ápsana Maman biy kirgen ullı orıs patshasınıń sarayına kirip sóylesedi, qaraqalpaq xanı atınan sóylesedi. Genjemurat biy birliğine qolay edi, átteń jaradar.

Genjemurat tislenip, ókinishli bas shayqadı.

Xan menen Ernazar alakóz bul islerdiń b́arin aldın ala kelisip alǵan sekilli birin-biri toliqtırıp baratırǵanına hayran qalıp, biraq xan aytsa, qarsılasıwǵa úyrenispegen biyler, barlıq usınıslarǵa, jańalıqlarǵa qarsı kelmey maqullaw menen otırsa da, birazlarınń júzlerinen álle nárselerge narazılıqtıda ańǵarıw qıyın emes edi. Oǵan heshkim itibar qılmay, barlıq isti alǵa bastırıw ǵalma-ǵalı menen bola berdi.

Ernazar alakózdiń oyı orıs patshalıǵına jas hám sózge dilwar Bala Ernazardı bas qılıp jiberiw edi. Xannıń usınısına ózgeris kirite almay, astıńǵı ernin tislesede, Xiywa xanınıń asa qáwipliligin esapqa aldı. Orıs patshalıǵına ózi-aq ketkisi keldi. Usı oyın ortaǵa salsa hámmenin maqullaytuǵınında isenedi, biraq ózi ketse, izde qalǵanlardıń házirgidey birlik saqlamaytuǵınına qáwipsinip otır.

Biyler menen ásker basılardıń jıyınan qalmay júrgen Máwlen sarı birazǵa sozılǵan jim-jırtlıqtan paydalandı:

— Orıs-túrkiya urısınan qanday xabar bar?

— Orıslardıń jeńetuǵını taqıyıqǵoy, — dedi Alakóz. — Bul saparı ullı xanımızdıń móri basılǵan maktubnama barsa, patsha sózsiz qol astına alıp, elshilerimizdi jetkilikli kúsh penen qaytaradı.

— Ullı xanımız, xalayıq— dep Genjemurat iynin uslap jáne bas kóterdi. — Men keter edim, áppen densawlıǵımın nasharlıǵı sebepli maktubnamanı waqtında jetkere almay, eldi jolta qılıw qáwpinen qorqaman. Bilesizler, orıs patshalıǵı pútkil elemge ayǵaq, eń kúshli ullı patshalıq. Sol ullı patshalıqtıń patshasına qarapayım elshi jibergennen góre ullı xanımız Zarlıq tórenin ózi ketip, júzlesip, tillesip qaytqanı jaqsı bolar edi.

Bárshe biyler, ásker basılar Zarlıqqa kóz astılarınan qarasıp, keń shatırda pútkilley naqolay únsizlik h́ukim súrdi. Usınıs Ernazar Alakózgede jaqtı. Gáp qosıp maqullayın dese, oylanıp qalǵan xannıń ózi-aq kópshiliktiń diydine túsiner degen oy menen úndemedi.

Zarlıq basın bir tómen iygeninen kóp waqıtqa shekem kótere almay, túrli-túrli qıyallarǵa berildi, b́aribir kókiregi bir nárseni sayradı da turdı: "Taxtı bir taslap ketseń, qaytıp kóteriliw joq"...

— Ádiwli el aǵaları! — dep ol állenemirde tilge keldi. — Kóp oylandım. Ótmishke oy juwırttım. Heshbir xannıń ózi elshi bolıp júrgenin esley almadım. Qaysı elge kim elshi bolıp barsa, sol elshi óz eliniń xanı bolıp sóyley beredi. Atı ápsana Maman biy xan bolmasada, orıs patshalıǵına ketkende, basshısız qalǵan eldi Abılxayır xan shaptırǵan. Sol ushın elshilikke mennen basqalar barıwı tiyis. "Alpis biydiń axidnamasında" xanlıqtı qorǵap saqlaytuǵın kúsh onıń láchkeri ekeni kórsetilgen. Xiywa xanı yarım xanlıǵınan ayrılıp qarap jatpaytuǵının esapqa alıp, Bas ásker basımız aǵa Ernazardı da jibermeymiz.

Birazlarğa xannıń pikiri durıs kórindi. Alakóz de ujıbatlı dálil tappadı:

— Aytpaqshı, Berdaq qayda?— dedi xan.

— Dáryadan ótkende ayazlap qalıptı. Jaradarlar menen úyine qaytarıldı.

— SHayırlar, baqsılar náránjám xalıqta! — dep kúldi birew.

— Orıs patshası qaraqalpaqshağa túsinermeken?— dedi Mádireyim.

— Ullı patshalıqtır iside ullı, — dedi Genjemurat, Dúnyanıń qaysı burışınan elshi kelse, sonıń tilinde dilmash tutadı dep esitkenmen.

— Olay bolsa, men baraman, — dedp Mádireyim.

Azin-awlaq sıpsır, ádewir-aq elespeli qozǵalı sezildi.

— Tileǵińız qabıl, Mádireyimjan, — dedi Zarlıq kóp oylanıp otırmastan.

Alakóz Mádireyimniń betine tigilip qarap, shın iqlası menen tilek bildirgenin sezdi de, xandı quwatlap basın iyzedi.

Máwlen sarı heshteńge aralaspaw niyetinde edi, ózindey adamnıń dúnyadaǵı eń ullı patshaǵa elshi bolıwǵa tilek bildirgenin, onı xannıń hám Alakózdiń maqullaǵanı tula bedenine qıtıq bolıp tiyip, órre túrgeldi:

— Ullı Zarlıq xan, aǵa Ernazar, maǵan da urıqsat etińler, Mádireyim menen birge keteyin.

Zarlıq Máwlenniń sargısh tartqan arıq júzinde alleqanday biylik kórip, unatıw belgisi menen eziw tarttı. Alakóz tarlanıp oǵan uzaq tigildi. Máwlen sarı onıń qaysı bir nárese dewinen qorqıp aldın aldı:

— Ullı ásker bası Ernazar, adamǵa jas mingen sayın aqıl toplaydı, adamǵa jas mingen sayın, bul jaqtı dúnyanıń qádir-qımbatın túsinedi, adamǵa jas mingen sayın óz elin kóbirek qádirleytuǵın boladı. Bunı Siz mennen jaqsı bilesiz. Men eli xalqımniń dańqı ushin jeti iqlımdı geziwge tayarman. Watanıma, xalqıma qıyayet — anama qıyanet dep túsinemen.

Awzına suw urtlaǵanday bolıp otırǵan bala Ernazardıń Máwlen sarıǵa rehimı keldi.

— Menińshe, Mákeń ant berip atır...

— Seiń ótirik sóylegen geziń boldıma?— dedi Ernazar alakóz.

— Ara-arasında ótirik bolmasa, haqıyqatlıqtır bahası kemip ketedi dep oylaǵan payıtlarım bar.

Onıń shınlıqtı moyınlawı Alakózge jaqtı.

— Bárekella! Keshegi urısta shınnan mártlik kórsetkenin kózim menen kórgenmen, ózi danalıqtın qurı alaqań emes sıyaqlı. Eger Orenburgta Teńel menen Qállibekti kórseńiz Peterbugqa birge áketesiz. Eń qurıǵanda dilmashińız boladı.

— Olardı, álbette, áketemiz.

Genjemurat biydiń usınısınan keyin, basına tayaq tiygen baspaqtay, ele ózine

kelealmay manawsırasada, waqtında sóylewge urınıp, hár jaǵdayǵa dálil tabıwǵa tırısıp otırǵan Zarlıq xan sońǵılardıń ne deskenin ańǵarmay kópshilikke tiklenip qarawı menen, állenemirde ózin biylep, tilge keldi.

— Ádiwli el aǵaları, xanlıqtaǵı basqa hamallar elshilerimiz qaytıp kelgen soń bólisiledi. Endi elshiler áketetuǵın maktubnamalardı jazıwǵa kiriseyik.

— Júdá maqul, ullı xanımız, — dedi Alakóz.

Sonıń arasında esiktegi qarawıl, sırtta Annamurat kelip turǵanın xabarladı. Eń sadıq doslardan biriniń mexmandarlıqqa shıdamay keliwiniń sebebi bárshege jumbaq bolıp eseńkirep qaldı. Xan onı ishkeriletiwge urıqsat etti.

Júzinen hákme nársenge ırzalığı kórinip turǵan Annamurat biylerdi ayırıp barıp, tánhá Zarlıq xannıń aldında toqtap, eki qolın kóksine qawsırdı:

— Ullı qaraqalpaq xanı, sizlerde eń jaqsı nárseler júz berejaq, kóp jaqsılıqlardıń iyisi ańqıp turıptı. Sol ushın Góneúrgeny elatın Xiywa xanınan ayırıp, qaraqalpaq xanlığına qosıp alsańız, keleshektegi ashshı-dushshını teń bóliser edik, orıs patshalığına qosılıw jónindegi biziń-ám ármanımız tez iske asar edi.

Heshkim tárepinen kútilmegen jańalıqqa hámmе awzın ashıp ańırayıstı. Xan hesh albıraqlamastan, oǵan ırzalıq keyip penen mıyǵınan kúlimsirep:

— Maqul, Annamuratjan, — dedi de Alakózge burıldı. — Siz barasız.

— Doslarǵa járdem ushın basımızdı qurbanlıqqa qoyıwǵa tayınbız, ullı xanımız, — dep Alakóz jáne tikeyip otırdı.

— Olay bolsa bizge urıqsat berseńiz, — dedi Annamurat xanǵa qaytadan bas iyip. — Sizden kúsh bargansha men óz urıwlarımdı tayarlay tursam.

— Maqul, Annamuratjan. Aǵa Ernazar, qara xalıq qılısh-nayza kórmese anaw-mınawǵa kóne bermeydi, sol ushın Annamuratjanǵa eli w qıran qos. Eger Ábdirahmanlar járdemge barsa jaqsı bolar edi.

— Onıń menen sóylesigimiz bar, — dedi Annamurat. — Siz urıqsat etseńiz birge júredi.

— Urıqsat. Azbergen biyler qáyter eken?

— Olarǵa sóylesip kóriwimiz kerek, — dedi Alakóz.

Xan isti kópke soza bermey, házirshe Annamuratlardıń qaytıwına urıqsat berip, Ábdiraxmandı shaqırtıp edi, ol Annamurattıń aytqanına shıqtı.

Olardı atlandırǵannan keyin Zarlıq óz biylerin qayta tolap, tórt tárepke áketiletuǵın maqtubnamalardı jazıwǵa otırıwdı járiyalawǵa meyllene bergeni, shekpenin jelbegey salıp, asıǵıs kiyatırǵan Azbergen biydi kórip toqtadı.

— Ha, húrmetli qonaǵım!

— Biz sizge narazımız— dedi Azbergen biy qızıw páti menen.

Qaraqalpaqta qonaqtıń narazılıq bildiriwinen awır musallat barma! Hámmе

ań-tań bolısıp bir-birine qarastı.

— Biziń narazılıgımız, — dedi Azbergen biy kópshilikti onsha telezitpey. — Siz xanlıqqa erisip bolıp orıs patshasına qosıp alıń dep xat jazajaq kórinesiz?

— Ha, solay? — dedi Zarlıq. Basqalardıń ótkir kózleri Azbergendi atqılasıp tur.

— Olay bolsa, biz kettik, — dep izine ğırıra aynalıp baratırıp, tońqıldandı. — Kim orıs tórelerine dos bolsa, biz oğan dushpanbız!

Biylerdiń birazında ókpelegenlerge táwelle etiw keypin kórip, Zarlıq xan oń qolın kóterip, hawanı bir kesti:

— Azbergen llekey sultannan kelmegen kórinedi, onday ótirikshi dos kerek emes! Qetsin! Qáne, ádiwli el aǵaları ishkerileńiz!

Alakózge Zarlıqtıń tujırımıǵı pikiri hárqashanǵısınanda kóbirek unap, bársheni baslap xannıń izinen júrdi.

— Ádiwli el aǵaları, — dedi Zarlıq ishkerilegennen keyin kútá álpayımılıqta. — Biziń maqsetimizdi maqullamaǵanlar bizge dos emes. Olardı umıtırıńlar. Endigi gáp, xanlıqlar arasında maktubnamalardan basqada qarım-qatnas bolıwı shárt. YAǵnıy alıs-beris bolıwı, sarpay-marpay aparılıwı tiyis. Biraq, elshilerimizdiń jol ğarejeti de joq.

Xannıń dawısında ótinish, hátte jılam sıraw belgisin sezgen biylerdiń kópshiliginde ayanış sezimi oyanǵanday boldı jáne birewlerinde bul oǵada isenimsiz, qulawǵa sál qalıp turǵan yarım diywal shelli xan kórinip, tisleriniń suwın sorıdı.

— Ullı xanımız, — dedi bala Ernazar. — Mende Xiywa xanı ushın jıynalǵan ğarejet bar edi, atlı jiberip aldırayın.

— Júdá maqul.

Ernazar alakóz biylerden onlaǵanınıń atın aytıp irkip, elshilerge maqtubnama tayar etilgenshe, awıllarınan pul jıynap keliwlerin másláhat etti.

...Keshte, qalǵan biyler menen ásker basılar xan shatırına qaytadan kirip, maktubnamalar jazıwǵa jańa kiriskende állekim jańalıq taptı.

— Xiywada jáne xan ózgeripti!

Qońsı xanlıqtan endi qáwip kelmeytuǵınına ma yamasa qaraqalpaq xanlığınıń kelesheğine bekkem isenishten be, qaǵaz jayılp, siya-sawıt qoyılǵan astaqtǵa hámme kewilli, mollam dógereklesti.

16

Xiywada jańa xan Seytmuxamed taxtqa otıra sala shaqırǵan máhremleriniń eń baslı másláhátı mınaw boldı:

— Hárqanday jas nálsheńiń jerge tamır urmasınap burın shara qollanıw ońay. Qaraqalpaq xanlığı áne sonday jas nálshe!

Qaraqalpaq kóterilishshileri jóninde xannıń ózide usı pikirde edi, olardı tolıq maqulladı, biraq jıldam tunshıqtırıp taslawğa asıqpadı. Óytkeni, ele sarayda alawızlıq basımay, hárqıylı ósekler paxtağa tiygen ottay lawlap, kúnde bir xızmetker óz joldasın muqatatuǵın sózler tawıp kelip atırǵanda, saray lashkerin jáne urısqa aydaw ózi otırǵan taxttıń astınan ór qazıw degen sóz. Seytmuxammed ózinen áwelgi, ómiri gúzgi shıbınnıń ómirindey bolıp ótken, úsh xannıń qalay óltirilgenin biledi, sol ushın házirshe ayaqların súyejızlap kelgenlergede iseniw qáwipli. Ele shıdaw kerek, sınaw kerek, tiykarǵı oy, isenim áwele ózińde qalıplesiwı kerek.

Usı maqsette ol máhremlerdiń óz-ara birigip ketpewi ushın heshqaysısına waqıt awıstırmay, datqanada kúttirip qoyıp másláhátke shaqıradı, biraq ele óz oyı pisip jetispegeni ushın, keshqurıńǵa taman tarqatadı, jekke-jekke qaytaradı, "kóshe jalatayları qol kóterip júrmesin" degen sıltaw menen, ózine sadıq pashshaplardan birew-ekewin qosıp-ám qaytaradı.

Bul usıllar xanǵa biraz qáwipsizlik ákeldi.

Onıń ákesinen úyrengen bir usılı boyınsha— xanlıqtıń haqıyqat táǵdirine tiyisli, eń áhmiyetln túyinlerdi sheshiw ushın oylasıqta máhremler, keńesgóyleri menen dara-dara oylasıwı, hár isinde artıq gúwa boldırmawı, qaysı máhremge is tapsıratuǵın bolsa, tek sonıń ózinen basqanı shıǵarıp jiberiwı kerek. Sonda hár bir máhrem "maǵan isenedi" dep oylaydı hám ózin xanǵa jaqın sezedi, sonıń menen birge kimi xannıń nadurısılıqların sezse de kisige aytalmaydı; xan menen ekewinen basqa adam bolmaǵanı ushın taqırda buqqan urı bolıwdan qorqadı. Onnan tisqari, xanǵa qol astındaǵılar da alawızlıq tuwdırıp bir-birine isenimin boldırmaw— xanlıqtıń kóp sınaılǵan baslı tirepberdisi.

Seytmuhamed xan bul usıllardan júdá ustalıq penen paydalanıwda.

Ol búgin de máhremlerdiń óz-ara sırlasıwına waqıt awıstırmaw maqsetinde másláhátte ádewir sozıp, olardı sóyletip, óz oyların pisirip otır edi, esik baǵıwshılardan biri basın kórsetti.

Ullı xanımız, qaraqalpaq xanının elshi kelip tur.

Máhremlerdin astında jer oyılıp, túpsiz tuńǵıyıqqa túsip baratırǵanday, kózleri apalaqlastı. Seytmuhamed xan tanqalarlıq parasat penen soradı:

— Qaraqalpaq xanının elshi?

— Solay ullı xanımız.

— Atı kim?

— Ernazar, ullı xanımız.

— Ulı ele tirime?!

Sabırılı xannıń shorshınǵanın abaylap, esik baǵıwshı juwabın qayta tolıqtırdı.

— Tutqında ele jan bar, ammo, elshi bolıp kelgen Alakóz emes, keneges

Ernazar, ullı xanımız.

Demleri qısılıp otırğan máhremlerdiń nepesleri keńeydi hám ishki, hám sırtqı keypin heshkimge uqtırmaw ushın ózin qatal tutatuǵın xan biraz bosastı.

Onıń ákesinen úyrenip qalǵan jáne bir usılı — datxanaǵa kim arız etip kelsede, meylı ol Saraydıń eń baslı sütünlerinen biri bolsın, báribir, qabıl etetuǵın bos waqıtı bolıwına qaramastan sırtta kúttiriwi shárt: Qansha kóp kúttirse, sonsha qádiri asadı. Eń baslı is arzagóy esikten kirip kiyatırǵanda, oy-qıyalın uǵıwǵa tırısw, eń bolmasa oǵan birden tik qarap alıratırqırıp alıw kerek. Jáne bir ádis: Xan kópshilik penen otırǵanda oyǵa shúmgenin bildirmey, hárbir sózin tereń oylanıp aytqanday kórsetiwi tiyis.

Jas xan ákesinen úyrengen bul ádislerdi de kúndelikli isine, háreketine sińdirip alǵan. Sol ushın máhremlerine oylılıǵın sezdirmey, áńgimelesiw qayerge kelip qalǵan bolsa, sol káradan dawam etip, kúndegi waqtında olarǵa úriqsat etti hám kúndegisinshe uzattı.

Esik baǵıwshını qayta shaqırdı.

— Qelgen qaraqalpaqtıń ne gápi bar?

— Ol siziń menen medresede birge oqıǵanın ayttı, ullı xanımız. Taxtqa shıqqanıızdı esitip, tóbesi kókke jetkenin ayttı, ullı xanımız.

— Maqseti?

— Qaraqalpaqlar Zarlıq tóre degendi xan kóteripti. Sonıń jarlıǵı menen kelipti. "Qıyametlik qońsısınıń sózlerin aytpaqshıman, Xorezmde eki xan egiz ulday bolıp jasasın demekshimen", — deydi, ullı xanımız.

— Qos pashshapqa tártip ber, óz aldına qarańǵı jayǵa salıp qulıplasın, etin isirmey ursın. Keshte awqatsız qaldırıp, erteńgi halqastan keyin aldına ákelesiz.

Seytmuxammed xan ózi menen oqıǵan birde qaraqalpaqtı esley almay, mediresege jasawıl jiberip, qaraqalpaqlardı kóbirek biletuǵın bir molla arqalı óziniń kimler menen oqıǵanın bilip alǵannan keyin ǵana, kelesi kúni, belgilengen waqtında elshi Ernazardı aldına shaqırttı.

Xan onıń bosaǵaǵa qádem qoyıwınan-aq basınan ayaǵına deyin sholıp qarap, bul ushırasıwǵa shad keyip kórsetip, taxtınan tústi de, aldına shıqtı.

— Ha, men seni Ernazar Alakóz desem, ózimizdiń Keneges Ernazar ekenseń ǵoy. Qay samal quwǵan qańbaq bolıp júriseń?

Bala Ernazar túni menen qarańǵı jayda shekken azapları jóninde aytpaqshı edi, xannıń kishi peyilligi bárin umıttırıp ishinen "Alakóz Ernazar menen shatastırǵan eken aw, Keneges Ernazar bolǵanıma shúkir" dedi.

— Birge oqıǵanıwızǵa qansha jıllar boldı, júdá ózgeripseń Keneges. Jasında bunday biyparıq kúshik emes ediń ǵoy? — Xan alaqańın shappatlap, esikten bas suqqan jasawılǵa murt qıymıldattı.

Ekinshi esikten basqa birew payda bolıp, tolı dásturxan menen bir gáumis shaynik kók shay ákelip qoyıp, kózden ğayıp boldı.

— Júz júrektiń aynası, Ernazar Keneges. Ishińde na barın kórip turıppan. Jasırma, túriń halqaslanbaǵańa usaǵan. Ne boldı? Túni menen jol júrdińbe? Alakózdi mehirsiz, qatal dep esittim yamasa quwdıma?

Bala Ernazar xan datxanasında birewge tamaq qoyadı dep esitpegen edi, bul ğamqorlıqqa hayran qaldı; "Bálkim, elshilerge usılay etetuǵın shıǵar"...

— Ullı Xiywanıń xanı, men óz xanımnıń atınan elshilikke keldim.

— Hehehe.., — Xannıń jógi kúlkisi jaydı basına kóterdi. Ernazar da kúldi. Xan kesesine shay quyıp urtladı da, jerge qoydı. Batalmay otırǵan Ernazar da kesesine shay quyıp, dasturxandaǵı maylı pátirge qol uzattı. Onıń háreketlerinen kóz ayırmaı otırǵan xan ásten sóyledi.

— Ernazar Keneges, biz sizler menen bir atanıń perzentindey bolıp óskenbiz. Ámudárya óssek omırtqamız, jatsaq dastıǵımız, emsek anamız edi. Aramızǵa álle qanday shaytan aralastı. — Xan onıń jayparaxat nan shaynawına qarap kem-kem jek kóriw sezimine berilsede, asıqpadı. — Tamaǵın qarar tapqan bolsa, sóyle.

Ernazar qoynına qol suǵıp, duwaday úsh búklengen qaǵaz shıǵarıp xannıń aldına qoydı.

— Ullı xanıımızdan maktubnama.

Xan qaǵazdın búklewin jazdırıp bir qatar kóz juwırttı da, tuwram-tuwram qılıp jırtıp, qolına qısıp qoqırańlawı menen taxtına mindi.

— Esinde tut, Keneges, mıń túlki bir arıslanǵa ilaj ete almaydı.

Onıń betine shıqqan qáhárinen Ernazardıń zárresi ushsada, parasat saqlap, ornınan túrgeldi de aldına bas iydi.

— Ullı Xiywanıń xanı, quda buyrıǵıdur yaki zaman gárdishidur, bálki, biziń xalqımızdıń kóz jası kóringenidur, usılayınsha qaraqalpaq xanlıǵı payda boldı. SHártlerińiz bolsa, aytıńız, xanıımız Zarlıq tórege jetkeremen. Niyetimiz, eki ortada tek jaqsılıq júrsin!

— Hehehehe, "eki ortada jaqsılıq júrsin" Bul sizlerdiń qolıńızdan kelmeydi. Uwızday uyıǵan elattı buzǵan satqınlardı tek gelle qılıw kerek. Aldı menen Alakózdi, keyninen seni... Sezeseńbe, sen elshi emesseń, kóleńkeseń. Alakózdiń kóleńkeseń. Alakóz joq bolsa, saǵan qol kóteriwdárkar emes, bileseń, adam jıǵılsa, kódeńkesi óz-ózin sap boladı.

Ernazar albıraqlap miyi aynaldı, kózleri tındı.

— Ullı xanıımız, men Alakózge kóleńke emespen, jas kishi dostıman.

— Doslıq degen eki qıylı zattıń tıǵısı, — dedi xan asıqpay. — Júyi tabılsa, ańsat sótıledi. — Xan Ernazar Kenegestiń miyi awılıp, jıǵılıwǵa sál qalǵanın abayladı.

— Keneges, waqtımdı bólip sóylesip otırғанıma murnırdı páńkiytpе. Bul eń aqırǵı sóylesigimiz bolıw bolmawı tek ózińnen gárezli, Qaraqalpaq xanlıǵı quda buyırǵıda emes, zaman gárdishi de emes, xalıqtıń kóz jasınan-da emes, satqın Alakózdiń hamalparazlıǵı. Qaraqalpaqlar keń dalada ósken jılqı, Alakóz kúsh penen qoraǵa qamap otır. Búgin-erteń qoranı buzıp ózleri tarqasadı. Káne, qulıplı sandıq bola bermey ashıl, bolmasa xázir seni darǵa buyıraman.

Ernazar mwzlı suwǵa mantıqtırıp alıńǵanday qalshıldadı.

— Biz ant etkenbiz, Ullı Xiywanın xanı.

— Biylik hamal alarda birinshi anttı Xiywaǵa bergensiz. Esledińbe?.. — dep xan oǵan tesile tigildi. — Sizlerdiń qol salıp, mór basqan axidnamanız órtelgen. Ladan Keneges, esińde tut! — dedi xan hár sózin nıqlap. — Seni áwelgi jaylawırna qayta túsiriw ushın kóp sóylewge májbúrmen. Oy juwırt, házir qaraqalpaq eliniń ústin tún qaplap turıptı. Tún misli júkli qatın, azanda ne tuwatuǵını námálim. Báلكim, ólip shıǵar. Isengen Alakózińniń qılıǵın kóz aldına keltir. Ol satqın, qatınpurish, dańqparaz, maqtanshaq. Satqınlıǵı ushın bir dálil — biziń menen Ámudáryanı ana qılıp, teń emshek sorısıp otırǵan egizdiń sıńarın qazaqqa satıp, Zarlıq tóreni xan kóterdi, ekinshi dálil — qazaqtan xan qoyǵanına qánáát etpey eldi arman — orıs patshasına satajaq. Pámiń alıssa, onday satqınǵa elshi bolǵannan, mańbaslaw bir biyge at baǵar bolıp, elińdi buzbaǵanıń abzal emespe? Qaraqalpaqlarda "qıysıq joldan dúziw júre almaysań" degen naqıl bar. Túsinsen xanlıq jılannıń izindey bir jol.

— Olay bolsa...

— Tamaǵıń búlkildemesin, zańǵar. Xiywa xannıń jolı mıń jıllıq súrdew, áńgime qaraqalpaq xanlıǵı haqqında ekenin uq. Qáne, oń jaǵına burıl.

Xan aytqan táreptegi esikten, qollarındaǵı qanjarların egep turǵan, qan qızıl kóylekli eki jállattı kórdi de, Ernazardıń arqasınan muzday ter shıǵıp, xanǵa aylana bergeni:

— Endi shep jaǵına burıl, — xan.

Bul jaqtaǵı esikte, qollarına dar arqanınıń gúrmegin uslap, misli ájeldey qap-qara bolıp kiyingen eki jállat tur edi. Ernazardıń arqasınan aqqan muzday ter kóyleginiń ishi menen jiligine shekem sorǵaladı.

— Qaraqalpaqlarda, jigittiń qatarı baxıtlı bolmay, eziwinde kúlki kórmeysen degen-ám ráwiyat bar. Sóyle!

Ústindegi kiyimine ot berilip gá shólistanǵa taslanǵanday, gá suw boyına ákelingendey halǵa túsken Ernazar kókirek tolıqsıwın basırqırawǵa urınıp, tilge keldi:

— Men siz benen túydey jaslıǵımdı burınnan bilemen, biraq sizdi umıttı dep edim.

Xan mırs etip kúlip, jáne qáhárlendi:

— SHın kewlińdi ayt!

— Eger, eger— dep Ernazar tutlıǵıńqırıp qaltıradı. — Miyrim-shápáátińiz tússe, bergen atıńızdı minip, usınǵan qamshınızdı tutarman, bálkim.

— Aldamaysańǵoy-á?

— Qazı ózine isendire almaǵan ushın gúwa shaqıradı, deydi xalqımız. Men ne qılayın?

— He, he uttıń, Keneges. Men pútkil qaraqalpaq biyleriniń ústinen qaraytuǵın atalıq degen hamalǵa párman bermekshi edim. Bálkim, birinshi atalıq sen bolarsań. Xosh, endigi buyırıwshıń, ǵamxorıń meniń Bas wázirim.

Ernazar terlep-tepship esikten shıǵıwı máttal, úsh jasawıl qorshap, sóylespesten bólek bir jayǵa apardı.

Bul jerde ol, bir tabaq góshti aldına alıp bir ózi jep otırǵan Azbergen biydi kórdi. Ol buǵan miráát etiw ornına murtların sıypaladı:

— Ernazar keneges kózlerińizge may pitipti.

Ernazar oǵan "nege?" demesten, jutınıńqırıp teris qaradı.

— Oris tóreleri musılman tórelerinen tómen, — dedi Azbergen eki qolına bir jilikti uslap ǵayzap otırıp. — Alakóz benen Zarlıq bársheńizdi aldap júripti.

— Aldaw ushın olardıń ózleri biliwi kerek, biraq heshqaysısı oris patshalıǵın kórgeń joq.

— Aqmaqlar qulaqqa emes, kózge iseniwi kerek tá.

— Babalarımızdıń jolı...

— Babalar arasında aqılsızlar az boldı deyseń be?

Ernazar qaytıp sóylemedi. Azbergen oǵan diqqatsız qolındaǵı súyegin ǵayzadı.

Pesinnen soń Ernazar bas wázirge shaqırtıldı.

— Ernazar Keneges, ullı xanımızdaǵı eń aǵla qásiyet jańa eki dostan eski bir dostı artıq kóredi. Sizler kóterilip atırǵanın esitkende, ullı xanımız mediresede birge oqıǵan jıllarıńızdı eslep, "Haw, Ernazar Keneges qayda júr eken? der edi. Bayqasam, ullı xanımız benen minez-qulqımızda usaslıq bar eken, áwel bir qaynaysız, sońınan suwıysız. Dúziw basqan qádemińiz qutlı bolsın. Endi maǵan nendey másıláhát beresiz?

Ernazar Kenegestiń mańlayı tershidi, xan aldında qısılǵanların shıǵarıw ushın uzaq sozıp nepes alıp nemquraydılaw tunjıradı.

— Ullı xan barlıq tapsırmanı Sizden alıwdı eskertken edi.

— Sizge tapsırma birew, Ernazar alakózdi gelle qılasız?

Ernazar keneges mańlayınıń terin sıpırdı. Bas wázir juwap kútpey onı ertip, sheńgel xárem menen qorshalǵan bes tanaptay baǵdıń ishindegi jayǵa apardı.

Aynalasına qıyabanlap egilgen hárqıylı jemıs ağashları kóz qumartıp turıptı. Dálizge kirgen bas wázir qatara qapılardıń hárqaysısın bir ashıp kórsetti. Bárinde de murınnıń qanınday qızıl ğalı— gilemler tóselgen, ayaq baspağa uyat.

— Bunda atqosshıńız otırıptı, — dep Bas wázir úlken ağash esik aldında gidirdi.

Ernazar atqosshısınır qanday xalatqa túskenin kóriwge qızıqsınıp, esikti ashıp jibergeni, kózlerine isenbey ań-tańı shıqtı. Tórde bunır atqosshısı menen shay iship Sayıpazar otırıptı.

— Haw, sizbe?

Sayıpazar ornınan qozǵalmay, qolındaǵı kesesinde jerge qoymay ırjıyıp kúldi.

— Nege tańlandıń? Orıs tórelerinen kóp dákki jegen Azbergen biydiń orıslar jónindegi gápinen keyin ğul-ğulalı kewiller kóbeydi.

— Pay dáliyl boldı-aw— dedi Ernazar keneges murnın jıyırıp.

Bas wázir qapını japtı:

— Tań aldında keldi, dem alsın.

— Bir ózime?

— Genjemurat degen ójet joldası bar eken, sonı baylap ákeldi.

— Genjemurattıń bir qolı mayıp edi.

— Bizge áhmiyeti joq, zindanda qolı dúzeledi.

Ernazardıń hayranı shıǵıp, kózleri jer kórmey, ayaqları áytewir aq bir shópke súrnigip, kelesi esikti tutqasınan uslap qaldı.

— Siz de sharshaǵansız, — dedi Bas wázir oǵan jerkenish penen, — Qolındaǵı tutqanı ózińe tartsańız ishi hammam, házir túsip alıp, Sayıpazar otırǵan bólimege barıńız. Ózińizge arnawlı jataq jay bólek boladı.

Ámudiń ılaylı humay suwı menen teńizdiń ashshı suwınan basqa hammam kórmegen Ernazar kenegeske bul, ayrıqsha húrmet bolıp túyilip, barlıq kir-qońınan ǵana emes, birotala páklenip shıǵatuǵın sıyaqlı edi, oylaǵanınday ózgeris sezbeı, terin de baspastan Sayıpazardı kórgenshe asıqtı. Sayıpazar menen atqosshısı ortasındaǵı úlken tas tabaqta puwı burqıraǵan palawdı kórdi de, awzınan suwı shubırdı.

— Bunday palaw atı qaraqalpaqta ele asılmaydı, — dedi Sayıpazar palawǵa tóselgen qırǵawıldıń góshin maydalawǵa kirisip.

Ernazar oǵan alarınqırıp qaradı da, palawǵa ishteysiz qol uzattı. Sayıpazar heshteńe sezbegensip, awzına salǵan qırǵawıl etin shaynap otırıp sóylendi:

— Ernazar, seniń menen biz ıǵbalı asıp dawı gújigen adamlarmız. Mine aldınala kelispeı-aq bir tabaq palaw ústinde tabıstıq.

— Genjemurat qayda?

— Men seniñ de usılay etetuǵınırdı bildim, Ernazar. Sebebi jas bolsańda óziñ minbeytuǵın attı ertlemeytuǵın aqılsañ. Jolda. Genjemuratqa usını aytsam inanbaydı, "eki Ernazar-ám teńdey turaqlı adamlar" deydi. Sonnan soñ onıñ menen kóp sóylesiwdi toqtattım da, Tüyemoyıńǵa jaqınlaǵan jerde, qonaq uyımızde uyıqlap atırǵanda qol-ayaǵın bayladım. Jolda kóp azap berdi zańǵar, sonda da eplep Xiywaǵa ákeldim.

Ernazar kenegestiñ kishkene kózleri súzilip bas shayqadı.

— Ernazar, óziñ oy jiber, biy bolıp urıwımızdı umıtsaq, onıñ ústine biylikti burıńǵı babalar jolı boyınsha balamızǵa berip kete almasaq... Káne, jese.

— Jey beriñler...

— Zarlıq ta ne kúsh bar? Seniñ menen biz tek kúshlige xızmet etiwimiz kerek.

— Oris patshasına, qazaq xanına ketken elshiler ne qılar eken? — dedi ańqaw atqosshı.

Tabaqtıñ dál ortasına jasıl túskendey, Ernazar kenegestiñ kózleri shatnap, onı shaynap taslayjaq keypine kirdi. Onnan qorıqqanınan atqosshınıñ júzinen qan qashıp, juwıp sıqqan bózdey boldı. Sayıpna-zarǵa da ańsatqa túspey, awzın toltırǵan palawı záhárge aynalǵanday, urtları tompayıwı menen qaldı. Usı waqıtta esik birden ashılıp, eki nóker menen bir ásker basınıñ kiriwi olardı jaman jaǵdaydan qutqardı, Ernazar sonda da ózine kelmey alırıap, ornınan uship túrgeldi.

— Ernazar keneges, — dedi áskerbası otırmastan, — Meni tanımasańız kerek. Atım Maxmudniyaz. Kelesi aqsham Xojelige shabıwıl qılmaqshımız.

Ernazar oǵan ne juwap bererin bilmey, ayaqlarınıñ ushına qarap qaldı.

— Ha, keneges, bul ne?

— Ap-ańsat baxıtlı bolıwdı gózlermediñiz? Ańsat baxıt murnırdı aspanǵa kótertedi, zıyanlı! Sol ushın ele awırılıqlar kóresiz.

— Maxmudniyaz, otırıñlar, — dedi Saypnazar. — Birge awqatlanayıq.

Olarda toq emes eken, tabaqtaǵı bar palawdı talasa jesti.

— Húrmetli áskerbası, — dedi Ernazar awqattan soñ qol juwıp atırǵan Maxmudniyazǵa jalınısh belgisi menen dawısı tıǵılınqırıp. — Bizıñ elimiz jaqtan nendey jańalıqlar bar?

— Siziñ eliñiz joq, Xiywa xanınıñ qolastı bar, endigiden bılay solay sóyleñiz. Ańlamay qalıpsız, aytayın, jańa ǵana Qaraqum iyshańǵa jolıqtım. Qasında Muxammedkárım degen áskerbası bar.

— Muxammedkárım! — dep tańlandı Saypnazar. — Janǵazı tóre menen qazaq xanına elshi bolıp ketip edi ǵoy?

Maxmudniyaz kúldi;

— Sonda ne bolıptı?

— Muxammedkárım ójet edi?

— Qáýdem, áytewir Janǵazı tóreni atıptı.

Saypnazardıń júzinde quwanış izi ashıq kórinip turdı:

— Janǵazı tóre Xiywaǵa qarsı edi. Házir Muxammedkárım qayda?

— Isenbeysizbe?— dedi Maxmudniyazdıń túsi suwıńqırap. Házir ol Qaraqum iyshan menen birge Bas wázirge ketti.

Ernazardı jáne awırmanlıq basıp, ayaq astı oyılıp baratırǵanday qózleri tınıp tósekke qaradı.

— Aytıńız, Ernazar keneges, bizdi Xojelige baslap barıwǵa tayarmısız?

Ernazar úndemedi.

— Házirshe Ernazardı qıynamay turıńlar, — dedi Saypnazar— Men baraman. Paydalısı meniń aldınıraq ketkenim jaqsı bolar. Ózime dárek urıwdıń jigitlerin úgitleymen.

— Aldamaysızba?

Sayıpnazar Maxmudniyazdı kek etińkirep kúldi:

— Jassız, áskerbası. Siz meniń Buxaraǵa elshi bolıp barmay, joldasımdı ózim baylap, óz erkim menen Xiywaǵa kelgenimdi esittińiz be? Mınanı sirá kórmegensiz, — dep aq bóz kóyleginiń qızıl jiyekli dóńgelek jaǵasın keńirek ashıp, iynin kórsetti. — Bul ápiwayı tırtıqlar emes, Ernazar alakózdin qamshısınıń izleri. Umitpayman!

— Ernazar keneges siz sóyleńiz.

Ernazardıń tili julıǵanday lal.

— Qaraqum iyshannıń qazaq xanına ketken elshińiz benen kelgenine ele isenbeysiz be? Olar búgin-aq Góne-Urgenç kóterilisshilerin basıwǵa ketpekshi. Báلكim, ketkenshe jolıǵarsız. Saypnazar, siz tayarлана berińiz.

— Azmaz mıızıp alsam?

— Mızǵıńız.

— Siz, Keneges?

— Men de dem alayın.

17

Adam ómirinde ómiriniń bárine jarp sonday bir kun boladı, quwanıştan tańǵa kóz ilindirmesten-aq, erteńine ol ózin hárqashanǵıdanda quwnaq hám kúshli sezip, barlıq isin qádimgisinshe baslap kete beredi.

Ernazar alakóz ushında keshegi kún sonday kún bolıp, barlıq táreplerge jollanatuǵın elshilerdiń songıların atlandırıp salǵannan keyin, xannan urıqsat sorap ketip, keshqurın Gúlziybani ertip qalanın sırtındaǵı torańǵıllı toǵay arasında uyqısız tan atırdı.

Azanda ol sálemge kirgende júziniń hárqashanǵıdanda jadıraǵanın sezip Zarlıq xan kewilli qol alıstı.

— Aǵa Ernazar, men seni tanıǵalı búgingidey tınıǵıp dem alıp kelgen azanırdı esley almayman.

— Raxmet mehirli xanım! Kewilime álem tazarǵan sekilli, quyash, biziń xalqımızǵa da, kúlip qaraǵan sekilli, quwanishtaman!

— Gúlziybaǵa ekinshi neke qıydırtayıqpa?

— Joq, húrmetli xanım, anama wádem bar. Gúlziyba menen házirgi ómirim-ám nayatıy qızıq, nayatıy gózzal maǵan!

— Saǵınısıp ushırasqan soń shıǵar?

— Gúlziyba men ushın óz aldına bir ómir!

— Biziń jeńisimizge onıń tásiiri kúshli boldı. Sebebi qıranlar arasında atlı hayal kórgen jaw júdá hawlıqsa kerek.

— Múmkin.

— Góne-Urgençke ketiwdi tezlettińbe?

— Húrmetli xanım, Góne-Urgençti jawlap alǵanımız olarǵa doslıq qol soziwma yamasa...

— "YAmasa"nı qoy, doslıq qol soziw!

— Xiywadan bala Ernazar kelgenshe kúteyik.

— Meyli, xalqımızdıń tariyxına oy jibersem, atı ápsana Maman biy, Aydos babalar xalqı menen túsinişe almasa kerek-aw?

— Menińshe, xalıqtı súyiw menen xalıqtı túsiniw eki qıylı nársen qusaydı.

— Biz sol eki qıylı nárseni biriktiremiz.

Ernazardıń qoyu qara murtları astındaǵı úlken awız ashılıp, hárqaysısı barmaqtiń basınday iri appaq tisleri jaltırıp, únsiz kúldi.

SHatır xızmetkerleri bir dasturxan shórek penen eki çaynik çay ákelip aldılarına qoydı.

— Aǵa Ernazar, — dedi xan çaynikti aldına tartıp. — Ele sheshiwge tiyis kóp isler bar aldımızda. Uya salalmaǵan atshók bolmay, birinshi qaraqalpaq xanlığı saldıǵan dep at keshirgendey bir qalanıń qurılısın baslattırısaq, qáytedi?

— Qayerdi qolay dep oylaysız?

— Orislardıń "paraxodin" kórgeli eń bas jol suw jolı ekenine kózim jetti. Usı Xojeli menen, mına jaǵımızdan Xiywa menen qarım-qatnas qılıwǵa qolaylıraq Nókis awılınıń ústi qalay bolar eken?

— Oris alımı Grushinniń keńesi boyınsha qalanıń tırnaǵına Qaratawdıń qayraq tasın paydalanıw jaqsı.

— Qaratawdıń tasın Nókiske qalay tasıw múmkin?

— Qalanı Qaratawdıń ústine salsań she?

— Ooo, Ernazar, — dedi Zarlıqtıń kishkene kózleri kúlip, — Suw shıǵarıwdı nege oylamadıń?

— Eger orıs patshalıǵı qol astına ótkerip alsa, eskeksiz jelqomsız keme júrgizgen, ógizsiz, atsız arba júrgizgen ilimi menen bir esabın tabıwǵa kómekleser. Bolmasa shıǵırlar qurarmız.

Zarlıq basın tómen iyip oylanıp otırıp, Ernazardıń pikirın unatpadıma, áńgimeni pútkilley basqa jaqqa burıp:

— Ernazar-aw, — dedi biraz sarsıqlı hawaz benen. — Xojakeńnen xabar biliwdi Bala Ernazarǵa ádeyi tapsırıp edim, xan menen sóylesip, bálkim alıp qaytar degen dámem bar.

Házirgi jeńiske erisiw jolında qansha-qansha qıranlar qurban boldı. Jaw qorshawında tiri ketken ulı bárhá kewil tórinde jatqanına qaramastan, onı esley beriw sol qurbanlardıń ruxına húrmetisizlik bolar dep tilge almawǵa tırısatuǵın edi. Júregine pıshaq qadalǵanday, mańlayı tership sala berdi, júzinen qan qashtı. Zarlıq endi ǵana óziniń nadúrıs islegenin túsiniw, áńgimeniń baǵıtın jáne basqa jaqqa awdarıwǵa imkaniyat tabalmay astırǵı ernin tisleđi.

Ernazar juwǵarada ózine kelmey, algaw-dalgawlanıp qabaǵı jabılıp otırǵanında sharbayalangan bir hayal dawısı esitildi shatırdıń túriwli esiginen ekewi de sırtqa názer tasladı.

Ústi-bası alba-dalba ǵarrı, kempir xan shatırın qorǵawshı qos qırannıń birine eky jaqlap asılıp, julqılap atır.

Alakózdin, shıdamı túwesilip dalaǵa shıqtı.

Jas úlkenler, nendey arzińız bar?

— Bizge Ernazar alakóz, ya Zarlıq xan kerek! — dedi ǵarrı.

— Ernazar alakóz men bolaman.

— Ilaya seni jer jutqay! — dedi kempir.

Ǵarrı onıń góne bóz kóyleginiń iyninen ózine tartıp irikti de, Ernazardıń mańlay aldına kelip, ayaq ushına kóterile sala, qulaǵına sıbırladı.

— Arzım bar, balam, datxanańa apar.

Ernazar olardı shatırǵa ertip ákeldi.

— Jábirimiz oǵırı awır, — dedi ǵarrı sıbırılanıp.

— Balamız, kelinimiz ólip, jalǵız aqlıq qızımız benen qalǵan edik.

— Sozbay tez aytsań! — dedi kempiri.

— Sabır, shabazım, sabır, — dedi ǵarrı asıqpay. — Aqlıq qızımız bıyl on altıǵa qaradı. Bir jetim jıyenimizdi kúsh kúyaw qılıp búgin-erteń úyge kirgizeyik dep otırsaq, siziń eki qıranıńız úyimizge basıp kirdi.

— Xan, juwabıńız? — dep Alakóz Zarlıqqa burıldı.

Ernazardıń esine bendeliktegi balasın salıp nadurıs isleginine ele ókinish

penen miyi meń-zeń bolıp otırǵan xanǵa qáhárli Ernazardıń múnásiybeti unamay birdep olydı:

— Úsh aǵashtan dar tiklewdi buyır hám sol eki qırandı házir tuttırıp as.

Alakóz basqa gáptiń basına barmay kempir menen ǵarrını dalaǵa ertip shıǵıp, uyniń qáyerdeligin sorap aldıda, dárriw bes qırandı atlandırdı.

— SHıraǵım, kópke járiyalamańlar;— dep ótindi ǵarrı. — Kúyew balamız esitetuǵın bolmasın.

Ernazar alakóz tezlik penen dar aǵashın tikletkenshe, bes qıran eki jigitti, qıranlıq qara shekpenleriniń ekinshi jeńin suǵındırıwǵa qaratpay, aldına salıp aydap keldi, Olar Bekjan júzbasınıń qıranları eken, qolları baylanıp, ókshelelerin at tuyaǵı jemirip kiyatırǵanın oylaw joq, issıdanba, betleri qızıl gúldey jaynap kúlisiwi menen Ernazar alakózge sálem berdi, birewi tez arız ayttı.

— Ernazar aǵa, mınaw bes qızǵanshaq bizlerdi lázzetten ayırıp aydap kiyatır.

— Qanday lázzet?

Áwelgi sóylegen qıran moynın qıysayıp, quyashqa qarsı qaray almay, bir kózin qısıp turıp, awzın kemseńletip, erkelep, ayaǵı menen jer sızıp turıp túsındırdı:

— Qanday lázzet deysiz-aw, Ernazar aǵa? Erkekpiz, urısta jeńgen erkeklerdenbiz... On altı jasar bir názelim tawıp edik.

Ernazar dar aǵashı tamangá burılıp, salbırıp turǵan gúrmekti iyegi menen nusqadı.

— Áne, saǵan lázzet, ildir moynıńa!

Qos qıran birden qáddilerin tiklep, suǵıwsız jeńlerin dúzep kiydi:

— Nege? Ernazar aǵa? Sonsha qiyametke shıdap urısamız, jáne bir qız ushın ózimizdi ózimiz dargá asamız?

Gúlziyba shatır qasında eki aǵashqa kerilgen uzın jipke kir jayıp atır edi.

— Ernazar, — dedi biraz qáhárlirek dawıs penen — Bosat jigitlerdi?

— Qısqartsańa!

— Ayt, jeńge! — dedi qıranlardıń biri jılamsırıp.

Gúlziyba asıǵıp kelip Ernazardı shetke tartıp áketiwge urınıp edi, ol qulashın kere mushı menen qaǵıp jiberdi. Gúlziyba artına qaray tentireklep-tentireklep. shatırǵa súyenip qaldı. Ishten Zarlıq shıqtı.

— Ernazar toqtat!

— Hár elde xan birew bolmaqtıń mánisi — buyırǵı birew bolıwı kerek! — dedi Alakóz tislenip.

— Háy, Ernazar, jeńgen qıranlar azlap erkinsimese jeńis qaydan boladı? Bosat! — dedi Gúlziyba jáne alǵa umtılıp.

Ernazar tırlamay, áwelgi sóylegen qıranını moynına dar arqanın ildirip

úlgerdi.

— Gárip hallardıń qızlarına zorlıq etkenniń jazası áne usı!

Zarlıq izine básti.

Gúlziyba eki qolın kózlerine basıw menen Ernazardıń ayaqlarınıń aldına jıǵıldı.

— Qátelestiń, Ernazar!...

Ernazar oǵan qaramadı. Qıranlarınń arına shawıp alıstan shawqım salıp kiyatırǵan Bekjan júzbasını xan shatırın qorǵaushı qıranlarǵa tuttırdı da, qaptalınıp ótip baratırǵan Adil biydi irkip, Bekjannıń gúnásin túsindirdi hám sheshimin ayttı.

— Ádilbiy, Bekjan júzbasını jalańashlap shıbıńǵa talataman, sen peshaxana qurıp qaptalında uyıqlaysañ.

— Maqul.

Dar jónindegi xabar, paxtaǵa tiygen ottay, sol zamatta aq pútkil qalaǵa jıynaldı...

Qaraqalpaq qıranlarınan jábir kórgen qalalı arzagóyler keshke taman shatır aynalasına tolıp ketti.

* * *

Usı kúni quptanda, adamlardıń aldı jatqan gezinde, qalaǵa misli qaraqulaq bolıp Sayıpazar kirdi. Zarlıq hám Alakózdiń kóp arız tırław menen mashqullıǵı oǵan oń túsip, shıbıńǵa baylawlı jalańash Bekjandı tawıp aldı da, qulaǵına sıbırılanıp, xannıń, Ernazar alakózdiń qayaqtalıǵın soradı. Bekjan ele ashıw ústinde edi.

— Ekewin de jer jutsın! — dedi jekirinip.

Sayıpnazardıń kókten tilegeni ayaq astınan tabılıp, júdá pinhamlılıq penen, Xiywaǵa elshi Ernazar Kenegestiń ózgerisin, búgin aqsham qalaǵa xan láchkeri basıp kiretuǵınırın jasırmay, tez-tez bayan etti.

— Qoy bunday ósekti! — dep Bekjan shıbın shaǵıp isińkiregen moynın gúrjiytti. — Buxaradan xabar ayt!

Sayıpnazar qoynınan nan shıǵarıp manlayına bastı.

— Ótirik sóylesem mine!

— Ant she? Alpıs biy bólip jegen almashe?

— Ernazar Alakóz qorqıtıp ant ettirgen joq pa?

— Joǵal, náletiy satqın! — dedi Bekjan qáhár menen. — Men Alakózge ashıwılsam da, elime satqınlıq ete almayman, ha Ádil biy!

Sayıpnazar onıń sońǵı sózin durıs aytqızbay, baylawlılıǵınan paydalanıp, qoynınan aq súyek saplı qanjar shıǵara sala, kókiregine urdı, Bekjan quladı.

Dawrıq penen Adil biy oyandı.

Sayıpnazar onıń ústine dápindi de, qolların uslap, kóz aldına qanjarın tuttı:

— Sen ne deysen?

Ol usı halında barlıq jaǵdaydı oǵan qısqa-qısqa aytıp túsindirip úlgerdi.

Ádil biy Sayıpnazarǵa asılıp turıp oylandı: "házir kóp qıranlar Alakózge qáhárli... Zarlıq penen Alakózden de birlik qashqan sıyaqlı. Biri buyıradı, ekinshisi buzadı... Bunday, ottan qashıp qutılǵan..."

— Bolsań-á!

Ádil biy tóseǵine janbaslap, Xiywa láshkeriniń qay waqları kelip jetiw itimalı barlıǵın soradı.

— Tún yarımında.

— Onda óziń ayt, ne qılayın?

— Esabın tawıp Zarlıq xannıń shatırın órte! Sonnan soń Xiywa xanınıń bel balasına aynalasań.

— YApırmay-á?

— Men endi basqalarǵa kettim...

* * *

Zarlıq penen Ernazar jábirkesh qalalılardı quptanǵa shekem qabıl etip, ayıplı qıranlardı jazalaw ústinde, biri "jaman qılıqları ushın balasın jazalawdan burın ózin jazalaǵan áke, aqıllı áke", — dep ekinshisi, "Áke balanı torbiyalaǵanda, onıń basına óz miyın ıdıs penen quya almaydı ğoy" dep tarısıp, bir sheshimge kelise almay, jańa tatlı uyqıǵa ketkeninde, dalada atlar kisnesip, aynala ala-pasırılı bola qaldı. Birden shawqım kóterildi.

— Jaw, jaw!... jaw!

Alakóz shapship túrgeldi. Xan atına qaray juwırdı.

Hákisine keshqurın aspan bultlasıp, aynala tas túneklesken edi. Alakóz asıǵıp, albıraqlap atın zorǵa minip "jaw, jaw" dep súrenlegen dawısı boyınsha shawıp ketti.

Bir bándirgide qızgın sawash júrip atır. Kimdi kim urıp atırǵanı námálim, urha-ur, basa bas, urha-ur, bas bas... Alakóz jaw nókerlerin serlep, shetinen tiyisip ketti.

Ol urısqa tússe kútá shaqqanlasıp, juwǵarada qolları talmas, bárha qıyqıwlap qılıshın orńnan da sermeydi, soldan da sermeydi. Atı námentaylaw bir qıranнан aqıllıraq, misli jılan júris qılıp, jaw nókerleriniń arasın qıyıp óte beredi. Sonıqtan da, ol aralasqan jerde anaw-minaw topar tótepkı bere almay, keyin serpiledi. Házirde onıń qıyqıw salǵan iri dawısı jawǵa basqı taptırdı.

— Ernazar aǵa ha, Ernazar aǵa! — dep xalıqlaǵan, bir qıran buwlıǵıp sóyley

basladı. — Keshe... keshe... keshte Sayıpnazardı kórip edim., Sonıń bálesime deymen.

Harańgını ayırıp kelip SHóńqı xabar ayttı.

— Ernazar aǵa, Bekjandı pıshaqlap ketipti. Ádil biy joq.

— Ha! — Ol gılt toqtadı. Álle qaydan adasıp júrgen jaw nókerleri qaymıǵıp qelip Alakózdi art jaǵınan qılıshlay jazlaǵan payıtta, SHóńqı shaqqanlıq etip, jawdıń qaq jawırnına nayza urıp atınan qulattı.

Kózdi ashıp jumǵansha aynalanı jáne kóp atlılar qorshap aldı, bular Zarlıq xannıń basshılıǵındaǵı qıranlar edi, olardıń qaplap kiyatırǵanın kóre sala jaw láshkeri dúsirlesiwi menen bádár qashtı.

Alakóz waqıttı uttırmay, qıranlarına "aydaańrń!" dep atın qamshılap, qashqanlardıń izinen shaptı. Zarlıq ta solay at qoydı. Biraq tasqarańǵıda heshkimdi kórmey aǵıp turǵan úlken arnaǵa dus keldi de, toqtadı. At ústinen eńkeyip jaǵanı sıǵaladı, izler bayqalmaydı...

— Uay, órt, órt!"

— Uay, órt!

Ernazar xan shatırınıń janıp atırǵanın abaylap, atın artqa burdı, qıranları onıń izinen toparlasa shabıstı.

SHatır álleqashan qulap, ǵalılar, gilemler ele pısqıp janıp atırǵanınıń ústine keldi. Gúlziyba menen úsh tórt qıran shatır aynalasında gúbelektey aynalıp, otqa suw quyp júripti. Olar kele sala ózlerin otqa urdı.

Qıyan-kesti basa-bas penen tań attı. Júz bergen waqıyalar tús sıyaqlı. Aynala jım-jırt, hár jerde óliler, járdem sorap baqırısqa jaradarlar jatır. Xan menen Alakóz jaradarlardı jınap, ólilerdi jerlewge tártip berdi de, barlıq áskerbası—biylerdi jınap túwellep edi, birazı kórinbedi. Qıranlar da azayǵan. Artıq penen SHımshıq bas keshigip, jaw nókerlerinen jaradar bolıp qalǵan birewdi bende qılıp aydap ákeldi. Bendeni ortaǵa alıp sóyletip, Ernazar Kenegestiń ózgergenin esitken Zarlıqtıń iyegi kemseńledi.

— Ah, haramı iyt!

— Satqın!!

Ólarǵa sadıq ásker basılar, qıranlar jabatuǵın bulttay túnerisip qıymılsız buyırıq kútip turıptı.

Ot óshiremen dep beti-awzı qaraǵojalaq kúye bolǵań Alakóz ashıwın kimnen aların bilmey, keń tanawı harrıyp;

— Áy, túsiniksiz dúnya! Túsiniksiz adamlar! — dedi de gúrsiniw menen birden bas kóterip jıynalǵanlarǵa kóz alarttı. — Áy, túsiniksizler, endi bárińiz anańızdıń sútin ortaǵa salıp aytıńlar, arańızda satqınlar qaldıma?

Lám-miyim.

— Tartınbañlar, ırasınan keliñler! — dep Alakóz ğujırlandı, Eger, el namısı jaqpasa, úyli-úyiñe tarqañlar, tek ğana satqınlıq qılmañlar! Bilesiz be, xalqına satqınlıq — anaña qol salıw menen barabar!

Heshkim juwap bermedi.

Ernazar shıdamay áskerbasılar menen biylerdin kózlerine birim birim únılip shıqtı, xeshqaysısına "sen satqınlıq qılasań!" dep qol shoshayta almağan menen, ishinen gúdik tuwdıratuǵınların bayqağan sıyaqlandı.

— Xanımız, — dedi Zarlıqtın aldına oralıp kelip. — Kókiregim bir jamanlıq sezip turıptı. Satqınlar Xiywa láshkerin baslap Ámudáryadan arqağa ótip, elge jamanlıq qıladı.

— Durıs, — dedi de xan buyırdı. — Káne qalğan-qutqanlardı jıynañlar!

— Húrmetli xanımız, — dedi Alakózdiń ashıwı basılmay. — Awillarǵa jáne jarshı jiberemiz. Kimde kim bizdi quwatlasa, Qazaqdárya boyına tez kóshsin. Jaw almastay qorǵan salamız!

— SHabır jarshılar!

Jarshılar asıǵs taraǵansoń, Alakóz sál juwasıǵan keyip kórsetse de júzinen záhár shashıp:

— Qádirdanlarım, — dedi dógeregindegilerge. — Ant buzǵan satqın Ernazar Kenegesti kim tutıp ákele aladı?

Onıń birewdi urıwı menen atawı birinshi edi, ashıw ústinde ayılǵanı ushın heshkim tańlanbadı, "men baraman" dewshi de tabılmadı.

— Qádirdanlarım! — Alakózdin dawısı ári tarǵıl, ári ǵázepli. — Tek baxtı qara adam ant buzadı. Eger sol Keneges usınnan aldım kelse, óltirmes edim, xár kúni bir múshesin kesip awzına salıp, shaynata berer edim. Ayaq qolınan jurday tulıp qılıp, pútkil el kelip tókiretuǵın tókirik xanağa aynaldırar edim. Bársheni sorlı qılıp ketkenine qara nálettin! — Ol Ernazar Kenegesti tutıp ákeletuǵın jansızdı kópshilikke járiya qılmaw kerekligin birden eslep, aqılın jıydı. — Qapalanbañlar! Bir qapı jabıq bolsa, mıń qapı ashıq. Elde bir satqın bolsa, mıń el súyer bar, ózleriñiz barsız. Házir Xiywa xanı aldastırıp ústemlik alǵan menen, orıs patshasına, Qazaq xanına ketken elshilerimiz bar, olar kelgenshe xanlıqqa bekkem bolayıq, — dedi de qıranlardıń keypi kóterilgenin sezip, tez tarqattı.

Ol jekke qalıwdan SHoñqı aldına keldi.

— Ernazar aǵa, Kenegesti men tutıp kelemen.

Onıń ábjilligin, mártligin unatsa da Alakóz sın kózleri menen shúńirek qıyıq kózlerine tigildi:

— Maqsetin ne?

— Aydos babaday, Sizdey márt ulları bar qoldawlınıń dañqı ushın baraman. Ernazar mısqıl menen selk-selk kúlsede, ishinen jaqtırmay túnerdi.

— Bolmaydı, SHońqı. Tek qoldawlı uruwı emes, pútkil el uttırıp turıptı.

— Ernazar aǵa, elge kelgen jaman at ta, jaqsı at ta birewdiń atı menen keledi ğoy. Sol birew álleqaysı urıwdan bolıwı shárt ğoy.

— Oho, men sennen bunday aqıl hám mártlik shıǵadı dep oylamappan!

SHońqı ayıplı kisidey únsiz tómen qaradı.

— Kim menen barasań?

— Jansız jekke júrgeni maqul.

— Jaman niyetli adamnıń tuyaǵınan záhárli nárese bolmaydı, óz Watanıńa záhár jayıp ketpe.

— Adamdı buzatuǵın usınday isenbewshilik ğoy.

Alakóz onıń túr-túsinen jamanlıqtıń nıshanın sezbesse de, jáne pisirińkiredi...

— Eki júzli pıshaqtay kesetuǵınıńa isenemen, biraq mendey qoldawlı bolsań, aldama!

SHońqı Alakózge tańlanıw menen jalt burıldı.

— Qoldawlı urıwı ushın ól deseń óliwge tayarman aǵa.

Ernazar uruqlar jónindegi tiykarǵı jolınan tayıńǵanına iyegin tislese de, zárúrliginde usılaytıw-ám kerek, — dep ózin jubattı.

— Bar, SHońqı jolıń bolsın!

— Xanımız, — dedi Alakóz onı uzatqannan keyin Zarlıq tórege kelip. — SHońqıǵa isengenim durıs boldıma?

— Tutıp kelse, már!

* * *

Olar jaradarlardı arbalarǵa tiyetip, ózleri úndemesten barlıq áskerbasıladı, biylerdi, qıranlardı baslap Ámiwdáryaǵa kelgende izlerinen shańǵıt kórindi.

Ernazar Zarlıqtıń basqalardı baslap asıqpay óteberiwın eskertti de izdegi quwǵınshılardı irkiw ushın jigirmalaǵan qıran menen qaldı. SHAńǵıt kótergenler jaw emes, Ábdiraxmanlar bolıp shıqtı. Izinde óz jigitlerinen basqa qazax sarbazları hám túrkmen jigitleri bar. Bárininde sharshaǵanı kórinip turıptı; Ernazar "Olar bizlerdiń awhalımızdı esitip járdemge asıqqan eken" degen oy menen atın dáryaǵa qaray burdı.

— Ernazar, — dedi Ábdiraxman qaptallasıp kelip, — Bizlerde aldandıq!

— Neden? Kimnen?!

— Góne-Urgeyke kóp molla axunlardı baslap Qaraqum iyshan keldi. Uruw basshıların úgitlep, Annamurattı sóylesikke shaqırıp áketip edi, óltiripti.

— Sizler?!

— Uris qıldıq, payda bolmadı. Jergilikli urıw basshıları Xiywadan kelgenlerge inanıp, aldımızǵa gileń bala-shaǵalardı shıǵardı. Qayttıq.

- Túsinbedim...
- Men de.

18

Kishi áskerbası Maxmudniyazdıń qıyalları mudamı ash adamnıń qıyallarına usaytuǵın edi. Taza xannıń arnawlı tapsırması menen Xojeli shabıwılınan tabıslı kelgennen keyin oyları birden-aq toq adamlardıń oylarına usap qaldı.

Saraydaǵılardıń kópshiligi óz xanlığın dúzgen qaraqalpaqlardı jeńıwdin qıyın bolatuǵınına isinishli pikir aytqanda, ol ózin bálent tutıp maqtandı:

- Urista jeńıw ushın kóp tásil kerek.

Onıń dushpanları da sózlerinen ginárat tabalmay, qosıla maqtawǵa májbúr boldı. Sáskege taman onı xannıń ózi qabil etip:

— Endigi wazıypań Alakózdi gelle qılıp, kóterilisshi qaraqalpaqlardıń otlı kózlerin ornına salıw, — dedi hám ástenirek sıbırladı. — Meniń bas ásker basım bolıwına usı sońǵı sınaq.

Xan dárgahınan kewli hallaslap shıqqan Maxmudniyazdı esik aldında Bas wázir tutıp alıp, tikke ǵáziynexanaǵa ertip aparıp, úsh shapan alıp berdi:

— Mine, Maxmudniyaz, saǵan járdem etken qaraqalpaqlardan qálegenińe óziń jabasań.

Ol ómirinshe bunday húrmetke miyasar bolıw bılay tursın, xan menen Bas wázirden basqanıń ǵáziynexanadan zat alıp kisilerge sıylıq bergenin kórmegen edi. Isenińkiremey shapanlardı alsa da:

- Báلكim, ózińiz jabarsız, — dedi.

— Joq, óziń Maxmudniyaz, óziń, — dep Bas wázir onıń jawırınınan iytermelep, Ernazar kenegesler ushın ajratılǵan jayǵa birge keldi.

Tárepdarları menen másláhát qurıp otırǵan Ernazar Keneges esikten kóringen Bas wázirge, Maxmudniyazǵa hárqanday izzetti az kórisip, ǵa búgilisti, ǵa qol qawsırısı.

Maxmudniyaz shapanlardı oq jayday iyilgen Ernazar Kenegestiń jawırınına qoydı.

— Sizge ulı xanıımızdıń, dana Bas wázirimizdiń sarıpayı. Bulardıń qaysısına jabıw tánhá óz iqtıyarıńızda.

Bas wázir Maxmudniyazdıń tapqırlıǵına ırza bolıp, tek kózleri kúlip tura berdi. Ernazar Keneges shapanlardı alıp bir-birine salıstırıp, birewin kóbirek uslap turdı da, ashkóz kórinbeyin dedi me, Sayıpnazardıń aldına tasladı, ekinshisin Ádil biyge berdi, úshinshisin, "alıp qoy, kerek boladı" dep atqosshısına tapsırdı. Sayıpnazar menen Ádil shapanlar ushın Bas wázirge, ásker basıǵa qayta qayta qol qawsırdı. Bas wázirge Ernazar Kenegestiń xáreketi de unadı.

— Bir jańalıq, — dedi ol murtınan kúlip — Góne-Urgençli kóterilissshiler sap bolıp, basshısı Annamurat ólterildi.

— Qalayınsha? — dedi Ádil shıdamsızlıq etip.

— Azdan keyin onı óltirgen márttiń ózi menen kórisesiz.

Biyler hawlıgısıp bir-birine apalaqlastı. Táreptarlarınıń qorqınıshlı halın kórsetpewge tırısıp, Ernazar Keneges wázirge qol qawsırdı:

— Genjemurat penen diydarlastırasız ba?

— Álbette,

Biyler quwıńlasıp, Ernazar Keneges penen qatarlastı.

Bas wázir olardı Genjemurat jatırǵan zindanǵa ertip aparatuǵın adam jiberiwge wáde etti de, ketiwge ıńǵaylasıp:

— Endigi arzi-awhalıńızdı Maxmudniyazǵa aytasız, ol maǵan, men xanǵa jetkeremen, — dedi. — Ullı xanıımızdı qızıqtıratuǵın minaday bir sawal bar. Aytıńlar shıńın, sizler ne maqset penen bizge óttińiz?

Soraw hámmege qaratılǵan menen Bas wázirdiń názeri Ernazar Kenegeste. Onıń názeri joldaslarında: "qaysısı aldın juwap berer eken?"

Elimizdin hawası buzıldı, — dedi Sayıpazar. — Alakóz buzdı. Tórende jatsaq astımızdı suw aldı, tóbede jatsaq samal shıdatpadı. Sol ushın, meniń qara basım burınnan úyrenshikli Xiywa xanınıń qol astın kúsedim, sebebi Xiywanıń hawası tınıq, samalı jaǵımlı.

— Ashlıq ayıwdı hám azdıradı hám oynatadı. — dedi Ádil waqıt uttırmay. — Neden ekenin bilmedim, biraq Alakózdiń kolında ash ayıw bolıp qalıppan. Sóytip, xalqımızdın "suwǵa ketip ólse de, aqmaqtıń kópirinen ótpe" degen naqılın eslep oylanıńqırasam, Alakózdiń "Zarlıq xan" dep at qoyǵan kópirine tirelip turıppan. Onday aqmaqlıq kópirden ótpeyin dep bunda keldim.

— Mıltıq bolsa hámme ata beredi, lekin tiygiziw bársheniń qolınan kelmeydi, — dep bánt bastı Ernazar Keneges salmaqlılıq penen. — SHuqır oylasam, Zarlıq qolına mıltıq uslaǵan menen tiygize almaytuǵınlardan eken, sol ushın haqıyqat mergen Xiywa meni ózine tarttı. Qısqaşı Xorezmge eki hanlıqtıń keregi joq.

Bas wázir bulardı baslap basqa bólmeye dem alıp atırǵan satqın qıranlardıń ústine kirip, biylerge bergen sorawın qaytaladı:

Xojelige aqshamǵı topılstan albiraqlasıp satqın basshılarına ergen qıranlar batılıq etip sóyley almay hárqaysısı óziniń isenishli basshısına qaradı.

— Jigitler, bas wázir qıstaw tez sóyleńler, — dedi Ernazar Keneges.

Súlingir arıq, jaǵı qılıshı tay bir jigit alǵa ótti.

— Ullı bas wázir, ótirik hám jala menen buzılǵan úydi quday-ám dúzete almaydı, xalıqtı aldap, qorqıtıp tiklegen xandı quday-ám tutıp turalmaydı, Alakóz tiklegen Zarlıq xan áne sonday, quday-ám tutıp turalmaytuǵın xan ekenin

túsindik. Sóytip bunda qashtıq.

— Atıńız kim?— dedi Maxmudniyaz.

— Rásiwli.

— Ernazar keneges, Rásiwlini sońıraq maǵan ákeleseń, — dedi Maxmudniyaz.

Ernazar Keneges atqosshısına ımlap jańaǵı awısıq shapandı aldırdı da, Rásiwligе japtı.

Jaydıń múyeshinde, hámmeden tasaraq turǵan shımırı deneli bir qırangá Bas wázirdiń ózi qozǵaw saldı:

— Háy, pákene, sen sóyle!

— Pıshıq jutqannan arıslan-ám qorqadı, — dedi ol.

Onıń eki ushlı juwabına túsınbegenin moyınlawǵa heshkim táwekel ete almadı. Bas wázir oylanıp turmastań:

— Jigitler, Alakózdi ańsat ǵana bende qılatuǵın usıl oylap tabırılar, — dedi de Maxmudniyazdı ertip ketti.

Olar Pákene qırannıń bas wázirge qaytarǵan juwabı boyınsha "pıshıq jutqannıń" kim ekenin talqıǵa salıw menen, Bas wázirdiń tapsırmaları ústinde pikirlesip úlgermey-aq, biri kúyik tayaqtay arıq, ekinshisi tolı qaptay tıltıyǵan qara bet, eki pashshap keldi-de, bárshege bir názer salıp, Pákene qırannıń qolınan uslap shetke tartıp áketti. Buǵan hayranlıqta qalǵanlar aldında qılıshlı, nayzalı bir ásker bası, jerden kógergendey, payda boldı:

— Káne, bende Genjemurat penen diydarlasıwdı kim qáleydi?

Onı kóriw ishteyi hámмесinde payda boldı, biraq Ernazar Keneges Sayıpnazardı, Adildi, qıranlardan Rásiwlini ǵana ayırıp shıqtı.

— Bir shárt bar, — dedi Bas wázirdeń kelgen ásker bası olardı irkip. — Gúnákar menen diydarlasıp tilleskende ullı xanımızdıń sózin sóyleysiz. Kim óytpese sol kárada zindanda qaldı.

Bárinıń de qolları jelkelerin qasıǵan menen tilleri erkine qoymadı, shártke kelisti.

Genjemurat biy zindan basında Ernazar Kenegesti kórgende, xanımız atınan meni azat etiwge kelgen eken, dep oyladıma, awırıw sarǵısh júzine qan juwırıp, qaramıqtay kózleri qıyıqlanıp, juqa erinleri qádimgisinshe múyeshlene kúlimlep qoyaberdi.

Aldı menen Sayıpnazar tilge kirdi.

— Genjemurat, óziń túsineseń, tiklegen xanımızdı ay dep bilgen edik. Quıyash barda ayǵa mıtájlik tuwmas eken.

Genjemurat júzin burdı.

Ernazar Keneges onı túsınbedi dep oyladı.

— Genjemurat biy, quyash degeni ullı Xiywa xanı, — dedi ol júdá sharshağan hawaz benen. — Satqın Alakózdiń endi salatuǵın sarayınan Xiywanıń tayar atqanası abzalıraq kórinedi maǵan.

— Ha, bul ne?— dep awırıwı ózine ótińkiregen Genjemumurat kókiregin kóterdi — Esawma boldırıl ma?

— Joq, — dedi Adil— Meniń pámimshe, eki xan eki qasqır, eki jaqlap talanbayıq, Genjemurat.

— SHınıńız ba?

— Ózi ótirik sóyleytuǵın adam ǵana kisiniń sózine isenbeydi, — dedi Rásiwli.

Genjemurat olardı endi ǵana uǵıp, bir tiklenip edi, hesh qaysısı jalınlaǵan ashıwlı kózler aldında shıday almay júzlerin jerge qarattı.

— Ernazar Keneges, — dep Genjemurat onıń atın hám urıwın ilajsızdan tilge basıp, murnın jıyırdı — Sen qaraqalpaq xanınıń elshisi ediń ǵoy?

— Genjemurat-aw, — dep Sayıpazar Ernazar Kenegestiń arına shaptı. — Adam eki nárse menen jasaydı: birinshisi tamaq, ekinshisi jaqsı sóz. Bulardı bizden kim ayamasa, sonıń sózin sóylewimiz kerek ǵoy — Ol shapanınıń jaǵasın tartıp quyashqa tuttı— Bunday móreli shapandı atı qaraqalpaq toqıp kórippe?

— Genjemurat, ashıwlanbay tırla, — dedi Ernazar Keneges aqırınlap sóylep. — Men oylanıp-oylanıp, eldi burın júrlimegen tırn hám tikenekli jaman jolǵa súyrey baslaǵanımızdı túsindim.

— Ernazar Keneges! — dep bóldi Genjemurat ashıwlı. — Kim push dáne ekse, pushayman jıynaytuǵının nege umıttır?

— Push dáne egip júrgen tek Alakóz, — dedi Sayıpazar.

— Qıysıq otırsańızda dúziw sóyleńler! — dep jekirindi Genjemurat murnın jıyırıp.

Adil ólimsirep, jalınıshlı túr menen:

— Jalǵız ulıń bar edi ǵo Genjemurat, — dedi.

— Perzentke satqın ákeniń tárbıyasınan haqıyqatlıq ushın ólgen ákeniń ruwxı artıǵıraq.

Ernazar Kenegestiń kózlerin ter basıp, ústińgi úlken erninen állenetken lám tamshıları menen Genjemuratqa aybat shekse de, dawısı májbúriy dirildedi:

— Qarangıda jańǵan kishkentay shıra quyash bolıp kórinedi ǵoy, Genjemurat. Alakózdiń Zarlıq tóreni sonday shıra qılǵan aljasıqların nege esime salıp kúydiresen?

Genjemurat biydi ashıw qısıp, Ernazar Kenegesti urıp jibereyin dese, ayaq-qolındaǵı shınır tabıltpay, bar kúshin salıp jekirindi:

— Arsız satqınlar! Betlerińizge tókirer edim, tókirigimdi shıq tamshısınday kórip bir sıırıp ketesiz. Sonda hám tiǵıw, tiǵıw... tiǵıw, júzi qaralar!

Genjemurattı búytedi dep heshqaysısı oylamaǵai edi, hayranı shıqtı. Ásirese, Ernazar Kenegesti namıs qısıp, kózlerine topıraq shashılǵanday, mańlayına qolın basıp qaldı.

— Bularǵa diydarım túskennen qarańǵı zindanıń artıq, — dep Genjemurat izindegi aydawshısın shıǵanaǵı menen gurttı.

— Tawıq ólip baratırsa da eki kózin dáretten almaydı, dedi Sayıpazar — Genjemurat misli tawıq.

Onıń teńewlerin orınsız kórdime, Ernazar Keneges sóylemedi. Bul únsizlik Sayıpazardıń on eki múshesine qadalǵan oq bolıp, zorǵa iyek kóterip kiyatır. Ernazar Keneges jáne kerine ózgerip, xanǵa bárimizdi masqara qılama degen-ám qáwip joq emes.

— Ernazar, oylanba, inim, — dedi Sayıpazar shıdamay. — Adamnıń awzı qaptın awzı emes, baylanbaydı. Zindandaǵı adamnıń ózi ne, sózi ne? Anayaqqa qara, áne, sol ǵarǵamasın, — dep ol saltanatlı xan sarayı tamanǵa iyegin kóterdi.

Joldasları Sayıpazardıń pikirın quwatlap jabırlastı:

— Awa, awa, Ernazar, sol káramatlı Saray ǵarǵamasın!

— Geyde tastań bekkemmen, geyde gúlden názikpen, — dedi Ernazar Keneges basın kótere almay. — Genjemurattıń sózleri yamana battı.

— Áke hámme nársese shıdaydı, — dedi Sayıpazar. — Jas bolsańda, Alakóz joq jerde bárshe qaraqalpaqqa ákeseń Ernazar.

Kenegestiń qabaǵı ashılıp urı kózlerin perdelewı menen oǵan burıldı:

— Sen maǵan dım qayırqom dossań, sol ushın jaqsı sóz aytasań.

— Kishi peyılseń, inim — dedi Sayıpazar uyalǵan túr menen. — Oǵırı kishpeyılseń. Sol ushın seni duyım jurt jaqsı kóredi.

— Ha, solay, Ernazar inim, — dedi qaptaldan qatınshalaw dawıs.

Úshewide birden hawlıǵısıńqırıp basıldı. Ushırasqan adam, tek dawıslarında ayırma bolmasa, tulǵası boyınsha Ernazar Alakózge dál usas Muhamedkárim júzbası edi.

— Muhamedkárim, sóyle, — dedi kewli ósken Sayıpazar shıdamsızlanıp.

...Muhamedkárimniń babası Ábdikárim junsaqal bıyl bir júz elli jasqa shamalasqanda alıp, birden ózgerdi. Suwpı bolıwdı árman etti. Qaraqalpaq elindegi eń jas úlken, biraq dúnya ǵalma-ǵalınan ózin awlaq tutatuǵın adamnıń bul oyı Qaraqum iyshanǵa jetti. Sóytip, ol ǵarrınıń shawlıǵı Muxamedkárim Alakózge "qıran" bolıp Xiywa xanınıń láshkerine qarsı urısıp júrgende, Ábdikárim junsaqaldıń úyine kelip, onı túsinde kórgen boldı da, suwpılıqqa qol beriwı tiyisligin eskertti. Qaraqum iyshannıń túsine eniw heshkimniń basına kelmeytuǵın baxıttay túyilip, ǵarrı tez kelisip, suwpı boldı. Suwpılıq ushın iyshan onnan heshteńe almay, jas úlkenligin sıylap, qaytama shılt jańa gilem jaynamaz

berip ketti.

Muxamedkárım Qaraqalpaq xanınıń elshisi sıpatında qazax xanına baratırǵanın balasına aytıw ushın Janǵazı tóreden urıqsat alıp, qayırılǵanda, babası qılqıladaǵan jas suwpı edi. SHawlıǵshın jańalıqların tırıláp quwanǵanının bir tıma jıladı.

— Quday meniń eki dúnyamdı da beripti, usı jasqa kelgende suwpı bolǵanımnıń káramatınan sen oljaqta elshilikke kóterilipseń. Elshide xan! Endi Qaraqum iyshannan pátiya alıp ketegór, shıraǵım, tırılamaǵañ baddua bolasañ, meni dozaqıy qılasan.

Ǵarrı babasınıń násiyatına qayshı is islep kórmegen Muxamedkárım moyıntawlıq qılalmadı.

Iyshan olardı kórgende, aldın ala qurǵan dúzaǵınıń tutqırılıǵına quwana eziw tartıp:

— Qádirli suwpım, kel, — dedi alıstan. — SHawlıǵımnıń sırtqı tulǵası Ernazar alakózge taqabbıl, ózi de kúshli degen ediń, ıras eken. Ammo Alakózge usamasın, ol sum.

Ǵarrı jalǵız shawlıǵına keńes sorap kelgenin aytıp ishannıń ayaǵına jıǵıldı.

Qaraqum iyshan, aldında dústómenine jatqan máplik ǵarrınıń aq jipekтей ólpeń shashlı basınan sıypalap, kútá ayanış bildirdi.

— Suwpılarım ishinde túwe pútkil qaraqalpaq elinde jas úlken, sútтей pák niyetli, júzinen beyish nurı kóringen adam ediń. Ne qılsam eken?

Ómirińshe "Júnsaqal" degen laqaptan basqa jaqsı sóz esitpegen ǵarrıǵa "júzinen beyish nurı kóringen adam" degen sóz mayday jaǵıp, shawlıǵınıń qolınan tarttı.

— Múxamedkárımjan, ullı iyshannıń shalǵayın súy.

Muxamedkerim onıń kewlin qayırmay, iyshannıń melle shalǵayına qol soza bergeni:

— Muxamedkárımjan, áwele qolıńdı juw, — dedi iyshan.

Ábdikárım júnsaqal dárriw shawlıǵın túrgeltip, dalaǵa áketip qolın juwdırıp keldi.

— Húrmetli suwpım, kútá ájayıp, ózińe mehriban, naǵız musulman shawlıǵıńız bar eken, — dedi Iyshan saqqa júgingen xalınan ózgermesten. — Eger táǵdiyrin maǵan isenseńiz, sizdey jas úlkenge húrmet ushın Ullı Xiywa xanına isenimli xızmetker qılar edim.

— Isenemen, ullı iyshanım,

— Muxamedkárımjan, óziń nedeysen?

Babasınıń háreketlerinen miyi aynalıp otırǵan Muxamedkárım ne derin bilmedi.

— Kemsózlík-ám aqıl, ammo, sóz júrektiń aynası boladı, — dedi iyshan júdá biyparwalıq penen. — Ele shawlıgıńızdıń júregin kórealmay otırman.

— Sóyle, súyenishim!

— Xalqımız tariyxında birinshi iret óz atımenen xanlıq dúzgen edi, elshi boldım. Endi aynısam, pútkil xalqıma satqınlıq emes pe?

— Musılmandı musulmannan ayırwǵa talaplanıwdıń ózi satqınlıq, — dedi lyshan. — Eger sen Buxara ámirine ya Xiywa xanına elshi bolıp barsań, bir qup. Seni aldaǵan. Sonsha jastaǵı babańnıń suwpılıǵın kúydirmekshi bolǵap.

Ǵarrı suwpı jáne jılam sırap Muxammedkárimniń aldına jıǵıldı:

— Miynetimdi kúydirme, shıraǵım!

— Onda jańaǵı tórege aytıp qaytayın, — dedi Muxammedkárim narazılıq keyip penen.

— Ol atıldı, — dedi lyshan, Muxammedkárimniń júzi órteń shalǵanday túnergenin kórip, iyshan onnan beter qatallandı. — Durısın aytayın, usınnan jańaǵı tóreni ózim attım, demeseń. Xiywa xanı senide attıradı, babań dozaqıy bolıp óledi.

— Bul ne degen jawızlıq. — dedi Muxammedkárimniń úlken kózleri uyasınan atıla jazlap.

— Olay bolsa erkiń óziń de, — dedi iyshan suwıqqanlıq penen.

Ǵarrı suwpı shawlıgıńnıń shalǵayına qos qollap asılıp, jazdırmay, iyshan ne aytsa, bárine qayılshılıq bildirwdi ótindi. Muxammedkárim ári-beri oylanıp, óziniń duzaqqa túsip qalǵanın sezdi de, kelisim berdi. Iyshan kóp irkilmey olardı Xiywaǵa ertip áketti, Muxammedkárim Bas wázirge jolıqtırıldı. Sońınan iyshan Góne-Urgenýtegi kóterilishshilerge qátäre qılıp qaytıwǵa tapsırma alıp, ǵarrı suwpını shawlıǵı menen birge áketti. Annamurattı aldap qolǵa túsirilgennen keyin onıń gellesin alıwshılardıń biri etip Muxammedkárimdi belgiledi.

...Muxammedkárim bul is jóninde mınawlardıń xabarı barı-joǵın bilmey ar-sarı shıqtı:

— Ne sóyleymen? Mende ózlerińızdey Xiywadanman.

Ernazar kenegestiń boyı Muxammedkárimge teń bolǵan menen jıńishkeligi ushın onnan ózin uzınlaw sezetuǵın edi, qaptallasıp barıp keń iynine súyriktey barmaqların qoydı:

— Men burın ózimdi ózim túsınbes edim, endi túsindim. Siz jasúlken bolǵanıńız ushın ózińizdi ózińiz erterek túsinipsiz. YAki kóp jasaǵan babanız túsindirdime? Degen menen basqalarǵa túsiniksiz qalıw kisige baxıt bolsa kerek.

— Inim Ernazar — dedi Muhammedkárim biraz sarsıqlı ashılısıp. — Bizlerden jassań, lekin nayatıy aqıllısań. Jalǵız ótinishim, qarakózlerge bárha túsinikli bolagór.

Ernazar keneges mır-s-mırs kúlip, awzın alağanı menen bastı.

— Muhammedkárim, Qaraqum iyshan qayda?— dedi Sayıpazar.

— Alakózdiń balası menen tillesiwge ietti.

— Bizler de kórsek qáytedi?— dedi Rasuli.

— Kórsetpeydi, — dedi Muhammedkárim. — Qaraqum iyshan onı ákesine qarsı shıǵarmaqshı.

Ernazar kenegestiń bilgeni ishinde saqlanıp, únsiz biraz júrgennen keyin, Muxammedkárimge jáne jaqınlap ásten soradı.

— Xan qabıl ettime?

— Sonday boldı.

— Eń túyirli ǵápin ayt?

— Qaraqalpaq eli házir tumawlatqan adamday bolıp turıptı, burışlı tamaq berip táwir qılaman dedi. Sonısı maǵan túsiniksizlew, sol ushın qorqınıshlıraq.

Ernazar keneges oyılı pishinde qaldı.

Jayǵa jaqınlaǵan gezde alıstan kelip qantarıwlı turǵan attı kórip, bir-birine qarastı.

— Hoh! SHOńqını atı! — dedi Rasuli.

Muhammedkárimniń sıyır kózlerindey úlken kózleri shapırasıp eki dizesinen dármanı ketti:

— Alakóz tırshılıqqa jibergen bolmasın.

Boljaw bárinde de qorqınısh tuwdırıp, júrekleri suwlasada Ernazar keneges irkilmey kele berdi.

Jaydın quyashlamasında kútip turǵan SHOńqı olarǵa shıbıqtay iyilip sálem berip edi, Ernazar Keneges oǵan itibarsızlıq penen qaptalınan ótip, jaydıń sırtında júrgen qıranlardan ekewin shaqırıp, buyırdı:

— Mınaǵan toqqız toqqızdan dúrre urılarda, túnde shıbıǵa baylańlar!

SHOńqı sóylemekshi edi, ol tınlamastan joldasları menen ishke kirip ketti.

Ernazar Keneges Seytmuxamed xanniń ózine qollanǵan usılın SHOńqıǵa qollanıp, onı erteńine tań namazınan son aldına shaqırttı.

— Sóyle, SHOńqı!

Keshegi durrenden, túni menengi shıbınnan bet-awızı gúptey isken SHOńqı ishimde ne jasırınıp jatqanın adam bende uqpas dep oylaytuǵın edi. Ernazar Kenegestiń túsinip qoyǵanına isenip birden jılap jiberdi.

— Qózimdi kisi ashqansha ózim ashayın dep haqıyqatlıq izlep kelsem, bul ne?

— Hár qanday payapıldan ótiwdiń qıyınshılıǵı bar, SHOńqı.

Ernazar Kenegestiń juwasıǵanı SHOńqını dámelendirip, ashılıstı.

— Alakóz bárshe aǵayınıńe báhár emes, sonda da ol meni jansız qılıp jiberdi.

Ernazar Kenegestiń júzi jaynap salaberdi:

— Bazda jansızlar irasın aytıp-ám jansızlıq qıladı. Qalay isendireseń?

— Ortaǵa nan qoy.

— Jooq, — dedi Ernazar Kenegestiń ústingi uzın erini: joqarı túrileńkirep. — Sen ashsań, bir toyıp alǵansha nan uslaysań. Maǵan hám Xiywa xanına sadıqlıǵıńnıń belgisi ushın má, tabanımdı súy.

SHońqıńnıń patlıyńqıraǵan kózleri alarıp, Ernazar Kenegestiń shuwash iyisi ańqıǵan ayaǵına qırılı uzın murnıńnıń súyir ushı áwel tiyip, shúrtik erinli úlken auızın basıp atırǵanda Sayıpazar kirdi. Keneges albırıp SHońqını qońsı jayǵa otırıwǵa jiberdi.

Sayıpnazar qarawındaǵı bir diyxanı azanǵı sálemge kelgende qolı ornına ayaǵın sozǵanı ushın, Alakózden azap esitip, dúrre jegenin esledi. Sonda segiz dúrreni ashıtıp urǵan usı Ernazar Keneges edi. Mine búginligi ózi onnan betirek qaytalap otır. "Uah-áy!, — dedi ishinen, jasımda qanday aqıllı edim, búginligi bári bir pul, endi Ernazar Keneges aqıllı. Seytmuxammed xannıń sharapatınan aqıllı ǵoy... Ol usılay desede, Ernazar keneges jaman qıyalımdı sezip qalmasın degen qáwip penen kúlimsirep ziban berdi.

— SHońqı júdá iplas eken ǵoy.

— Iplaslıq bárshe adamǵa tán qásiyet.

Ernazar kenegestiń jaqtırmay qalǵanı Sayıpazarǵa júdá awır tiyip, ya sóylemedi, ya shıǵıp kete almadı. Onıń jaǵdayın túsiniپ Ernazar Keneges juwasıdı.

— Bul zamanda sasıqtı jáne sasıtıw kerek, tazaǵa azmaz ılas qosıp turıw kerek. Dushpan sonda jeńiledi, adamlar sonda qádirleydi.

Ózinen onbes jastay kishi adamnıń násiyatı Sayıpazarǵa kútá úlken danalıq bolıp túyilip, ishinen sıbırlandı: "Sasıqtı jáne sasıtıw kerek, tazaǵa azmaz ılas qosıp túrıw kerek..."

— Endi Alakózdiń qolastına jansız bolıp barasız, — dedi Ernazar Keneges oǵan tiklenip.

Ańsızda birew kók jelkesinen urıp jibergendey Sayıpazar selk etti, betleri jıbırlasıp, kózlerine ter quyıldı. Iyegi de kemseńlewge qaradı.

— Ha, haha— ha. Sayıpazar biy! Qanday qorqasań-á? Qorıqpa! Bileseń be, eshek kerek jerde pil paydaǵa aspaydı, — dep Ernazar Keneges birden kúlkisin tıydı. Sen barmaysań. SHońqıńnıń ózin jansız qılıp qaytaraman.

Kóreseń ele, Alakózdiń gellesin óz aǵaynine aldıraman. Ustalıǵıma ullı xannıń ózi tásiyin etedi ele.

SHay menen nańǵa toyıp beti bawırsaqtay qızarǵan SHońqı qaytıp kirgizildi.

Ernazar Keneges misli bulıttan shıqqan ayday jaltıraǵan túr menen onı tósekke otırǵızdı.

— Ernazar, — dedi SHońqınıń kewli ósip. — Ullı Xiywa xanına, eń bolmasa shikárga ya atlanısqa shıǵıp baratırǵan gezinde, diydar nesip etermeken?

Keshe tayaqtan silikpesi shıǵıp, jańa ǵana shuwashlı ayaqtı súyip shıqqai SHońqınıń heshteńe kórmegenge usap sóylesiwi Sayıpnazardı hayran qaldırdı.

— Ha bále, — dedi Ernazar Keneges murtların qıymildatıp. — Burın oshaq basındaǵı qatın dárejesinde oylaytuǵın ediń, endi qıyalıń bálentlep, Xiywa xanı dárejesinde oylawdı maqset etipseńdá!

Ash balanıń nan kórip awzınan silekeyi aqqanınday, SHońqınıń úlken awzı kemseńlep erkelendi.

— Dál taptıńız.

Ernazar Keneges olar menen ǵápti kóp sozbay dalaǵa shıqtı. Atqoshshısı onıń atın jalańashlap arqa moynın sıypalap tur edi. Qasına bardı:

— SHońqını maǵan jiber.

SHońqı ash tazıǵa megzep, júdá juwas qádemler menen jelip:

— Ha, men isleyin. — dedi de, Kenegestiń qoltıǵınıń astınan ótip, atınıń jalın sıypalay basladı. Ernazar Keneges jáń-jáǵına qarap alıp, jaqın jerde kisi qarasın kórmey, buyırıw páti menen ástekirek sóylendi:

— Náletiy SHońqı, seni júdá jaqsı bilemen. Aǵayınshılseń, jógiseń. Úádeńe inandı dep oylama. Eskertiwsiz óltirsem, musulmansılıq bolmas, búgin keshte janiń jáhánemge ketedi. Bilip qoy, sendey jansızdı atıw, shabıw, darǵa astırıw az, tiriley jerge kómdiremen. Soǵan shekem Xiywada ırzalasatuǵınlarıń bolsa ırzalasıp úlger. Zindanda Genjemurat múyten jatır, oǵan barıp ırzalasqanda, Alakózdiń jasırın tapsırmasın aytsań da, urıqsat beremen.

SHońqı sóylewge sóz tappay attıń jalına barmaqları qatıp qalǵan sekilli lal boldı.

— Aynalaǵa ser sal. Bunnan basqa úlken sháhár kórgenbiseń? Pútqıl qaraqalpaq bala-shaǵasın satsa da, binay ómirinde bunday qala sala almaydı. Maǵan orısıyat elinde túwe, pútkil álemde usı Xiywaday qala bar dese, ertek. O, dúnyada janım ráhát tapsın deseń, álem kindigi Xiywa me nen xoshlasıp qal. Jáne oy jiber, neshe mıń tam bar bir jerde. Bizshe? Erinshektiń atızǵa tókken tóginińdey hárjerde otırmız. Qırı jer iyeley bergenshe, usınday qala salmaǵan ata-babaǵa nálet!

— Oy, Ernazar, ata-babaǵa til tiygizbe, arasında káramatlıları da ótken shıǵar.

— Áne áne, aytqanımnan shıqtıńba? Sen káramatlı dep satqın Aydos babańdı aytpaqshısáń. Bil, qoldawlıdan baxıt taydı, endi qaraqalpaqqa aǵa Keneges uruwı!

Mashqıdan kiyatırǵan xan láshkeriniń dumanday shańǵıtı kózge shalındı.

— Anaw kúshke qara, SHońqı.

— Kórip turman. Meni óltiriwdi qoydırsań, ornıma Alakózdiń gellesin keltirer edim.

Ernazar Kenegestiń kewli qarar tawıp, toy toylaǵanday bolsada, qatallıǵınan ózgermedi.

— Bas wázir menen másláhátlesemen!...

— Alakózdiń ulı Xojanazardan xabar soramadıńlarma?

— Bilip kel, dep jiberdi me? Aytıp bar Alakózge, ulı ákesine qarsı urısqa shıqsa tańlanbasın!

SHońqınıń qolları dirildep Ernazar Kenegestin atınıń arqa moynın sıypay berdi...

19

Ullı orıs patshasına jol alǵan eki elshiniń qıyalları Ál-aspanda, júdá kewilli, aldındaǵı uzaq mánzilleri jaqınday, hám dilwar, hám biyǵam edi. Awıllardan alıslap Ústirtke jetkende, neliktende, biyjaǵdaylıqqa túsip, bórigе qaldırǵan qozılarday dirildesip jetimsiredi. Qáytken menen de, izge qaytıw ekewinińde oyında joq, aldılarında kútip turǵan jaqsılıqqa tezirek jetiw ushin sóylespesten jáne yarım mezgillik jol astı. Ján-jaǵı jazıq dala, kóz jeter jerde elat túwe, alasar panalaytuǵın shóplik te kórinbeydi. Anda-sanda patırlasıp japalaq ushadı, geyde pada-pada kiyikler dúrkiresiwi menen joldı keselep ótip ketedi. Atları bir orında tek qıbırlap turǵanday jolları jartıwlı ónbey baratır.

Mádireyimdi oy basıp, tosınnan ya alasar, ya japalaq pırr etip ushsada selk etedi. Onıń bul keypine Máwlenniń qúlkisi qıstap, izinen únsiz mıırjıyıp kiyatır.

At ayaǵı arasınan qus ushsada Mádireyimniń selk etiw sebebi, eki kózi aldında bolǵan menen, eki qulaǵı, bar dıqqatı artında. Xiywa xanniń quwǵınshıları jaqınlap qalǵanday, kóz aldına dar ǵashı eleslep ketedi. Usınday oy qalaysha keldi xám qáyerde basına kirdi. Juwap tabalmay, qıyalı áywan-jáywan. Umitayın deydi, xaslan umitılmaıdı, kerisinshe, onnan sayın kúsheyedi. Qol astında ayıplı qozıday bolıp atırǵan bir qálata elattı orıs patshalıǵınıń qaramaǵına berip, awzı páńkiyıp qala beretuǵın aqılsız xan barma? Izimizden quwǵınshı jiberedi, sózsiz jiberedi. Eger sol quwǵınshılar jetse, birinshi qılıp meni darǵa astıradı, — dep gúman batpaǵına batıp júreginiń tusındaǵı qaltada búklewli jatırǵan xattıń sırtınan sıypalaydı. — Tap usı xat meniń basıma jetedi. Mınaw Máwlen sarınıń simpiyıp eriwine qara. Onıń eziwinde kúلكi barma, qalay? Xan meni darǵa astırıp atırǵanda meni mısqıllap kúledi-ám ele bul iymansız. Aldın alıwım kerek, xan darǵa assa, tap usını assın, ózi eldi búldirip-ám boldı... Al endi, xattı oǵan qalay ótkeremen? Náletiy sum, almas! Zorlasam qáytledi? Há, seniń, sabap aldırsambeken?... Qula dúzde eki qaraqalpaq urıssaq,

bul naymıt kúshlirek shıǵıp, arashalar bende tabılmasa, onnan qorlıǵı joq. Aldarqatıp, ıńsız-jıńsız ǵana xattı aldırıwdır jolin oylanıp kóreyinshi..." Ol óz oyına shúmip kele berdi.

Máwlen sarı da óz oylarınır duzaǵında Mádireyim qanshelli oyǵa batsa, onı sonshelli jek kórip, ishinen sóginedi. "Bir kálata eldiń atınan jazılǵan maktubnamanı óz qaltasına salıp, únsiz timpiyıwın zańǵardıń Molla jańarsada, kitabı bayaǵı góne kitap bolǵanınday, el jańarsada buniki bayaǵı óz ǵamı. Aqlı kimnen artıq? Orıs patshasınıń sarayına jetsek, bul ele qudayın umıtaǵı. Awa, bul sonday pás súyekli basınır ishı iplas oylar menen sasıp turǵan quyańqı. Patsha dárgaǵına ózi kirip, meni atqosshım dep sırtta at uslatıp qaldırıwdan qaytpaydı. Quday bilsin, ele bul pútkil qaraqalpaq elinen jalǵız ózim elshimen dep, patsha menen tabaqlas ám bolar. Oy, jamankenir qıyallarına qara. Patsha menen tabaqlas boladı-á Ernazar alakóz meni "ózi danalıqtan qurı alaqań emes sıyaqlı" dep biykarǵa aytpadı. Bul demek, xatqa túspegen sóz bolsa, óz waqtında tawıp aytıwdı maǵan isengeni. Sol ushın xat mende bolıwı kerek. Menir adamgershiligimdi Mádireyim ele túsınbeydi, awa túsınbeydi. Maxtubnama mende bolsa, bunı men atqosshım dep dalada at baqtırıp qaldırmaıman. Birge alıp kiremen. Há, seni, bunın passıq qıyalın betine basıp-basıp, xattı alıp, ózin atlar menen dalada qaldırıp. ullı patshanın Sarayına bir ózim kirsembe eken?— Jooq, Máwlen saǵan kishi hamal emes, pútkil el táǵdiyirı tapsırıldı. Endi ózińdi tut, kúnleme, urıspa! Bul menirew dalada ekewmizdi arashalar jan joq...

— Máwlen, — dedi bir gezde Mádireyim. Onir ózine tán awzın toltırıp, tamaǵın jonırqırıp sóylew usılı bar. Onısın Máwlen ómirinshe jek kórip, sóylese murnın jıyıratuǵın edi. Tek ekewi balǵanlıqtan naylaj.

— Qulaǵım sende.

— Óziń bileseń, bizler kishirek bir elattan, dúnyaǵa dańǵara ullı patshalıqqa elshi bolıp baratırımız. Ellestirmek-ám, jawlastırmaq-ám elshiden. Pútkil qaraqalpaqlar elinde eń baxıtlılar tek ekewmiz. Birinshi qaraqalpaq xanırın shejiresinde, ullı orıs patshasınıń shejiresinde ekewmizdiń atımız qaladı. Kelesi áwlad atı ápsana Maman biy menen atımızdı qatar qoyadı. Burında ótken Mádireyim biy, Máwlen sarı degen dana balalarımız danalıǵı sebepli birinshi xanırın ullı orıs patshasına jibergen birinshi elshileri bolıptı dep ápsana qılısadı. Sen nayatıy bále jigitsen. Sennen sóz qutılmaıdı, awa dilwarsan! SHeshenligiń aldında bas iyemen.

Ol óz basınır mápine qaratılǵan bir isti basqaǵa orınlatıw ushın aldı menen kópshikti úyetuǵınır Máwlen kútá jaqsı biletuǵın edi. Esheyindegi shalt minezligin juwenlep, álleqanday shiye túyinnin sheshimin kútti.

— Awa, Máwlen. — dep dawam etti Mádireyim — Seniń sózge sheshenligin

aldında bas iyip, mendegi maqtubnamanı sağan bersem, sen alıp júrsen degen sheshimge keldim.

Máwlen jelkesin qasıdı; "YApırmay-á? Bul qáytıp mağan bas iyetuǵın boldı? Joq-joq, bul bir sumlıq oyladı. Maqtubnamanı alıp júriwde nendey bolsa da bir bále bar..."

— Ha, Mádireyim biy, — dedi állenemirde júdá biytaqatlıq penen.

— Ol sağan tapsırılǵan edi ǵo, nege bezbekshiseń?

— Mánisin ayttım ǵoy, sen sheshen jigitsen.

— Mádireyim, — dedi Máwlen sál giyneli keyip penen. — Óziń tik tutqan kisi kólenkesiniń qıysıqlıǵınan qorıqpaydı. Endi sağan ırasımdı aytaýın. Usı waqıtqa shekem úyrengeń jaman qásiyetlerim qayta qozıp, Maqtubnamanıń sende bolǵanın qızǵanıp kiyatır edim, qoydım. Sen izimizden Xiywalı quwǵınshı jetip tutup alsa, maqtubnamanı basıma ziyan degen oy menen mağan bermekshiseń. Solayǵoy-á?

Mádireyim moyınlamawǵa dálil tappay, qıyıq kózlern kúldi:

— Oylaǵanıńa jaqın.

— Menińshe, ekewimizde jańa adam boldıq, Mádireyim. Boolmasa, bir-birimizge túsinbey qansha jamanlıqlar qılar edik? Tórine oy jibersek, biziń bir-birimizge jamanlıǵımız xalıqqa ziyan.

— Onı qaydan bileseń?

— Ózimdi ózim sına alıp bildim. Men Ernazar Alakózge ókpelep onıń islerine kesent etiwdiń nendey jolların islemedim.

— Endi baxtıńa ırzamısań?

— Pútkil xalıq taǵdiriniń iyesi bolıp baratırǵanıma ırzaman.

— Mende ózińdey.

Olar usılayınsha ashılısıp, búginge shekemgi ómirleriniń kólerńkelerin aytısıp, egiz qozıday shúyirkelesken sayın, arǵı bası kóz jetkisiz uzın jol óngen ústine óndi. Iyeleriniń peyilleri dúzelip óz-ara tatıwlasqanın sezgendey, tilsiz atlarda basların teńlep, ya ozbay, ya sheginlemey, keń jazıq dalanın tanabın quwırıp, ayaqların keleplep basıp baratır.

Aral teńizin birotala artta qaldırıp, tuwrı arqaǵa burılatsuǵın bándirgige jaqınlaǵanda aspanda kóshpeli qara bult payda boldı da, birden gúldirmama gúldirlep, shaqmaq shaqtı. Kún batıs qubladan jılısıp kiyatırǵan ótkinshi qara bulttıń jawajaqlıǵın sezip, ári ústilerin hóllemey, ári atlarına dem beriw ushın, joldan shette, misli qara shóğirmedey kóringen, shól torańǵılına qaray shabısıp, astına kirdi.

Aspan birotala astan-gesten bolıp, shatnap-shatnap sınıp ketken yańlı, shaqıldasqan gúldirmamadan keyin, shelekten quyǵanday sellegen jawın tınıp,

tórańǵıl óz gezegine tamshılawǵa qaraǵanda, olar atlarına miniwge qolaylastı.

— Hooo, atlılar, ! — dep saldı Mádireyim. Ekewi hawlıǵısıp, atların torańǵıldıń tasasına tarttı. Atınıń ayaqları arasınan sıǵalanıp turǵan Máwlen sıbırlandı.

— Náletiyler, altaw. Aldıńǵısın tanıdım. Qasım. Bayaǵı biziń úydegi "Aǵa biyde" qulaǵı kesilgen urı esińdeme? Dál ózi. Qulaǵı joqlıǵınan tanıp turıppan. Abayladıńba, bizlerdiń joldaǵı izimizdi serlep berman burıldı. Ne qılamız?

— Atlarımız dem aldı, qashsaq jetkermeymiz.

— Ayda, onda.

Ekewi teńnen atlarına ǵargıp minip, tuwrı arqaǵa bet aldı da, qamshıǵa zor berdi. Olarǵa en kúshli hám júyrik atlar berilgen edi, qamshıǵa shıdamay taw kiyigindey atlıǵıp, quwǵınshılar "ha anda" deskenshe aranı ashıp ketti.

Quwǵınshılardıń ekewinde olardanda júyrik atlar bar eken, joldı jaqsı bilgenlikten tótelep shawıp jaqınlasıp qaldı.

— Mádireyim, — dedi Máwlen artınan kóz almay. — Tórtewi júdá alısta qaldı, irkilip mınawlar menen alısayıq.

— Elede sharshasın.

Quwǵınshılar sheber jılqımanlarday, atlarınıń moyınlarına arqan baylap, gúrmekli jaǵın qollarında shuwmaqlap, sál jaqınlasa, taslayjaq bolıp kiyatır.

Ekewi quwǵınshılardıń ne qılajaqlıǵın bir-birine im menen kórsetip, qollarına pıshaq aldı. Aranı júdá jaqınlatıp kelip, quwǵınshılardıń biri Máwlenniń ústine arqan tasladı. Usını kútip, júdá saq kiyatırǵan Máwlen arqandı gúrmeginen qaqshıp usladı da, jibermey sawmalap, nayza sozım qalǵanda, qolındaǵı shuwmaqlı arqannıń gúrmegin qayta ılaqtırıp, quwǵınshınıń basına ańsat kiydirdi, quwǵınshı bunday bolajaqlıǵın oylamasa kerek, moynına túsken arqańǵa asılamen dep, nayzasın túsirip aldı. Qasım joldasına járdem ushın qayrıldı Máwlen arqańǵa bekkem asılıwı menen atın birden artqa burıp edi, quwǵınshı atınıń arqasına qulap tústi. Arqan Máwlenniń qolınan shıǵıp ketip quwǵınshınıń atı iyesin súyrewi menen jóneldi.

Olar ekewlep Qasımdı qorshawǵa ótip edi, arttan shapqılasıp kiyatırǵan atlılardıń qarası kórindi.

Joldaslarına kózi túsiwden boyına kúsh engen Qasım misli búrkit bolıp Máwlenge taslandı da, pıshaqlı qolın tuttı. Máwlen ekinshi qolı menen onıń pıshaqlı qolına asılıp, ekewi qushaqlasıwı menen attan quladı.

— Mádireyim, — dep baqırdı Máwlen. — Sen maǵan qarama, qash. Izdegiler quwıp jete almaydı, tek Qasımınıń atın qılıshlap ket.

Mádireyim izindegilerdin jaqınlap qalǵanın kórdi de, ekilenip turmay:

— Máwlen, men kettim, saǵan quda yar bolǵay, maqtubnamanı ekewimizdin, atımızdan tapsıraman, — dedi de, Qasımınıń atın jetegine alıp

arqağa qaray zip berdi.

Alqımın buwğan urı Qasımın temirdey barmaqların zorga jazdırıp. Máwlen Mádireyimniń izinen baqırdı:

— İrza bool! Sağan orıs qudayı yar bolğaayy...

20

Ámiwdáryanıń quyar ayaǵınıń jazı jarqırağan quyashlı kúnlerge tolı, sonnan kelgen xalıqtın kún kórisi mudamı alagewgimlikte. Birewlerdiń birewge soqlıǵısıwı óz-ara ókpelesiwi, jánjellesiwi bolmağan kúndi eslew qıyın.

Ernazar kenegestiń elshi atı menen satqınlıq etiwı ıǵbal otına suw quyıp, bársheniń basına kútilmegen gúlǵula saldı: Qazaqdárya qorǵanın panalawğa el ala sapıran kóship atır.

Ernazar Alakóz benen Zarlıq elge sadıq biylerdi, áskerbasılardı jámlep, qorǵandı tez pitiriw ushın tınbay at shabıwda. Abdiraxman óz jigitleri menen túrkmen, qazax sarbazlarına basshılıq etip, kúni-túni is júrgizip atır.

Jurtshılıq atlan-shap.

SHAńqay túste túslenbey qurılıstı aralap baratırǵan Alakóz állekimniń "SHońqı kiyatır" degen dawısın esitip, jalt burıldı..

— Jasil ursın ol náletti, — dep SHOńqı jılamıradı. — Alakóz benen aǵayinsen, jansızsań, dep, kún-tún ash qoyıp, bir jayǵa qamatıp sabattı.

SHırayı jolda sharshaǵanın ańlatqanı bolmasa, onsha ashlıq kórgenge megzemeytuǵınına Alakóz murnın jıyırdı:

— Sonnan sońǵı jaǵı bar, — dedi SHOńqı onıń kek etiwine itibarsız — Oǵan seni jorta jamanladım. Inandı. Bizge xızmet et dep qaytadan toyındırdı.

— Toq eteri?

— Kenegesti óltire almadım. Bárhá kóp adamnıń ortasında júredi. Al, bas jańalıq — Endigiden sońǵı dúysenbide úsh mıńnan aslam xan nókeri bizge qaray atlanıs baslaydı.

— Sonı bildirip, qalay aman jiberdi?

SHońqı mıyıǵınan kúldi:

— İrasın aytsam urmassız, aǵa. Maǵan Ernazar Keneges biziń jansızımız bol dedi. Ádebinde kónbeyjaq edim, oylansam nadurıs. Aytpaqshı, Muhammedkárimdi sol jaqta kórdim.

— Úyi jansın nálettiń. Ómirinshe górtishqan bolıp jasaǵan babası Júnsaqaldıń ómirge aralasıp aynıtqanı bolsa kerek.

— Júnsaqaldı óltirip qaytaman.

Ernazar úndemey ketti de, Zarlıqqa kelip, SHOńqınıń xabarı boyınsha kelesi dúysenbide bolatuǵın shabıwıl haqqında bayan etti. Bunday bolatuǵınıña

báriníń kózi jetip júrsede, jáne ala-sapıran tuwdırıp Xiywanın jaraqılı úsh mıń láshkerin bul qorǵanǵa keltirmewge uyǵarıldı.

Solay etip, Qazaqdárya qorǵanınıń kemis-qutıǵın pitep xalıq penen bolıw ushın Zarlıq xan menen júzlegen qıran qaldırıldı. Alakóz basqalardı baslap, bılayraqtan topıraq qorǵan salıwǵa ketti.

Jaw keledi dep shamalaǵan joldıń boyınan belgilengen bul qorǵanǵa "Qır qala" dep at berildi. Hámme jumla is basladı. Eki jaqqa da shınılıqtı aytıp ózine isendirgenine quwanışlı SHońqı álleqaydan pátli shawıp kelip, kópshilikke baqırdı:

— Satqın Muhammedkárimniń babası Júnsaqaldı óltirdim.

Oǵan dıqqat bolmadı. Bunnan soń ol solıǵın basıp, bir shetirekke úyilgen topıraqtıń ústine shıqtı da, qumbıl bolıp islep atırǵanlarǵa qarap mirjıyıp kúlip, gúbirlendi.

— Adamlarǵa jaqpaysań, sirá... haqıyqatlıqqa inanbaydı-á? Endi haqıyqatlıqqa minemen. Adamlar bul dúnyada haqıyqatlıq joq dep nalınadı. Naduris. Kenegeske Alakóz meni jansız qılıp jibergenin ayttım. Alakózden Kenegestiń jansız bol degenin jasırmadım. Haqıyqatlıqpa? Haqıyqatlıq. Dúysembide Xiywadan úsh mıń láshker shıǵatuǵını da haqıyqatlıq... Endi qayaǵı jeńse, sol jaq meniki boladı. Bul haqıyqatlıqtı-ám eshkimnen jasırmayman.

Úlken mıs dúń menen suw ákiyatırǵan Gúlziyba SHońqını tómenindegi kándekte gidirdi:

— Jigit, nege gúbirlenip tursań?

— Ha, solayma?— dep SHoqqı selk etti de-ózin biyledi. — Qazaqdárya qorǵanın panalaǵan xalıqqa zıyan tiygizbew ushın usı qorǵandı baslattırǵan Ernazar aǵanıń aspanday biyik aqılına tańlanıp turman. Bizde adamlardı eslew, húrmetlew joq. Bolmasa usı qorǵanǵa "Ernazardıń qır qalası" degen at qoyılsa qanday jaqsı.

— Háy, kóp bilshılday bermesesh, — dedi irash basında júrip kiyatırǵan júzbaslardan biri.

SHońqı páske túsip Gúlziybanıń arqasınan mıs dúńdi aldı da, shúmegin awzına basıp, óńeshin qılqıldatıwı menen kóp waqıt turıp suw ishti.

— Raqmet, gózal!

Gulziyba oǵan júdá jek kóriwshilik penen bir búyirledi de, dúńin arqalap jáne alǵa ketti hám qándeektegi jigitlerdi bir qaytara aylanıp suw berip, biyik irash basında alısqa názer taslap turǵan Ernazarǵa keldi:

— Alakóz, — dedi ol dógerektegilerdiń esitiwinen tartınırqırıp. — Hákke minezli SHońqıǵa asa isene bermegeniń jaqsıraq.

— Tezirek adamlarǵa suw jetker!

— Úrgen iyttен quyrıǵın bılǵaǵan iyt qáwiplirek.

— Qoysańa, kóp patırattı!

Onıń ǵıybattı jaqtırmaytuǵınıń biletuǵın Gúlziyba qaytıp úndemesten jáne dúńin arqaladı...

Dúysembi jaqınlaǵan sayın "Qır qala" qorǵanında is júdá qızǵın. Kewilge muwapıq biraz isler ele pytpey atırǵanda, shıbınlı keshelerdin birinde, áyne quptan payıtında, aynalanı jaw láshkeri qapladı, ústi-ústine mıltıqlar atıldı.

Ishte dúbeley turǵan sekilli albıraqlasıp, bas-ayaqsız arman-berman juwırısw, apır-topır baslandı.

Eki jaqta bir-biriniń kúshin anıq bilmegenlikten, azdan soń mıltıq dawısı semip, túnniń ekinshi yarımı tek arlıspa menen tınısh ótti. Azanda da táskilli arlısw dawam etti.

Bunday jaǵdaydıń qáwipliligi bir tárep shabıwıldı kúte-kúte sharshap, jańa dem alısqa jatqanda, ekinshi tárep topılısqa ótedi.

Alakóz bir demge tınbay qandek boylap qıranlardı aralap, sóylenip júripti:

— Qıranlar, doslar, baxıtsızlıqtan qorıqqan baxıtlı bolalmaydı, qorıqpańlar... saq bolıńlar! Qındik qanımız tamǵan topıraqtı jaw basqılamasın.

Raxmanberdi menen qatar buqqı da jatırǵan SHOńqı onıń izinen maqtanış penen dawısladı.

— Ernazar aǵa, xabarıma qayıl boldıńızǵoy-á?

Alakóz gılt toqtap, iyni ústinen gúmanlı burıldı. SHOńqı tartınbay zon murınnıń ushın qısıp turıp jımıydı:

— Hawlıqpa, Ernazar aǵa, jeńemiz.

Alakóz eki qırandı jaw kúshin barlastırıwǵa jibergen edi, olardıń irashtan asırılıp túsip kiyatırǵanın kózi shaldı da, aldına shıqtı.

— Ernazar aǵa, — dep sıbırlandı biri, — Jaw láshkeri eki bólindi. Bir toparı Keneges penen Sayıpnazardıń bassılıǵında Qazaqdárya qorǵanına qaray bet aldı.

Alakóz oylanıw ushın pursat awıspay, izine burılıp, ózine tigilip turǵan SHOńqınıń tükireygen kishkene kózlerin kórdi de, kórsetkish barmaǵı menen shaqırdı. SHOńqı ústiniń shańın qaqpastan juwırıp keldi.

— Ábdıy biy, — dedi Ernazar qasınan qaldırmay ertip júrgen arıq ásker basıǵa. — SHOńqını, Raxmanberdini ertte, artqı qorǵanǵa shap. Zarlıq xanǵa ayt, saq bolsın, awılдаǵı erkek tuxımın jawǵa qarsı qoysın.

— YAqshı, dedi de SHOńqı izine aynalıp dawsınıń barınsha Raxmanberdiniń atın aytıp shaqırdı.

Ol qorǵannıń arqa dárwazasınan shıǵıwdan qubla tamannan jaw láshkeri hújimge ótti.

Demniń arasında taq-taq atıspa, shaq-shaq nayzalasıw keskinlesti. Oqtan ushqanlardı, nayza tiyip ya qılısh kesip qulaǵanlardı jıynawǵa imkaniyatlar awıspay, eki jaqtan da "way-way" lasqan "apa" "aǵa" lasqan dawıslar birin-biri basıp, jırǵıllıqtıń hár túbi sayın adam qulap atırǵanday sezildi.

Ábdıraxman baslaǵan topar jaǵdaydıń anıq awırılacaqın túsiniw, heshkimnen aybınbastan alǵa basıp jaw ústine kem-kem minip baratır. Jaw olarǵa tótepki bere almıy "alla-alla" sıp, buqqıdaǵı orınlarınan órre-órre túrgelisip, izge qaray zıtqıp qashtı. Kewli ósken qıranlar olardıń bir tasada buqqı taslawına sawa waqıt qaldırmay, quwıp baratır edi. Ele urısqa aralaspay bas ásker basısın qorshap turǵan saylandı jaw atlıları birden alǵa at aydasıp, sawash qayta qızdı, misli kórilmege dárejede keskinlesip, at ústinen ayqasıw, qılıshlasıw, nayzalasıw, hátte mushlasıw, julısıw baslandı...

Gá Ábdıraxmannıń, gá Ernazardıń qıranlarǵa ruh berip baqırǵanları esitiledi. Ásirese Ábdıraxmanda ayırıqsha kúsh payda bolıp, gá ońǵa, gá solǵa qılısh sermep, jaw qulatqanına hámme ırazı. Basqalarda onnan órnek alıp, bar kúshi menen alıspaқта. Jaw jáne basqı tabıwǵa qaraǵanda, olarǵa jáne bes júzlegen piyada nóker qosıldı. Bul jaw atlılarında ruh payda etip, qaytadan hújimge ótti. Qıranlarınıń albıraqlasıp qalmawı ushın Ernazar, olardı aralap shawıp qıyqıw saladı,

— Doslar, tuwısqanlar, jawdın eń sońǵı kúshi kelip qosıldı. Jáne bir kúshli hújim qılsańız, jaw nıpqırt boladı, qashadı.

Ol shawıp baratırıp Ábdıraxmannıń tórt-bes atlı ortasında qalǵanın kórde de, onı qutqarıwǵa asıqtı. Ernazar jaqınlasa, jaw atlıları qaymıǵıp qasha baslaytuǵın edi, bul saparı onday bolmay, qılıshların kóterip qarsı aldınan shıqtı. Qılıshlaspa, nayzalaspa gezinde jılanday iyretilip shawıp, iyesiniń eki jaqlap qılısh sermewine múmkinshilik tuwdıratuǵın aq boz atı jáne solayınsha jaw atlıları arasınan hesh qanday tuydırmay ótti. Ernazardıń eki jaǵında eki nóker atınan awdarıldı. Átteń ol Ábdıraxmandı qutqarıp úlgermedi. Onıń ayaqları zángide qalıp, atınıń qaptalında salbırıp ketti. Ernazar állenemirde izinen quwıp jetti, paydası bolmadı. Ábdıraxman jan táslim etken edi. Onıń denesin jaw arasında qaldırmay aldına óngerip kiyatır edi, álleqaydan barlıq qıranları úrkip, óz-ara basqı tawıp, dúrkin-dúrkin menen "qırqalaǵa" qayta sheginip kirdi.

Jaw endi basıp keliwge júreksinbedi.

Kún battı.

Ernazar óńsheń ásker basıların jıynap Ábdıraxmandı "Qır qalaǵa" jerlegennen keyin, óz táreptarları arasınan albıraqlasıwdıń ele basılmaǵanın sezdi me, túni menen izge básıp, "Qazaqdárya" qorǵanındaǵı Zarlıqlarǵa qosılıwǵa buyırıq berdi.

Buyırıq albıraqlasıwdı qaytadan kúsheytip, jáne alawızlıq tuwdırdı. Birewleri bilgishsinip, "Qır qalanı" taslap sheginiw tolıq jeńilis bolatuǵınıń bárshenin ruhı túsetuǵınıń dálilledi. Kóp qıranlarınan sadıq dostı Ábdıraxman menen onıń kóp joldaslarınan ayrılganına ishi janıp turǵan Ernazar alakózge songı dáliller dushpanlıq kórinip, ayrımların bólip alıp, tánhá ózi qamshıǵa tuttı. Bunıń menen alawızlıq basılmay, qaytama, óz-ara basa-bas kóterilip, ásker basılardıń kópshiligi iretke qaramay, "Qır qalanı" tez taslap ketiwge asıǵıp at qamshılastı.

Tań atıwǵa meyillengende "Qır qala" qorǵanı tolıq bosadı.

Jaw láshkeri ele uyqıdama yamasa bulardıń sırın bilip Qazaqdárya qorǵanına ertelew shabıstıma, hesh mıltıq atılmay jim-jirt qaldı.

Ortadaǵı toparda azıq-awqat júklengen atlılar menen kiyatırǵan Gúlziyba birden atın qamshılap, artqa burıp, izdegi Alakózge qaptallastı.

— El aǵası, júregim dúpildep kútá jaman náirse sezip tur.

— Qısqaraq. Newe?

— Usı baǵıtırnan qaytpay, ózińe sadıq qıranlardı ertte tup-turı orıs patshalıǵına tart. Járdem ákel, bolmasa.

— Áy, aqlı qısqa. Alakóz elden ketse basım bosar edi, dep oylaysań ba? Kimdi qálesen tiy, irikpeymen?

— Sezesenbe, ásker basılarıńnan, qıranlarıńnan birlik qashıp tur.

Ashıwlı Ernazar onıń shın kewilin aytıp turǵanına oy jibermey, ústine dónip barıp, qaq jawırına eki ret qamshı tarttı:

Gúlziyba moynın sıypalap qorǵanıw menen jáne jalbarındı:

— Tilimdi al, Alakózim.

Ernazar onı tıńlamay atın quynlatıp shawıp alǵa ketip baratır edi, kúnshıǵıs arqadan qol bılǵap kiyatırǵan jekke atlı dıqqatın bólip, atınıń júwenin tarttı.

Bul atlı onıń arqa tárepten jol qaratıp qoyǵan bir qıranı edi. Ol jaqınlar-jaqınlamastan haplıǵıwı menen sóylenip, Bórshi tawınıń ústinen Buxaraǵa qaray orıs sawdegerleri ótip baratırǵanın xabarladı.

— Qırım urısı tamam bolıppa, soradıń ba? — dedi Ernazar,

— Bolıptı.

— Kimler jeńipti?

— Bilmedim, — dedi xabarshı.

Ernazar oǵan kúyini. sógini, atın bas demmey, kóz demey qamshılawı menen Bórshi tawına qaray, orıs sawdagerleriniń izinen ketti. Sol shabısımenen, tan, aldında, olarǵa qonıp jatırǵan jerinde jetip, tez-tez ózin tanıstırdı da, bilmekshi bolıp kelgen maqsetin ayttı.

— Álbette, biziń soldatlar jeńedi-dá! — dedi orıs sawdageri maqtanış penen.

Xabar Ernazardı quwantsada, juwaptıń gúmiljiligi onsha qanaatlandırmadı. Anıǵıraq juwap beriwdi ótinip edi, sawdager áwelgisinen artıq jańalıq qosalmadı.

Keypi túsinirep, qaytıp "Qazaqdárya" qorǵanına jaqınlaǵanda, qádimgisinshe jáne SHOńqı aldın keselep, zarlandı.

— Qurıdıq, qurıdıq!

Alakóz onıń ónmenine nayzasın tirep toqtattı.

— Aytsańa!

— Qurıdıq, Ernazar aǵa, qurıdıq! — SHOńqınıń mańlayın mıńsan qabat jıyırıq qaplap, kózleri qıpıqlap, kirpikleri kewip jılap turıptı:

— Ernazar aǵa, Zarlıq xan bende boldı. Muxamedkárım júzbası tutıp áketti.

Ernazardıń kózleri uyasınan atılıp, kete jazladı.

— Ne dediń?!!

— Tapsırmańdı Zarlıq xanǵa dál jetkerdim. Ol shıdamay Ábdibiydi ertip jawǵa qarsı atlandı. Sonıń arasınsha állekim "Ernazar alakóz qashtı, basın qorǵaw ushın tuwrı orıslarǵa qashtı!" — dedi. Ań-tańım shıǵıp xanǵa jaqınlaǵan Muxamádkárimdi kórdim. Oǵan Ábdi biydiń kózi túsiwden, janlanıp, qaptalındaǵı ańsız Zarlıq xannıń kók jelkesine nayzasın bir urdı-da, atınan qıysayttı...

Alakózdıń dál aydarlıǵına urǵan jasıl tabanınan shıqqanday, tula bedeni laplap, dirildewi menen SHOńqınıń qalayınsha olardan bólinip qalǵanın soramastan:

— Qıranlar! — dep qılıshın joqarı kóterip súrenledi. — Alǵa! Orıslar jeriıpti! Endi járdem keledi!

Oǵan sadıq qalǵan ásker basılar, biyler, qıranlar to bı onıń izinen erdi.

"Qazaqdárya" qorǵanına hárjaqtan eki mıńlaǵan úy kóship kelgen edi. Jaw dawırǵı bársheni tik ayaqqa mindiripti. Bawırınan jel ótken insan qolına ilingenin jaraq qılıp, top-top bolıp qorǵandı ishten aynalıp júr.

Ernazar xalıqtıń jawǵa qarsı bunday ǵázep penen birigiwin kórmegen edi.

— Xalayıq, qádirdanlarım! — dedi iri dawısı gúńirenip. — Bárekella isinizge, bárekella ǵayratıńızǵa! Baxtıımızdı taydırıwǵa kelgen jawǵa qarsı jaraq kóteriw — tuwılǵan jer buyırǵı, ata-babaları ruwxınıń buyırǵı...!

Ol bir jerde turmay at qamshılawda. Qayımshıl aq boz. yawmıtı, qádimgisinshe, gá atlılardıń, gá piyadalarđń arasınan jılanday iyretilip shawıp baratır. Onıń xalıqqa súrenlegen dawısı kem-kem pát alıwda:

— Xalayıq, qádirdanlarım! Jawǵa qarsı turıńlar, urıńlar, óltirińler! Bul tuwılǵan jer buyırǵı, atababaları ruwxınıń buyırǵı!...

Hár shoq shawqımlasıp qalıp atır:

— Alakóz bizler senlikpiz!

— Qindik qan tamğan jerdi jawğa bastırmaymız.

Jaw láchkeri dumanday bolıp dónip kelsede, ishtegi xalıqtırn jalpılamay ğázeplengenin túsınıp, biyorın hújim qılıwğa aybındı, biraq qorǵandı qamal qılıp qorshadı. Bosatpadı. Qamal kelesi kúnide bosatılmadı...

Eki kún, úsh kún, tórt kún, bes kún... On kún... on bes kún... qamal bosatılmadı...

21

Baxtı keri ketkennen bilamıqqa tisi sınadı, jılınıw ushın jaqqan otı óziniń ústibasın órteydi, etegine quwırmash salsań tóǵıp aladı...

Qaraqalpaqlarǵa da tap usı jaǵday júz berdi. Olar úmit artqan orıs patshalıǵı, úyretilgen láchkerleriniń, qural jaraǵınıń, jıyıntıqtaǵı azıq-awqatınıń pul-ǵárezetiniń kemligi hám patsha sarayındaǵı, alawızlıq sebepli oǵan qosımsha diyqanlardıń narazılıqlarınıń kúsheyip, patshalıqtı quwatlamawı sebepli Qırım urısında kóp utılısqa ushırasadı. Nátiyjede, Qarateńizde áskeriy flot saqlamaytuǵın Túrkiyaǵa Bessarabiyanıń bir bólegin beretuǵın, Aland atawlarında qorǵan salıwǵa haqısı bolmaytuǵın kelisimge qol qoydı. Moldaviya, Valaiya hám Serbiya ústinen ullı patshalıqlardıń (derjavalardıń) húkimdarlıǵın saqlawǵa kelisti.

Bul jaǵdaylar patsha Sarayı sütünleriniń aqılın hayran etti, miylerin gúwletti. Onıń ústine SHveııya, Prussiya, Avstriya mámleketleriniń orıs patshalıǵına dushpanlıǵı hawij alıp, jańa urıs jariyalaw qáwpi kún tártibinen túspedi. Sol ushında, patsha sarayında burınǵı ótinislerin qayta qozǵaw túwe, jańaların oylap kóriwge imkaniyat qalmadı. Onnan tısqarı, Kavkazda Imam SHamil basshılıǵında taw xalıqlarınıń urısı ele dawam etip atır.

Qaraqalpaqlardıń arız-awhalın patsha sarayına jetkeriwi tiyis Orenburg gubernatorınıń ğalma-ǵalınıń basınan asıwınıń kóp sebepleriniń biri áne usılardan edi...

YA Kauǵmangá qayta eskertip yamasa Orenburg general gubernatorınıń qolaylı waqtın tawıp oǵan qozǵaw salatuǵın Mixaylov bolsa, Zakavkaze tawlarında sońǵı oqqa ushqan jerinen qaytıp tiklenbesten, jan táslim etti. Qanday jaǵdayda da Mixaylovqa tanısılıǵınan úmiti zor Teńel onıń basında otırıp, qudayǵa qansha jalbarınǵanınan payda shıǵara almay, onı jerlegennen keyin, óz toparına qosılıw imkaniyatınan da ayrıldı. Mixaylovtıń ornına bolǵan júz bası Teńeldi burınǵı ornına qaytarıp alıw bılay tursın, kerisinshe, sońǵı sátsizliktiń tiykarın onnan kórip óltirmekshi edi, Teńeldi jaqsı biletuǵınlar araqǵa túsip, janın saqladı. Ol ushı-qıyrsız taw arasında, japadan jalǵız qaldırıldı, atsız azıqsız

qaldırıldı...

* * *

Adam balasına pitken mángilik bir peshe— árman etken tóbesine shıqsada, qánáti ada bolmas, oǵan jáne biyik tóbe kórinedi...

Qállibek ushın da Túrkler sonday "jáne bir biyik tóbe" sıyaqlanıp, oǵan jetiw ushın heshqanday biyikke órmelemey-aq jiralardıń arası menen misli ańqaw qasqır bolıp kelip edi, qoyıw aq murtlı, dombay qızıl júzli, jayıq awız láshker bası onıń basınan ayaǵına bir sholıw jasadı da, tas tóbesine qılısh kóterip turǵan qara bet oraq murın nókerine bir shekeledi:

— Daǵıstanlıma? SHamıldıń muridlerinen be?

Qállibek onıń sál buralıńqıraǵan túrkiy tiline túsiniw, ózi juwap qaytardı:

— Men qaraqalpaqpan.

Láshker bası iynin qıstı. Oraq murın nóker bir qolı menen Qállibektiń jelkesinen túrtip tóbesindegi qılıshqa ımlap soradı.

— Mınaw ne?

— Qılısh, — dedi Qállibek sabırlılıq tutıp.

Oraq murın nóker láshker basıǵa jımıydı, láshker bası Qállibektiń tiline awırlaw túsinsede, sarazbanday záhár shashıp, onıń oynaqshıǵan kózlerine tik qaradı;

— Írasınan kel, orıslardıń jansızımısan? Bolmasa, olardan ne jańalıq ákeldiń?

Qállibek urıs jaǵdayınıń áwselesin jaqsı bilse de, óz erki menen kelgeni ushın, tiline túsinetuǵın bolǵanı ushın, bunday sorawlarǵa juwap beriwdi basına keltirmegen edi.

— Ózim keldim, — dedi biraz qısılıp. — Bárshe esiklerdi ashqanday altın gilt izlep keldim, yaǵnıy sizlerden hóner, bilim úyreniwge keldim.

Láshker basınıń qızıl júzi talaqtay dónip, surlanıp, qalıń erinlerin japqan aq murtları jıbırlasıp, kekesine mıyıq tarttı. Biraq kózlerinde ǵázebet otı ushqınlanıp turdı:

— Orıslar-ám sum, bizińshe til úyretip, olarǵa biz esitpegen xalıqtıń atın berip aramızǵa jiberedi.

Qállibekti ashıw biylep shır-pırı shıǵıp, óz xalqı jóninde, qısqasha túsiniw berdide, kelgendegi maqsetin jáne qaytaladı.

Láshker bası onı bólmey tırıladasa, uzın kirpikler arasındaǵı aǵı basım nursızlaw kózleri, sarǵayǵan qamıslıq arasındaǵı eki bólek shalshıq suwday, jıltırap:

— Sen sóyles, — dedi oraq muringa.

Láshker basınıń minez-qulqına, ım-jımına qanıq oraq murın Qállibektiń

jelkesine búrkittey pánje urıp, arqasına tartıp jiberdi de, shalqasına jıqtı hám kóz aldına náhán etiginiń ılas-ılas tabanın tuttı:

— SHınıńdı ayt. orıslardıń jansızıman-de!

— Jansız emespen!

Oraq murın sol turısınan ózgermey láshker basshısına qaradı, ol júdá biyparwalıq penen iynine shapanın jelbegey salıp, qasında jańa payda bolǵan ingilis keńesgóyi menen álle qayda ketiwge tayarlanıp atır edi:

— Ne qılsań erkińde! — dedi.

Liykin anıq ózine tiygenine quwanışlı Oraq murın ğujırlanıp, tabanın Qállibektiń murnına qattıraq bastı.

— Aqırǵı iret eskertemen, orıslardıń jansızıman-de!

— Jansız emespen!

Oraq murın ayaǵın joqarı qaray súrip jiberdi. Qállibektiń qobaǵa murnı kózlerine shekem súrilip, bet-awız alqaraǵan boldı da qaldı. Láshker basınır qaptalıńda oraq murınıń ayaqlarınan kóz almay baratırǵan keńesgóy inglis gilt toqtap;

— Áne, qızıq sawda, — dedi de izine juwırıp qaytıp Qállibektyń murnınan tartıp ornına qaray jılistırıp qoydı. — Sizler abayladırızba, adamlar kóbinese murnı menen bir-birinen ayırıladı. Mine, mınaw jigit endi pútkilley basqasha jigit boldı. — Ol Qállibektiń murnın jáne qozǵańqırıp, qaltasınan dárili shiyshe shıǵarıp, murnınıń qaptallarına tamızdı. — Hesh tańlanatuǵını joq, máselen, meniń murnımdı saǵan, seniń murnıńdı maǵan qondırsa bizler-ám ózgeremiz, — dep. Oraq murınıń keń jawırına jińishke qolın qoydı. — Mirzam, endi sen bunı óltirmey, maǵan ber.

— Ne qılasań?

— Qaytarda júk kótergish qılaman, wassalam?

Oraq murın eki qolınıń bas barmaqların kórsetkish barmaqlarına súykestirip "pul tóle" degen isharat bildirdi. Sonıń arasında láshkerbasınıń franqız keńesgóyi jer astınan shıqqanday bolıp kelip:

— Mine sizge pul, — dep Oraq murınıń eki qolına eki gúmis teńge uslattı. Ol túrk tilin jaqsı biletuǵın edi, inglistiń túsinbeytuǵınıńan paydalanıp, — buǵan berme, — dedi. — Eger berseń utılasań. Sizlerdiń tilińizdi bilgeni ushın eline bargannan keyin bunıń murnın jáne ózgertip, tap ózlerińizge jansız qılıp jiberedi.

Ingilis onıń aytqanlarına túsinbesede shamalap, beti lalaptay qızardı da, qaltasınan eki altın teńge shıǵardı;

— Mine, endi maǵan satasań!

Oraq murın franqızdıń qaltaǵa jáne qol suqqanının, dámelenip ele oyılı turıptı.

Murnınıń ashıp awırıwı azday, Oraq murınıń zildey ayaǵı kókiregine qoyılǵan Qállibek, eki iyninen zorga dem alıp, tek ınırsıp, halı quday menen bolıp, shalqasına jatır. Tas tóbesinde bahası kesilip atırǵanın bilmeydi. Kózleri ashılmaydı, astıńǵı erinleri tastay tislewli...

22

Kún kóristiń awırlıǵına kónip, jetispewshiliklerge tózimli bolıp ketken qaraqalpaq xalqı eki baylıǵına quwanatuǵın edi: birinshisi keń jazıq dalalı jeri, ekinshisi, Ámiwdáryada burqasınlaǵan ılaylı, dushshı suwı. Olar "Qazaqdárya" qorǵanına tıǵılǵalı aspanı tayıp, zindanǵa túsken sekilli. Eń bolmasa, olardı quyash ayamay, kúnnen kúнге tas tóbege jaǵılǵan dozaq otı bolıp, miylardı qaynatadı. Qoralar, qara úylerge tutılǵan shiy, shıptalar ashshı quyashqa tótepki bermey, pıshirlap quwrawǵa qaradı. Eger sum qıyallı birew kózdey ushqın taslasa tamam, pútkil qorǵan lap etip, qızıl jalın aspanǵa atajaq.

Qamal ele ashılmaydı.

Adamlar mallar menen aralasıp, birneshe demlik taza hawaǵa talasıp, kóp atlar, mallar quyashqa shıdamay, ári shóllep, ári jeytuǵın otı túwesilip, top-tobı menen óliwge qaradı, sirá qamal ashılatsuǵın kún kórinbeydi.

SHıǵırǵan ıssıda taza hawa jetispey, taza suw jetispey qorǵan ishinde ishburıw keseli eń jayıp, kúnine bir-eki adam óliwge qaradı, sonda da qamal ashılmadı.

Bul jaǵday Ernazar alakózdıń janın jeydi, biraq, ilajsız, jáne azmaz shıdasa, jaw serpilip qashatuǵınday, yamasa orıs patshalıǵına ketken elshileri aqıllı Teńel menen Qállibekke qosılıp orıs láshkeriniń bir tobın baslap kelip, qutqaratuǵınday. Jaqsılıqtan úmitin úzbey gá atlı, gá piyada, misli shıǵırǵa qosılǵan at kibi qorǵan ishın ǵır-gúbelek aynalǵanı aynalǵan. Xalıqtı ruhlandırıw maqsetinde qansha isenimli sózler tawıp, olardı erteńgi jaqsılıqqa qalay isendirmesin, adamlar bárinen jalıqtı, bárinen sharshadı. Áskerbasılardıń kópshiligi is tappay quyashlamada kiyimlerin sheship biyt qarap otıratuǵın ádetti shıǵardı.

Bara-bara Ernazardıń ruhlandırıwshı sózlerine qulaqlar úyrenisip, heshkim dárpenbeytuǵın bolıp qaldı.

Usı keypiyattı túsingendey, qorǵannıń dárya jaǵınan Berdaq shayır kelip, elge, adamlarǵa arnalǵan qosıqları, jańa namaları menen xalıqta jańasha ruh payda etti.

Qamal ashılmadı.

Atlardıń jemi, mallardıń otı birotala túwesilip, úylerdin shiylerin, awırıp jatqanlardıń kiyimlerin jalmap, tirini tiri talawǵa qaradı.

Qamal ashılmadı...

SHıdamı ada bolğan áskerbasılar, biyler hár jerden Ernazarğa doh urıp, qorğandı ashıwdı talap ete basladı, Ernazar olardı tınshıtıwğa qansha urınbasın, qamal ashılatuǵın kún ele uzaq sıyaqlı. Keselshilik kóbeydi, óli shıǵarıw jiyilesti. Sonda da qamal ashılmadı. Jaw láshkeri hárkúni bir-eki mártebe topılıs qıladı-da keyin sheginedi. SHıdamı ada bolğan jaw búgin-erteń sheginip qaytar degen dáme payda bolǵanda dárwazanıń qarawılları Ernazarğa juwırısıp kelip, sırtta eki atlı qara jalaw kóterip kiyatırǵanın xabarladı, Ernazar alakózdiń sharshaǵan kózleri oynaqshıp, tula bedenine qaltıratpa tiygendey boldı: "Biri Xojanazar bolmaǵaydá".

Baxıtsızlıqtıń hásiretli jalawın kóterip kelgen "elshi" lerge barıp tillesiw bilay tursın, hátte kórgisi kelmey, qarawıllarğa eki mergen qosıp, olardı turǵan jerinde atıwdı buyırdı. Sóytti de qorǵan ishin aralap, úyrenshikli dawrıǵın basladg:

— Qanalaslar, jáne azǵana shıdanlar, ya jaw sheginedi, ya oris patshalıǵınan járdem keledi.

Ol qalayınsha dawrıq salıp júirse de, eki qulaǵı dárwaza tamanda edi, bir ret mıltıq atılǵanın esitip, birden júregi suwlap, kewlin ğam-ğum biyledi: "Xojanazarım atıldı-á?!"

Qarawıllardıń biri jáne apalaqlap juwırıp kiyatırǵanın kórip qasına jaqınlaǵansha ayaq basıwların baqladı. Haqıyqattanda, Ernazardıń janı ashıǵanday adam jóninde jaman xabar ákeleatırǵan sekilli.

— Ernazar aǵa, — dedi mergen jaqınlar-jaqınlmstan. — Dárwazaǵa kelgenler Máwlen menen Mádireyim eken. Birewiniń atın atıp edim, ekinshisinińde atı úrikti, sóytin ekewi de attan quladı. Barıp qarasaq ekewide óli, álleqashan ólgen. Erge ileker ğana baylanıptı, bolǵanı.

Ernazarǵa bul xabar "Balan Xojanazardı attıq" degennen mıń ese artıq esitilip qoyǵan joq, tas tóbesine jasıl túskenдей, kózleriniń aldǵı shatnap ketti, birneshe demge miyi awıljıp, ne bolǵanın bilmedi.

Usı payıtta Saipnazar qamaldıń sırtın aynalıp dawısınıń barınsha baqırıp júrdi:

— Xalayıq, qamaldı buzıp shıǵıńlar! Ernazar alakóz bárińizdi qıradı. Házir ol óz elshileri Máwlen menen Mádireyimdi attırdı.

Esitkenler ar-sar bolıp, dárwazaǵa qaray jılistı. Ernazar alakóz állenemirde ózine kelip, xalıqqa qanday keyip payda bolǵanın sezdi de, olardıń aldına shıqtı:

— Halayıq, satqınlarǵa inanbańlar! Máwlen menen Mádireyimdi ózleri óltirip erge baylap jiberipti!...

Olar qansha kúyiniپ isendiriwge tırıspasın, xalıqtıń tolqınıń basıw qıyın boldı. Náyilajlıqta ózine sadıq qıranlardı baslap dárwazaǵa keldi.

— Qádirdanlarım, endi ózimiz ashamız, biraq jawǵa qol qawsırmaymız!

— Jawǵa berilmeymiz! — dep shuwlastı qıranlar.

Antalasqan Xiywa xanınıń áskerbasısı Ernazar keneges hám Sayıpazar bassılıǵındaǵı ońsheń qaraqalpaqlardı alǵa shıǵarıp qoyǵan edi.

— Ernazar keneges, Saypnazar, maqsetimiz iske astı, endi basırılar! — degeni sol, eki tárepte alǵa umtılıp, dárwazanın aldında keskin sawash baslandı. Bul saparı, kóterilisshi qaraqalpaqlar menen xiywa xanınıń láškeri emes, Ernazar alakózdin ózi tiykarın dúzgen "Qaraqalpaq qıranlarınıń" eki Ernazarǵa bólingen eki toparınıń bir-birine qarsı sawashı baslandı.

Qamalda demigip qalǵan xalıq, arannan shıǵarılǵai padaday gúwlep alǵa umtılsada, bassız-ayaqsız ketti.

Gúlziyba atlı qıranlardıń arasına kirip, jaw ústine topılısqa ótsede, baqqanı bir adam, SHOńqı. Sońǵı áńgimesin esitkeli oǵan isenbeydi. SHOńqı bolsa Alakózdin kólenkesindey, izinen qalмай, Alakóz qayda at aydasa, ol da solay at aydaydı. Háreketleri kem-kem gúman tuwdırıp, izinen jetti:

— Áy, SHOńqı, berman ayda!

— Áy qatın, aldımdı keseleme! — dep ol jáne Alakózdiń izinen jalp-jalp shawıp ketti.

Bir gezde, kútilmegende, eki Ernazar qarsılastı. Olardıń ushırasıp qılışlasıwı bárshenin qolın baylap, tek tamashagóyge aynaldı da qaldı. Qaraqalpaq elin ekige bólgen el aǵaları xalıqtın taǵdıyri ushın emes, ertekeklerdegi eki batırdı kóz aldǵa elesletiw ushın urısıp atırǵanday, gá qoshqarday dúgisedi, gá qorazday julıadı, gá atlarınan sekirip túsip ayqasajaq boladıdaǵı, qaysısı aldı menen atına mingenin kóz shalмай qaladı, jáne birin biri quwıp jóneledi...

Urıstın taǵdıyrın tek sol ekewi sheshetuǵınday basqalar toqtap qaldı.

Olardıń atları qushaqlasatuǵınday, aldınıǵı ayaqların kóterip jáne tislesiwde. Olar qılışların shaq-shaq ayqastırıp birin-birin jiberispey gújirlanıp tur edi. Alakóz tislenip ókinishli gúbirlendi:

— Áy, uyatsız satqın keneges, seni qıranlıqqa úyreterde ózime qarsı turatuǵınıńdı esapqa almappandá!

Keneges onıń qılışına qarsı qılışın tirep, mańlayınan teri tamshılap tursada, tislenip, kúlki aralas sóylendi.

— Aqılsızlıǵına endi kóziń jetipti, Alakóz! Tasla qılışıńdı! Esińdeme, balań Xojেকে tutqında. Óz balasına mehiri túspegen adam ózgege mehirli boladı degenge xalıq inanbaytuǵının uq. Ańsatı, jaqsılıq penen maǵan bas iy. Xan aldında abraylı bolsam, seni jáne tiri apqalaman. Túsın, Alakóz?

Ernazar alakóz qáhár menen qılışın taydırıp jiberip, endi tastóbesinen urıwǵa umtılǵanı, Ernazar keneges birden izine qaymıqtı. Alakóz onı ne ushın

qashtı dep qarasa, artınan qılıshın joqarı kóterip Gúlziyba jaqınlağan eken.

Alakóz oğan bir nársa dep úlgermey-aq, Gúlziyba Kenegesti quwa jóneldi.

Kenegestiń atı asaw kiyiktey atlıǵıp, Gúlziybaǵa jetkermey báder ketti. Izde baqlap turǵan Xiywa láshkeri istiń nasırǵa shapqanın bilip, misli duman bolıp jalpılamay alǵa jılistı.

Jekke hayaldı kórip qızıqqan bir nóker tobinan alǵa ozıp, wahahalap, kúliwi menen Gúlziybani at ústinen qushaqlap apqashıwǵa niyetlendi de, qol uzatqanı sol, Gúlziyba, ashıw menen qayırıl berip, qılıshın iske saldı, jaw nókeriniń gellesi iynine tústi.

Endi Gúlziyba óziniń ne islep qoyǵanına esap bermey, ǵujırlanıp, qılıshın jáne bir siltep, gelleni qaǵıp aldı da, qılıshınıń ushına kóterip shabısı menen artına qayttı. Onıń háreketine ırza Alakóz qıranlardıń bári kórsin, ibrat alsın degen oy menen, dawısınıń barınsha súrenledi:

— Bárekella, Gúlziyba! Bárekella!

Ol awzın jıyǵansha bolmadı, dushpanlar toparınan tórt-bes atlı alǵa ótip, qatara oq kóshirdi. Zımırıp kiyatırǵan Gúlziyba atınan awdarıldı.

Ernazar, basqa heshteńeni kórmey, eslemey, onıń ústine dónip-aq bardı.

— Gúlziybam!

Gúlziyba Ernazardıń. dawısın tanıp, kózlerin ashtı:

— Senbe, Alakózim? Qelshi, óler aldımda seni duyım. jurtqa kórsetip bir qushaqlayın. — Ol qansha qıymıldamaqshı bolsa da, qushaǵı ashılmadı. — Uay, janım, keshir, keshir, qollarım ózime baǵınbaydı...

Ernazar onı ornınan kóterip, úlbirep isińkiregen qızıl erinlerin murtları menen sıypaladı:

— Meni óziń keshir, Gúlziyba, seni baxıtlı qılaalmadım.

— Joq, baxıtlıman, seniń qollarıńda jatqanıma baxıtlıman. Jáne baxıtlı bolsın desen meniń Teńelime kóz-qulaq bol, seni heshkim tınlamay ketsede, jalǵız ózi-aq aytqanırdı qıladı... Ol seniń xalqıń, xalqırdı súyiw az, janım, xalqırdı túsın.

— Qoy, kóp sóyley berme, sharshap qalasań, Gúlziybam.

— Sen meni eń bolmasa, o dúnyalıq juptımsań dep lebiz etshi, janım...

— Kózlerińdi ash, janım, sen meniń eki dúnyalıq juptımsań.

Gúlziybaniń otlı ala kózlerinde baxıtlılıq belgisi bir kórinip, mayı tawsılǵan shıraday kem-kem sóne basladı da, azdan keyin, bult astına kirgen ayday, aqırınlap barıp jumıldı, tek qansız erinlerinde álleneye ırzalıq máńgi qaldı.

Payttan paydalanıp jaw qatal hújimge ótti.

Alakózdiń andızda sarǵayǵan júzine kóz jasları sorǵalawı menen Gúlziybani bir dóneslew jerge ásten ǵana jatqardı da, atlandı.

Eki tárep qaytadan aralastı.

Kókmar talasında bir-birin jiberispey tartısqa, súyresken, ayqaslar qızdı... Iyesi qulap, eri bawırına túsip baratırğan atlar da kóbeydi. Alakózdıń tárepindegi piyadalardıń quwnaqları bos atlarǵa juwırısıp, tutıp alıp minip urısqa túsip atır...

Urısta tayarlıǵı, jaraǵı mol xan láshkeri keshke taman baspalatıwǵa qaradı...

Endi qıranlar arasında basqı payda boldı. Bazı urıwlarıń ásker bası-biyleriniń urıstı toqtatıw maqsetinde atlılarına shaqırıp taslaǵanı esitildi...

Ernazar Alakóz, ózine sadıq esaplangan eki ásker basınıń aq jalaw kóterip, bir neshe qıranları menen Xiywa láshkerine qosılıw ushın dárwazadan shıǵıp baratırǵanın kózi shalıp, atın solay burdı. Biraq olar jetkermedi.

Ishte arman-berman uytqıǵan xalıqtıń aldına Berdaqtıń:

— Xalayıq, kózsiz jasaw bolsa da, watansız jasaw joq... — dep Xiywa láshkerine baǵınbaw kerekligin násiyatlap atırǵanın kórip, quwana baqırdı:

— Xalqım, shayırdı tıńlanlar! Ol bárimizdin. tilimiz, bárimizdin oyımız!

Kópshilikten arasınan Kumar analıq dawısladı:

— Ernazarjan, nege dawısıńda muń bar? Xojেকে bende bolǵanı ıraspa?... Sendey el aǵasına minaw qarakózlerdiń bári óz balası!

Xalıq jáne pátlenip alǵa órledi.

Dárwazaǵa jaqınlap qalǵan jaw láshkeri bir dizege otıra qalıp, beldi, baltanı, jabanı hátte bir jırǵıldı qural qılıp kiyatırǵan xalıqtı qatara oqqa tuttı. Dárwaza aldında kóp ólik qaldırıp xalıq jáne keyin serpile baslaǵanı, oqqa ushqan erlerin, ákelerin kórgen hayallar, balalar, alǵa qaray juwırısıp, bir zamanda ala-sapıran basqı boldı da qaldı. Bul Alakózdi oǵırı alırdı. Dushpan oqların tıńlamay alǵa juwırısqa hayallardı, balalardı kúsh penen keyin shegindiriw ushın qasındaǵı atlılarǵa tártip berdi. Kerisinshe, basa-bas burınǵıdanda shiyelenisti. Endi qaraqalpaq qıranları arasında hawlıǵısıw, alawızlıq payda boldı. Hárkim ózinshe háreketke kóshti.

Ernazar alakóz atın barınsha qamshılap jáne dawırıq saldı;

— Xalqım... qıranlar! Alırdamańlar, jáne bir kún shıdayıq...

Onı esiter qulaqlar pitip qalǵan sekilli. Eki jaq jáne arpalısıp, kimdi kim urıp, kimdi kim nayzalap, qılıshlap atırǵanı biymálim qaldı. Top-top alamanlar ústinde alatayaqlar oynap, malaqaylar, qara ǵarǵaday, aspanǵa zırǵıtılıp, qeshkim túsiniw bolmaytuǵın urıs-tóbeles háwijge minip ketti.

Qayaqtıń jeńetuǵınına ele kózi jetpey júrgen SHońqı xiywalılardıń baspalatajaqlıǵın endi sezdi. Tap usı demde Ernazar Alakóz Ernazar Kenegesti jáne quwıp, nayzalawına sál qalǵan edi. Sonı kórdi de, Alakózdi quwa shep qaptalına shıǵıp, shápiklik penen miltıǵın atıwǵa qolaylap súrenledi:

— Ernazar aǵa, oń qaptalıńnan saqlan!

Alakóz onıń dawısın tanıp, oń jaǵına moyın burǵanı máttál, SHońqı miltıǵınıń

tetigin bastı. Ernazar Kenegestiń jelkesinen tutıwǵa sál qalıp, qol soza aldına eńterilip pátli shawıp baratırǵan Alakóz erden awıp qaptalına gúris etti...

Basına ólim qáwpin dóndirgen Alakózdiń qalay attan qulaǵanın aqlı uǵras kelmey bir dóneste lalı shıǵıp qalǵan Kenegeske SHOńqı shawıp keldi:

— Attım, Ernazar, sen ushın attım, ólip tústi!

Ernazar Keneges qara degeleyin qolına ala-sala jánjaǵına bılǵap dawısınıń barınsha súrenledi:

— Jigitler, adamlar! Alakóz oqqa ushtı ushtı!... Alakóz óldi!...

"Alakóz óldi!" — degen eki sóz uytqıǵan dawıl bolıp bárshe qulaqlarda gúwledi de, ǵawırlasqan basa-bas urıs birden tınıp, hárkim turǵan-turǵan jerinde aǵash bolıp qattı.

Demniń arasında eki jarshı payda bolıp, qorgandı ekijaqtan aylanıp shawıp jar saldı:

— Xalayıq, xalayıq, quda biyzar Alakóz óldi. Urıs tamam!...

Arsarı shıǵıp hárjerde top-top bolıp turǵan alamannıń ortasında, álleqaydan kelgen Qaraqum iyshan payda boldı da, basındaǵı aqsállesin qolına kóterip, olay-bulay gólegeylep súrenledi:

— Halayıq, Musılmandı musılmanǵa qarsı qoyǵan Alakóz óltirildi! Úyli-úylilerińizge tarqańlar!

Ol alamanǵa basqa nárese túsindirmey kóp atlıǵa ere Ernazar Alakózdiń uyine qaray hayt qoydı. Bul waqıtta Xannıń láshker basısı bir top nóker menen álleqashan kelip Alakózdiń otawına ot bastırǵan edi. Otawdın kópten beri kúnge kúyregen súyekleri, qátte úzikler, qızıl-qara jalın bolıp, aspandaǵı quyashqa jarısa, jerden shıqqan quyash kibi, lawlap janıp atır. Alakózdiń Xojekeden kishi úsh ulı qılıştan ótkerilip, basları denelerinen bólinip, qanlı topıraqqa bılǵanıp jatır. Eki qızı menen Rábiybi bir arqanǵa qosıp gúwenlenipti. Qızlar huwıshsız, Rabiyybi kirpiklerin zorǵa qaǵıp, óli balalarına bir qıyalap qarap jatır. Kumar analıq tónkeriwli jatqan úlken toy qazanına bir janbaslap, únsiz hásiret shegip otırıptı.

Bulardı kórip, neliktende Ernazar Kenegestiń janı túrshikken sekillendi, biraq sóylemedi. Sayıpazar olarǵa betley almay, basin tómen iydi, Xiywanıń láshker bası ekewynıń de keyiplerin sezip, ashıwlı názeri menen qılıshın shoshaytıp, otaw ornındaǵı shoq aralas kúldi kórsetti:

— Ernazar Keneges, Sayıpazar, sizler ushın endi bir sawap is qaldı.

Ekewi óz nábwetine ján-jaǵına qarasıp, aynalasına shoqlanıp úlgergen qaraqalpaq biylerine im qaǵıp, atlarınan tústi. Basqalar da olardan qalıspadı. Kim bel tawıp, ıssı kúldi alısqa attı, kim tazalangán otaw ornın bel menen qazıwǵa kiristi.

Xiywa xanınıń Bas láshker basısı ózinen tete ásker basılardıń birine im qaqtı. Ol bir demde-aq barlıq nókerlerin otaw ornınan Qazaqdáryaǵa sheyingi aralıqqa sapqa dizdi de, salma qazıwdı buyırdı. Qazıw nóker basına yarım adımnan túsken joq, bir maydannan keyin taza salma boylap aqqan Qazaqdáryanıń ılay suwı otaw ornın ǵarqálleziy qıldı.

Bul kórinisti tamashalaǵanlardıń bárshesin ózine qaratıw ushın Qaraqum iyshan:

— Quda ráhmeti jawǵan musılmanlar! — dedi bálent hawaz benen. — Sizlerge jáne bir jańalıq— Qırım urısında orıslar túrklerden jeńildi! Ullı Xiywa xanınıń bas láshker basısı, bes-atlı nóker jiberip Ámiwdárya boyındaǵı "orıs diywaldı" jaqtırınız. Qápirlerden namu-nıshan qalmasın!

Bas láshkerbasıǵa onıń jańalıǵı unaǵan menen, bársheniń aldında ózin xanıń láshkerbasısınan bilgir kórsetip keńes bergeni jaqpadı. Sondada oǵan emes, óziniń áskerbasılarına kiyligip hámir etti.

— Bendelerdi qosaqlap baylap aydańlar! —

Ol qaptalındaǵı Ernazar Kenegeske sıbırıláńqırıp bir nárese aytıw ushın burıla bergeni, Kumar analıqtıń ájimplengen júzi bozarıp, ele jıǵılmay, suwı tartıla baslaǵan qos hawızday kózleri alarıp otırǵanına hayran bolıp, tula bedeni juwladı. Jıldam atqosshısına im qaqtı. Ol túsinip, Ernazardıń qanǵa boyalǵan gellesin at dorbasınan shıǵarıp, Ananıń kózaldına tuttı.

— Mine, isendiń be?

Ananıń qolları qıymıldap tikeyiwge meyillenip edi, qattı tartıp shandılǵan arqan boyın tikletpedi.

— Ásker bası, — dedi Ana qarlıqqan dawısı menen. — Qolımdı sheshtir...

— SHesh, ne qılar eken?— dedi ásker bası.

Qolı bosalǵan ana qaldawrap tikeydi:

— Ásker bası, bileseń be, Alakózdıń gellesi ele talay sınaqqa túsedi. Bul turısına aparsań, usı gelle ushın sonsha nókerimdi qırdıń ba dep xan seniń basıńdı aladı. Sol ushın maǵan bere turıńlar.

Ásker basınıń ań-tańı shıqtı:

— Ber gelleni.

Qumar analıq otaw ornın basqan suw boyına otırıp, Ernazardıń qanǵa boyalǵan gellesin tazalap juwıp murtların tap tirisindegidey qulaǵınan asıra shıyratıp-shıyratıp, basındaǵı aq jipek jawlıǵın alıp soǵan orap túydi de, ásker basıǵa qaytardı:

— Má, alıńlar. Endi Ernazarjannıń gellesi xan sınaǵınan márdana ótedi.

Láshker bası Anaǵa tiklene almay, at qosshısına iyek kóterdi. Ol ananıń qolınan gelleni alıp qorjınıńa saldı.

— Aydań bendelerdi!...

Bas láshkerbasınıń buyırǵı hátte óz nókerlerine onsha kár etpey, zorga-zorga qıymılday basladı. Mamıt biy kópshilikti ayırıp alǵa ótip kelip, xannıń láshkerbasısına, qol qawsırdı:

— Ótinemen, Alakózdiń jesirin maǵan qaldırınız...

Láshkerbası úrpeyip, kózleri uyasınan shıǵa jazladı.

— Kárwannıń bir narı ólse, kárwangá nardıń janı emes, júgi uwayım, — dedi kópshilikten bir dawıs.

— Beriniz, ullı láshkerbasımız, — dedi Sayıpazar. — Bulardıń jasınan-jasırın tatıwlıǵı bar edi.

Hámme jerge qaradı.

Bul sóz Qumar analıqtıń ulın, aqlıqların kóz aldında óltirgennende awır tiyip, ózinde heshqashan bolıp kórmegen jek kóriwshilik penen Sayıpazarǵa gijindi.

— Arsız iyt, abayla!

— Kempir, oylanbay sóylew— gózlemey atqan menen teń, — dep Sayıpazar ózinen-ózi ǵarqıldap kúliwi menen keyin básıp, Ananıń ótkir kózlerinen tasalandı. Ana kelinı menen aqlıq qızları tamangá aynalıp, Mamıtqa úmidiwar kózleri telmirip, arıq qolları sozılıp turǵan kelinıń kórdi de, ayaqlarında tur almay, sınıǵan qamıstay búgildi...

Sonıń arasında manlayınan monshaq-monshaq ter sorǵalaǵan Berdaq shayır álleqaydan entige juwırıp keldi.

— Xalayıq, Ernazar óldi dep jılamańlar, Ómiri báhár bolıp qaldı, báhár ele talay gúlleydi. Ernazar Alakóz endigi áwladqa jol qaldırdı, shayırlarǵa oy qaldırdı, tıńlańlar:

"Áweli Aydos baba ólip,
Ornın tutı Ernazar biy.
Qaraqalpaqqa aǵa bolıp,
Húkim súrdi Ernazar biy, — "

Láshkerbası birden ǵázebetlendi:

— Aydań bendelerdi! SHayırdı qosıp aydańlar!

Birewlerge nóser jawınnan keyingi quyash jaqtıraq, jáne birewlerge ózgeniń óliminen soń erisken mártebesi saltanatlıraq.

Alakóz gelle qılınǵalı qádimiy Xiywa aspanında quyash jarqırańqıraǵan sıyaqlı edi. Búgin túslikten awa bergende, quyash bir buwazaq bult astına kirsede, jeńis

saltanatlı quqyash bolıp kewillerdi jaqtartıp, jańlar kúshlirek qaǵıldı, ján-jaqtı sırnay-gernaydıń waǵır-shaǵırlısı bastı. Qósheler boylap jarshılar júr:

— Káramatlı Xiywa xalqı, tıńlańlar! Búgin ullı xanımız ayıpker qaraqalpaqlardı jazalaydı, ózine sadıqlarına saltanatlı sıy beredi...

Orenburg general-gubernatorınıń atlılarına soqqı bergeli, Xiywada ayrıqsha tańqalarlıq tamasha bolmaǵanı ushın ba, yamasa xannıń júzinde, bir waqıtta ǵázep zulmeti menen mehir nurı qalay awmasatuǵının biliwge qumarlıqtan ba, yamasa ólim hám saltanattı qatara kóriwge qızıǵıwshılıqtanba, kóshelerdi toltırǵan alaman bir tárepke qaray ıǵılistı.

Ózine tábiya ásker basılar, máhremler hám biyler menen úlken baǵdıń ortasındaǵı shárdáresinde bázim qurǵan xan, pástegi bólek-bólek sıpalarda otırǵan hámraqlarına bir názer taslap aldı da, qarsı aldında turǵan jállatlarǵa ım qaqtı. Olar, juwırısıp ǵalı payandozlardı tazalap sıpırıp shıqtı.

Xan óziniń kishipeylligin kórsetiw ushın shárdáresinen ǵalı payandozǵa túsip, hár sıpanıń tusında bir iret bas iyzep, bárshege rızalığın bildiriw menen baǵdı aynalıp shıqtı da, hárqıylı hasıl tósekler menen jabılǵan shárdáresine qayta kóterildi:

— Xalqım, jeńis jáne-jáne múbárek!

Tep-teń gelleklengen terektey shoq-shoq bolıp, qol qawsırıp turǵan aq sálleli, aq qurashlı adamlar dawıl iygen qamıstay japırılıp bir awızdan gúwledi...

— Awmiyin, awmiyin, awmiyin..

— Qádimiy álemge mashqur Xorezmniń danqın jánede kókke kótergenlerge quda uzaq ómir bersin, iyman bersin! Musılmanǵa, quwat bersin awmiyin!

— Awmiyin, awmiyin, awmiyin!

Xan qol shappatladı.

Baǵ dárwazasınıń bosasına qádem qoyıwǵa batına almay, sırtqı diywaldı jaǵalaǵan tamashagóylerdiń sıyǵanınsha kiriwine urıqsat etilip, awısqanları diywaldıń arjaǵınan baqlawshı bolıp qaldı.

— Baslansın, — dedi xan hám bir óksheden oń jaǵına aynaldı. SHárdáreden pástegi biyik sıpalarda otırǵanlar onıń beti awǵan jaqqa júzburıp, adam asıwǵa tap-tayın dar aǵashın, adam otırǵızıwǵa qaǵılǵan temir zıyıqtı kórdi.

— Baǵda dar aǵashı menen temir zıyıq!...

Bársheniń tóbesinen muzlı suw quyılǵanday, deneleri túrshigip barıp ózlerin biyledi.

Baǵdıń tórdegi jasırın esiginen kóp jállat kórinip, bir topar bendeni aydap ákeldi de, dar aǵashın aynaldıra saqqa júgindirip otırǵızıp shıqtı.

Olardıń arasınan álle-kimnin jılaǵan dawısı, oǵan qarsı jekiriniwshiler esitildi:

— Sendey námárt mıń batırdıń atın kómedi!

— Búrkitlerdiń arasında ketken qoyan? Ur eńsesine!

Bir mush dúrs etkendey boldı, álle kim inırsıdı, bolǵanı, bendeler tım-tırıs qaldı.

Xan endi sóylemey, tek iyegi menen buyırıq beriwge ótti.

Bir jállat júni alabajalaq eshekti jetelep, ekinshi jállat izinen tayaqlawı menen baǵqa kirdi. Eshekte, kyyimleri alama jwua, basında qara ǵarganıń qanatınan xanlıq jıǵası bar birew otır. Onı hámme masqarapaz shıǵar degen uǵımda edi, álleqaydan onlaǵan bala payda boldı da, masqarapazdı kesekley basladı.

Xannıń eziwinde kúlki kórip, hámraqları teńnen mıyıp tarttı. Jállatlar eshekti dar aǵashına jaqınlatıp, balalardı quwıp jiberdi de, xanǵa eshektiń artın, ústindeginiń júzin qarattı.

Xan shaqalaqlap kúldi, hámraqlarınıń waqalahası baǵdı jańǵırttı.

Eshekte otırǵannıń xan aralas kúyege bılǵanǵan túsinen kimligin biliw túwe, óli-tirisin ańǵarıw qıyın edi.

Xan jállattın birine ımladı.

— Káramatlı Xorezmniń ullı xanı, bárshe xan hámraqları, — dedi jállat. — Bul masha eshekte otırǵan masqarapaz qaraqalpaqlardıń maqtanshaq xanı Zarlıq boladı.

Tamashagóyler gúrsingen sıyaqlandı, dar astındaǵı bendeler bas kótermedi.

— Bul jalatay suwquydı, — dep jállat qolındaǵı tayaǵın Zarlıqqa shoshaytıp, sózin dawam etti. — Pikirinen qaytpay "Dúnyadaǵı kúshli patshalıq orıs patshalıǵınan járdemi keledi degeni ushın", "qaraqalpaq xanlığının payda bolıwı zaman gárdishinen, xalıqtıń talabınan" degeni ushın tilin kestik.

Xan bir qolın kóteriwi máttal, jállat Zarlıqtı eshekten awdardı, ekinshi jállat eshekti sabalap ketti, dárwaza tamannan eki otjaǵar otın qushaqlap juwırıp kelip, dar aǵashtıń qaptalına lawlatıp ot jaqtı. Jáne eki jállat Zarlıqtı sheshindirip, quyırǵın otqa tapladı. Oǵan heshkim betley almay, muńayısıp, tómen qarastı. Zarlıqtıń otqa shıǵırǵan denesinen may tamshılap, tek inırsıw menen jata berdi...

Xan qara bulttay túnerdi, onıń keypi hámmege awısıp, wahahadan jańǵırǵan baǵda ımırt jabılıp, tolayım jurıt tegis qırılıp qalǵanday tınıshlıq ornadı.

Zarlıq ólip úlgermey-aq, dárwazadan jáne eki jállat kórinip, beti kópshiktey isik Xojanazardı súyrep ákele sala, dar qasına saqqa -júgindirdi de, aq súyek saplı pıshaq penen iyegin kóterip, júzin xanǵa qarattı.

— Áy, jas bala, — dedi xan ózin qansha juwas tutıwǵa talaplasa da, húkimge úyrengeń dawısı ózgermey. — Jánjaǵıńa ser sal, ólim ornına ákelindiń.

Xojanazar isik moynın burıp eki jaǵına qaradı. Dar aǵashın, zıyıqtı, otqa taplanıp ólip atırǵan Zarlıqtı kórdi, biraq úndemedi.

— Jaslıǵıńa mehrim túsip turıptı, bala, Ákeń Ernazar Alakóz quda biyzar edi, onnan waz keshtim, deseń wassalam, tiri qalasań.

Xojanazardıń qaytaratuǵın juwabı xan tárepdarların ǵana emes, ayaq-qolları kisenli barlıq bendelerdi qızıqtırıp, oǵan moyınların burdı.

Xojanazar tikeyejaq edi, eki iyninen basıp turǵan jállatlar tabıltıpadı.

— Meniń táǵdirim sendey jawız xanǵa giripdar qılǵan qudaydan waz keshsem de, ákem Ernazar Alakózden waz keshpeymen. Lekin sendey naádil, miyrimsiz atadan perzentleri waz keshse arızıdı.

Xanniń beti qara tútinge aynalıp, shardıreden sekirip túsip Xojanazardı óz qolı menen urajaq boldı da, ózin tuttı hám bir iyek qaqtı.

Tórt jállat Xojanazardı kóterip aparıp dar aǵashı qasındaǵı ushı istey temir zıyıqqa otırǵızdı.

Xojanazardıń "mańlayı jıyırılıp tislengeni bolmasa, ses shıǵarmadı.

Bárshe tamashagóy bul kóriniske de qaray almay, basların tómén iydi.

Jáne eki jállatnıń ortasında, qamıstay jıńışkerip azǵan, ayaq qolı kisenli Genjemurat biy kórindi. Jállatlarǵa súyenip ayaqların zorǵa-zorǵa kóterip kiyatırsada, ot basında sarǵayıp ólip atırǵan Zarlıqtı, zıyıqqa otırǵızılǵan Xojanazardı tanıp, basın joqarı kóterdi de, aynaladaǵı tamashagóylerge qarap dawısınıń barınsha sóyledi:

— Xalayıq, pútkil bir elattı ayaqqa basıp, elshilerin qorlaǵan naádil Xiywa xanına ólim deńler! Oris patshalıǵına ketken elshiler mınaw zulım xandı jerge jeksen etetuǵın kúsh ákeledi. Qútińler!

Xanniń keypi-kárxatın baǵıp turǵan qos jállat jıldam Geijemurat biydıń awzın bastı da, basın dar arqanınıń gúrmegine tıqtı.

"Jáne barma?" degendey xan eki qaptalındaǵı bas ásker bası menen bas wázirine alma-gezek moyın burdı.

— Ele kóp, — dep sıbırladı bas wázir.

Sóniń arasında jáne eki jállat qolı kisenli Berdaqtı xanniń aldına ákelip otırǵızdı.

— SHayır, ólimiń aldın da sóyle, — dedi Bas wázir.

Azaplardan sharshaǵan shayır moyıǵanlıǵın bildirmey, omırawın kóterdi:

— Jer basına kún tuwsa, suwı keter tereńge, er basına kún tuwsa, isi túser tereńge. Házir jerimniń de, elimiń de basına awır kún tuwdı, buǵan ilajın tappay turman.

"Úgin úrdi, dawıl turdı.

Qosımniń qamısın túrdi.

Qırar boldı duyım jurttı.

Biziń elge jaz kelerme?..."

Xan qáhárli mańlayınıń terin sısırıp, shayırga bir olıydı da, bas wázirine buyırdı.

— Bunıń qanday jaz kúsegenin oylap tawıp, mağan bayan etesiz. Báلكim, ózin sóyletersiz, sol ushın shayırdı búgin emes, erteń jazalanatuǵın ayıpkerlerge qosıńlar. Endi zárre gidirmey, kimlerge sawǵa-sıylıq beriletuǵının járiyala..

Bas wázir alǵa bir qádem atlap, shárdáreniń ǵırra shetine keldi de, pástegi diywanbegiden shappatpay sargısh qaǵaz alıp, búklewin jazdıra sala kózine tuttı.

— ...Álemniń saqıy, jomart, Ullı Seytmuhammed xannıń quyashlı mehrine bináan, qudaybiyzar Alakóz baslaǵan kóterilisti bastırıp, Xorezmniń dańqın kótergen, Xorezmde tınıshlıq ornatqan ásker basılarga, biylerge ǵáziynexanadan bir mıń toǵız júz jigirma eki tilla sıy bólinde. Sonnan qaraqalpaq Ernazar Kenegeske eliw tillá, mańǵıt Sayıpazar biyge eliw tilla, Muhammedkárim júzbasıǵa otız tilla, qıtay Ádil biyge jigirma bes tilla, qoldawlı Serjan biyge jigirma tilla, qańlı Ábdi biyge jigirma tilla beriledi. Qońırat Orazbay, qazayaqlı Áliymuhammed biy, quyn Qádir-Muhammed júzbası, bessarı Jánibek biy, mańǵıt Seytnazar biylerdiń dara basına onbes tilladan, qoldawlı Qutlımurat júzbası, teristamǵalı Tóreniyaz biy, qostamǵalı Arzı biy, Abdulla biy, baymaqlı Rahmanberdi biy, balǵalı Artıq biy, qıtay Asan biy, Rasiwli júzbası, qıpshaq Sırım biy, Erejep biy, keneges Nuralı biy, qoldawlı Maxmud molla, ashamaylı SHárip molla, ayteke Ermuhammed molla qazayaqlı Esnazar molla, mańǵıt Úsenbay mollalardıń hár birine on tilladan..."

— Toqtat! — dedi xan. — Endigilerin erteń usı kárada sáske payıtında, búgingiden qalǵan quda biyzarlardı jazalawdan keyin oqıp, óziń taratasan.

Házir ǵana kóz aldılarında bolıp ótken hárqıylı ólim jazasınan keyin xannıń sıylıq pármanında atı atalǵanlarǵa bir tilla mıń tilla kórinip, kókireklerin kere erkin dem alıp, ózlerin biyik mártebeli sezip turıptı. Jeńil minezlileri "Meni kórdiń be" degendey eki qaptalına alma-gezek kóz qıyǵın taslap qoyadı.

Ernazar Keneges penen Sayıpazar sıpadan túsip barıp, xannıń shardáresine jabılǵan gilemge mańlayın tiygizdi. Olardı kórip sıylıq pármanında atları atalǵanlar da, atalmaǵanlarda qarap qala almadı, top-tobı menen sıpalarınan túsip áwelgilerdiń jolın tákirarladı.

Bárshege kóz tigip, hárbir ásker basınıń, biydiń keypi kárxatın baqlap, ishinen bahalap turǵan xan birden janlandı.

— Alakózdin anası qayda?

Qos jállat juwırısı menen barıp baylawlı jatqan bendeler arasınan Qumar Analıqtı ayırıp alıp, qoltıǵınan súyewi menen xannıń qarsı aldına ákeldi. Xan bul

Ana tuwralı kóp esitip, onıń mártligine, kúshine hesh inanbas edi. Kózlerin kishireytip júdá sıǵalandı hám basqa hayallardan ózgeshelik kórmey, bas áskerbasıǵa bir shekelep sıbırladı:

— Ulı, aqlıqları kóz aldında óltirilgende kóz jas kórsetpegen, xan sınaydı dep, ulı Alakózdiń gellesin juwıp bergen usı áwmeser Kempirme? Házir onıń kózlerinen jas emes, qan aqqanın tamasha qılasız.

Qumar analıq shardırede ne delingenin esitpey, paxtaday appaq shashı samalǵa jelbirewi menen xanǵa qalsha qaradı:

— Maǵan ne arızın bar edi, xan? Eger arız aytajaq bolsań, qoltıǵındaǵı eki baldaq kerek emes. Óziń tús jerge!

Xannıń ótkir kózleri alarıp, basın bir silikti. Qumar Analıqtı eki jaqlap súyegen eki jállat ústine tas diywal qulap kiyatırǵanday, eki jaqqa ayırıla qashtı.

Bastan keshken barlıq hásiretke qosa kóp kúnnen-beri nár tatpaǵan Ananıń kózleri girewgelenip, dizeleri dirildep tursa da, ózin tuttı hám xanǵa qaray eki adım attı.

Ásker basılar, biyler, jállatlar, tamashaǵa kelgen qalalılar ań-tań. SHıbınnıń ushqanı bilinerlik jimjirtlıq ornadı.

— Ernazar Keneges, — dedi xan ayırıqsha jedel menen, — Kel aldıma!

Ernazar Keneges óziniń otız tórt-otız bes jastaǵı jigitligine qaramay, miyi ortalanǵan alpis-jetpis jasar ǵarrı mollalarǵa tán dábeleklik penen juwırıp kelip, xanǵa únsiz qol qawsırdı.

— Marhum qudaybiyzar Ala kózdiń Anasına juwap ber, anaw zıyıqtaǵı úlken aqlıǵınan basqa aqlıqları qayda?

— Ul aqlıqları kóz aldında shalındı, . Ullı hanımız. Qız aqlıqları láshker ǵárejeti ushın satıldı, ullı hanımız.

— Alakózdiń hayalı qayda?

— Mamıt biyge sıylıq etildi, Ullı hanımız..

— Mamıt biy degeniń shaqı mıstan deseń sıyırdı-ám hayallıqqa alar eken dá, — dep xan degishken túr kórsetti. Hámirahları duw kúlisti.

— Otawı qayda?

— Ot berildi, Ullı hanımız, ornı qazılıp suwǵa ǵarqálleziy qılındı, Ullı hanımız.

— Kempir, buǵan ne deysiz?

— Irigen bas shirik tuxım egedi aqmaq hanımız. Ne ekseńiz, ele sonıń zúraátin jıynaysız, aqmaq hanımız.

Xannıń iyinleri dirildep, óz-ózinen julqınǵanday boldı da, aspazlar tamanaǵa iyek kóterip, ash qasqırday ashshı dawısladı:

— Kim bul ananı ash qaldırǵan? Altın tabaqqa salıp taǵam ákelińler, kóz aldında toysın!

Ǵayratlı, ǵaybar Ananıń aldında xannıń iyi bosasqanına hámme jeńil nápes alıp, bir uhhledi, pútkil Xiywa teńselgendey boldı.

Quyınlı dúbeleyge zorǵa tótepkı bergen shól aǵashınday qaltıladaǵan Ananıń bir jumaq paxtaday shashı jelkildep, beshpentiniń samal menen bıǵalaqlaǵan shalǵayları ayaqlarına lárzem bermewi ushın, qos qolı menen qawsırınıp, qáddin tik tutıp turıptı.

— Kempir, taǵam kelgenshe bas dushpanıńdı aldına keltiremen, jazasın óziń buyır!

Qos jállat SHońqınıń moynına jip salıp, qarǵılanaǵan iyttey jetelep ákelip, Qumar Analıqtıń aldında eńsesinen basıp ǵana otırǵızdı.

— Áne, kempir, ulıń Alakózdi atqan usı!

— Sen be?— dedi ana SHońqıǵa qáhárli dónip.

— Janımdı qaldır, Qumar ana?

— Janlı maqluq edi dep záhárli jılandı óltirmew— basqalardı jamanlıq ákeliw, — dep Qumar analıq bar kúshin tiline, dawısına jıyıp tislendi. — Káne, sol záhárli jılan sendey bolıp aldına keltirilse. Áwele tilin suwırıp, soń basın jensher edim. Sendey iplasqa túkiriw-ám kóp, joǵal aldımnan!

— Usınnan-aq kúnde ólemen ǵoy, óldim, óldim, Qumar ana!

— Meyli, kúnde ól, ól!

— Kempir esten ayırılıptı, — dedi xan. — Anaw iplastıń ǵa óz elin, ǵa bizdi kórgen eki kóziniń biri oyılsın!

— Uayiy, xanımız, Uayiy Ernazar Keneges! — dedi de SHońqı jerge úńilip, barmaqтай. shóp tawıp aldı da, bet aldına urıp jiberdi. Bir kózi aǵıp, betin qıp-qızıl qan juwıp ketti.

Ol xan hámirin ózi orınlaǵısı keldi me, yamasa basqa birew kózin oyaman dep kóbirek qıynawınan qorıqtı ma, yamasa aqmaqlıq etip xanǵa xızmet etken kózin ózi oyǵanın artıq kórdi me, itibar bergen de, ayaǵan da kisi bolmadı, eki jállat onı ortadan súyrep áketti.

Semiz bir aspaz ústi aq jawlıq penen bastırwlı altın tabaqtı qos qollap ákelip, xanǵa úsh mártebe iyildi de, onıń bir kóz qısıwınan keyin tabaqtı Qumar Analıqqa tutıp, erinleri menen ústindegi aq jawlıqtı tarttı.

Altın tabaqtan taǵam emes, murtları shıyratılıp Ernazar alakózdiń gellesi shıqtı.

Jurt ornı-ornında qaqqan qazıqtay sárriydi. Qumar analıqtıń kózleri uyasınan atılıp kete jazlap, huwısttan ayırılıp barıp, zorǵa qáddin tikledi de, asıqpay, jemeligine, shatırash kóyleginiń ońirine taǵılǵan gúmis xantengelerin julıp-julıp aldı da, sıńǵırlatıp tabaqqı tasladı hám belindegi kók mádeli belbewin sheship gelleni japtı.

— Perzentim, sağan bunnan artıq sawğa ákele almadım, mınaw belbewdi belıñe buw, xam teńgelerin qalta pul qıl. Sóyttte Xiywa xanınıń kishi hayalları menen oynas qılıp jataber...

Qumar analıq eki adım keyin sheginip, tentireklewi menen artındağı dar ağashına súyendi.

Xannıń kóz aldına ápiwayı Ana emes, ótkir quyash turganday, qaytıp tiklese almay, qızara baslağan kózlerin qıpılıqlatıp, ğoddaslawı menen hámir etti:

— Darqańlar, toy-tamasha tamam!!

Epilogqa usas úshinshi bólim

1

Sáskede-aq quyash shıǵırıp, Xiywa qalası dozaqqa aynalǵan gezde, keń jazıqlıqtan janına házlik izlegen yańlı bir jas piyada qaladan shıqtı. SHıyrazı qara shógirmesiniń eteginen tamshılalǵan ter qıyılqawdan kelgen qara kózlerine quyılıp, quwırılǵan biyday reńindegi júzin juwıp baratır. Qáhárge tolı qabaǵı jabılıp, atı shuwlı úlken qalaǵa sıymay, jılap baratırǵanǵa megezeydi. Jan sezimi qanday tebireniste bolıwına qaramastan eki kózi jolda, aldında.

Ónıń izin ala shıqqan atlılardıń birazı tusınan shańǵıtıp ótip baratırsada, bas kótermeydi, álleqaysıları bir nárese desede juwap bermeydi. Orpań topıraqlı arba joldıń dál ortası ǵana payına tiygendey, jaqınlasqan at dúrsili esitilsede, jol bosatpaydı. Ara-tura shep qolınıń barmaqları menen sheke súyegi bilingen súmpeklew júziniń terin sıırıp qoyadı. Hesh jerde tınbastan, "Maylı shengelden" óte bergende, úsh atlı suwpısı menen Xiywdan qaytqan Qaraqum iyshan jetip, onıń tusınan óte berip tanıdı da, atınıń júwenin tarttı.

— Haw, shayır, sen be?

Berdaq jinishke moynın burıp suwıq sálemlesti.

— Qanday baxıtlısań! — dedi iyshan biraz húkimdarlıq hawaz benen.

— SHayır bolǵanıń ushın, álbette baxıtlıman, — dedi Berdaq.

— SHayır bolıw onsha baxıtlı emes, sebebi kisilerdi sayasań. Baxıtlısań degenimniń mánisi, Alakóz hám onıń táreptarları óltirilip, el búldirgilerden tazarǵanı. Tazarǵan eldiń búrkit biyleri káhárli xanǵa sóylesip, seni tiri alıp qaldı. Hárqanday jaqsılıqtı umıtpaw jańǵa kıfıoya!

Berdaq eki barmaǵı menen shógirmesin sál kóterip mańlayındaǵı shógirme qısqań qızǵısh sızıqtı sıypaladı.

Iyshan selk-selk kúldi.

— Bas kiyimniń qısqanı aspanıń qısqanı, etigiń qıssa jer qısqanı. Sonda da, shayırlıq tiliń menen ayt, qaraqalpaq eliniń endigi biyleri naǵız búrkitler ǵoy?!

— Burında bir dana kisi shimshıqqa, "túri-túsin bulbilge taqqabil ne ushın sayramaysań?" dep soratqanda, shimshıq, "bulbiller dawısımdı úyrenip qoyıwınan qorqaman" degen eken. Men sizde hám biziń biylerde sol shimshıqtıń haqıyqatlıǵınan artıq heshteńe kórmedim.

Iyshan atınıń sawrısına qamshı urıp shayırdı burqılalǵan shań astına qaldırdı da, artına qaramastan ketti.

Berdaq asıqpay, mezgilinde dús kelgen awıl da qonıp, túslenip, awılına jetti de jáne bir hásiretli hádiysege jolıqtı.

Awıl ornında joq.

Qaraqum iyshannıń keńesime, yamasa Xiywa xanınıń hámirin záhárge aylandırıp túyinshiklep qaytqan sol "shımshıq" biylerdin ózleri bilip islegenime, Ámiwdáryanıń Aralǵa quyǵan bir salası Qazax dáryanı, Ernazar gelle qılınǵan qorǵan ústine birotola jıǵıptı. Aynala kóǵalay kók teńizge aynalıp, arjaǵı Aralǵa ushlasıp, betinde qalıqqan adamlardıń, haywanlardıń ólikselerine talasqan shaǵalalar ushıp júripti.

SHayırlılardıń tıslap, awır gúrsindi.

— Ah, túsimsiz sorlılar! Báribir xalıqtıń erkin ayaq astı qılıp, suwǵa mantiqtıra almassız!

Xalıq bunnan sońda talay-talay bas kóterip, xanǵa qarsı ne degen sawashlar qurdı. Berdaq shayırlılardıń rux beriw ushın qansha-qansha otlı qosıqlar dóretti, biraq báride suw astınan baqırǵan kisiniń hawazında, tek gúbirlegeni bolmasa, túsiniksiz qalıp bara berdi.

... 1873-jıl kirdi.

Ol, áwelgi jıllardıń heshqaysısına usamay, kóp kún burqasınlaǵan teńizdiń tımǵanında, tınıshlıqta baslandı. Báhárde solay boldı. Jazda da aytarlıqtay ózgeris júz bermep edi, elespesiz, biraq ómir ǵalma-ǵalına tolı kúnlerdiń birinde, el ústine jılısıp kiyatırǵan uzın-shubay taw sekilli shoq láshker kórindi. Bul láshker aqıllı ata-babalardıń ásirler boyı ańsap, kózleri sarǵayıp kútken — orıs láshkeri edi ol. Turkistan general-gubernatorı Qonstantin Petroviç Qauφman basshılıǵında keldi. Hámme shuw etti:

— YAsha, orıslar kiyatır!

Xalıq quwanıp aldılarına dasturxan kóterip shıqtı.

Eginniń pıskenin sezgen jaw shımshıqtay biylerdiń birazı, kútilmegende ústilerine dónip kelgen kúsh aldında albıraqlasıp, xalıqqa qosıldı, Birazları orıs láshker basısına qol qawsırısıp, birge Xiywaǵa ketti. Olar endi orıs patshasınıń láshker basısı menen til tabısıp, qısıwmettiń burın kórmegen túrin oylap taba ma, yamasa orıs patshalıǵınıń láshkeri shınnanda jaqsılıq ákiyatır ma, bolmasa, olar, aldına shıqqan biylerge ózlerinshe qılsh uslatıp, puxara xalıqtıń eńsesine minip jasawdıń sumlıqlı jańa ádisin úyretip keteme, ol jóninde heshkim bas qatırmadı. Tek aspandaǵı quyashtay anıq nárse: bul kelgen orıs láshkeri az sanlı qaraqalpaq xalqı ushın arqa súyer ullı taw, heshqanday kúsh jıǵa almas qorǵan! Biyik taw! Qaraqalpaq xalqı endi usı tawdıń panasında, mussalatlı kúshlerden qorlıq kórmey, qonıstan qonısqa quwdalanbay jasadı. Sónliqtan da, Jańadáryadan Ámudáryaǵa shekemgi qaraqalpaq awılları ústinde aspańa atılǵan malaqaylar, misli báhár quslarınday, top-top bolıp usha berdi, top-top usha berdi...

Jurtshılıq jáne atı ápsana Maman biydi esledi, jáne Aydos baba haqqında da qarama-qarsı pikirlerin qayshılastırdı, jáne Ernazar alakóz tilge alındı.

Teñel meñen Qállibektiń Orıs patshalıǵına ketkeninen dámelene-dámelene, aqırı úmitleri úzılıp, "óldige" shıǵarıp júrgenler, endi júz bergen jańalıqlardı sol ekewiniń atına baylanıstırıp gáp tarattı. Birewleri Xiywa tárepke ótip ketken orıs láchkerleri arasında sol ekewin tanıp qalǵanın aytıp maqtanıstı. Ekinshileri olarǵa jáne qarsılasıp, jigirmalaǵan jıldan beri atı-hawazası joq jigitlerdi álle qashan ólgen, degen pikirlerinen qaytpadı.

Joq, olar haqqında shıńlıq bilay edi...

2.

...Teñel sol taw aralarında qaldırılǵaninan qalıp ketti. Sonnan, bul jaqtı dúnyada bir kún bolsa da jasaw, álleqanday jaqsılıqtan úmitleniw niyeti onı kóp sandalttı. Óz elimdi tabıwım ushın áwele Orenburgtı tabıwım kerek dep, quyashqa qarap baǵıttı belgiledi-de, ushı-qıyrsız taw janbawırların da gá arqaǵa, gá kún shıǵısqa qaray neshe kúnler gezdi, haslan jolı ónbedi. Endi ǵana ol orıs patshalıǵınıń, qol astınıń sheksiz kenligine kózi jetti.. Buǵan bir jaǵınan, kútá kúyindi. Adam júrip jete almaytuǵın ne degen shalǵaylı elat. Ekinshi jaǵınan, ata-babalalar bul elatqa qosılıwdı biykar árman etpegenine isendi. "Usınshama keńlikte, sheksiz kúsh te bar dá!"

Onıń bir oyın ekinshi oyı quwıp, jantalasında qansha asıǵıp qádem taslasada, Qavkaz tawlarınan alıslay almay, qaqaman qısqa tap boldı. Janbasqa qapqan qardı neshe kún ombalap, birotala haldap ayrılıp jıǵılıuǵa kelgende, bir awılǵa súyretle jetip, shettegi bir jaydıń áynegin qaqtı.

Arıq ǵana jas kelinshek esik ashtı.

Teñel orıs tilinde kewil alǵısın bildiretuǵın qansha sóz bilse, bárin aytıp, peyke abına júresine otırdı. Kelinshek peytiń quwısında jatırǵan kempirdi shamallap qalmasın degendey, ján-jaǵın qımtastırıp bolıp peyke asıwlı qazannan kishkene aǵash tabaqqa sorpa quyıp, Teielge usındı da, qasına eki bólek nan qoydı.

Nár tatpaǵayı neshe kún bolǵanın umıtqan Teñelge, sorpalı tabaq emes, san mırn sırlı bul dúnyanıń altın gilti inam etilgendey, jan-táni menen bir qolı tabaqtı tutup, ekinshi qolın nanga bastı da, házir ǵana birew julıp áketetuǵınday, ashkózlik hám asıǵılıqta jedi.

SHıp-ship terge túsip, endi azǵana mızǵıp alıwǵa kelinshekten urıqsat soradı. Ol úndemey, peshtin artına — esikke taman, ayıw terisin tósedı.

— Atın. kim?— dedi Teñel tósekke sozılıp atırıp, — Bizde bir kún duz ishkenge qırq kún sálem deydi. Sol ushın ayıp kórmewińdi ótinemen,

— Lukerya.

— Mırn-mırn raxmet, Lukerya.

Teńeldin bası tósekke tiyiwden sespey qatıp, azanda bir oyandı. Qarasa, Lukerya pectin quwısın da jatqan soqır kempirdiń basın súyep, ózi ıay ishkizip otır. Jay ele suwıqlaw edi, jıldam dalaǵa shıǵıp otın maydalap ákeldi de, pecke tiqti.

Halqastan keyin Teńel jolǵa rawana bolmaqshı edi. Lukerya onı ayap, házirgi suwıqta jol júriwdiń qıyınlıǵın eskertti.

— Kún oǵada suwıq kórinedi, — dep kempir de tilge keldi.

... Teńel olarǵa esapsız alǵıs jawdırıp, diywalǵa súyewli baltanı aldı-da, sırttaǵı kishkene qora ishinde keshke shekem aǵash ayırdı.

Keshki awqat ústinde az-azlap jón-josaq sorastı.

Quwista jatqan kempir Lukeryanın qáyin enesi eken.

Ábden qartayıp, bılırdan beri kózden qalıptı.

Teńel haqıyqatlıqtı sál burınqırıp, ózin Orenburgtan kelip urısqa qatnasqan soldat dep, bir alasapıran sawashta joldaslarınan adasqan etip tanıstırdı.

— Meniń balam Terentiy Terentevıchtı kórmediń be, mehman?— dedi kempir birden janlanıp.

— Kóre almadım, ana.

Kempir dastıǵına basın taslap jáne únsiz jattı.

Lukerya Teńelge ásten sıbırlanıp, Terentiy Terentevıch bul kempirdin ulı, al ózi onıń kelinshegi ekenligin túsindirip, ol Kırım ushın urısta Tıflıstıń janında túrklerdiń oǵınan qaza tapqanı haqqında xabar alǵanın, onı biyshara anaǵa esittirmey qoyǵanın ayttı hám gúrsindi.

— Biz, orıs hayalları, jesir qalıwǵa úyrengeńbiz.

Ol kóp otırmaı túrgelip, pechte paqırlap atırǵan mıs dúmsheni shıǵarıp ıay demledi. ıay ústinde kempir jáne tilge kelip, ulı Terentiy urıstan kelgenshe Teńeldiń úyde bolıp, qısqa otın tayarlawǵa járdem etiwın ótindi.

Qıs ótkenshe baspana tawıp irkiliw niyeti bar jigitke kempirdiń ótinishi, oǵan qosımsha, kelininiń mehirli jıllı júzi unadı.

Teńel kirip-shıǵıp júrip, bul úydiń kún kóris jaǵdayın baqladı. Kórpe-tósekleri de qorenish; hátte qıstan shıqqanday azıq-awqatı da joq sıyaqlı. Bir paytında usı awılta talapker kerek etetuǵın bardamlı adamlarınıń atların sorap alıp, Lukeryanıń balǵasın iynine saldı da sol úylerdi izlewge ketti.

Ol jolıqqan shettegi bir úy iyesi Teńeldiń iǵbalına, onsha mehirsiz hám qattı qol adam, bolmaı shıqtı. Teńelge keshke shekem otın maydalatıp islerin maqtadı hám jaqsılap toydırıp, Lukeryanıń úyine aparıp jaǵıw ushın bir qoltıq aǵash berdi. Erteńine de keliwin ótindi. Bul kúni Lukerya hám kempiri úshewine

keshke awxat bolǵanday nan menen qaytardı. Teńel endi basqa jer izlemedi. Úy iyesi barın onı unatıp, kem-kem kóbirek jumsaytuǵın boldı, toǵayǵa shanamenen otınǵa da jiberip aldı. Bir jaqsı jeri keshte onı qurı qol qaytarmaydı. Teńel onıń ne bergenine qayıl, ne bolsa da qıpsalamay ákelip Lukeryaǵa tapsıradı. Buǵan kempir de irazı.

Aradan kóp ótpey úyde hásiretli waqıya júz berdi; Biyshara kempir sol halında heshkimge sezdimey kesel bolıp jatır eken, qarlı boranlı kúnlerdiń birinde qazalandı. Teńel menen Lukerya onıń ulı-qızınday jılasıp, el dástúrin qılıp jerledi. Lukerya kóp kúнге shekem aza tuttı. Teńel onıń kewlin baǵıp úyge únsiz kelip jatıp, azanda únsiz ǵana ketedi.

Báhár kirdi. Teńel qaytarman boldı. Biraq Lukerya qıynalǵan túr kórsetti. Bul jaǵday Teńeldi jáne irikti.

Onı joldan ózi qaldırǵanı ushınba, Lukerya biraz ózgerip, Teńeldiń jumısqa ketisinde de, kelisinde de, tamaǵına, ústi-basına ayrıqsha kewil bólip kútetuǵın boldı. Kem-kemnen olardıń arasıpda bir-birine jıllı sezim oyanıp, barın jumsaǵan jaqqa ekewi birge ketetuǵın ádetti shıǵardı.

Jaz kirdi. Awıl jaslarınım kewilli oyın-zawıǵı baslandı. Keshte-oyın zawıqlarǵa birge qatnasıp, tún yarımında qol uslasıp qaytatuǵın dárejege jetisti. Kem-kem beti ashılıp, bir-birinen jasırın sırların ortaǵa salısıp, táǵdiyir qosıwǵa sertlesti.

Teńel sol awılда birotala qalıp qoydı.

Lukerya hámledar bolıp, kóz jardı — olar ul kórdi. Teńel Lukeryaǵa óziniń ata-babaları jóninde aytıp, atı ápsana Maman biy zamanınan baslanǵan Amanlıq, Jaqsılıq, Dospan hám Teńel degen atlardıń mánilerin orısshaǵa awdarıp túsindirip, jańa tuwılǵan ulına at qoyıw jóninde másláhát soradı. Lukerya onıń bul ırımına qarsı bolmay, at qoyıwdı oǵan tapsırdı. Teńel bpraz oylanıp-oylanıp Palwan degen attı tańladı hám mánisin Lukeryaǵa "Boreq" dep tusındirdi.

— Maǵan da unaydı, — dedi Lukerya quwanışlı. — Palwanımız, ilayım, adamlar baxıtı ushın "Boreq" bolǵay.

Eki jıl ótti. Lukerya jáne hámledar bolıp qız tuwdı, Onıń atın qoyıw Lukeryanıń erkine berilip, ol Mariya qoydı.

— Qaraqalpaqsha Máryam, — dep Teńel buǵan da quwandı.

Olar endi ózlerin bul dúnyadaǵı eń baxıtlı adamlar sanap, ulı menen qızın jaqsı tárbiyalawdıń saw-salamat qılıp ósiriwdin barlıq jolların qarastırıp, tınbay jumıs isleytuǵın boldı. Lukerya úyine hárkimnin kiyimlerin ákelip juwadı. Teńel kimge otın shabısadı, kimge jay sıbasadı, kimge egin jıynasadı, qullası. tınbaydı. Sál sawası bolsa ekewi de balaların bólisip arqalap, oynatıp júrgeni. Orıs awılında óskenlikten balalar ushın orıs tili jır emes, al ákesiniń tilin bilgiziw Lukeryaǵa ayrıqsha maaba kórinip, eriniń tilin áwele ózi úyreniwge kiristi. Solay

etip, oris awılındaǵı kishilew bir jayǵa eki til, eki áynek kibi jaqtı berip, erli-zayıp balaları menen kútá tatıwlıqta, hámdamlıq ta jasay berdi.

Adam balasın toyındıratuǵın da, qızıǵı túwesilmeytuǵın da nársе joq. Jigit ushın dúnyadaǵı toyımı joq hám qızıǵı ada bolmas nársе— tuwılǵan watanı. Teńeldiń ara-tura watanın esleytuǵın bazı sózlerine hám endi eseyip kiyagırǵan ul-qızınıń basqada awıllar menen jańa mákanlar kóriw jóninde payda bolǵan ármanları qosıldı.

— Teńel, — dedi Lukerya bir kúni. — Qus uyasına, jigit watanına qaytıwı shárt. Balalarımızda seniń tuwılǵan mákanıńdı kórgisi keledi.

Bul Teńelge qanat baylap aqıllı hayalın arqasına mingizip ulı menen qızın eki qoltıǵına qısıp ushqısı keldi.

Ele olardıń kórpe-tósegin artqanday kóligi de joq edi, sol ushın jáne biraz waqıt islep, jallı bir yabı satıp aldı hám báhárdiń qolaylı bir kúnde barın atqa artıp, awılı menen xoshlastı. Qaraqalpaq eline shekemgi neshe mıń shaqırımlıq jolda tınbay júris qılıu qıyın. Azıq jetispeydi. Sol ushın bir qalaǵa irkildi.

Teńel on bir jasar ulı Palwan menen birewge jay sıbawshı bolıp kirdi. Lukerya toǵız jasar qızı menen olarǵa járdemshi boldı. Bir jıldan keyin jáne jolǵa tústi. Bir neshe kúnler jol júrip, jáne bir qalada toqtawǵa májbúr boldı. Onnan jáne kóshti...

Bul gezde oris patshalıǵı Orta Aziyaǵa shıǵıwdıń kishigirim dárwazaları sıpatında xızmet etiwi ushın Aral teńiziniń shıǵıs jaǵalarına qorganshalar salıwdı qolǵa alıp atır edi Olar el shegarasına jetken soń onsha asıqpay hám kóp jıl ayra túsken elge molıraq ǵárezet penen bariw ushın Aral boyındaǵı bir qorǵan qurılısın da jáne islep qaldı...

1873-jılı, Qaraqalpaq jerine oris láshkeri kelip, el tolayım quwanısıp atırǵanda, olar Aral boyındaǵı qurılıslardıń birinde edi. Qaraqalpaq eline orıslar járdemge kelipti degen jaqsılıq xabar qulaqlarına shalınwıdan shıdap tura almay, jallı torı yabısına kómekshi eshek satıp aldı-da, jáne qos buzıp, tuwılǵan mákanına qaray jolǵa ráwana boldı.

3

Qaraqalpaq eliń oris patshalıǵına qosılıw jolındaǵı ásirlik ármanları iske asıp, awıllarda aspanǵa telpek zıńıtıspa bolıp atırǵan 1873-jıldın jazında, Qaraqumńıń ortasında ári ashtan, ári shólden boldırıp, ómir menen ólimnin ortasında jantalasına túsip, sarǵıshlaw júzin kebirteńniń jantaǵınday saqal basqan, azǵın Qállibek bir joldası menen jatır edi. Kókiyeklerinde tek shıqpaǵan janı bolmasa, ekewi de kirpiklerin zorǵa-zorǵa qaǵıp atır. Aynalasında órkesh-órkesh espe qumlardan, siyreklew seksewiller menen jantaqlardan basqa nársе

joq. Tas tóbede quyashtıń shıǵırwı sonshellı, hátte jılanlar da, kesirtkeler de, gúm-gúmlerde tapqan sayalarınan qozǵalmaydı. Al bular saya izlewgede hásiz, birine-biri sóylemey, súyegi bilingen arıq qolları menen óz qaltaların qayta-qayta sıypaladı. Hesh nárse ilinbeydi. Endi olar ólimnen basqa iláj qalmaǵanın sezgendey bir-birine qol sozısıp, uslastı.

Ómirden elede gúder úzgisi kelmey állekim kóriniwinen dámelendi me yamasa ósek biyikte óleyik demekshi boldı ma, joldası órmenin sál kóterip, misli kesirtke bolıp biyik qumnıń basına qaray órmeley basladı. Qállibekte qalıspadı.

Óldim-azarda bir tóbeshikke shıǵıp, teńnen haldan ketti, sonda da ayrılıspayıq degen mánide bir-biri menen bekkem qol uslasıp, únsiz ǵana jattı.

Qállibektin joldasınıń jası alpıslarda, hind aspanınıń quyashında kúyrep ósken buyra shashı, saqalı álleqashan aǵarǵan, ájimplengen góne betin shań basqan Aman degen kisi edi.

— Aman, — dedi Qállibek taramıs-taramıs bir alaqañın ıssı quyashqa qorǵan qılıp jatıp. — Jantaqtıń búrtiklerinen jesek qáytedi?

— SHólletedi, túnde jermiz.

Qállibek tım-tırıs bolıp ishinen: "sonsha ólimnen qutıldım, usı saparı nege óler ekenbiz..." dedi de, uzaq qıyal súrip, tap usı káraǵa jetkenge sheyin basınan ótken ómir jolın kóz aldına keltirdi...

...Bunnan ontoǵız jılday ilgeri, Qırım urısı payıtında Túrkiya láshkerleriniń kúshin artıq kórip, joldası Teńeldi tırlamay jaw ishine qashıp ótken eńbegi esh bolıp, qaytama, jansız degen jala jabıldı. Tayaqtan isi pitip haldan ketse de, esin joǵaltpay bas ushında túrk áskerbasısı basqa millettegi eki adam menen túrkshe sóylesip, ayaq astında ólim halında jatqan onıń ómirin sawdalasqañın tolıq túsınbey, hesh qaysısına sóz qosa almay, bul jaqqa ótip aljasqañı ushın tilin tislew menen jattı. Ol óziniń túrk áskerbasısı tárepinen pullı ingliske satılǵanın soń, Londonga ákelingennen keyin bildi.

Nelikten de Londonda oǵan biraz bostanlıq berilip, birneshe kún qalanı aralap mawqın basqannan keyin, bir túrk mollaǵa jolıqtırılıp, quran yadlawǵa bánt etildi.

Arap tilindegi uzın-shubay súrelerdi yadlaw ańsat emes edi, bul oǵan kútá awır soqtı, ilaj qansha, bar intasın saldı, sarras eki jıl oqıtıldı. Eplep inglis tilinde de sóylew qábiyetine eristi. Onı Túrkiyadan ákelgen inglis bir kúni aldına shaqırıp London haqqında kóz qarasin soradı.

Oǵan qalanıń kórkemligi, bostanlıqta biypul mollalıqqa oqıtqañı da unaǵan edi, júdá kewillilik penen sonı moyınladı.

— Azamatsań! — dedi inglis óz tilinde onıń arqasınan qaǵıp. — Biz pútkil Orta

Aziyani, sonıń ishanda seniń elińdi zulım hám kápir orıslardıń tásirinen azat qılmaqshımız. Sol ushın sen watanıńa qálender molla bolıp qaytıp, orıslarǵa qarsı gáp taratasań. Sonıń menen birge, inglislerge bolǵan jaqsı kózqarasıńdı jasırıwdıń keregi joq.

Tapsırma oǵan kútá naqolay esitilip, ullı mámleketler arasında qarım-qatnaslar, dos eki awıldıń, dos eki úydiń, hátte dos eki adamnıń arasında alawızlıq tuwılǵannan keyingi qarım-qatnasqa usap, bir-birin kemsitiw, muxatiw baslanatuǵınına birinshi iret oy jiberdi? Esine Qaraqum iyshan tústi; "onıń el arasında aytatuǵın áńgimeleriniń rámáwnzine qaraǵanda usınday tapsırma alǵanlardanbeken?..."

Qállibektiń kóbirek oylanıp qalǵanı Inglske unamadı.

— Jaqpay ma?

"YAq" dese házir-aq atıp taslaytuǵınday kórindi.

— YAqshı, — dedi biraz oydan keyin.

Kóp keshikpey ol jaǵaǵa ákelinip Parijge ketiwge tayarlanıp atırǵan úlken korabge mindirildi.

Parijge jetkenshe, jetken sońda kóp oylanıp, aqırında ata-babalardıń ruxına qarsı kelip orıslardı jamanlamawım tiyis"— degen juwmaqqa keldi. "Elge barsam, sumlıqlı, tásilpaz inglislər meni sóyletpey qoymas" degen oymenen elge qaytpaǵandı maqul taptı da, kóp mıń adamlı Parijda jasırınıp. qashıp qalıw ańsat orın kórinip, joldasları poezdǵa билет alǵansha, qalanı ózinshe aralap kóriwdi siltaw qılıp ketti hám bir shettegi bazardan góne-kóksi kiyim satıp alıp kiyinip, óz kiyimlerin jáne bir jaqqa aparıp órtedi. Bárshə kózler onı izlewshiniń kózleri sıyaqlanıp, qawıp-qáterden aman bolıw ushın qalanıń kóshelerin sıprǵıshlardıń birine járdemshilikke ótti. Sonda da janı tózbey, iyisshil iyttey inglislərdiń birewi bilip qoyıwınan qorqıp, Parijdan shıǵınıp ketiwge bel bayladı. Sóytip ana jumıstan mınaw jumısqa ózgerip, bir kúnleri teńiz jaǵasındaǵı Marselge jetti. Bul jer oǵan biraz tınıshraq túyilip, júkshilik jumıstı tawıp aldı...

* * *

"...Ex, aqılsız basım, — dedi Qállibektiń girewgelenten kózleri qasındaǵı Amandı onsha abaylamay, jantalasında jatıp, — Parijda-aq poezdan qalmaq elime qaytıp kelgensoń, adamlardı jıynap, basımnan keshken barlıq haqıyqatlıqtı aytqanda, maǵan ne bar? Bári jaǵdaydı túsiniw, meni inglislerge óltirtpes te edi... Elge jetkenson, haqıyqatlıq penen ólip ketkende de ne qılauǵın edi?..."

Jooq, Joooq, sonda da jaqsı bolmas edi. Inglisterdi orıslarǵa jamanlawshı qıysańkót atanar edim. Qashqanım jaqsı boldı. Adamlar arasına, awıllar arasına,

mámleketler arasında ot taslamay, usılayınsha haqıyqatlıq penen pák jan bolıp tınısh ólgen-ám abzal. Átteń, qıynalmay ólsem edi. Eldiń tóbesi kórineyin dep turganda ólgim de kelmeydi...

Ol óziniń sońǵı oylarınan quwat alıp, jáne kózlerin jumıp qıyallarga shúmdi...

* * *

...Marselde ol kóp mandımadı. Xojayını onı korablge júkshi hám eskekshi etip Jer Orta teńizi arqalı basqa qalaǵa, Aljirge, ákelip edi, qaytısnıń kerek bolmay, aljirli bir arapqa tapsırıp ketti. Sońınan bilse, xojayını onı aljirli arapqa satqan eken. Endi jumısı awırlastı. Bul jerde oǵan unaǵan bir jemis — qurma boldı. Qaraqalpaq elinde qurmanı oraza kúnleri jew sawap desip, bir qısımın tabıw baxıt sanalatúıp edi, al jarlılar bir túyirin tapsa bir ay sorıytuǵın edi. Qállibektin baxtına aljirli arap oǵan qurma aǵashlarına qaraytuǵın, qurma teretuǵın jumıslar tapsırdı. Orazada birewin tawıp sorıw túwe, qolǵa uslap kóriw múshkil adamǵa, qurmaǵa toyıw heshqanday qıynlıqqa túspedi. Sóytsede, eli jónindegi oylar tınım bermes edi; Qalay bolmasın elge qaytıwı kerek, ózi menen qurmanıń tuqımın áketip, bul jerde úyrengeńi boyınsha egetuǵın baǵman bolıwı tiyis.

Ol óziniń qaydan júrip, qaydap turganın álle kimlerden sorap, mazasın almawı ushın Londonga keliwden-aq, kóp sóylemeytuǵın bolǵan edi. Parijda qashıp qalǵalı ne bilgenin ishinde saqlap, tilsiz gúńge aynaldı. Solayınsha, elge qaytıwdıń jolların oylap, úndemesten, hárkimnin sózlerine qulaq salıp júrgende ol jáne satıldı— xojayını onı bábeshler túsli eki jigitke ertti de jiberdi. Jańa xojayınlarınń tilin, milletin ayırıp túsınbesede, nendey jumbaq adamlar ekenin bilip alıwǵa qushtarlanıp, olardıń bazı bir háreketlerinen, bazı jaǵdayda irkip, álle nárselerdi kórsetiwinen, sorawlarınan, ol óziniń til bilmesligi menen ǵana emes, barlıq nársenge biyparwashılıǵı hám kóp nársenin parqın ayıra almawı menen olarǵa qádirli ekenin uqtı. Jańa xojayınları Jer Orta teńizi arqalı ótken inglis korabllerinen hár qıylı qımbat zatlardı gá urlal, álle kimler arqalı alıp, satatuǵın gázzaplar edi. Túńge qarasa tınbaydı. Kishilew bir qayıqqa minip alıp, Qallibekke eskek estiredi de, teńizdiń ishkeriregine ketip, ótip baratırǵan sawda korabllerinen zat alıp qaladı. Bazı korabllerden álle kimler buwat-buwat bir nárselerdi bularǵa taslaydı yamasa birewi korablge bildirmey minip ketedi de, bular alısraqtan ere beredi. Sonnan kóp júrip, teńiz ortasında— tolqında oynaqlaǵan áytewir-aq taqtanıń ústinde enapat júk uslap otırǵan joldasın tawıp mingizip, izge qaytadı. Olardıń qaladan shette, kútá jaman shóplikler menen bastırılǵan tólesi bar. Qayıqtı jaǵada qaldırıp, tup-tuwrı soǵan keledi. Tóle sırttan qaraǵan kózge elespesiz kóringeni menen, ishki diywalı tastan órilgen, qapıları bekkem. Keliwden ishten qulp urıp uyıqlaydı. Sáskege taman túrgelip,

únsiz awqatlanadı da, Qállibek jeytuǵın nan, suw menen náhán bir tabaqqa tolǵan qurmanı qasına qoyıp, sırtınan qulıp urıp ketedi. Sonnan olar geyde keshte, geyde úsh-tórt kúnde aynalıp keledi. Usılayınsha Qállibek ushın zindandaǵı sıyaqlı ómir eki jılday dawam etti.

Bir jola xojayınları awır jatarda albıraqlasırqırıp keldi. Hárqaysısının iyninde ábden tozıwı jetken yarım-yarımnan qap bar, manlayları tershigen. Kóp otırmastan qazıqlarǵa iliwli jeńil-jelpi kiyimlerin jıynastıra basladı. Sóytip eki qaptaǵını bir qapqa salıp, Qállibekke arqalattı da, hárqashanǵısınsha jaǵaǵa qaray ketti. Qállibek arqasındaǵı zatlardıń salmaǵınan bólek-bólek bolıp sıńǵırlawlarınan hárqıylı hasıl taslar altın, marjanlar dep shamaladı.

Olar qayıqqa otırǵannan keyin Qállibekke eskekti shılpıldatpay esiwdi buyırdı. Burın bunday zat alıp shıqqas edi hám qayıqtı tikke ortaǵa qaratıp aydatatuǵın edi hám azdan keyin teńiz ortasında kishkene ot jıltıdaytuǵın edi. Qállibektin kútken baǵdarınan ot kórinbedi. Sonda da ketip baratır. Onıń sharshaǵanın bilse, birewi eskekke otıratuǵın ádeti bar edi, bul saparı óytpedi. Qállibekti sharshaǵan ústine sharshatqısı kelgendey, eskekti ele de tez, júdáma tez esiwine buyıradı. Soǵap qarap Qállibek olardıń kimnen bolsa da seziklenip, álle qayda qashıp baratırǵanın, bir jerde onı teńizge taslap ketiw niyetleri de joq emesligin de ańladı. Teńizge ishkerilep, jaǵada jańǵan shırlar da kórinbey, átirap kózge túrtse kórgisiz bolıp qarańǵılǵan payıtta qaraw ushın ba, ortada otırǵan birewi tikeyip edi, suw betinde, onıń qoynınan qanjar shıǵarǵanın kóyleńkesinen abayladı. Qállibek jıldamlıq penen ózin kútilmegen shayqasqa tayarladı. Bunısın sezdirgisi kelmey, oń qolın sharshap talǵanǵa usatıp, eskekti qálegen payıtta suwırıwǵa qolaylap, shep qolı menen esip bara berdi.

Artta rul basqarıp otırǵan ekinshisi, endi waqt jetti degen pám menen, joldası ekewiniń áwelden keliskeni boyınsha "ha" degeni sol, ortadaǵı qanjarlısı Qállibekke umtıldı. Qállibek, jalma-jan oń jaq eskegin qosqollap kóterip, onı qaǵıp jiberip, teńizge qulattı. Endi ruldegisi qáhárleńip tikeydi. Qállibek qolındaǵı eskegin olay-bulay sermenip onıń ústine ózi dónip bardı. Sóytip júrgende teńizge jıǵılǵan ekinshisi qayta júzip kelip, kemeniń aznasına asıla bergeni, Qállibek onıń qolınıń ústine sekirip minip qaldı. Tolqında qılıpıldap turǵan qayıq tónkerilip ketti.

Rul qolınan shıqqan ekinshisi shalqasına suwǵa gúmbir etti. Qállibekke qolındaǵı eskegi tayanış boldı ma tónkerilgen qayıqtıń ústine jıǵıldı. Qayıq awdarıldı, biraq batpadı. Áwelgi jıǵılǵanı qayıqtan jılısıp túsken awır zatlardı uslayman dep arpalısıp júrip, solar menen batıp ketse kerek, qayıp dıbısı shıqqadı, al sońǵısı suw ústinde erkip júzip kelip, Qállibekke álle nárselerdi aytıp, qayıqqa jarmasa baslap edi. Qállibek qolındaǵı eske penen onıń shúy tóbesine

qoyıp saldı. Eskek pashaq-pashaq bolıp jańqalanıp bólinip ketti.

Qállibek basına ólim qáwpin dóndirgen dushpanlarınan qutılsada, elede ólim qáwpinde qaldı. Tónkerilgen qayıqtı belgili bir tárepke burgandıay qolında hiylesi joq, al qaytadan dúzewge, ishi suwǵa tolı qayıq batıp ketedi. Jan qorǵawında eki joldasın suwǵa jıǵıp, qayıtıp shıqpastay qılǵanına quwansada, azdan keyin esin jıyıp, ushi-qıyrsız suw ortasında japadan jalǵız qalǵanı ushın kózlerine jas quyıldı. Eń bolmasa, birewi tiri qalmadımeken degen dáme menen inglisshelep, franqúzshalap, arapshalap shaqırdı.

Ses-semir joq. Kem-kem kúsheyip qutırınǵan tolqın oynaqlatqan tónkeriwli qayıqtı qushaqalay asılıwı menen álleqayaqlarǵa ıǵıp baratır, ıǵıp baratır. Aspandı bult basıp, juldızlar boyınsha baǵıtlardı shamalaw múmkinshiliginen de ayrıldı.

Tań attı. Qóz jeterde ya ataw, ya jaǵıs kórinbeydi. Áwelgi kelgen jaǵasınıń qay tárepte ekenin de umıttı. Kózi ilinse, qayıqtan jılısıp ketiw qáwpi bar. Sol ushın uyıqlamaydı. Onıń ústine, ári ashlıq, ári shól qıstadı. Úsh iret kún shıǵıp, batıp, ómirden birotala gúder úzip, endi hásizliqtен teńizge jumalap túsiwge kelgende, jaqınlap ótip baratırǵan úlken sawda korablin kórdi de, bar kúshin jumsap qáddin tiklep qol bilǵadı. Qorabl qayrılıp, adamları onı kóterip aldı.

Korabldegiler Qállibektiń sóylemewine qaramastan, mehirlilik penen azlap awqatlandırdı, suw berdi. Sál dińkesine engen soń, birew, oǵan korabldıń ishın juwıwdı tapsırdı. Bul jumıs oǵan baǵıshlanǵan qosımsha ómir bolıp túyildi de, múltiksiz isley berdi. Qállibek olardıń sóylesikleri boyınsha basım kópshiligi inglisler ekenin bildi de, hátte uyıqlap otırıp túsinde inglisshe gúbirlenip qoymawǵa tırıstı. Birinshi, jaǵınan, inglislerdiń qolına qayta túsiwden qorıqsa, ekinshiden, bul awhalǵa qalay túskeni jónindegi shınlıqtı aytqızbay qoymaytuǵının, sóytip "sen adam óltirgen gázzapsań" dep teńizge qayta taslap ketiwinen qorıqtı. Korablde orıslar da barlıǵın bayqap, solarǵa erip shıǵıwdı maqset etip júreberdi.

Bul Aleksandriyaǵa baratırǵan sawda korabli edi, bir neshe kúnnen keyin jaǵaǵa shıqtı. Ol heshteńge qaramay, orıs adamlarınıń qayda baratırǵanın sırtınan baqlap edi, olar jaǵısqa shıǵa sala, bir topar arap bayları menen sóylesip, álle qayaqlarǵa ketti. Iyttey ere bermege tartınıp qalıp qoydı. Onıń hesh qayda kete almay alırıap turǵanın abaylaǵan bir inglis qasına kelip, óz tilinde, "sen kimseń, qayaqlısań" dep soradı. Qállibek túsinse de túsinbegensip, eki alaqańnı jaydı hám qolların qıymıldatıp aspannan basqa panası, jerden basqa tiregi joqlıǵın anlattı.

Inglis onı im menen izine ertip áketti de, bir jerde jıynalıp otırǵan bir topar adamǵa qostı. Qállibekte bir esabın tawıp qashıw oyı bar edi, biraq olardıń óz-ara áńgimelerinen jer astınan baylıq káńin izlewshi ilimpazǵa tap bolǵanın,

mınaw jıynalǵanlar onıń jallanba xızmetkerleri ekenin bilip, endigi jaǵında buni da kóreyin degen oy menen qaldı. Biraq olar arasında da hesh qashan sóylemey, gún atın keshiriwge bel bayladı.

Taza jumıs oǵan, shınnan da, ári qızıq, ári úyreniwi tiyis boldı. Dalalıqlarda, qumlıqlarda teńiz boylarında hárqıylı izertlewler júrgizildi. Bir keń dalańlıqta jer astınan may (neft) káni tabılǵanına hayran qalıp, "usınday kán bizden tabıarmeken?" degen oy menen, ózinshe úyrenip, sol kánde tórt jıldan aslam úaqıt isledi. Bir jola neft káni ústinde álle qanday daw kóterilip, islewshilerdiń bári qamaqqa alındı. Onıń gúńligi payda berip, bir háptege barmay-aq qamaqtan shıǵarılıp, állekimge tapsırıldı. Songısı jer astı baylıǵın emes, hár qıylı ósimliklerdi tekseretuǵın ilimpaz bolıp shıqtı. Ol Qállibektiń arqasına enapat júk arqalatıp, jáne onlaǵan joldası menen dárya arqalı aylap kemeli júzip, onıń jaǵalarındaǵı hár qıylı ósimliklerdi kórip tekseriw menen, SHıǵıs Sudangá kelip toqtadı.

Nil deryasınıń boylarında qızday sulıw hár qıylı ósimlikler ósedi eken. Qállibek sóylemese de, iskerligi hám hár iske zeyiniligi menen ilimpazǵa jaqtı. Sol sebepli ilimpaz onı shóplerdin hárqıylı túrlerin tawıp ákelip beretuǵın zeyinli, ilimge uqııbı bar xızmetker sıpatında paydalandı, tekseriwlerde qasında otırǵızadı. Bir jola olardıń ángimesinen, usı átrapta orıs izertlewshileri de júripti degen xabar esitip, kewli álle qanday ándiyshelege toldı. Xojayınlarına bildirmey hárqıylı ósimlik tuxımların, olardıń sırın ashıp kórsetetuǵın shúllikshelerdi jasırıp bazı ósimliklerden tuxım alıp qaltalarına ishki kiyimleriniń tigisleri arasına pustırmalaytuǵın ádet shıǵardı. Sóytip bir kúni ǵujırılanıp sol orıslardı izlew ushın táwekelge qashtı. Sum táǵdiyir jáne onı qısqsısına alıp uzın-shubay toǵay arasında adastı. Qaytıp óz joldasların da tabalmay jáne bas-ayaqsız tentenelikke tústi. Biytanı jerlerdiń oyılı-bálintin, toǵayınıń sırın bile almay, ya elat tabalmay, tek aǵash miywelerin napaqa qılıw menen biraz jasadı.

Biraq ol tınım tappadı. Quyashtı baqlap júrip-júrip shólistanlıqlardı ótti. Aqırı ǵayrı elatlarga gezlesti. Súrdewler menen barıp dáryaǵa tap boldı da, shólden qorqıp qalǵanlıqtan endi dáryanı órge qaray jaǵaladı. Kóp qıyınshılıqlardan soń mırın yarımday xalqı bar bir qalaǵa keldi. Bul Sueq qalası edi. Qalada jasaw oǵan onsha qıyınǵa soqqadı. Sebebi azıp-tozıp sharshasa da, deni saw, hár qashanda da jırımsız miynetkesh Sueq dáryası jıldan-jılǵa sayızlanıp, qaladan qashıp baratırǵanı ushın xalıqtıń ápshanı quwırıla baslaǵanın kórdi de, bir korablge jasırınıp minip basqa elatqa, shıǵısraqqa, ketiwge niyetlendi. Sóytip, bul átirapqa keletuǵın orıslardı ańlıdı. Bazda haqıyqat orıs adamlarına kóz túsedı, olarǵa ereyin dese, bári ǵalma-ǵallı, hár qaysısı óz isleri menen bánt bolıp júrgeni. Qıyalında jáne hárqıylı jobalar sızıp, kórgen, ótken jolların kóz aldına

keltiredi. Sueç dáryasınan ótken sawda korabllerindegi adamlardıń áńgimelerine qulaq salıp, endi orıs adamına gez kelse, tartınbastan xabarlasıw niyetinde júrgende, keshqurın jataq jayına kiyatırıp, júzi ısıq bir dárwishke tap boldı. Túri túsinen Túrktannıń quyashı astında ósken adamba degen pám menen, táwekel qaraqalpaqshalap sálem berdi. Dáriwish selk etip, tańlanıw menen sálemin qabıl etip, kimligin soradı. Qállibek qaraqalpaqlıgın ayttı da, qanday táǵdıyır bul jaqqa aydap ákelgeni jóninde tis jarmadı. Dárwish quwanǵaninan jılap jibere jazlap, óziniń buxaralı bay ekenin, tárt jıllıqta Mekkeni zıyaratlawǵa shıǵıp, Máдинаǵa jaqınlaǵanda talanǵanın, áytewir bir qudiret penen tek janı sawǵa bolıp qalǵanın ayttı.

Ol dárwishti óziniń iytخانaday jataqxanasına ákelip qurma menen shayǵa toyındırıp, qaytıp elge baratuǵın joldı biletuǵın bilmeytuǵını menen qızıqsındı.

— Onnan ne payda?— dedi iyni túsken dárwish.

— Elge jetip, óz topıraǵımız buyırsa ǵoy jaqsı, lekin, óz elińdi Mekke tutıp, jolında óliw-ám beyishiy is degen rawiyat bar.

Buxaralıǵa Qállibektiń pikiri unasa da, joldıń alıslıǵın, Mekkege kóp ǵárezet penen ketip, eline, awıllaslarına diywana bolıp barsa, dushpanlarına kúlki bolatuǵının, sol ushın bul dúnyanı tárk etip, dárwishlik jolına túskenin aytıp sarsıldı.

Qállibek baylardı, bardamlılardı aqıllı bolǵanı ushın bay hám bardamlı dep oylaytuǵın edi. Baylıqtan jarlılıqqa túsken adamnıń dúnyadan waz keshiw niyetin hám túńiliwlerin, keleshekke isenimdi joǵaltıwların kórip hayran qalıp tásele berdi;

— Biliwimshe, dárwish, elińizde sonsha dushpanlarıńız bar. Olar siziń suwǵa batqanday joǵalıp ketkenińiz ushın-ám quwanıp, toy berip atırǵan shıǵar. Adamnıń tiriligi de dushpanına ólim, tiri barsańız, dushpanıńızdı bárqulla qaltıratıp qoyasız-ǵoy.

— YAıırmay-á?— dedi buxaralı ósik shashlı basın qıtır-qıtır qasıp, — Elge Mekkeni kórdim dep aldap barsam-ám bolar edi-aw.

— Ol jaǵı ózinizdin isińiz.

Kóp oylasıqtan keyin ekewi táwekel elge qaytıwǵa bir adım da bolsa kúnshıǵısqa qaray júrip ólgenine de qayıl bolıwǵa kelisti.

— Jol dım awır-aw!— dedi buxaralı. — SHólistanlıq, toǵaylıqlar, ushı-qıyırız dalalıqlar kóp.

— Eger Indiyaǵa jetsek?

— Indiyaǵa biziń elden sawdagerler kóp keledi.

— Olay bolsa usı Sueç arqalı Indiyaǵa sawda korablleri ótedi. Birewine minemiz. Jıyǵan-tergenlerińnen awısqanday bar ma?

— Bul jaqta dárwish kóp boladı eken.

Qállibekke onıń qıyalı túsiniikli bolıp, erteńine dárwishlik lipasın sheshtirip, jaǵısqa ertip aparıp, júkshilikke ótkerdi. Ekewi ayanbay jáne úsh jıl islegennen keyin, Bombeyge baratuǵın sawda korablleriniń birine hám pul tólep, hám Bombeyge deyin korabl iyesine isle dese buljıtpay islewge kelisim menen mindi.

Bombeyge jetken soń, qalǵan jaǵı da ańsat bolmadı. Endi ekewi de dárwishlik hasaların alıp, diywana bolıp jolǵa tústi.

Jáne talay dalalıqlar, toǵaylıqlar ústinen ótip gá ashlıqtı, gá shóldi bastan keshirip, geypara toǵaylarda aǵashlardıń jemislerin hám awqat ornına jep hám suw ornına iship, kózi qızıqqan geypara jemislerdiń tuxımlarınan moynına asınǵan dorbalarına salıp kóp-kóp jollar astı.

Bir qalaǵa jaqın awıldıń sırtındaǵı hámme musulman zıyaratlaytuǵın áwliyeshilikke jetip, zıyaratshılar ákeletuǵın sadaqalardan jep bes-altı kún kúneltip dem alıw ushın qayrıldı. Bul jerde mayıplar. soqırlar, esawmalar, qartayǵan ǵarrılar, kempirler kóp eken. Olardıń arasında urıbergi bolmaw ushın ekewi de júdá jampańlasıp aqsap, hár qaysısı bir qolın lán usatıp bardı.

Bir hápte jatıp dem alǵannan keyin buxaralı Qállibektiń qulaǵına sıbır lap, tap usı kábir heshqanday káramatlı kábir emesligin, gúmbezinde altın jasırılǵan orın bar dep shamalaytuǵının ayttı. Qállibek quwanıp ketti:

— Qalayınsha?

— Mısırdı bazı baylar altınların belgili bir kábirge jasırıp, oǵan hesh gúman tuwdırmaw ushın káramatlı qábir dep daǵazalaydı mışh.

— Onda kóreyik. Iǵbalımız júrip altın tapsaq, elge qanday saltanat penen baramız.

Bul oy ekewin de quwantıp, janları tınıshlıq tappay, qábirge keliwshi zıyaratshılardıń izi úziliwin kútti.

Qábirge tek dúyshembi de heshkim kelmeytuǵın edi. Sol kúndi kútip, ımırt jabılǵanda ekewi teńnen qábirge kelip biyik gúmbezin aynaldı. Bir adamnıń bası sıyǵanday tesik tawıp, haqıyqattanda altın barlıǵına isenisti.

Endi kim aldı menen kirse, sol mıylıǵınan batatuǵınday, bir-birinen jol qızǵanıwǵa qaradı.

— Altın degen bólisiwi qıyın zat. — dedi buxaralı sıbır lanıp. — Sol ushın uslaǵan uslaǵandiki bolsın.

— Máyli. Káne qaysımız birinshi kiremiz? YA shek salısayıq pa?

Buxaralı tómén eńkeyip, jerden bir sańırıwıw mayda tas aldı:

— Ayt, juppa, taqpa? Tapsań sen baslaysań, tappasań men.

— Jup.

Qállibek onıń tas jasırıp qalıwına imkaniyat bermey, bilegin qattı qısıp

eteginе saldırdı. Talasa sanastı.

Jup shıqtı. Buxaralı oylanıp turmay;

— Endi sen jasır, — dedi.

Qállibek te jerden bir sańırıws mayda tas aldı.

— Jup, — dedi Buxaralı.

Jáne áwelgisinshe bileklerin qısısıp talasa sanastı, jáne Qállibek uttı.

— Meyli kir.

Qállibek urman-purman ózin tesikke urdı, onıń izin ala buxaralı da basın suǵıp kiyatır edi, birden "way"— dep qaldı.

Qábirdi udayı baǵatuǵın shıyıqshısı bar edi. Olar kirgen payıt shıyıqshınıń quptan oqıwǵa otırǵan payıtı edi. Namazjayın jıynap úlgeriwden álle qanday gúbirli esitip, juwırıp kele sala, qábirge kirip baratırǵan buxaralıń ayaqların kórip, tutıp, kúsh penen keyin tartıp aldı. Ishte quw súyeklerdi qamtılay baslaǵan Qállibektiń basına ólim qáwpi dóńip, tesikten sıǵalanıp edi, shıyıqshı buxaralıńı áyle-páylesine qaratpay, eńsesinen túyip áketip baratır eken. Qállibek altın degen oy menen bir qamtım súyekti qoynına tıqtı da, qábirden asıǵa shıqtı. Biraq, házir dúsirlep qashıwdıń qáwipli ekenin túsiniп, bılayıraqtan bir oyıq gór tawıp kirdi de jattı. Sonıń arasında shıyıqshınıń dawırǵı menen kóp adam payda bolıp, káramatlı gúmbezdi qorshadı. Túni menen, erteńine kúni menen olar ketpedi, biraq heshkim ishke kiriwge batına almadı. Qállibek endi ǵana gúmbezdin shınnan da káramatlı ekenin túsiniп, qoynındaǵı súyeklerdi jaqtıǵa tutıp, altın emesligin bilip, sol karaǵa tasladı da, kelesi túnde, górinen bas kóterip, bársheniń dıqqatı káramatlı gúmbezge qadalǵanınan paydalanıp qashtı.

Káramatlı gúmbezden tutilmaǵanı ushın gúnakar bolmaytuǵınına kózi jetip, úsh kúńge deyin aynalasındaǵı awılда diywanashılıq qılıп, joldasın azat etiler degen dáme menen kútip edi. Kerisinshe, onıń káramatlı gúmbezge kiriwge niyetlengenі azday, ishinde joldasım qaldı, degeni, oǵan inanǵan shıyıqshı dáret alıp sol tesikten táwekel ishke kirgeninde heshkim tabılmay, "shıyıqshılardı aldaǵanı" qosılıп, ótirikshi degen sıltaw menen darǵa asılǵanın esitip, jáne óz jolına tústi.

Ol Hindstan awılların aralap júrip, álle qanday Táji-Maxal esteligi jóninde esitip edi, talay-talay qalalardı, awıllardı, altın gúmbezli kóp jaylardı, esteliklerdi óz kózi menen kóriwine qaramastai endi Táji-Maxaldı kórmese, eline hesh jańalıq ayta almaytuǵınday sezilip, sonı izlep ketti.

Táji-Maxaldıń musulmanlar tawap etetuǵın gúmbezli áwliyeshiliklerden ózgesheligi, oǵan dúnyanıń barlıq mushınan musulman da, ǵayrı dindegiler de keledi eken. Qállibek kópshiliktiń ara-arasında Túrksanlılardı da, qıtaylılardı da,

inglislerdi de, orislardı da kórdı. Heshqaysısı menen jolıǵıspadı. Usınsha kóp hasil tastırn bir adamnıń húrmeti ushın quyılǵanına hayranı shıǵıp, óz tilinde gúbirlendi:

— Jalǵız óli ushın qansha tirilerdiń mańlay teri, taban eti, mármár bolıp qatıp jatır.

Ol ásten sheginip, ádewir jerge barganda, izinen qalмай, kóleńkesindey erip kiyatırǵan birewdi sezip, quwrayday jırışke moynın burdı. Aǵarǵan shashi buyra, qopa sakallı, kózlerine máńgilik hásiret móri basılǵan bir diywananı kórip "men de ózińdey diywanaman, awısıq zatım joq" degen isharat bildirip, bos alaqańn kórsetti.

— Siz qaraqalpaq emessiz be?— dedi hind diywanası.

Qállibekti hám quwanış, hám qorqınısh qursawǵa alıp, albıraqladı:

— Dúnyada onday xalıq barma?

— Bar. Túrkstanda. Biraq men kórgen emespen.

— Óziń kimseń?

— Atamnıń ákeme, ákemniń maǵan aytıwı boyınsha qaraqalpaqpan. Anam hind.

Qállibek hayran qalıp, onıń menen qatarlasıp, moynına asınǵan dorbashasınan jartı nan shıǵarıp berdi.

— Joq, — dep diywana qaraqalpaqsha aytsa da, qalǵan jaǵında hindshe sóyledi. — Men sennen nan alıw ushın aytıp atırǵanım joq. Haqıyqatlıq. Meniń arǵı atam Bóribay degen kisi orıs sáwdegerine dilmash bolıp usı jaqqa kelip, jol urılarına talanadı Ózi Maman batır degen xanınıń aytıwı menen orıs patshasınan ilim-hikmet úyreniwge jiberilgen adam eken. Táǵdır sebep bolıp, usı Hindstanda qalıp qoyǵan. Qartayǵan gezinde bir jetim qızǵa úylenip, Maman atlı ullı bolǵan. Maman meniń ákem. Ol shaqqan bala bolıp, bardamlılaw hind qızına uylenedi. Onnan men tuwılǵanman, mennen soń jáne ullı bolǵan. Meniń atım Aman, inimniń atı Saman edi. Ákem óz ákesinen úyrengen qaraqalpaqsha sózlerdi bizlerge úyretetuǵın edi, inim bir awız úyrengen joq, men shalalaw úyrendim. Sol ushın seniń qaraqalpaqsha gúbirleniwińe túsiniп, qaraqalpaqpa dep shamaladım.

Amannıń aq murtları astınan zorǵa kóringen túriklew qalıń erni kemseńlep, kúńge kúyregen, dúńkilew jazıq mańlayı astındaǵı úlken qos janarınıń nursızlaw aǵında lám payda bolǵan sekilledi. Qallibek onıń shinın aytıp turǵanına isense de, nege jılayjaqlıǵına túsinbedi, qıtıǵına tiyińkiregendı maqul taptı da, hindshe soradı:

— Ata mákanǵa qaytıw oyınızǵa kirmedime?

— Men jigirma jasqa tolǵanda ákem: "balam, qalay bolmasın ata

topıraǵımızdı tabayıq" dedi. Sóytip jol ǵárezet toplawdın ánjамın jedik. Olay-bulay el gezgen dáriwishlerden, sawdegerlerden sorap, "Gerat júdá toq qala, ózi Hindistan menen Aǵanstanınıń dárwazası, jeri hasıldar, sol ushın kún kóris te, dúnya tabıw da ańsat" dep esitip, Geratqa kóshtik. Bizin baxtıımızǵa Gerat Persiya menen Aǵanstanınıń bólise almay júrgen bir alması eken. Nede bolsa qaytıp ketpedik. Inglisler keldi. Olar qaytama bir almanı bólise almay júrgen eki eldin jánjeline jáne may quyıp, urıs otın júdáma lawlattı. Ákemniń onday ǵalmaǵal menen isi bolmay, tezirek dúnyalı bolıw maqsetinde bir inglis áskerbasınıń jasırın tapsırmaların orınlaytuǵın jansız xızmetkerine aynaldı. Men de ákeme járdemlesip júrdim. Apam menen inim úyde qalatuǵın. edi. Bir kúni keshte gezektegi tapsırmalardı pitkerip, Kashmirden kelsem, úyde ákem, anam soyılıp ólip atır. Zargiriyan bolıp jıladım. Esimdi jıysam, inimnen dárek joq. Bul inglislerden ya jergilikli xalıqlardıń qolı ekenin heshkimnen sorap bile almay, ata jurttı túwe bul dúnyanı tárk etkim keldi. Sóytip ılaǵıp kettim. Qıyalım inimdi tawıp alıw edi. Házir jasım alıpsha shamalastı, inimdi ele izleymen, adamlar kóp jıynalǵan jer bolsa aralarında júrgendey, biraq ele tappayman. Usı Táji-Maxalǵa talay-talay kelip kettim. Aqıyrı mine, saǵan jolıǵıp, ákemnen úyrenген menen umtıluǵa qaraǵan sózlerdi esittim.

— Olay bolsa birge ketemiz.

— Qayda?

— Men elge qaytıp baratırman.

Aman Qállibekti jolawshılardan bir shetirek shıǵarıp, taqırǵa otırdı da, moynına asınǵan dorbashasınan bir qısım qurma shıǵarıp berdi:

— Áwele toyıp alayıq.

Qállibek onnan qarızdar bolmay jartıdan-jartıdan eki bólek nan, eki apelsin shıǵardı.

— Óziń sóyle— dedi Aman qurma menen nandı qosıp jep otırıp.

Qállibektin sargısh júziniń ǵa qanı qashıp, ǵa qan juwırıp:

— Sawatır bar ma?— dedi.

— Ákem, "ata-babannıń bastan ótkenin dástan qılıp jazarsań", dep hind mektebine berip edi, azın-awlaq oqıyman, jazaman.

— Olay bolsa, júdá jaqsı. Ekewmiz birgelesip xalqımız ushın kóp nárseler isleymiz. Ne islesekte óz watanımızǵa barıp isleymiz.

— Ǵarrılıq etip sharshasam jolda taslap ketpeyseń be?

— Ózim ólmey, saǵan bále juqtırsam, atamnıń tóli bolmayın.

— Onda, inim, shalǵayıńa asılǵanıń asılǵan.

Olar toyınıp, qublaǵa qaray qol jayısıp, tuwılǵan watangá aman-esen jetkeriwdi qudaytaladan qayta-qayta tilep pátiya etisti de, Turkstanǵa

aparatuǵın, "jipek jol" dep atalǵan jolǵa tústi.

Sonnan olar qol uslasıp, qansha-qansha qıyın uzaq jollardı astı...

Qaraqumnıń ortasına jetkende jol azıqları túwe, elge barsaq egemiz dep alıp shıqqan hár qıylı tuxımların da jep túwesip, ári ashtan, ári shólden, mınaw jatısı.

* * *

Qállibek únsizlikte usılardıń bárin kóz aldına elesletip, neshe iret ólimge betpe-bet kelip, barlıǵına da tuttırmay ketkenin eslep, elge aralasıwǵa az qalǵanda qalayınsha ólip ketetuǵınına isenbey, kóz astınan qaptalındaǵı joldası Amanǵa názer tasladı.

Aman ıssı qumǵa bawırın basıp únsiz jatsa da, eki kózi alıs-alıslarǵa telmirip atır edi, bir gezde quwanışlı túrde ónmenin kóterip, súyegi bilengen aırıq sawsaqların kúnshıǵısqa shoshayttı.

— Qıbırıldadı...

Qállibek onıń qol ushı tárepke uzaq qarap, quwanış penen janbasına urdı:

— YAsha, atlılar

Kóringen atlılar kárwan joldı jaǵalap júrip, sawdagerlerdi talaytuǵın naǵız gellekeser jol urıları edi. Bul átiraptıń sıрын bilgenlikten qorjınlarınırıń bir jaǵına keppen nan salsa, ekinshi jaǵına suw tolı mes salıp júredi. Mıltıqları menen basqa jaraqları erleriniń basına ildirilgen boladı, qáwip tuwsa, qollarına aladı. Olardıń birewi bulardı kórdi de, mıltıǵın alıp, atıwǵa qolaylay sala dawısladı.

— Háy, janlar, tómenge túsińler!

Qállibek penen Aman heshteńe oylamay, gúmanlanbay quwanışlı qol uslasqan halında tómene qaray sıpқанadı.

Olar menen birge tóbeshikten enapat qum ısııldı. Tómendegiler qumnın astında qalmaw ushın armanırıq qashtı. Aman menen Qállibek janbawırǵa ósken úlken seksewildin ıǵına qaray awnap, qumnın kómiwinen aman qaldı.

Sawıladaǵan qum toqtaǵan gezde atlılar jaqınladı.

— Óliler, — dedi biri. — Qara qumda sizlerdey bolıp ólgenlerdiń talayın kórgenbiz. SHaması suw, nan soramaqshısız?

Nan hám suw haqqında esitkende eki móminniń kózlerinde ómir ushqınladı. Olar istiń bolajaǵın tezletpegenine Qállibek qáhárlene qarap, inglisshe mıltıqların kórdi de, inglislardıń bul jaqqa qalay aralasıp qalǵanına hayran qalǵanın tuydırmay, ún qattı:

— Adamlar, járdem etińler.

— Bizlerde de nan-suw qáhát, — dedi aldındı atlı — Sol ushın birewińizge bolarlıq ǵana nan, suw awıstıramız, onı da ádillik ushın mınaday shárt penen beremiz. Anaw seksewilge sheyin jarısıp juwırısıńlar, qáleń jer bawırlańlar. Kim

seksewilge birinshi qol tiygizip, usı ornıńızǵa ozıp kelse, sol suw ishedı, nan jeydı.

Ekewi onıń iyek nusqaǵan jaǵına telmiristi. Kóz ushında tawday túnergen seksewil buldırladı.

— Qorıqpańlar, seksewilge deyin aralıq qırıq qádemnen aspaydı. Tezletpeseńizler ketip qalamız.

Olardıń oylanıwına, oylassıwına púrsat qalmadı. Sál gidirisse ketip qalıwı da dawsız: Bunday atılıardı heshqanday jaqsı sóz irke almaydı. Sol ushın ekewi asıǵıslıq penen, óńmenlerin kóterip edi, alǵa bir adım taslap, teńnen eńterile jıǵıldı. Endi qumdı bawırlap jılısıp ketiwge májbúr boldı. Atılılar olardıń joǵa talasa kesirtkedey jılısıwların tamasha qılıp kúlisip tur. Birewi baqıra sóyledi.

— Háy, tosańlamay tez jılısıńlar. Usınnan jeńgenińız suw iship, nan jep, anaw biyik tóbege qayta shıǵıp qarańlar. Kún shıǵıs arqada bir túp torańǵıl kórinedi. Sonıń qaptalında, kóshpeli qum basıńqıraǵan góne súrdew joı bar, soǵan túsip úsh kún júrseńiz elatqa jetesiz.

Qállibekte kúsh sál basımlew edi, barmaqları menen qumdı gúrep Amannıń aldına tústi. Aman onı kóp ozdırmawǵa tırısıp, ayaqlarına jarmastı. Qallibek onı tewip jiberiwge ayadı ma, únsizlik penen qumdı pánjelep alǵa qaray tırmasıp baqtı.

Aman úndemesten onıń ayaqlarınan azmaz dárman alıp jılısa berdi.

Atılıardıń, misli eki shól jıların urısın zawıq penen tırılǵan kibi, ózlerinshe mırs-mırs kúliskenlerin esitpey, Qallibek bar kúshin salıp, már seksewilge qol tiygizip artına aylanı bergeni sol, izindegi Aman seksewilge jetpey-aq, onnan burın artına aylanıp alǵa ótiwine joı bermeydi. Qallibek ozsa, suw, nandı teń bólısejaq, al Aman?... Qáwıplenip ayaqların tuttı. Ol uslatpaw ushın ayaqların sáddelep jiberip edi, Qállibektiń kózlerine qum tústi. Bul onı ábden ızalandırsa da, shıdadı, sóytıp kózlerin sıpıraman degenshe Aman eki adımday ozıp ketti. Endi Qállibek barlıq kúshin jıynap tikeyip, pát penen onıń aldına túsiw ushın alǵa boy taslap edi. Dál Amannıń ústine jıǵıldı. Hálsiz Aman onı kótere almay, ústine tawdın tası qulap túskен arıq attay ayaqları selteńlep, demi qısılıp, eki iyinnen dem alıp atır. Qállibek onıń halın túsinip, üstinen jılısıp túseyin dese, shaması kelmedi. Awnap túsiwge shalqasına jıǵılıwdan qorqadı. SHalqasına tússe, qaytıp dústómenine ońǵarılıwı múshkil, eger ashıwlı Aman kókirek awzına minip qalsa, pútkilley tamam. Sonlıqtan biraz waqıtqa sheyin iyzelenip, zorǵa degende Amannıń üstinen jılısıp tústi de, talpına-talpına onı iyzelep, qumǵa batırınqıraǵanınan xabarı bolmay, jan talasında alǵa jılistı.

Barlıq jaǵdaydı baqlap, jarıs ne menen tamam bolǵanın kórgen atılılar sertin buzbay. alaqtanday eki shórek penen judırıqtay mekse suw quyıp taslap ketken edi. Qallibek oǵan óldim-azarda jetip, áwele mesti qos qollap uslap, búrmeli

awzına erinlerin basıp, eki ired qılıq-qılıq juttı da, qalğanın baylap, shóreklerdań birewin teń bólip jartısınan bir tisledi de artına qaradı. Aman jigirma qádemdey izde baǵanaǵı ornınan qozqalmaq awzı qumǵa basılıp jatır. Suw ishkennen soń, dińkesine engen Qallibek nanların qoynına tıǵa sala mestegi suwdı júdá abaylap, qos qollap, uslawı menen, Amannıń qasına kelip, basın kóterip edi, onıń awzı-murnınan, kirpikleriniń arasınan ısıldaǵan shege tógildi. Qalay bolmasın ózine keltireyin dep, awzına suw tamızıw ushın moynın burajaq edi, kúshi jetpedi, siresip qalıptı. Jańa ǵana onıń ústinen túsealmay talpına-talpına onı iyzelep, qumǵa batırırqırap ketkenin endi ǵana túsini, "Aman aǵa, Aman aǵa", dedi de, birden ókirip jıladı. Qózlerinen jas shıqpaydı, jılaǵanın esitetuǵınn bende joq. sonda da jıladı, kóp nárseni eslep betine alaqańın jawıp jıladı.

Solıǵın basıp ózine kelgen soń, qoynınan jılısıp qumǵa túsken bir yarım shóregin, bir qaptalında tógile jazlap awzı qıysayıp jatqan judırıqtay mestegi suwın kórip, álle qanday jawız kele sala zorlıq etip áketetuǵınday, jıynap, qoynına qayta jasırdı. Amannıń óne boyına astın qolı menen tırnap-tırnap shuqanaq qılıp páslew túsirdi de, ústine qum sebelep tolıq jasırdı. Bir payıtında izlep kelsem, umıtpayın degen oy menen qaptalındaǵı seksewıldıń búrshikli shaqasın sındırıp, basına shanıshtı da, onıń haqqına bir mártebe duwa oqıp tikeydi. Baǵana atlılar siltegen tárepqe bet burıp, qalǵan jartı shóreginiń shetinen tislep, bir urtlam suw jutıp, eki kózi aldında bolıp baratır edi, qum eteginde állenárselerge súrnigip jigildi. Qoynındaǵı shóregi túsip dóngelenip ketti, suwı tógildi. Ashıw menen ayaq astına qarasa, súrnikkeni, álleqashan quwrap qalǵan adam gellesi eken. Ğıjırdanı qaynap, ashıw menen gelleni qattı bir tepti. Quw gelle sınbay, qaytama jańǵaqları tabanına kirip qanattı. Ol mańlayın ashıwlı jıyırıp shókkesine otırdı...

4

Xalıq teńiz kibi, bir tolqınlasa samal tınǵan sońda birazǵa deyin shaypatılısı basılmay, tolqınlana beredi. Orıs láchkeri kelgeli quwanışlar basılmay, xalıq ele tolqınlanıp, hárqıylı ǵápler taradı.

— Orıs láchker basısı Xiywa dárwazasına top jarıp xandı qorqıtıp. Ámiwdáryanıń arqasın orıs patshalıǵına qosıp alıptı.

— Dilwar shesheni, "qaraqalpaqlardıń, burınǵı ata-babalarınan baslap orıs patshasına qosılıw ármanı bar edi, sol sebepten olar bizge nan-duz alıp shıqtı" depti...

Orıslar jóninde nendey jańalıq tarasa, adamlar bárinde shınlıq izleri barlıǵına isendi.

Ámiwdáryanın qublasına kóship ketken qaraqalpaqlar endi arqasın kúsep,

awıllar arasında olay-bulay kóship qonıwlar baslandı.

Bul jaǵdaylar qarar kózge ádetteǵishe úyrenshikli bolıp, bársheni tańlandırıwdan qalǵan kúnlerde, Qazaqdáryanı jaǵalay qonıslasqan awıllardan birinde, bir kósh payda boldı. Kósh iyesi bir at, bir eshekke júk artıp, izine hayalın, ulın, qızın ertken Teńel edi.

Orıs patshalıǵına qosılıwdıń ne jaqsılıq ákeletuǵınıńa aqıl juwırtıp jetkere almay júrgenleri, elge orıs láshkeri kelgeni ushın aspanǵa telpek atısıp, sonshama quwanıwlarıń haslı mánisine, Teńeldi kórgen son ǵana túsíniskendey, álle nárselerge ókinish penen erin tislesti. Teńeller ketkeli ómir jollarına ózgeris kirgize almay, jasları qırıqtan assada, ele jetimlikte, ele esikme-esik, tilenip diywana halında júrgen joraları, onıń hayalı hám ul-qızı menen tanısqañnan keyin:

— Teńeldi kele qılıp usı halatqa jetkergen mınaw orıs hayalı, — desip óz ara qızǵanısh penen gúńkildesti.

Lukerya biytanıslar aldında, qatar-qurbıları aldında qaraqalpaq kelinshegi ózin qalay tutıp, qalay sóylesiwdi erinen sorap bilgen edi.

— Qurdaslar, elge el qosılsa, dáwlet dep keldik, bársheńiz saw-salamatsızlar ma?— dedi qaraqalpaqshalap.

Balaları da ákesiniń eski tanısların jatsıramay, kútá ısıqlıq penen naǵız bala keypinde turıptı

— Teńel-aw— dep maqtandı oǵan gezleskenlerden biri. — İrasın aytsam, seni birinshi tanıǵan men. Balań boyınsha tanıdım. Dál óziń. Elden ketkende tap usı balańday ediń. Seni de ájapań onsha jaman kiyindirmeytuǵın edi.

Teńel el shetine aralasıwdan aq Ernazar alakózdin táǵdiyri ne bolǵanın, ájapası Gúlsiybaniń urista erlershe nayza tutıp jaw qolınan qazalanǵanın esitip qamsıǵıp, mawqı basılǵan edi. Sonlıqtan olar jóninde gáp qozǵalmay, júk túsiriwge beyimlesti.

Jıynalǵanlar járdemlesip, kimi qostıń ornın qırshıdı, kimi jaqın jerlerden iri jıńǵıl shawıp, qamıs orıp ákeldi. Tústen keyin kishilew bir qos tiklendi.

Úyge kerek jaraq ózlerinde bar edi. Lukerya oshaq soǵıp, ot jaǵıp quman qoydı, qazan astı. Sonıń arasında birewi arıqlaw qozı jetelep ákelip soydı.

Jańa qostıń ishi waǵır-shaǵır boldı da qaldı.

Orıs patshalıǵı tuwralı anıq heshtene bilmeytuǵınlar ushın jańa qos túsiniń ornına aynaldı. Teńel de, Lukerya da, balaları da heshkimdi jatırqamay, keliwshilerge jırımsız xızmet etedi. Olar azın-awlaq pullı, shıt-shıbirli bolıp kelgen edi. Úsh-tórt qoy-eshki satıp alıp, awıldıń padasına qostı. Lukerya qızı Máryam menen jańa kórpe, kórpeshele qaplawǵa kiristi. Teńel ulı Palwan menen kól jiyeginen qamıs orıp, jıńǵıl shawıp ákelip. orıs jaylarınıń úlgisinde

eshek arqa qılıp qaqıra soqtı. Ústin biyday saban menen bastırdı.

Teńel ulı menen jáne kólge ketip, qamıs aralarınan qızıl-kendir tawıp, torqasın alıp, endigiden bılay teńızden balıq awlap kúneltiw maqsetinde jılım toqıw ushın hayalina, qızına, ulına torqadan jip esiwdi úyretti.

Mine, olar búgin de úy-ishinen qaqıranın quyashlamasına shıǵıp, birlik penen jip esip otır edi, qońsı úydiń esigi aldında ólesi arıq, tanawı tartıq murnı betine ápáshiylik berip, saqal-shashı biyparıq ósip jabayılangan bir diywana payda boldı. Bunday diywanalar adamlar ushın onsha jańalıq emes, sol ushın heshqaysısı bas kótermedi. Diywana qońsı úydiń esigi aldında hasasına súyenip turıp ǵázzel ayttı:

"Álewmetler, bul dúnyanıń,
Aldı qızıq, artı buzıq,
Máni izler kishim barmuw-
Bilgil, bilme, ketpe qızıp,
Seni izler kishiń barmuw?!"

Teńelge diywananın hásiretli dawısı tanıstay túyilip, ásten ǵana kóz astınan qaradı.

Diywana toқтаған esikten ádettegishe kishkene aqlıǵı yamasa kelini emes, qolına balıqtıń shappattay qaqpashın tutqan búkir ǵarrısı shıqtı.

— Áy, dáriwish, — dedi ǵarrı. — Sen kóp el, kóp jurť kórgenseńdi, bálkim, kóp kesellerdiń qalay emlengenin de esitkenseńdi. Kóp waqıttan berli kózlerim láketlendi, dizelerim sırqıraydı. Kórip tursań, belim búgildi, bularǵa qanday em bar?

Diywana onıń qolınan qaqpashtı alıp, shapanınıń astınan jartısı kóringen qara baddi qabaǵına emes, iynine taslangan ǵóne qorjınınıń bir basına saldı da, sál kúle shıraylandı:

— Ǵarrı, kózleriniń láketlengenini, dizelerińnen dárman ketkeni, beliniń búgilgeni ǵarrılıq keseli. Bul keselden tek ólip qutılasań.

Ǵarrınıń tabanına ot basılǵanday asıǵıs búgejeńlep, qaytıp esigin tabalmay, "aljıǵan, aqmaq" dedi de úyine súńgip kirdi.

Diywana Teńeldikine qaray burıldı. Lukerya hesh bir diywananı bos jibermeytuǵın edi, ulına ásten sıbır lap, halqastan awısқан jartı zaǵaranı alıp shıǵıp beriwdi eskertti.

Teńel qılıǵın heshkimge tuydırmay, bir kózin esken jibinen, ekinshi kózin arıq diywanadan ayırmay, onıń hár bir qıymılın baqlap otırıptı. Diywananıń báddi qabaǵı jaqın arada boyalsa kerek, shapanınıń astarı da qara jaǵal. Qabaǵı

haqıyqıy dárwıshlerdiń qabaǵına emes, adamnıń quwrap qalǵan bas súyegine megzeydi, ayırması shımqaraǵa boyalǵan.

Diywana Palwannıń usınǵan yarım zaǵarasına qolın qosıp uslap, betine tigildi de, ar-sarı shıqtı. Túri-túsi tirilikten kóre ólige jaqınlasqan áp-ábeshiy diywananıń jas balanın qolın tutıp turıwı ananı hawlıqtırdı.

— Háy, dárwısh, bosat balanıń qolın!

Diywana, selk etip, balanıń qolın jiberse de, jerden ayaqların kóteriwi múshkil bolıp, kútá qıyınlıq penen arman qaray ketti. Teńel shıdamay izinen dawısladı:

— Dárwısh, irkilip shay-suw ishıp kete ǵoy.

Biyshara diywanaǵa basqa jerden bunday mirát bolıwı náǵúman... Sol ushın ayaqların jáne zorǵa kóterip, ásten ǵana artına aynalıp kelip, Teńeldiń qarsı aldında, hasasın iyegine tirep turıp, qarlıǵıńqıraǵan dawısı menen sıbırlandı:

— Men mınaw balańızdı birewge shıramıtaman.

— Kimgе?

— Jaslıǵımda meniń Teńel degen joram bar edi, dál ózi!

— Sen Qállibekpisen?

Qallibektiń iyegine súyegen hasası jıǵılıp, qushaǵın jaya Teńelge taslandı. Teńel ǵargıp turıp, onı qapsıra qushaqladı.

Teńel Qallibek jóninde hayalına, balalarına talay mártebe aytıp bergen edi, atın esitiwden, nendey jaǵday júz bergenin túsinsip, olardı qorshalap qaldı.

Eki dos állenemirde kútá sharshap ayırılısti.

Lukerya eriniń qoltıǵınan súyep, Palwan menen Maryam Qallibekti eki jaqlap súyep ishke kirgizdi.

Ishkerilegen sońda ekewiniń mauqı basılmay, kózlerinen quwanış jası sorgalasıwı menen eziwleri de jıylmay, mırs-mırs kúlisti.

Úyde nan túwesilgen sebepli, Lukerya qamır iylep ashıtıwǵa qoyǵan edi. Oshaqtıń basın tez-tez sıpırıp, dasturxan jaydı da, ústine bir tabaq tolı sók qoyıp, ulına;

— Tandırǵa ot jaq, — dedi hám qamır tolı samardı kóterip, birge zuwlalasıw ushın qızın erte shıqtı.

Teńel sóylesik arasında Qallibektiń moynına asınǵan báddi qabaǵına anıqlańqırıp qarap, adamnıń shım-qara kómirge boyalǵan quw gellesi ekenine kózi jetti. Onnan biyxabar Qallibek báddi qabaǵın jasırmaǵanın endi eslep, shapanınıń ishine tıǵınqıradı da birinshi jaǵınan, qıpsalanǵanına dıqqat awdarıtqısı kelmey, ekinshi jaǵınan, ashlıq qıstap tarmıs-taramıs barmaqlı qolın tabaqqa urıp, sańırıwsın toltıra sók alıp, awzına saldı. Tisleri kemis bolǵanı ushın tek jalmap-jalmap jutti.

— Sók kórmegenime de jigirma jlday bolğan shıǵar, — dep qoydı ashlıǵın jasırǵısı kelgendeı.

Teńel Qállibektiń túri túsinen aq basına qanday zulmetler túskenin pámlep, oǵan orinsız sorawlar menen eski jaralarınıń awzın tırnamaw maqsetinde edi. Orıs awıllarında, qalalarında bolıp, mámleketler arasındaǵı qarım-qatnaslardıń jón-josaǵı jóninde esitkenleri boyınsha, onı ya túrkiya, ya inglis jansız bolıp kelmedimeken, dep qáwipsindi. Sóytse de, sók jey baslaǵan mehmanǵa bejireyip otıra beriw-ám ayıp. Sol ushın ózi-de tabaqqa qol urdı, biraq barmaqlarınıń arasına eki-úsh sók qısıp awzına salıp, tislerin ǵırtıldattı, erinleriń jorta shılpıldattı hám árgime basladı.

— YApirmay, Qallibek-aá, bul dúnyada tirilik jaqsı eken, mine ushırastıq.

— Bul dúnyada tirilik... ómir, — dep Qállibek kewilsizlew keyip penen awzın jáne sókke toltırdı, — Mennen ayırılısqannan sońǵı tirishiligińnen este qalarlıq ne ayta alasań?

— Sennen qalğan son maǵan bárshenin isenimi joǵalıp, tawda jalǵız ózimdi payıw-piyada taslap ketti. Atpaǵanları ushın shúkir-á. Jan talasına túsip tamaq izledim, tamaq ushın el izledim. Qısqası júrip-júrip házirgi kúnime jettim. Al este qalarlıq waqıya, — dep Teńel oylanıp, jelkesin qasıp-qasıp birden janlandı — Orıs qalalarında rabochiy bolıp júrip, mınaday gáp esittim. Marks ismli dananıń aytıwı boyınsha Evropanı bir eles gezip júrgenbish.

— Qızıq, Evropa túwe Aǵrıkanı, Aziyanı gezgen sol eles men. Sol dana meniń gún bolıp júrgenimdi bilip, bul bir eles eken degen shıǵar.

Teńel bul elestin qanday eles ekenin jetik túsindire bilmegen menen, onıń álleqanday jaqsılıq eles ekenin awıllaslarına ertek qılıp aytıp, heshkimge uǵındıra almay qoyǵan edi. Qállibekti de túsınbey qaldı degen pám menen mıyǵınan misqıllı mıyıq tarttı:

— Báلكim, solay shıǵar. Al endi seniń esińde qalğan nendey jańalıq bar?

Qállibek oyılı pishinde awzındaǵısın jalmap juttı:

— Kisiler aldında kóp sóyley beriw-ám aqıllı kóriniwdin bir túri, — dep tabaqtan jáne bir qısıp sók alıp awzına salıwǵa tayarladı — Sol ushın basqalar aqıllı kórinsin, men-aq aqılsız kórineyin dep kóp sóylemewge sert etken edim. Saǵan jarılayın. Barlıq jer ózimizdeı. Bay— qádimgi bay, jarlı— qádimgi jarlı, diywana — qádimgi diywana, birewdiń mańlay teri ekinshiniń ráhátı. Barlıq jerde kúshliiler menen ázzilerdin urıs-jánjeli... Men burın bul jaqtı dúnyanıń bardı-keldisin túsiniп bilgen kisi baxıtlı kisi dep oylar edim. Biykar eken. Qaytama, adam bul jaqtı dúnyada qansha kóp gezip, urǵıl-shunǵılına qansha kóp túsınse, sonsha baxıtsiz. Pay, bala, sók kútá mazalı eken! — dep ol qısıpındaǵısın awzına quyıp, jáne tabaqqa qol saldı.

Ol uyattı ashlıqqa jeńdirip awzı tınbay jalmanıp otırǵanı ushın Teńelde ayanış sezimi oyansada, onıń biymillet toyınıwı ushın ya shıǵıp keterdiń, ya únsiz bejireyip otırıwdıń esabın tappadı.

— Qallibek, esińde me, bizler elden shıǵıp ketpesten burınǵı biyler qanday edi?

— SHamamsha, ele ózgergen joq. Biylerdiń islerine, ózlerine oy jibersem, aqıllı bola tura aqmaq, aqmaq bola tura aqıllı eken deymen.

— Dım túsiniksiz.

— Bul dúnyanıń ózi túsiniksiz, Teńel.

— Jańa ǵana dúnyanı aralap uńqıl-shuńqılın túsingenińdi aytıp ediń ǵoy?

— Men bul jaqtı dúnyanıń túsiniksizligine túsingenimdi aytıtım.

— Eller gezip til úyrendiń be, sirá?

— Azlap orissha, azlap inglisshe, azlap franqızsha, azlap arapsha, azlap hindshe bilemen. Jeme-jemege kelgen de heshteńe bilmeymen desem-ám boladı.

— Ilim-hikmet she?

— Kóp nárse kórdim. Teńizlerde, jer ústinde puwdıń, ottır kúshi menen júretuǵın korabller, ot arbalar kórdim. Mindim. Qalay islep turǵanlarında serlep, yadlawǵa da tırstım. Jer astınan hárqıylı baylıq óngen kánlerde de isledim. Birazında úyreniw ushın isledim. Bizde joq talay jemis aǵashların kórdim, qalay ósetuǵınına da ser saldım. Biraq, bárin jónekey kórdim, tebilgen toptay, ayaqtan ayaqqa ótip júrip kórdim, samal quwǵan qańbaq bolıp kórdim.

— Káne, solardı jazıp qaldırsań, Qállibek.

— Neqılardı bilmeymen. Kóp kórip, kóp bilgennen, bas-ayaqsız qıyallardan basım búgin-erteń jarılajaq sekilli.

— Sol ushın qosımsha gelle alıp júr ekenseń dá.

Ómiri tuwıp búgingidey azada tósekte otırıp, erkinshe sók jep kórmegen Qallibektiń júzi talaqtay dónip, tómen qaradı da, tósekke túsken sóklerdi asıqpay terip awzına saldı. Jalmanıp jutıp, tabaqtan jáne bir qısım sók aldı da:

— Abaylaǵan ekenseń ǵoy, — dedi.

— Abaylamastay is emes tá.

Sen buǵan qarap meni zulim bolıp ketti dep oylama. Qaraqum ishinde bul gellege súrnigip jıǵldım. Soǵan ashıwım keldi. Ashıwlanbay ne qılarsań, ayaqlarınıń dúziw bassañ tiriler shalǵanı azday, haldan ketip tentireklep kiyatırsam, usı quw gelle de ayaǵımdı shalıp jıqtı. SHólde bar suwımnan ayırdı Tabanımdı qanatıp, jara qıldı. Soǵan shıdamay ashıw menen aldım. Bul gelle, bálkim, atı ápsana Maman biydi, yamasa Aydos babanı, bolmasa Ernazar alakózdi gelle qılǵan kisiniń gellesi shıǵar. YA seniń, ya meniń ákemniń gellesi

bolsa da taajip emes. Báلكim, SHıńgıs xannıń yamasa men usaǵan bir diywananıń gellesi shıǵar. Kimdiki ekeni maǵan áhmiyetli emes. Bileseń, basshılarımız bizlerdiń ġamımızdı oylaydı dep túsinetuǵın edik. Bári biykar. Hár bir tiri gelle ózi ushın isleydi. Sonsha el gezip, ózgeler ushın, sonıń ishinde men ushın islegen birám gelle kórmedim. Pútkil elatlar, mámleketler isenetuǵın xanlar, patshalar xalıqtı basqa mámleketke qarsı urısqa aydaǵanda, tuwılǵan watandı qorgaw ushın dep jar salsı da, haqıyqatında óz gellesin qorgawdı maqset etetuǵınıńa isendim. Sol ushın, eń bolmasa, bir adamnıń quw gellesiniń tánha ózime xızmet etkenin kórip júriw ushın jortaǵa aldım. Aljaspaspan. Bul endi meni duyım jurtqa naǵız dáriw ish etip kórsetip júripti. Ashıq qollı saqıylar tiyin-siyin berse, jorta bunıń kóz ornınan taslap, singırlısına da ház etemen. Bul isimdi tánqa ózim bilip, eki ayaqlı benдеge kórsetpewge tırısar edim. Kórdińbe, aqırı aynalıp, bul quw gelle qarap qalмай, meni sendey dostıma da shermende etti, Buǵan ne dersesń?

— Sen óz gelleńdi ózgeler ushın neshe iret islettiń?

— Bul jaqtı dúnyadan men ózimdi bólip túsınbedim.

Teńel onı tejestire bermey oylanıp otırıp, qonaqqa ıay demlemegeni endi esine túsip, qumandı toltırıp peshke tıqtı.

Qallibek biyparwalıq penen awzına jáne sók toltırıp, qádimgisinshe shaynamay jalmap-jalmap juttı:

— Ernazar alakózden áwlad qaldımeken?

— Úsh aylıq bir ulı náhán bir qazannıń astına jasırıp qaldırılǵan eken. Házir ol on jeti jasar jigıt.

— Kim menen turadı?

— Qumar analıq ele tiri.

Qallibek úndemey jáne bir qısım sók alıwǵa tayarlanıp:

— Saǵan jáne bir soraw, Atı ápsana Maman biydi, Aydos babanı, Ernazar alakózdi házir sen qalay túsiniп júripseń?

— Meniń túsinigimshe, olardıń bası xalqı ushın da, ózleri ushın da islegen. Oris patshalıǵınıń qol astına ótkeni ushıy pútkil xalıqtıń búgingi quwanışına oy juwırtsam, atı ápsana Maman biy xalqınıń júzine ayna tutqan eken-dá. Aydos baba, xalıqtıń kóp posıp, apatqa ushırawı sol ayna sebepli dep túsiniп, onıń betine alaqańın basıptı. Bizlerge zamanlas bolǵan Ernazar alakóz jóninde oylarım ele gúńgirt.

— Menińshe, Ernazar alakóz ózine ózi dushpanlıq etti.

— Óydeme, Adamnıń óz zamanlaslarına keskin baha beriwı qıyın, ele oylanıw kerek. Al endi sen jańa bir gápińde, basqa elatlar-ám ózimizdey ekenin ayttıń. Senińshe, ázziler kúsheyse, adamlar teńlikke eriseme yamasa kúshliler ázzilese. adamlar teńlikke erise me?

— Qudaydıń házir adamlarǵa bólip qoyǵanınan artıq-aspay nársesi joq, birewinen alıp ekinshisine beredi.

— Bul gápińde jan bar. Biraq mınaw júrisińe qaraǵanda, ya ol jaqlıq, ya buljaqlıq emestey kórineseń.

— Íras, men ya oljaqlı ya bul jaqlı bolǵandı qoydım. Birewge dosta, dushpanda bolmay, bul dúnyaǵa tek tamashagóy bolıp qalaman. Bileseń, heshteńege bas awırtpaǵan Ábdikárim júnsaqal uzaq jasadı. Men ele sizler haqqında kelesi áwladqa gúrriń beremen.

Dasturxandı toltıra ıssı zaǵara kóterip Lukeryada kirip, ortalarına qoydı. Qallibek sóylep otırıp bir tabaq sókti túweskenin abaylamaptı, sonda da toymaǵan sekilli edi, Puwı burqıraǵan ıssı zaǵara kózleriniń otın alıp, tompaq birewine qol uzattı.

— Pax, tisime qolay eken.

— Uyalma, jeyber, — dedya Lukerya.

Qallibek tartınbay ıssı zaǵaranı úplep-úplep jey basladı.

Teńel onıń kewil sandıǵı qabat-qabat ándiyshelerge tolıp ketkenin uqsa da, áńgimelesiwdi sońıraq dawam etiw maqsetinde tikeydi:

— Lukerya, quman qaynadı, çaydı óziń demlerseń.

Ol qazan-tabaq betten úlken qazan pıshaqtı aldı da, ulın ertip shıǵıp ketti.

Baǵanadan beri jegen sógi házirshe heshteńe qılmasada, bir zaǵara Qallibektiń ğobızday tartılıp qalǵan qarnına sıymay shólletip, Lukeryanıń ottan quman shıǵarıp çay demlewine qaratpadı.

— Qurdas, men suwıq suwǵa úyrengen edim, áwele bir sháńgil suw isheyin.

Lukerya onıń tilegine qarsılaspay, sháńgil qabaqqa suw toltırıp berdi. Qallibek sháńgildi basına kóterip, qılıq-qılıq bárin ishti de, mańlayın shıp-shıp ter basıp, terisi jayılp sala berdi:

— Ah, sadaǵan keteyin Ámiwdáryanıń suwı-á! Aytpaqshı, kimler menen qarım-qatnas qılıp otırsız?

— Hámme menen desek boladı. Balalarımızdıń kóbirek qatnas qılatuǵını Berdaq shayır degenniń balaları. Onıń Húrliman degen xoshqawaz qızı bar eken, biziń Maryam sonıń menen qurdas bolıp aldı.

— Júdá jaqsı! — desede Qállibektiń ishinde qızǵanısh payda bolıp gúrsindi.

— Men gezende ele...

— Hesh qısınba, qurdas, mine çay, — dep Lukerya aldına shaynek qoydı. — Jalǵız qaldım demey otıratır, jorań saǵan arnap qoy soyıp atır, tazalasıp, qazanǵa salıp keleyin.

— Joq, joq, — dep Qállibek eki qolın kóteriwi menen tentirkley túrgeldi. — Maǵan qoy soymańlar. Men toydım!

— Asıqpa, qurdas. Ele aldımızda kesh bar, erteń bar. Dem al, jatıp uyıqla.

— Joq, joq, bunday húrmet maǵan dárkar emes, meniń atıma heshqashan qoy soyılmaǵan! — Ol shıdamay moynına asınǵan quw gelleni kórsetpew ushın qoltıǵınıń astı menen kóyleginiń ishine iyterin kirep, shapanınıń astına tıqtı da, Lukeryadan burın qoraǵa keldi — Teńel. toqta. Áp-áne dey tiri jandı men ushın soyma, tirimde túwe, men ólsemde qara asıma heshteńe soyılmaıtıǵına isengenmen. Óytpe, jora!

Teńel qoydı álleqashan soyıp bolıp, terisin sıyııp atır edi.

— Joǵında heshteńe qılalmadıq, jora, — dedi basın kótermey — Barında bir-birimizdi ózlerimiz húrmetlemesek, kim húrmetleydi?

— Báribir, kerek emes! Sizlerge meniń soyatuǵın qoyım túwe, ıay bergendey de úyim jıq.

— Biziń úy seniń de úyiń, jora.

Qállibek onıń qasınan ketpey, qoydı múshege ayırıp pushtarlap bolǵansha turdı. Teńel bar góshti qazanǵa salıwdı balası menen qızına tapsırıp, Qállibekti ishke alıp kirdi.

Lukerya álleqashan ishkerilep, tósekti jańalap, ústine ol janbaslaǵanday eki aq kópshik taslap, oshaqtırın basın mintazday sıyııp, qaytadan eki ıaynek ıay demlep qoyǵan edi

Teńel bir ıaynekti Qállibekke usınıp, ekinshisin ózi ishiwge kiristi.

— Ah, jora - jora! — dedi Qallibek. Onıń dawısı ári muńlı ári hásiretli esitildi de, mańlayı jıyırılıp, állenársege qáhárlengen sıyaqlanıp ókinishli gúbirlendi:

— Sonsha jurttı izine ertken Ernazar alakóz ne boldı?

— Jaqında Berdaq shayırdırın másłáháti menen "batırdırın ózide qorǵan, qabiride qorǵan" — desip, denesi qalǵan orınǵa belgi saldıq. Házir hámme ziyaratlaydı.

Qállibek Teńeldi esitpey qos qolı menen ishin bastı da, qaptalındaǵı kópshikke shekesin qoydı. Teńel oǵan ne bolǵanın túsınbey, hayranlıqta qarap, onı isip baratırǵanday sezdi. Mańlayı jıyırılıp jatıp, Qállibek ásten inırsıdı:

— Uay way, ishim ishim!!

Úy iyeleri hawlıǵısıp birewi ayaq ushına, ekinshisi bas ushına shıqtı. Qallibek kem-kemnen búgilip, demi jetpey qısılıp, qos qolın qarnınan almaydı. Teńel onı ótlew tuttı degen qáwip penen qarnınan qolların aldırıp, dus tómenine jatqara sala, arqa moynın uwqalawǵa kiristi. Qallibek buǵan shıdamay, Teńelge jalbarınıp, shalqasına awńarılıp jattı. Eki qolı qarnında, ayaqların bawırına tartıp, kirpidey dumalandı. Tili gúrmeliwge kelse, suw soraydı. Lukerya albıraqlap, birese shángil qabaq penen suwıq suw, birese qumannan shabırıştırıp jıllı suw tayarlap awzına tutadı. Ol suw quyılǵan ıdısqı jan-táni menen asılıp qılq-qılq

iship qoyadı. Sonnan son birneshe demge janı parasat tabadı da, jáne áwelgisin qayta baslaydı.

Teńel onıń qobızday tartılǵan qarnın sıypalap otırıp, kem-kem qampayıp isip baratırǵanın bayqadı da, endi suw beriwdi toqtattı. Bunın paydası tiymey, ishi ashıǵan qamırday, olardıń kóz aldında qampayıp baratır. Teńel albıraǵanının, qońsı ǵarrını shaqırıp keliwge Lukeryanı jumsadı.

Lukerya albıraqlap, kóyleginiń etegine oralıp jıǵıla jazlap, ketti de, qońsı ǵarrınıń háyle-páylesine qaratpay qolınan jetelep keldi.

Búgejeńlep bosaǵadan atlaǵan ǵarrı, gewishlerin sheship atırıp, mańlayına alaqańnı tutıp biytaqqa úńildi:

— Haw, bul baǵana maǵan em aytqan dárwish ǵoy! Ishi sonshama isipty- á? Sók jeppedi? Izinen suwıq suw ishippedi?

— Awa, solay edi, ata, — dedi Lukerya.

Ǵarrını endi biyparwalıq peyil biylep, biyaptıń qaptalına otırıp, isik qarnınan sıypaladı:

— Hesh qanday em joq. Sók eleberin bórtip-bórtip, qarnın qaq ayıradı. Sonnan soń iymanın bersin.

Teńeldin ótkir kózleri ǵarrını jep, qaq-mańlayına úlken mushı menen salıp jiberiwine sál-aq qaldı.

Qallibek olardı esitpey, inırsıp, suwdan házir shıǵarılǵan balıqtay gá basın kóterip uradı, gá ayaqların sáddeleydi. Azdan keyin at tuyaǵı astında qalǵan kesirtkedey sozılıp, sulq boldı. Soǵan qaramastan, qarnı dóńgeleklenip shámpiyip isip baratır. Állenemirde jáne basın shayqadı, kózlerin perdelep ashıwǵa talaplansada, qasında otırǵanlardıń hesh qaysısın kórmeydi, tanımaydı. Bir nárselerdi aytqısı kelgendey, qansız erinleri jıbırlastı. Teńel oǵan qulaǵın tutup, heshteńe esitpedi Azıraqtan keyin isik qarın páseyip ses bergendey boldı, biraq sırttan heshteńe kórinbedi.

— Tamam. Ishki kók et jırtıldı. — dedi de, ǵarrı erinlerin shápik qıbırlatıp, qástenin iymanın úyire basladı. Qallibekke lıq-lıq tiyip, qayta-qayta iyek qaqtı.

— Biyshara heshteńe ayta almay, bárshemiz benen ırzalasıp atır, — dep jılamsıradı Teńel. — Irza bol Qállibek!

Qállibek onı esitken sekili, sol tım-tırıs halında, jińışke tayaqtay qolların, ayaqların ásten sozdı da, sap boldı.

— Qıynalmańlar, bunday dárwishke bir toyıp óliw-ám baxıt, — dedi ǵarrı.

Qállibekti tap usı ǵarrı kelip óltirgendey, Teńel jaman kózi menen burılıp edi, ol asıǵs tikeye sala búgejeńlep esiktegi gewishlerin kiyinip shıqtıda, azdan keyin bes-altı qońsısın ertip ákeldi.

Usılayınsha biyshara Qallibektiń ózi jewi ushın arnawlı soylılǵan qoydıń góshi

qara asına aynalıp, tirilerge nesiybetti. Onıń samal quwǵan qańbaq bolıp, kóp-kóp elatlardı gezip kórgenleri, bilgenleri, arzuw-ármanları ózi mepep birge, tústen keyin awılǵa jaqın qum etegindegi áwliyeshilikke kómildi...

Ólgen dáriwishtiń Qallibek ekenin bilgen eski joraları tek ayaǵanı bolmasa, bunday ólimge tańlanıspadı, Ernazar alakóz "xalqım" dep sanaǵan Teńeldiń úyin qádimgisinshe másláhát úyi qılıp, keliwlerinde toqtatpadı...

Kelgenler orıs elatları jóninde sorap, bilip, toyınar emes...

MAZMUNİ

Oqıwshılarıma.	2
Birinshi bólim.	5
Ekinshi bólim.	200
Epilogqa usaǵan úshinshi bólim.	350